

ગુજરાતી પંચની અને
દેવરડ ની બેઠ.

દિવ્ય-જ્યોતિ.

કર્તા—

1924

જનસંસ્કરણ કરનાર ત્રિપાઠી,

મુ. નવીઆદ.

અનુદાતા—

સેવકાલાલ મજાગદસ શાહ,

મુ. અમદાવાદ.

દિન તા ૩. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૧૨૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રીલ્ય રિપોર્ટ

વિષય ૬-૩

દિવ્ય-જ્યોતિ.

કર્તા:

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

સુ. નડીઆદ.

પ્રકાશક:

સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ,

અધિપતિ—'ગુજરાતી પંચ' અમદાવાદ.

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શ્રી. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું
કે. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૭૬.

સને ૧૯૨૩.

અથભાવતિ.

પ્રત ૫૦૦૦.

મુદ્રણ રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિધાપીઠ ગુજરાતી સાહિત્ય "પત્ર તરફથી આપવામાં આવેલી" ગુજરાતી કાર્યાલય-સંગ્રહ

લેટો

નામ.

કીમત.

૧ માલતી અથવા આર્યોના સાંસારિક દુર્ગુણોથી થતી ખુવારી	...	...	...	...	૧-૦-૦
૨ ભીમીતા અથવા વીજળી ગામડીયણ	...	...	...	...	૧-૦-૦
૩ સંસારયાત્રા	...	...	...	...	૦-૧૨-૦
૪ શૈલપુરની સુંદરી	...	...	...	...	૧-૦-૦
૫ અયોધ્યા અને અગ્રેજ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૬ અલક્ષ્ય જ્યોતિ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૭ ઉષાકાન્ત	...	...	...	...	૧-૮-૦
૮ પદ્મનાભ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૯ મધુકર	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૦ જ્યોતિપુંજ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૧ આન્તિકા	...	...	...	...	૧
૧૨ પ્રિયકાન્ત	...	...	...	...	૦-૧૨-૦
૧૩ સિતારનો શીખ તથા સુરખાળા	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૪ લલિત મોહન...	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૫ શ્વેતલાલુ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૬ રાવજી કુમારી	...	...	...	...	૧-૦-૦
૧૭ કુજખાળા	...	...	...	...	૧-૦-૦
૧૮ સત્યસિંહ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૧૯ કિરણસિંહ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૨૦ મધુરા કિંવા પ્રજ્ઞસંગ	...	...	...	...	૧-૮-૦
૨૧ સ્નેહલતા અને ભેદભર્યું પુત્ર	...	...	...	...	૧-૮-૦
૨૨ ભોળો ભીમદેવ...	...	...	...	...	૧-૮-૦
૨૩ મંજરી	...	...	...	...	૧-૦-૦
૨૪ વીર રમણી	...	...	...	...	૧-૮-૦
૨૫ સત્યાની અહત્યા	...	...	...	...	૧-૦-૦
૨૬ બિષ્મ પ્રતિજ્ઞા	...	...	...	...	૧-૦-૦

નિવેદન.

ગુર્જર પ્રજામાં હાલમાં નવલકથાઓ વાંચવાનો શોખ વધ્યો છે. એ શોખને પોષવા માટે થતા અનેક ચત્નોમાં, આ એક વિશેષ ચત્નનું ઉમેરણુ આવકારદાયક થઇ પડશે, એવી આશા છે.

આ પુસ્તકમાં મુખ્ય મુદ્દો પ્રેમ-લગ્નને લગતો જોવામાં આવશે. હિંદુ સંસારમાં અધુનિકકાળમાં પ્રેમ-લગ્નો નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અત્યારે છે; પરંતુ તેમાં સંવનનની પ્રથા હોવાથી અને સંવનનના ગેરલાભોથી આપણે માહિત હોવાથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું અનુકરણ કરવા તરફ તરસ્કાર દર્શાવીએ છીએ. ઋષિ મુનિઓની જૂમિ આર્યાવર્તમાં ઓળતિના શીયળની મહત્તા અત્યંત હોવાથી અને પતિને પરમેશ્વરરૂપ ગણવાનું આર્યાશાસ્ત્રોએ પોકારીને કહ્યું હોવાથી અનીતિના પંથનો જ્યાં શક ઉપજે ત્યાં આર્યાપ્રજા જતી અટકે, એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી આ પુસ્તકમાં એમ નથી જણાવ્યું કે, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવું.

પ્રેમ-લગ્ન એ શબ્દથી લોકવાની જરૂર નથી. પ્રેમ-લગ્ન એટલે ન પહેલાં કન્યા ગમે તે કાંઈ પરપુરૂષના સંબંધમાં આવીને સ્વચ્છંદપણે ચાહે તેમ ફરે ફરે, એવું કહેવાનો આશય નથી, એટલું અત્રે ખાસ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર જણાય છે. પ્રેમ-લગ્ન, એ શબ્દથી આર્યાવર્તનો આખો પુરાણકાળ વાયકવૃન્દ સમક્ષ ખડો કરવાનો ઉદ્દેશ છે. તે કાળમાં મુજદ્રા અને અભૂત, રૂકિમશ્ચિ અને કૃષ્ણચન્દ્ર, સાવિત્રી અને સત્યવાન, તમિ અને સંવરણ, હમયંતી અને નળરાય ઇત્યાદિ આદર્શ મુગલોએ નીતિનિયમોથી અં સુધ્યમથી આર્યસંસ્કૃતિને દીપાવીને ઇચ્છિત લગ્નના આશયો સાધ્યા હતા. પ્રેમ-લગ્ન એ શબ્દ સાથે આર્યાવર્તના પુરાણકાળની સ્વયંવર પ્રથા તરફ આધુનિક કાળના વાયકવૃન્દનું લક્ષ જવું પડે છે. એ પુરાણ કાળમાં કન્યાઓ ઉચ્ચશિક્ષણોપેત, લગ્નજૂથણથી વિભૂષિત, ગુણવત્તી, સચ્ચારિત્રવતી અને શીયળવતી હતી. જ્ઞાન કિંવા શિક્ષણ રૂપ અંજન નેત્રકમલમાં આજીને; કુટુંબની લગ્નને અને ગૌરવને હૃદયમાં ધારણ કરીને અને શ્રી પરમાત્માને મસ્તકે રાખીને આર્યાવર્તના પુરાણકાળની કન્યાઓએ પોતાના વડીલોની કાર્તિને ઉજાવવા રાખી હતી. દુર્ભાગ્યે, એ પુરાણકાળ હવે આ દેશમાં દેખાતો નથી ! સ્વયંવરની પ્રથા હુંસાઇ ગઇ છે; લગ્નની બાબતમાં આધુનિક કાળમાં કન્યાઓને કાંઈ અવાક નથી અને પૂર્વકાળનાં ઉત્તમ લગ્નોને

બદલે બાળલગ્ન, અને વૃદ્ધલગ્ન જોવામાં આવે છે ! પૂર્વકાળમાં લગ્ન સમયે કન્યાના પિતા તરફથી જમાઇને કન્યાદાન ઉપરાંત અન્ય પ્રકારનું વિશેષ દાન અપાતું અને કન્યાને પરણાવવા બદલ જમાઇ પાસેથી એક બદામ પથ્થુ પોતાના ખાનગી ઉપયોગ માટે લેવાતી નહોતી. આજ આપણે શું જોઇએ છીએ ? કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રયના રિવાજોએ પોતાનાં મૂળ આપણામાં હંડાં રોપી દીધાં છે !

પ્રેમ-લગ્ન, એ શબ્દ વડે લગ્નને લગતી તમામ કુશલિયો દૂર કરાવવાનો ઉદ્દેશ આ નવલકથામાં રખાયો છે. કન્યા હોંગરી હોય ત્યારથીજ તેને પરણાવવી દેવાને બદલે ઓછામાં ઓછી ૧૬ વર્ષની વયની થવા દેવામાં આવે; તેને આર્થસંસ્કાર પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આવે; તેના ઉપર ઘટતી દેખરેખ રાખવામાં આવે કે જેથી તે અનાતિને માર્ગે દોરાઇ જાય નહીં; તેને અનેક પ્રકારની ઉત્તમ આર્થિકલાભો સ્વીકૃતિમાં આવે; અને એ બાદ જ્યારે તેનાં લગ્નનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેના પોતાનો અભિપ્રાય પૂછીને તેને અનુકૂલ સ્થાને વસાવવામાં આવે, એજ હેતુ આ પુસ્તકમાં વાપરેલા પ્રેમલગ્ન શબ્દનો છે. સંવનનનું અનુકરણ આપણે કરીશું નહીં; પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની કે, નિર્દોષ રીતે અને વડીલોના દેખરેખ નીચે કન્યાઓ જેમ પોતાનાં બાઇબાકુને મળે તેમ અન્યને મળવા દેવામાં આંતરાય નાંખવા જેવી સંકુચિત દૃષ્ટિ આજ રાખવાની હિમાયત કરી શકાય નહીં. પોતાનાં શિક્ષણ સાચવીને કન્યાઓ કદાપિ ઇતર યુવક સાથે નિર્દોષ જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરે, વિચારોનો વિનિમય કરે, એમાં તેમના ઉપર દોષારોપણ કરીને કિંવા તેમને અટકાવીને જે માગ્યાપો તેમના ઉપર નિર્દયપણે જોટો દાખ રાખવા મથે છે, તેઓ માગ્યાપો તરીકે નહીં પણ કસાઇઓ તરીકેની ગરજ સારનાર વ્યક્તિઓ ઠરે છે.

પ્રેમ-લગ્ન, એ સુખી ગૃહસંસારની ઉત્તમ ચાવી છે. આપણામાં એક એવી અધમ પ્રથા દાખલ થઇ ગઇ છે કે, 'વર લેવાનો તો લાડા લંકાની' જેમ દૂર દૂરનાં વરકન્યાને તેમના પોતાની સંમતિ વિના પરણાવી દેવાય છે ! પરિણામે આપણે શું જોઇએ છીએ ? દુઃખી ગૃહસંસારનાં પ્રદર્શનો ! પરણ્યા પછી ડાઇ પતિ જન્મારા સુધી પત્નીને બોલાવતો નથી-તેના પ્રત્યે તેને અસુમનો આવે છે; કિંવા પત્નો, પતિથી અસંતુષ્ટ બનવાથી અનીતિપથે ચઢી જાય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ દૂર કરવા માટે લગ્ન પૂર્વે તેઓને પરસ્પર ગુણોનો, વિચારોનો અને યોગ્યતાનો પરિચય કરાવવો શું ધડતો નથી ?

જાતિનાં વર્તુલ તથા દષ્ટને ચાહે તે કન્યા ચાહે તેને અથવા તે રહેતે જનાર પર મોહિત થતાં તેને વર, એ માર્ગ ઉચિત નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં પ્રેમ-લગ્નોથી અને તેમનામાં પરણ્યા બાદ થતા દૂટા છેડાઓથી આપણે શીખ્યા છીએ કે, ગમે તેને વરવાની દૂટ તો નુકસાનકારક છે; આથી આપણી જાતિઓનાં વર્તુલ કાયમ રાખીને તેમાંથી વર પસંદ કરવાનો પ્રથા કાયમ રાખવી જોઈએ. પ્રશ્ન કરવામાં આવશે કે, નિઃજાતિમાં યોગ્ય વર ન મળે તો ? સામે પ્રશ્ન એ છે કે, એવા વર ન કેમ મળે ? જેમ કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણોપેત કરવાનું આગળ કહ્યું તેમ પ્રત્યેક જાતના પ્રત્યેક છોકરાને શા માટે ઉચ્ચ શિક્ષણોપેત બતાવવામાં ન આવે ? માબાપો કાળજી રાખીને પોતાના પુત્રોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપે; ગુણવન્ત અને ઉચ્ચ ચારિત્રવન્ત બનાવે તો પછી યોગ્યવરની અછતનો પ્રશ્નજ ક્યાં ટકી રહે છે ? ખેદની વાત છે કે, આધુનિક હિંદુ સંસારનાં માબાપો જર-કાળજીવાળાં છે. એ જરકાળજીને પરિણામે સારા ગુણવાળા છોકરાઓની તંગી માલુમ પડે છે; જેથી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે. એ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા માટે મૂળ પાપો સાબૂત રાખવો જોઈએ-માબાપોએ પોતાનાં સંતાનને આદર્શ સંતાન બનાવવાં જોઈએ. જો તેમ થશે તો જાતિઓનાં વર્તુલોમાંજ કન્યાઓને સારા વર મળી રહેશે.

જો બધાં જ કેળવણીવાળાં હોય તો પછી પસંદગીનાં લગ્નની શી જરૂર છે, એવો પ્રશ્ન કદાચ કાંઈને થશે. એના ખુલાસામાં જણાવવું જોઈએ કે, કેળવણી મળવા છતાં પણ વિચારોમાં બેદ રહે છે, એ અજાણ્યું નથી. પસંદગીનાં લગ્ન અથવા પ્રેમ-લગ્ન એ સ્પષ્ટથી એવું સૂચન થયું ગણવાનું છે કે, સમાન વિચારોવાળાં વરકન્યાનાં લગ્ન. કન્યાઓ પોતાની દેખરેખનીએ વિવિધ યુવકોના પરિચયમાં આવીને તેમના વિશે વાકેફ અને કિંવા માતાપિતા જ યુવકોના વિચારો સાથે પોતાના કન્યાઓના વિચારોની સરખામણી કરી જુએ અને તે પછીજ સમાન વિચારોવાળાં વરકન્યાને જોડે તો તે ઉભયનો મૂલસંસાર નિષ્કંટક અને સુખી વહેવાના દરેક સંભવ છે.

આ કથાનકમાં ગૂંથેલી વસ્તુસંકલ્પનાની કસોટી, ઉપર્યુક્ત દર્શિખંડુઓથી કરવામાં આવે અને પ્રેમ-લગ્ન એ સ્પષ્ટથી જેમ અત્યાર કેટલાંક માબાપ ચોંટી ઉઠે છે તેમ ચોંટી ન ઉઠતાં વિવેક પુરસ્કાર સુચોદ્ય લગ્નો કરવા તરફ પ્રેરાય એવી આશા રાખવી, શું આકાશ કુસુમવત છે ? પુરાણકાલ સમાન વર્તમાનકાળ અને; આદ્યસંસ્કૃતિની

ઉત્તમતા પુનઃ આ ભારતભૂમિમાં સ્થાપિત થાય અને લગ્નની અવમ રૂઢિચેનો અત્યારે આપણામાં જણાતો પ્રભાવ નિમૂળ થઈને શ્રીરાધા કૃષ્ણ, શ્રીસીતારામ તથા શ્રીપાર્વતીમહેશ સમાં આદર્શ દંપતીઓ ના જેવાં, સુખી ગૃહસંસાર ચલાવતાં યુગલો અહીં તહીં વિહરી રહે એજ મહેચ્છા.

આ કથાનકમાં પ્રેમ-લમનો ઉદ્દેશ હોવા ઉપરાંત સેવાકાર્ય તેમજ હાલની કેટલીક હિલચાલો જેવી કે ખાદી, દારૂનિષેધ, હિંદુ-મુસ્લીમ એકતા ઇત્યાદિ પ્રચલિત કરાવવાનો ઉદ્દેશ છે. શ્રીમંતો પોતાના ધનનો સદુપયોગ શી રીતે કરી શકે; ગરીબોની આંતરડી ઠારનાર કેવાં અનંત સુખ પામી શકે; ભાગ્યવશાત્ સન્મિત્રો મળી રહેતાં આપત્તિના મહાસાગરમાંથી પણુ માણસ કેમ તરી શકે, એ બતાવવા વિવિધ પાત્રો દ્વારા પ્રયાસ કર્યો છે. ધનસંગ્રહની લોભવૃત્તિ અને પરદારામાં મોહવૃત્તિ રાખવાથી જીવન કેવા દુઃખી બને છે, એ પણ બતાવ્યું છે. વસ્તુસંકલનાની ગુંચણીમાં આ નમ્ર લેખકને સફલતા મળી છે કે કેમ, અને ક્રેંચ નવલકથાકાર મોં. અલેક્ઝાન્ડર ડુમાના જેવી સંવાદપ્રધાન શૈલિ સફલતાથી રબૂ થઈ શકી છે કે કેમ, એની પરીક્ષા ક્ષીરનીરન્યાયે કરવાનું કાર્ય સુઘ વાચકવૃન્દનું છે.

અંતમાં આ પુસ્તકના પ્રકાશક અને આ નમ્ર લેખકના મુર-જબી શેઠ સોમાલાલ મંગળદાસ શાહે આ પુસ્તક પ્રકટ કરવા કૃપા કરી તે માટે તેમનો અત્રે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની એટલીજ વાંચના રાખવાની કે: સર્વે જનાઃ સુખીનો મવન્તુ ।

વિજયાદશમી;
વિક્રમાર્ક સંવત્સર
૧૯૭૯; શુક્રવાર.

}

ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી.

અનુક્રમણિકા.

પરિચ્છેદ	૧	કાકાની કડક આજ્ઞા ...	...	...	૧
„	૨	પ્રેમને ખાતર ફકીરી ! ...	...	...	૮
„	૩	નીતિ અને અનીતિ વચ્ચે ! ...	...	...	૧૪
„	૪	શરતર્થ પરાજય ! ...	...	...	૨૭
„	૫	શંકાઓનું વાતાવરણ ...	...	...	૩૫
„	૬	“ દાઝ્યા ઉપર હાથ ! ” ...	...	...	૪૩
„	૭	પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ...	...	...	૫૫
„	૮	ભાગ્યની સુંદર પળો ...	...	...	૭૨
„	૯	જ્યોતિની હિમ્મત ...	...	...	૮૩
„	૧૦	કન્યાવિક્રયની નવી શીલસુશી ! ..	...	...	૯૮
„	૧૧	દિવ્યકુમારનું શું થયું ? ...	...	...	૧૦૫
„	૧૨	આધાતપરંપરા ! ...	...	...	૧૧૨
„	૧૩	અંતરૂના ઉભરા ...	...	...	૧૨૪
„	૧૪	મધુસૂદનરાયનો નવો વારસ ...	...	...	૧૩૯
„	૧૫	“ દીવા પાછળ અંધારું ” ...	...	...	૧૪૭
„	૧૬	સૂમનો સરહાર ! ...	...	...	૧૫૫
„	૧૭	અબ્દુલ હાદિઝતી શંકાઓ ...	...	...	૧૭૧
„	૧૮	અણધાર્યો પુષ્ટિકારક સંયોગ ...	...	...	૧૮૧
„	૧૯	મિત્રકાર્ય ...	...	...	૧૯૩
„	૨૦	પ્રપંચીઓની પૂઠે ...	...	...	૨૦૩
„	૨૧	સુખી છેવટ... ...	...	...	૨૧૦

લકવો

લકવો—અડધા શરારને થાય છે. તેથી તે બાબુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે (જુઠાં થાય છે.) વિગેરે.

અને તે બાબુનું મોં વાંકું થાય છે તેથી ચોખ્ખું બોલાતું નથી.

આ રોગવાળો અમીર હોય કે બહાદુર હોય પણ તેની જાંઘી ખરબાદ થાય છે. સમય કે તે બોળતો બોલીયાળો થાય છે લકવાના રોગથી રીઆતા દરદીઓ જ્યારે મારા જોવામાં આવે છે ત્યારે મને દીલગીરી થાય છે. કાનથી કે મારી પાસે લકવાના રોગની વનસ્પતિની દવા છે પણ બધા દરદીઓને મારી જાય નહીં હોવાને લીધે થોડા દરદીઓ લાભ લેઈ શકે છે.

હજારો રૂપિયા ખર્ચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની અકસીર દવા મારી પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે, અને સરદીફીકેટો પણ મળેલાં છે. તા. ૨૨-૧૦-૨૩.

છોટુભાઈ જીવાભાઈ

ડે. શાહપુર ચકલા પાસે—અમદાવાદ.

કાળાં ન થનારાં

રોહડ ગોહડ સોનાનાં ઘરેણાં.

ખમીસ ખટનો રૂ. ૩, વાસ્કોટ ખટનો રૂ. ૩, ચંદ્રહાર રૂ. ૪, મમ્મળાળા રૂ. ૩, હીરા કંઠી રૂ. ૪, મોહનમાળા રૂ. ૪, ધડીયાગનો ફેડો રૂ. ૩, લવીંગીયાં જોડી રૂ. ૧૧, એરીમ રૂ. ૧૧, ખંડીયો જોડી રૂ. ૨૧, વીંટી રૂ. ૧, ચોરસી રૂ. ૪, પોંચી રૂ. ૪.

વાળ કાળા કરવાને ખીજખી સાબુ—આ સાબુથી વાળ કાળા થઈ હમેશા રહે છે. ત્રણ ડબ્બીનું બાકસ રૂ. ૧-૮-૦.

વજ્રદારની કંપની, અમૃતવાડી, ગિરગામ-મુંબઈ.

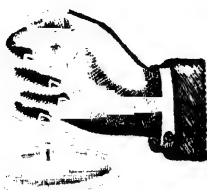
સીગાર લાઈટર.

જરમન બનાવટના મજબુત, સુંદર, દીવાસળીની ખીલકુલ જરૂર વખરના, જુદી જુદી જાતના ખીડી સજાવાના સંખ્યા અમારે ત્યાં મળશે.

કોમ્પટ રૂ. ૦૧૧, ૧, ૧૧, ૨, ૨૧, ૩ અને ૪. તથા શી લોધા સીવાય આખ તપાસી ખુરા પેબલના ચરમા આપવામાં આવે છે. (ખીતવાળું સુચીપત્ર મફત. રાશી પ્રાધર્સ. રીચીરોડ, ૩૨૧૩-અમદાવાદ

ધી ઇન્ડીઆ રબ્બર સ્ટેમ્પ વર્ક્સ.

રબ્બરના સીલ્કા, લાખ ઉપર
મારવાનાં સીલ, સીપાઈઓના
પીતળના તથા જરમન સીલ-
વરના પદ્ધતિ અને વુડ એનગ્રેવર્સ
મોનોગ્રામ વિગેરે બનાવનાર.

લખો નીચેના સીરનામે:—

માણીલાલ વલ્લભદાસ પટેલ.

શાહપુર, ગોબરીઆ પોળ—અમદાવાદ.

તાજમહાલના

સોડા, લેમન, રાસ્પબરી, જંજરની

સ્વચ્છ ઉત્તમ બનાવટ માટે

બે મત છેજ નહિ.

પીતાં હંમેશાં સંતોષ પામશે.

કારખાનું, મીરજાપુર રોડ—અમદાવાદ

નવજીવનાલય.

અમેરીકાની છેવટની શોધ મુજબ વીજળી મુકીને ત્યા હોમીઓ-
પેથીક દવાઓથી સર્વે દર્દો મટાડવામાં આવે છે.

જર્મનીની જીવજીવસાયણ (બાયોકેમીક) દવાઓ
તથા હોમીઓપેથીક દવાઓ. બેહદ ઘટાડેલ ભાવે મલી શકશે.

શ્રી રામચંદ્ર ફાર્મસી.

સાંકડીશેરીના નાકે—અમદાવાદ.

(અજાયબ ચમત્કાર રૂ. ૧૦૨ રૂં ધનામ.)

મફત! હીસ્ટીરી આના રામબાણુ દવા. મફત!

અમારી નસ્ય, પંચામૃત ગોળીઓ—હીસ્ટીરીઆ, વાઇ, આંચકી,
લાજી, રજરેવલા નિયામત રીતે ન આવડું વિગેરે દરદોને નાખુદ
કરી રીરમા કીવત વધારે છે કીમત રૂ. ૧૦-૨-૦ દવા વાપરવાની વીગત
દવા સાથે હોય છે. અમારી ઔષધાલયમાં દરેક દરદની અનુભવ સિદ્ધ ઉમદા
દવાઓ તૈયાર મળે છે. એક પોષ્ટ કાટ હાથી મોકલેલી ' બ્યાધીકર પ્રયોગ '
નામનું પુસ્તક મફત મોકલવામાં આવશે.

ઠેકાણું—વૈદ્ય રવીશંકર જઠારાંકર દ્રોવેદી.

આર્થ ઔષધાલય—ધોળકા (ગુજરાત)

પંચમહાલના દુઃખી દર્દીઓ.

માટે જીવરાવાળા આંખના પ્રખ્યાત સર્જનની આંખની ઇસ્પી-
તાલમાં મોતીઆ, પડળ, છારી, ફુલ, ખીલ, ઝામર વગેરે આંખનાં
તમામ દરદોનાં ઓપરેશનો તથા ઇલાજ કરવામાં આવે છે. ગરીબોને
માટે મફત. આંખ તપાસી ચરમાં પણ આપવામાં આવે છે.
ખીમારોને રહેવાની સગવડ છે. આંખ સિવાયનાં પણ તમામ દરદોના
ઇલાજ કરવામાં આવે છે.

ઠે. તળાવ ઉપર, સૈયદવાડામાં—

ગાંધીવાળા ડહોલામાં—ગોપાલ.

ભાવમાં મોટો ઘટાડો.

ઓમ, આ, સ્વરાભ્ય વાવટો, અક્ષર હો અક્ષર, કમળ, ટીઓ વીગેરે ડિઝાઇનવાળા કોટ બટન તથા જાકીટ બટન ગ્રાસ પાનાના રૂ. ૧૫. સેટ બટનના પાનામાં પાંચ બટન આવે છે. જાકીટ બટનના કાર્ડમાં છ બટન આવે છે. આ ઉપરાંત કદ બટન, ખંભડી, વીંટીઓ વીગેરે બનાવનાર તથા વેચનાર. દેશ બહોના ફરેક જાતના ફોટાવાળા બટન તથા ચાંદીના કદ, જાકીટ તથા કોટ બટન બનાવવામાં આવે છે.

પ્રાઇસ લીસ્ટ માટે મળો અગર લખો:—

મેસર્સ માણેકલાલ પ્રાણુલાલ એન્ડ કો.

૧૧૬૭, રીચીરોડ, કોઠારી પોળ.

અમદાવાદ.

નુતન વર્ષ માટે વહાલાંઓને ભેટ આપવા લાયક

મોતીના હાર.

આ હાર સાચા મોતીના જેટલાજ વજનમાં, રૂપમાં, રંગમાં અને દેખાવમાં છે. જેની કીંમત કરતાં બહુબલ મહેરીઓને મોંમાં આંગળી ઘાલવી પડી છે અને એક હારની કીંમત રૂ. ૫૦૦૦) સુધી આંકેલી છે. તેવા હાર હમારે ત્યાંથી ફક્ત રૂ. ૧૫) માં મળશે. નમુનાના નવ જુદી જુદી જાતના મોતીના રૂ. બે મોકલો અથવા વી. પી. થી મંગાવો.

ગીરધરલાલ કોઠાવાલા. } શાન્તિ પ્રધર્સ-નડીઆદ.
ભાઉની પોળ-અમદાવાદ.

‘વેસ્ટ એન્ડ’ વૉચ ઘડીઆળો

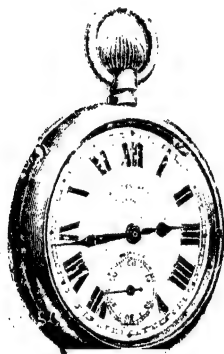
હવે વધારે સોંઘા થયાં છે

આ વખે અમારી સ્ટોક્સ લાઈનના તમામ ભાવોમાં ઘણો
ખટાડો કરવામાં આવ્યો છે અને તમે હુમણાંજ એક ઘડીઆળ
ખરીદવામાં ઠીક કરેલું ગણાશે.

હાલના ખટાડાઓને અનુસરીને એક તદ્દન નવું ઉંચા વર્ગનું
ઘડીઆળ લોકપ્રિય ભાવથી રજૂ કરતાં અમને હર્ષ ઉપજે છે.

‘ધી ઇન્ડેક્સ’

આવી વગરનું હીવર વૉચ

નિકલ સિલ્વર

ચપટા કાચવાળું ... .. રૂ. ૧૬

લેન્સના આકારનું ગોળ કાચવાળું ... રૂ. ૧૭

નવું અપ ટુ ડેટ મોડેલું કેટલેગ તદ્દન મફત.

WEST END WATCH CO. } વેસ્ટ એન્ડ વૉચ કં.
BOMBAY & CALCUTTA. } મુંબઈ અને કલકત્તા.

દિવ્ય-જ્યોતિ.

પરિચ્છેદ ૧.

શાકાની કડક આજ્ઞા.

મુંબાઇમાં મલાડના શાન્ત પરામાં જે વખતે શાંતિથી સૌ કાંઈ નિદ્રાદેવીને અધીન થયેલા હતાં અને જાણે પરામાં શાકનીજ વસ્તી ન હોય એવો શૂન્યકાર પ્રસરી રહ્યો હતો તે વખતે રાતના ૧૧ વાગ્યાની એક લોકલ મલાડ સ્ટેશને ગર્જના કરતી આવી પહોંચી. ફોડોડ લોકલનાં ડગ્ગાઓનાં ખારણાં ઉધડ્યાં અને એક ક્ષણે જ અરસામાં દશક માણસો તેમાંથી ઉતર્યા. ખારણાં પાછાં એજ દબે બંધ થયાં અને લોકલ ચાલી ગઈ. સ્ટેશને ઉતરેલાં માણસો પ્લેટ-ફોર્મ બહાર નીકળ્યાં. ઉતારાઓની ટિકિટો લેવા માટે જે માણસ કાંપામાં ઉભો હતો તેણે એક યુવકની ટિકિટ લેતાં લેતાં કહ્યું: “શેડ સાહેબ, કાંઈ ખૂબ ઉતાવળમાં જણાયો છો. ને શું?”

જે યુવકને ઉદ્દેશીને આ પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો હતો તે તરત કાંપા આગળ થોભી ગયો. તેણે સફેદ અને સ્વચ્છ કપડાં પહેર્યાં હતાં. તેનો ચહેરો તેજસ્વી અને સ્વેતવર્ણી હતો. તે શરીરે હાટપુષ્ટ હતો. હસમુખો ચહેરો રાખીને તેણે જવાબ દીધો: “ઉતાવળ જેવું તો ખરું જ ને? વળી ચિંતા કરવા જેવું પણ ખરું!”

“ના, ના, આપ સાહેબ ધારો છો એટલું બધું ચિંતા કરવા જેવું કાંઈ જ નથી. હમણાં ૧૦૧૧ દલ્હી લોકલમાં કા. ખરે આંટરોડ ગયા. તેઓ કહેતા હતા કે, કાકા સાહેબની તબિયત હવે સુધારા ઉપર છે.” ટિકિટ કલેક્ટરે કહ્યું.

“એમ?”

“સહવારે ચિંતાજનક મામલો હતો. પણ સાંજ પછી તો કાકાસાહેબની પ્રકૃતિ સુધરી છે. શું આપ મુંબાઇમાં નહોતા?”

“ના, હું વડોદરા ગયો હતો. અને ૧૦ વાગે તાર મળ્યો તે પછી હું આ તરફ આવવા નીકળી પડ્યો. પણ સાંજના જરૂરી કામો

સુંખાઈમાં રોડાઈ ગયો અને આ છેલ્લી લોકલ હાથ આવી એટલે ચઢી બેઠો. ” યુવકે જવાબ દીધો.

“ વાર સાહેબ, હવે આપને રોકરા નકામા છે, ” એમ કહીને ટિકિટ કલેક્ટરે તે યુવક સાથે હાથ મેળવ્યો અને “ સાહેબજી ” એટલુંજ હસ્તા વઢને પણ પૂર્ણ સભ્યતાથી કહીને યુવક પ્લેટફોર્મ બહાર પડ્યો.

સ્ટેશન બહાર એક ગાડી ઉભેલી હતી. તે ગાડી પાસે જતાંજ તે બોલ્યો: “ કાલુ માધુ છે કે ? ”

“ હા શેઠ સાહેબ, પધારો. આપનીજ હું રાહ જોઉં છું. ”

“ તને મારા માટે બહુ રાહ જોવી પડી હશે ખરું ? ” યુવકે પૂછ્યું.

“ નહીં રે, સાહેબ, આપને ખાતર થોભવું પડે તોયે શી વિસા-તમાં ? ” એમ કહીને ગાડીવાને ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું અને યુવક ગાડીમાં બેઠા બાદ ઘોડાને ચાલુક લગાવીને ગાડીવાને ગાડી હાંકી.

રસ્તામાં યુવકે પરચુરણ વાતો ગાડીવાન સાથે કરી અને પાંચેક ક્ષણના અરસામાં ગાડી એક બંગલા આગળ આવીને ઉભી રહી. તરતજ માળી એક ફાનસ સાથે ઝાંપા આગળ આવીને ઉભો રહ્યો અને ગાડી ઝાંપામાં દાખલ થતાંજ ફાનસ ઉંચું કરીને સલામ કરતો તે બોલ્યો: “ રામ, રામ, કુમાર શેઠ. ”

“ રાધુ-કે ? ”

“ હા, સરકાર ”

“ મઝામાં ને ? ”

“ આપની મહેરબાનીથી, મઝામાં છું શેઠ સાહેબ. ”

બંગલાના બાગમાં યઇને ગાડી “ પોર્ટિકો ” માં આવીને થોભી. બારણામાં બે નોકરો ફાનસ લઇને ઉભા હતા. તેઓએ નીચા વળીને સલામ ભરી એટલે બન્ને જણના ખભા ઉપર પોતાના બન્ને હાથ મૂકીને યુવકે કહ્યું: “ કેમ ચલે છે ? ”

એકે જવાબ દીધો: “ આપ જોવાની છાયામાં રહેતાં અમને શું કુંઝ હોય, શેઠ સાહેબ ? ”

“ અને તું કેમ બોલ્યો નહીં, રામા ? ”

“ સરકાર, અમને કાંઈને તમે સાથે ન રાખ્યા તેથી તમારી તબિયત ખરાબર જણાતી નથી, એ જોઈને મને દિલગીરી થઇ; તેના વિચારમાં હું પડી ગયો હતો. ”

“ તું તો સદાયે તર્કશાસ્ત્રી જ રહેવાનો ! ” હસ્તે વઢને આવી ટીકા કરીને તે અંદર ગયો.

દીવાનખાનામાં તે દાખલ થયો એટલે એક ખાળાને વચ્ચે-વચ્ચે આરસપહાણના ગોળ ટેબલ આગળ બસતકામ કરતી બેઠેલી તેણે જોયું. તેને જોતાં જ ખાળાએ બસતકામ ટેબલ ઉપર મૂકી દીધું અને ખુરશીમાંથી ઉઠીને ઉભી થઈ. યુવકે તેને ઉઠતી જોઈને કહ્યું: “જ્યોત્સ્ના, બેસી રહે. બેસી રહે. તું હજી જાગે છે કે શું? રોજ આવી રીતે મોડી રાત સુધી જાગતી બેસી રહે છે કે?”

મંદ હાસ્ય સહિત ખાળા બોલી: “દિવ્યકુમાર! રોજ તો આઠ વાગ્યામાં સુઈ જઈ છું પણ આજ તું આવવાનો અને હું ન જાગું, એ અવિનય ન ગણાય કે?”

“ઓહો! શી વનયાવિનયની સુંદર સમજણ! પણ જ્યોત્સ્ના, તું તો બહુ મોટી થઈ ગઈ! આપણને મળ્યે લગભગ આઠ દશ મહિના થયા ખરું ને?”

ખાળા શરમાઈ ગઈ. કાંઈ ઉતર ન દેતાં તે લજ્જાથી નીચું જોઈ રહી. યુવકે તેના ગૌરવર્ણાં ગાંઠમાં એક ધીમી ધોલ મારીને કહ્યું: “કેમ બોલતી નથી?”

તે ખાળાની આંખો ચમકી. ધીમે ધીમે ઉંચું વદન કરીને તેના તરફ જોઈ રહીને તે જવાબ આપવા જાય છે ત્યાં અંદરના ઓરડામાંથી એક આધેડ વયની સ્ત્રી દીવાનખાનામાં આવી અને યુવકને જોઈને બોલી: “ઓહો! ભાઈ આવી પહોંચ્યો છે ને શું? જા, જા. તારા કાકાએ તને હમણાં જ યાદ કર્યો હતા, તે ચિંતા કરતા હતા કે તું કેમ ન આવ્યો?”

“ફાઈ, મને મુંઝાણમાં જરાક મોડું થઈ ગયું. પણ કાકાની તબિયત હવે કેમ છે?”

“અચારે તો ખાસ ચિંતા કરવા જેની નથી પણ પહેલો તું તેમની પાસે જઈ આવ.”

યુવક તરતજ ધરના અંદરના ભાગમાં ગયો. આ મહાનના બધા ભાગોથી પરિચિત હોવાથી એક બે ઓરડા વચ્ચેની તે એ ઓરડામાં જઈ પહોંચ્યો કે જેમાં એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પક્ષમાં સુતા હતા. તેમની પાસે એક બીજો વૃદ્ધ બેસીને તેમનું શરીર દાખતો હતો. યુવકે દર્દીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો; એટલે બીજા વૃદ્ધે કહ્યું: “પધારો” અને તે પછી વૃદ્ધ દર્દીને ધીમેથી કહ્યું: “દિવ્યકુમાર ભાઈ આવી પહોંચ્યા છે.”

ધેનમાંથી જાગૃત થતો હોય એવા અવાજથી પક્ષમાં આંખો

મીચીને અત્યાર સુધી પડી રહેલો વૃક્ષ બોલ્યો: “કાણુ, કુમાર ? આબો લાઇ ?”

“હા. કાકા.”

“મેં તારી બહુ રાહ જોઇ. હશે, આખરે તું આવી પહોંચ્યો એ સાઈ થયું. મારે તારી સાથે ફેટલીક ખાનગી અને મંલીર બાબતોમાં વાતચિત કરવાની છે.”

બીજા વૃક્ષે આ સાંભળીને શરીર ચાંપવું રહેવા દીધું અને કહ્યું: “હું જરા જોઇ આવું કે નોકરો બધું બરાબર બ્યવસ્થિત કરીને સુતા છે કે કેમ ?”

તે ગયો અને યુવક પક્ષગર્ભા બેસીને તે વૃક્ષ દર્દીનું શરીર હાથવા લાગ્યો. થોડીક પગ શાંતિ પથરાઇ. તે પછી વૃક્ષને કહ્યું: “કુમાર, મારે તને બધું કહેવાનું છે. તું શાંતિથી સાંભળીશ ?”

“બેલાશ્વક. તમારું કહેવું શાંતિથી સાંભળવું એ મારી ફરજ છે.” યુવકે સમ્યતાથી ઉત્તર દીધો.

“વારૂ. મારે કાને તારા વિષે એક બે વાતો આવી છે; તેથી મને નાખુશી ઉપજી છે. લાઇ ! તારો બાળસ્વભાવ તું નહીં છોડે ?”

“તમને કઇ વાતોથી નાખુશી ઉપજી છે તે જણાવવા કૃપા કરશો ?”

“એ વાતો વિષે તારી સાથે વાતચિત કર્યા સિવાય છૂટકાજ નથી. સાંભળ. મને પાકે પાચે ખખર મળી છે કે, મુંબાઈમાં ભૂલે-શરમાં રહેતા આપણી રાતિના એક કંગાલ માણસની છોકરી સાથે લગ્ન કરવા તું તૈયાર થયો છે. એ માણસ કંગાલ એટલા માટે છે કે, તેની પાસે મુદ્દલ પૈસો નથી; તેનો એક સંગો જોલમાં છે; અને ખાનદાન માણસો તે કુટુંબ સાથે વાતચિત કરતાં પણ ખચકાચ છે. આવા એક કુટુંબની છોકરી સાથે લગ્નની ગાંઠથી જોડાવાને તૈયાર થતા પહેલાં તે તારી સ્થિતિનો કશોજ વિચાર કરેલો જણાતો નથી. આ વાત ખરી છે કે ?”

યુવકે કહ્યું: “કાકા, લગ્નના મારા ધરાદાની વાત ખરી છે પણ બીજા મુદ્દાઓમાં તમને ભૂલભરેલી બાતખી આપનામાં આવી છે.”

“શું તે માણસ ગરીબ નથી ? તેનો સંગો જોલમાં નથી ?” વૃક્ષને પૂછ્યું.

“પૈસે ગરીબ હોવું એ શું ગુન્હો છે ? ન્યોતિર્મીચીના પિતા કમળનયન ગરીબ માણસ છે એ હું કબૂલ કરું છું પણ તે મિલ-

મજુર કે કાળીવાધરી જેવો ગરીબ નથી—મધ્યમ સ્થિતિનો છે.—”

“અર્થાત આપણા જેવો તે શ્રીમંત નથી એ તો ખરું જ ને ?” વૃદ્ધજને તેને અધવચ્ચ ખોત્તો અટકાવીને પ્રશ્ન કર્યો.

“શું જગતમાં સૌ કાંઈ શ્રીમંત હોઈ શકે છે ?”

“એ સવાલનો જવાબ આપવાની અને લગારે જરૂર જણાતી નથી. હું તો એટલું જ સમજું કે, એક શ્રીમંતનાં લગ્ન તેની સમાન કક્ષાના કુટુંબની કન્યા સાથેજ થવાં જોઈએ.” વૃદ્ધજને અભિપ્રાય આપ્યો. યુવક મનમાંજ બચાવ્યો : “કેવું વિચિત્ર બંધન !” વૃદ્ધજને આગળ ચલાવ્યું : “એ માણસ આપણા કરતાં પૈસાની બાબતમાં હદો હોવા ઉપરાંત તેના કુટુંબ ઉપરના કલંક સંબંધી તું શો ખુલાસો કરે છે ? તેનો સત્તા જેલમાં છે એ શું કલંક નથી ?”

યુવકે કહ્યું : “કમળનયનનો નાનો ભાઈ વિનોદચન્દ્ર જેલમાં છે એ હું જાણું છું પણ તે કાંઈ ચોરી, બલિયાર કે મારામારી અથવા તો પાપકર્મ કરવાના ગુન્હાસર જેલમાં નથી ગયો. રાજદ્વારી બાબતોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માટે અને એક વર્તમાનપત્રમાં એક સખ્ત લેખ લખવા માટે તેને જેલ મળી છે. એ કાંઈ કલંક નથી.”

“એવા ભેદ જોવાની હું ના પાડું છું. હું તો એટલું જ સમજું કે, તે કુટુંબનો એક માણસ જેલમાં ગયો છે. જેલમાં ગુન્હે-ગારોનેજ મોકલવામાં આવે છે. કિયો ગુન્હો સારો અને કિયો ખોટો, એ તપાસવા આપણાથી ખેસાય નહીં. જેલમાં જનારનું કુટુંબ કલંકિત, કલંકિત ને કલંકિત જ—એકવાર નહીં, પણ અનેકવાર !”

“હરકોઈને આહે તેવો અભિપ્રાય બાંધવાનો હક્ક છે.” યુવકે ખિન્નતાથી કહ્યું : “તમારા અભિપ્રાયથી હું જૂદો પડું છું અને તે માટે માફ નહીં લગાડવા વિનંતિ કરું છું.”

“વાર. ગરીબ અને કલંકિત કુટુંબની કન્યામાં તને શું સાફ લાગ્યું તે હું સમજી શકતો નથી.” વૃદ્ધજને નવો મુદ્દો કાઢ્યો.

“શાક, એ વિષે નાને મહેયે હું મોટી મોટી વાતો શી રીતે કરી શકું ? પણ જો મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પૂછતા હો તો, અવિનયની ક્ષમાની શરતે હું કહીશ કે, જ્યોતિર્મયી જેવી લણ્ણેલી, સુદ અને સદ્ગુણી સત્તારી મેં કાંઈ જોઈ નથી.”

“હાહા, એજ ખતાવે છે કે, તે જગત જેવું નથી. જ્યોતિર્મયી કિયે હું કાંઈ અભિપ્રાય આપી શકે તેમ છે ?”

યુવકે જવાબ આપતા પહેલાં એક ક્ષણ વિચાર કરી જોયો અને પછી કહ્યું: “જયોત્સ્ના બહેન અપરાધરૂપ છે.”

“જયોત્સ્ના તારી સગી બહેન નથી.”

“પણ તમારે ત્યાં તે પુત્રીરૂપે મોટી ઘણ એટલે મારી બહેનજ.”

“એ વિચાર મૂર્ખાઇલરેલો છે. બોળા કુમાર ! પાંડ્યાજામાં લાવનાનાં કાવ્યો વાંચીને તું લાવનામય બની ગયલો. જણાય છે. વ્યવહાર ક્ષેત્રમાં નજર દોડાવવાની તારે ધણી જરૂર છે. મારા મહુમ મિત્રની પુત્રી મારે ત્યાં ઉછરી એટલા માટેજ તે તારી બહેન, એવું ધારી લે છે, એ ગાંડાપજ છે. મારો મિત્ર મારો કાષ્ટ રીતે સજો નહોતો. ભલે; આ સંબંધમાં આજે તું ભૂલલરેલા વિચાર ધરાવે છે પણ કાળે કરીને કદાચ તારા વિચાર તારે ફેરવવા પડશે. દરમ્યાન એટલું તો તારે ચોક્કસ સમજવાનું છે કે, એક મરીમની છોકરીને તારી પોતાનીજ ડગમગ હાલતમાં તું તારી વહુ બનાવશે તો તારે પોતાને ભૂખમરોજ વેઠવો પડશે !”

દિવ્યકુમાર આ બધું સંભળી રહ્યો. તેના મનમાં જવાબ આપવાની ઉર્મિઓ હલતી હોય એમ તેના વદનપર ભાવ જણાયા પણ તે કશુંજ બોલ્યો નહીં. થોડીવાર પછી વૃદ્ધજને પુનઃ પૂછ્યું:

“વારૂ. મને સત્તાવાર સાધનથી ખબર મળી છે કે, ચારેક દિવસ ઉપર તું જુગારમાં ત્રણ હઝાર રૂપીઆ હારી ગયો છે. તારી પાસે ચારસોની હીરાની એક વીંટી હતી તે તે હાલ તુલે દેવા પેટે આપી છે પણ હવે તારી પાસે બાકીના પૈસા નથી. ખરૂં કે? જે મરીમ સ્ત્રીને તું પરણવા તૈયાર થયો છે, તે આમાં કાંઈ મદદ તને કરી શકશે કે?”

યુવકે હસીને કહ્યું: “કાકા, એ બાબતમાં કાંઈ ખાસ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. એ તો એક નજીબી બાબત છે. એ દેવું તો આજે ડોળા કંકડાવતું જણાય છે પણ સદાયે નળ કાંઈ એની એજ સ્થિતિ રહેવાની છે?”

“અર્થાત?” વૃદ્ધ જનના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દિવ્યકુમાર આપે તે પહેલાંજ પાછું તેમણે આગળ ચત્રાવ્યું: “હં, હં, હવે સમજાયું. તારો ઇશદો એવો છે કે, જુગારમાં આજે હાર્યો તો કાલે જીતી જવાશે! અને તે જીત માટે બીજી ગોકવણ પણ ક્યાં નથી કરી? મને એક ત્રીજી બાતમી મળી છે કે, ઘોડ દોડની શરતમાંથી પાંચ સાત હઝાર રૂપીઆ મેળવવા માટે તું દારૂ મારી રહ્યો છે. કુમાર !

કુમાર! આ બધી બાબતો અત્યંત ખેદ ઉપજાવે એવી છે. એક ઍરોનેટના વારસ તરીકે તારે શિરે જે જેખમદારીઓ લટકી રહેલી છે, તેના તેં બાળ્યેજ વિચાર કર્યો હોય એમ મને લાગે છે.”

“કાકા, મને અન્યાય ન કરો. મારી જેખમદારીનું મને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે.”

“એ સાંભળીને હું ખુશી થાઉં છું; પણ તારા જેવો યુવક જેખમદારીઓ સમજવા છતાં પણ મને લાંછન લાગે એવાં પગલાં કેમ ભરતો હશે, એ હું સમજી શકતો નથી. છેલ્લી બે બાબતો માટે હું તને બહુ દોષ દેતો નથી પણ પહેલી બાબત માટે હું માત્ર એકજ ખુલાસો ચાહું છું. કહે બેટા, કુમાર! તું ભૂલેશ્વરવાળા માણસની ઠાકરી સાથે પરણવાના ચોક્કસ ઠરાવ ઉપર આવેલો છે?”

“હા.”

“આ ઠરાવ જાણીને હું બહુ દિવસગીર થાઉં છું. હું તને મહેણું મારવા માગતો નથી પણ એક બે મુદ્દા ઉપર તારું ધ્યાન દોરું છું. મારા કુલમાં લગ્નસંબંધ જોડતાં પહેલાં પરાપૂર્વથી ખૂબ સાવધાની રાખવામાં આવે છે. જ્ઞાનદાન શ્રીમંત-સમોવડીઓ શ્રીમંત-એ શબ્દો મારા બાપદાદાઓએ પોતાનાં હૃદયમાં કાતરી રાખેલા હતા. એવાંઓની સાથેજ અમારા કુલનાં સંતાનનાં લગ્ન થાય એ અમે મૂળથીજ ઇચ્છ્યું છે અને એ વંશપરંપરાનો રિવાજ જળવી રાખવો, એ મારો અને તારો ધર્મ છે. ‘૧૬ વર્ષના પુત્રને મિત્ર સમાન ગણવો’ એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે એ ધ્યાનમાં રાખીને હું તને કાંઈ જાતની ફરજ પાડતો નથી; પણ—

અત્રે તે વૃદ્ધજન શાસોશ્વાસ લેવા થોડીવાર થોભ્યો. પછી કુમાર પાસે તેણે પાણી માગ્યું અને પાણી પીધા પછી તેણે આગળ ચલાવ્યું: “હું થું કહેતો હતો? હં...એ ગરીબ કુટુંબની ઠાકરી મારા કુલમાં પુત્રવધૂ થઈને આવે, એ ચિત્ર હું દેખી શકું તેમ નથી. અરે! હું તો એ ગરીબ માણસનું નામ સુદ્ધાંત મારા મુખથી ઉચ્ચારી શકતો નથી! તારે પસંદ કરવાના બે માર્ગ પડ્યા છે. કાંતો આ લગ્ન બંધ રાખીને મારો વારસ કાયમ રહે અથવા તો આ લગ્ન કરીને મારાથી છૂટા થા.”

દિવ્યકુમાર ઉપર આ એક જમરો આઘાત હતો પણ તેણે હસતાં હસતાંજ કહ્યું: “કાકા, આ સિત્તેય તમારે વિશેષ કાંઈ કહેવાનું છે?” તેના ચહેરા ઉપર અત્યારે ચોખ્ખી બેદરકારી જણાતી હતી.

વૃદ્ધજને કહ્યું : “ હા. તારો ઠરાવ જો તું કાયમ રાખવા માગતો હઈ તો આવતી કાલે હું કરસનદાસ સોલિસિટરને અહીં બોલાવીને મારા વસિયતનામામાં ફેરફાર કરીશ.”

યુવક ઉભો થયો અને બારી આગળ ગયો. મહાનન ખામતો માળી, પોતાના ત્રણ વરસના બાળક સાથે રમત કરી રહ્યો હતો. આ ૧૨ રૂપિયાનો માર્કિટ પગારદાર માળી કેવો નિશ્ચિતપણે પોતાના બાળક સાથે બેઠી રહ્યો છે અને તેમ કરતાં પોતાની ગરીબીની કેવી બેદરદારી દાખવી રહ્યો છે, એ વિચાર આવતાં તેને પોતાના સંબંધમાં કંઈક ઉમિ ઉડી. બારીમાંથી ડોકું પાછું અંદર ખેંચી લાઇને તેણે વૃદ્ધજને કહ્યું : “ કાકા, અત્યારે જે વખતે તમારી તબિયત નરમ છે તે વખતે મારા સંબંધમાં તમને ત્રાસ, તકલીફ અને ચિંતાઓને લીધે, ખરેખર, વધુ દુઃખ થતું હશે; પણ એ માટે હું ઝોછો દિલગીર નથી. વસિયતનામું ફેરવવાને તમે મુખત્યાર છો. મારા ઠરાવમાં હું ફેરફાર કરી શકું તેમ નથી એ જણાવતાં મને ખેદ થાય છે.”

વૃદ્ધજને કંઈ જવાબ દીધો નહીં.

“ મને જવાની પરવાનગી છે ? ” યુવક પૂછ્યું :

ગળગળા સાદથી તેને જવાબ મળ્યો : “ હા.”

તે ગયો અને તેના જવા બાદ બીજો વૃદ્ધજન તે ઝોરડામાં આવીને અસહની માફક એ વૃદ્ધના શરીરને દાખવામાં રોકાયો.

પરિચ્છેદ ૨.

પ્રેમને ખાતર ફકીરી !

પ્રાતઃકાલનો મંદમંદ વાયુ દરિયાનાં પાણીની શીતલતાને પોતાનામાં સમાવીને મલાડના પરામાં શીતલતા પ્રસારી રહ્યો છે. સાગરનાં પાણીનો ધુધવાટ, કર્ણપ્રિયતાને બદલે કાંઈક બયાનકતાનો આભાસ આપે છે. આકાશમાં બાલરવિના આગમનની તૈયારીઓ ચર્ચ રહી છે. હવાને ખાતર પરામાં રહેલા પણ પ્રવૃત્તિસ્થાન મુંબાઇને મણી રહેલા લોકો, લોકોમાં બેસીને મુંબાઇ ગયા છે. કાંઈક એકાદ કલાકમાં જશે; કાંઈક બે ત્રણ કલાક પછી જશે.

એવે વખતે એક કન્યા દરિયા કિનારે આમતેમ ફરતી જણાય છે. તેનું ગૌરવદન, અને બાધીદડોની ગૌર કાયા, તેનાં સ્વચ્છ અને શ્વેત વસ્ત્રોને દીપાવી રહ્યાં છે. તેણે આછાં આભૂષણ પહેરેલાં છે. હાથમાં સોનાની બળ્લે બંગડીઓ તથા અકકેડી રબ્બરની બંગડી, જમણા હાથે એક કડું, કાને અકકેડે લવિંગિયું અને નાકે એક ચુની, એટલાંજ તેનાં આભૂષણો છે. પગમાં મદ્રાસી ચંપલ છે. આવા સાદા વેશની એ કન્યાનું ખરેખર આભૂષણ તો તેની ચંપલ અને તેજસ્વી આંખો છે. એ બે આંખોમાં એવા ચક્રચક્રાટ જણાય છે કે, વીસમી સદીનો કોઇ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જો અત્યારે શોધખોળ કરવા આ બાળુ નીકળી આવે તો ખચિત તે આંખોને “રેડીઅમ” ધારી લે! આ કન્યા ફરતાં ફરતાં શાન્ત રહેતી નથી. ધડીકમાં તે જમિન ઉપરથી એકાદ કાંકરો ઉઠાવીને દરિયામાં ફેંકે છે; ધડીકમાં એકલી એકલી હસે છે; તો ધડીકમાં શાન્ત મંભીર વદને તે ધૂમવતા સમર તરફ નહાળી રહે છે.

તે કન્યા આ પ્રમાણે એકાન્તમાં સ્વચ્છંદે આનંદ કરી હતી તેવામાં સામેથી એક યુવક તેના તરફ આવતો જણાયો. કન્યાએ એક કાંકરો ઉઠાવીને હસતાં હસતાં તે યુવક તરફ ફેંક્યો. યુવકે પાસે આવતાંજ કહ્યું: “જ્યોત્સ્ના! આ તોફાન શું? રસ્તામાં કાંકરો ના ફેંકીએ.”

“કારણ?”

“રસ્તે જનારને વાગે તો બઢવાડ થાય.”

“મારી સાથે તો કોઇ વઢયું નહીં! હું બીજો કાંકરો નાખીશ.”

એમ કહીને તે નીચી નમીને હસતી હસતી એક કાંકરો ઉઠાવવા ગઇ. યુવકે તેનો ધવલ કામલ કર પકડી લીધો અને કહ્યું:

“તને એ ન શોભે.”

“કારણ?”

“ખાદી પહેરી છે તેથી.”

બાળા એક ક્ષણભર થોભી ગઇ. ખાદીનું નામ સાંભળીને વિષ્ણુતિ જેવી અસરથી તે કાંકરો ઉપાડતી અટકી ગઇ. યુવકે પૂછ્યું: “ખાદી પહેરીને હસા કરાય?”

જ્યોત્સ્ના બોલી: “કુમાર! તું મારા કરતાં ચઢીઆતો છે. ખૂંટને?” તેના આખા શરીર તરફ નજર કર્યા ખાદ તે તરતજ બોલી: “ના, હુંજ ચઢીઆતી છું. આ તારી ટોપી, તારો કોટ અને

ખમીસ ખાદીનાં છે પણ ધોતીઉં ખાદીનું નથી અને મારાં વસ્ત્રો તો અર્ધાંજ ખાદીનાં છે. ” તે મોટેથી ખડખડાટ હસી અને “ હું ચઢીઆતી, હું ચઢાઆતી, ” એમ કહેવા લાગી.

જે આ વેળા રસ્તેથી કાંઈ ત્રાહિત જન પસાર થતો હોત તો આ ૧૭ વર્ષની યુવતીને એક નાની બાગીકાની માફક તોફાન અને ‘હાહા હીહી’ કરતી જોઈને જરૂર આશ્ચર્ય પામ્યો હોત; પણ દિવ્ય કુમારને તેથી આશ્ચર્ય થયું નહીં. તેણે હસ્તાં હસ્તાં કહ્યું: “ ચઢીઆતી બાપ ! મારા કરતાં તમે ચઢીઆતા હો તેથી કાંઈ મારે શરમાવાનું નથી. ”

“ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ચઢીઆતી હોય તેથી પુરુષોએ શરમાવા જેવું નહીં, શું ? ”

“ લગારે નહીં. સ્ત્રીઓ ચઢીઆતી હોય એમાં પુરુષોની શોભા ઓર વધે છે. રૂપમાં, કામલતામાં, સહનતામાં, દયામાં, અને મિહાશ-માં સ્ત્રીઓ, પુરુષો કરતાં ક્યાં ચઢીઆતી નથી ?—”

“ અને કઠોરતા, કૂરતા, સખ્તાઈ, કડકાઈ ઇત્યાદિ બાબતોમાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ કરતાં ક્યાં ચઢીઆતા નથી ? ” જ્યોત્સના આમ કહીને હસતી હસતી દિવ્યકુમાર તરફ જોઈ રહી.

“ કિયા અનુભવ ઉપરથી તું એમ કહે છે ? ”

“ કિયો અનુભવ કેમ ? તારા જ અનુભવ ઉપરથી. ”

“ મારો તને શો અનુભવ મળ્યો ? ”

“ જોને ? કાકાની મરણ સાચવવાની ના પાડીને, તારા ઠરાવ-માં તું અડગ અને નિશ્ચયજ્ઞ રહ્યો ને ? તેં પૈસાની દરકાર ન કરી—”

“ જ્યોત્સના ! તું પણ બૂલ કરે છે ? કાકાની મરણ ન જાળવી, એમાં મેં એક કામળમાં કામળ લામણીને માન આપ્યું છે—”

“ ઓહો ! —”

“ કાકાએ કહ્યું કે, જ્યોતિર્મયી મરીબ છે માટે મારે તેને પરણવું નહીં. શું મરીબમાં પ્રેમ નથી હોતો ? કાકાનો સિદ્ધાંત મને ન રૂચ્યો અને તેથી મારા નિશ્ચયમાં હું દૃઢ રહ્યો. ”

“ કુમાર ! કાંઈ વચલો રસ્તો નીકળી શકે તેમ નથી ? ” જ્યોત્સના તેના તરફ મમતાથી નિહાળીને બોલી: “ તારું ક્ષેપ થાય અને કાકાની મરણ સચવાય એવું કંઈ ન બને ? ”

જ્યોત્સના તરફ જોયા વિનાજ તેણે કહ્યું: “ કાકાનો સ્વભાવ હું જાણું છું. તેમણે જે કહ્યું હોય તેજ થાય તમારે તેમને નિરાંત વળે; પણ આ દાખલામાં હું પ્રેમદેવતાને કોપારીને કાકાને સંતોષ આપી શકું તેમ નથી. ”

૧૧૨૮૭

“ દિવ્યકુમાર ! તું જોશક મારા કરતાં ચઢીઆતો છે, ” જ્યોત્સનાએ નિઃશ્વાસે નાંખતાં કહ્યું.

પણ યુવકે તત્કાળ વાત ફેરવી નાંખવા સારૂ હસીને કહ્યું :
“ પણ મિરાંભાઈ !—”

“ જે પ્રેમદેવતાને પૂજે છે; જે પ્રેમદેવતાને ખાતર અપાર સંપત્તિને પણ લાત મારે છે; જે પ્રેમદેવતાના હારમ માટે તલસતાં, અનેક સંકષ્ટો સહેવામાં મુંઝાતો નથી તે સૌથી ચઢીઆતોજ છે. ” જ્યોત્સનાએ તેને બોલતો અટકાવીને અભિપ્રાય આપ્યો.

“ ના. જે પ્રેમપંથે જઈને લાભ લેવા-દુઃખી થવા માગતી નથી તેના કરતાં તો તે ઉતરતોજ છે. ” દિવ્યકુમારે કહ્યું.

“ તારો આ સિદ્ધાંત ખોટો છે. ”

“ ના. તદ્દન સાચો છે. જ્યોત્સના ! તું લાભશ્રાણી છે કે, જન્મભર કુંવારી રહેવા માગે છે. મારે તો દુઃખી થવાનું રહ્યું પણ તને તેવાં નહીં થવું પડે, એ કેટલું બધું સુખદ છે ? ”

“ હું કાંઈ એવા કોઈ ખ્યાલથી કુંવારી રહેવા માગતી નથી. ”

“ ત્યારે કિયો ખ્યાલ તારા મનમાં છે ? ”

“ બસ, ન પરણવું એજ ખ્યાલ ! ”

દિવ્યકુમારને આશ્ચર્ય થયું. તે કાંઈક કહેવા જતો હતો એટલામાં જ્યોત્સનાએ સામી દિશામાં આંગળી કરીને કહ્યું : “ કરસનદાસ કાકા આપણી તરફ આવતા લાગે છે. ”

દિવ્યકુમારે તે દિશામાં જોયું તો કરસનદાસ સોલિસિટરને પોતાના તરફ આવતો જોયો. તે તેની સામે ગયો.

કરસનદાસે તેને ઉદ્દેશીને દ્વરથીજ કહ્યું : “ કેમ છો, દિવ્યકુમાર ! ”

“ કુશલ. ” દિવ્યકુમારે જવાબ દીધો. પાસે આવીને જ્યોત્સના તરફ જોઈને સોલિસિટરે પૂછ્યું : “ જ્યોત્સના ! તારી રમતના ઝોડીઆ તરીકે આને તેં ક્યાંથી પસંદ કર્યો ? એ તો કાકાજીને, ફાઈને, આખી મિલકતને અને વળી તને પણ તજી જવા તૈયાર થયો છે. ”

“ હું એ જાણું છું. પણ કરસનદાસ કાકા, વસિયતનામાનું શું થયું ? મધુસૂદન કાકાએ તે ફેરવી નાંખ્યું ? ”

“ એમનો સ્વભાવ આપણાથી ક્યાં અબરડો છે ? મળરકામાં છ વાગ્યે એમણે મને તાર કરીને તાપડતોજ બોલાવ્યો. હું તરતજ ચલા પીને નીકળી પડ્યો. અહીં આ પો. અને મને વસિયતનામું ફેરવી

દેવાનો હુકમ પણ મળી ચૂક્યો ! દિવ્યકુમાર ! તમારી સાથે હું થોડીક વાતચિત કરી શકું ? ”

“ શા માટે નહીં ? આવો, આપણે એક સ્થળે બેસીએ. તમારા જેવા વૃદ્ધ મુરખશીને ઉભા રાખવા અનુચિત ગણાય. ”

તે બંને જણ વાતમાં ગૂંથાયા અને જ્યોત્સ્ના ત્યાંથી જતી રહી. ધારાશાસ્ત્રીએ શરૂઆત કરી : “ વસિયતનામામાં તમારા કાકાશ્રી શો ફેરફાર કરવાના હતા, તે તમે જાણો છો ? ”

“ ના. માત્ર ફેરફાર કરવાની વાત તેમણે મને કહી હતી. ”

“ તો એ ફેરફારની વિગત હું તમને કહીશ. ”

“ એ પહેલાં હું જાણવા માગું છું કે, એ વિગત જાહેર કરવાની તમને છૂટ મળેલી છે ? ”

“ તે કહેવામાં કાંઈ જાતનો વાંધો નથી ” ફરસનદાસે ભાર મૂકીને જણાવ્યું : “ વાર. હું ધારું છું કે, જ્યોતિર્ભયી નામક એક કન્યા સાથે લગ્ન કરવાના ઠરાવ ઉપરજ તમે આવેલા છો. ખરૂંને ? ”

“ હા. એ ઠરાવ ફરે તેમ નથી. ”

“ હું એ કન્યાને કિંવા તેનાં માતૃપિતાને ઓળખવા જેટલો ભાગ્યશાળી બનેલો નથી; પરંતુ ગમે તે કાંઈ કારણથી તમારા કાકાશ્રીને આ લગ્ન નાપસંદ છે. ”

“ તેમણે મને એ વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી દીધી છે. પોતાની સંપત્તિ કે એ કન્યા-પ્રેમાંથી એકની પસંદગીજ મારે કરવી-બંનેનાં નહીં, એવું પણ તેમણે મને દરમાવી દીધેલું છે. ”

“ મને એ જણાવતાં દિલગીરી થાય છે કે, આવો બારિક મામલો તમારા સંબંધમાં ઉભો થયો છે. મને એવો હુકમ મળ્યો છે કે, જે તમે જ્યોતિર્ભયી સાથે લગ્ન કરો તો તમારા પિત્રાઇ બાઇ રજનીકાન્તને અમુક નાણાં મળવા વિષે, અમુક નાણાં તમારાં ફોઇન, અમુક નાણાં જ્યોત્સ્નાને અને અમુક નાણાં ધર્માદામાં આપી દેવા વિષે મારે એક વસિયતનામું લઈ કાઢવું. દીવ્યકુમાર ! તમારા કાકાશ્રીના આ ઠરાવથી મને આશ્ચર્ય સાથે ખેદ ઉપજ્યો છે. મારૂં માનસો ? કાંઈક સમજાવન થાય એવો માર્ગ નહીં લઇ શકો ? ”

“ સમજાવનનો માર્ગ એકજ છે. તે એ કે, મારે જ્યોતિર્ભયીનો વિચાર સુદ્ધાંત ન કરવો; પણ તે બની શકે તેમ નથી. ”

“ વાર. ” ફરસનદાસે કહ્યું : “ તમે બંનેમાંથી કોઇ પોતાના ઠરાવ ફેરવી શકો તેમ ન હો તો પછી મારે એ સુદ્ધા વિષે વધુ

કહેવું નિર્ઘર્ષ છે; પરંતુ લાઈ, આજ સુધી સુખી જીવન માળનાર, ફુલની માફક ઉઠેરાયલા અને દુઃખ, એ શી વસ્તુ છે તેનો સ્વપ્નમાંથી ખ્યાલ નહીં રાખનારા તમે, ગરીબીની ધુસરી શી રીતે સહન કરી શકશો ? તમારા પ્રત્યે અંગત પ્રેમ ધરાવનાર તમારા હિતૈષી તરીકેજ હું આ પ્રશ્ન કરું છું. માનસ-સરનું રાજહાસ કાંઈ સર્વત્ર મોતી ચરી શકશે નહીં; દરિન તાપમાં કુમળું ફુલ જરૂર કરમાઈ જશે; કામળ કદળી ગર્ભ કુકારના ધા સહન કરી શકશે નહીં. માટે મારી વિનંતિ છે કે, સંપત્તિનો ત્યાગ કરતા પહેલાં તો ખચિત એકવાર નહીં પણ અનેકવાર ઉઠો વિચાર કરી જુઓ. ”

“ કરસનદાસ કાકા, તમારી સલાહ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. હું જાણું છું કે, મારા હિત માટેજ તમે મને આ સલાહ આપી છે. વ્યવહારમાં ધન વિનાનો માણસ ઠાડીની પણ કિંમતનો ગણાતો નથી અને કામકામ તેનાં અપમાન થાય છે, એની મને ખબર છે. હું એ પણ સમજું છું કે, હરદમ કાંડરાની માફક પૈસા ઉરાડનાર હું, પૈસા વિના જરૂર દુઃખી થઇશ, પરંતુ—” તે અત્રે ચોલી ગયો. પોતાના વિચારો પ્રકટ કરવા માટે શબ્દો શોધતો હોય, એમ તે ધડીબર ગૂંચાયો. ગળગળે સાદે તેણે આગળ ચલાવ્યું: “ પરંતુ ગરીબીને કે પછી આહે તેવી રિયતિને ભેટ્યા વિના હવે મારે છૂટકોજ નથી. મને વિશ્વાસ છે કે, મારો મર્ગદર્શક આ મહિતજનો મહાન પિતા થશેજ. મારા અનેક મિત્રોમાં ગરીબ મિત્રો પણ છે. તેઓ શી રીતે પોતાનાં જીવન વીતાવતા હશે ? મારો પરમસ્નેહી જંગદીશ—” પુનઃ તે ચોલી ગયો તેની આંખમાં ચમકારો જણાયો. ઉત્તેજિત સ્વરે તે બોલ્યો: “હા-મારો પરમ સ્નેહી ચિત્રકાર જંગદીશ, ગરીબમાં ગરીબ માણસ છે. અમારી મિત્રતા આજ સુધી અસમાન લેખાતી. હવે તે સમાન લેખાશે. હું તેની પાસેથી શીખીશ કે, ગરીબ જીવન કેમ વીતાવાય છે. ઉપરાંત મને એક વિશેષ લાભ છે. કાકા, તમે તો મારા વડીલ ગણાઓ. પ્રેમની વાત તમારી આગળ મારાથી કેમ કરાય ? ટૂંકમાં એટલુંજ કહેવું પુરતું થઈ પડશે કે, સુખક પ્રેમમય જીવન બંધે ગરીબીમાં વીતાવવું પડે તેની અમારા જેવા યુવકોને મુશ્કેલ પરવા હોતી નથી.”

કરસનદાસ અત્રે હસ્યો. મૂળ તો તેનો ધંધો ધારાશાસ્ત્રીનો એટલે ભાવનાપ્રધાન વાતો ઉપર તે કદી ધ્યાન આપતો નહીં અને હંમેશાં આવા યુવકોને હાડમાર થયેલા તેણે જોયેલા એટલે

પોતાના અનુભવને લીધે તેને હાસ્ય ઉપજે એમાં શી નવાઈ ? તેણે કાંઈ ટીકા કરવી વાજખી લેખી નહીં અને કહ્યું: “ ઠીક ત્યારે. મારે મારે જે કહેવાનું હતું તે મેં કહી દીધું છે. હવે હું રમ લખશ.”

“ ચાલો, હું સ્ટેશન સુધી આવું છું ” દિવ્યકુમાર આમ કહીને તેની સાથે સાથે સ્ટેશનને ગયો. દુર્ભાગમાં ધારાશાસ્ત્રીએ આ મુદ્દા વિષે કાંઈ વાત કાઢીજ નહીં. પ્રકીર્ણ વાતચિત કર્યા બાદ ધારાશાસ્ત્રીને લોકલમાં બેસાડીને, દિવ્યકુમાર પાછો ફર્યો.

પરિચ્છેદ ૩.

નીતિ અને અનીતિ વચ્ચે !

ચતુર વાયકવૃંદને પ્રશ્ન થશે કે, સંપત્તિના શોખમાં ઉછરેલો, જડનાના પાશમાં સામાન્ય રીતે લપટાયેલો એવો કોઈ શ્રીમંતપુત્ર ભાવનાશીળ અને, એ સંબંધે શી રીતે ? એનો ઉત્તર એ છે કે, સંગતિને લીધે તેમ થાય, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

દિવ્યકુમાર કાણુ છે અને આજ સુધી તેનું જીવન કેવી રીતે વહ્યું છે, તેને લગતો કાંઈક પ્રતિહાસ તપાસીશું તો સહસા જ વાયક-વૃંદની શંકાનું નિવારણ થશે.

મુંબાઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ પાસેના એક મકાનમાં એક વિશાળ બ્લોકમાં બે યુવકો બેઠેલા નજરે પડે છે. એક ખાદીનો પોષાક પહેરેલો છે અને એક તદ્દન વિદેશી વસ્ત્રોમાં માથાથી તે પગ સુધી સુસજ્જ છે. સમય સાયંકાલ ૧૧ પાંચેક વાગ્યાનો છે. ગત પરિચ્છેદમાં બનેલી ઘટનાને બીજો દિન આ યુવકો આ મકાનમાં બેઠેલા આપણી દષ્ટિએ પડે છે. આમાંનો એક આ કથાનો નાયક દિવ્યકુમાર છે. બેશ્વક ખાદીના પોષાકવાળો તેજ યુવક છે. બીજો યુવક તેનો મિત્ર નંદકિશોર છે. જુનિયર મી. એ. ના વર્ગમાં આ બંને યુવકો એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બણે છે; અને આ બ્લોકમાં વસે છે. નંદકિશોર લાખખોની મિત્રતાના એક શ્રીમંતનો પુત્ર છે. વડીલ જનથી સ્વતંત્રતા ભોગવવાના ઇરાદાથી તે કેવળ શાખની ખાતર આ એક જૂદા મકાનમાં રહીને એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં બણે છે. કૉલેજના જીવનના પ્રારંભમાં તો તે કૉલેજના છાત્રાલયમાં રહેતો

હતો. પરંતુ છાત્રાલયના નિયમો કડક હોવાથી રાત્રિને પ્રસંગે નાટક સિનેમાઓ હરરોજ જોવા જવાના ક્રમમાં અંકુશ પડવા લાગ્યાથી; છાત્રાલયમાં મોટેથી ધાંટા પાડીને વાતોચિતો કરવાની મનાઇ હોવાથી; “હા હા હી હી” કરીને આનંદ ન કરી શકાયાથી અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનો અંકુશ પસંદ ન પડવાથી તેણે આ બ્લોકમાં વસવું પસંદ કર્યું છે. બે એક વર્ષ ઉપર ઈંટર કક્ષાસમાં અચાનક દિવ્યકુમારને તેની સાથે પરિચય થવાથી—તે પરિચયમાં ધામે ધીમે વૃદ્ધિ થવાથી તે પણ તેની સાથે રહેવા લાગ્યો છે.

અત્યારે આ બે યુવકો શી વાતચિત કરી રહ્યા છે તે તપાસીએ.

દિવ્યકુમારના હાથમાં પાનસોપારીની તાસક છે. તે બે પાન પટ્ટીઓ ખનાવીને એક નંદકિશોરને આપે છે અને એક પોતે ખાય છે. નંદકિશોરના હાથમાં એક સિગારેટ છે. તેના ધુમાડાથી તે આખા ખંડને ગોટે ગોટાથી ભરપૂર કરીદે છે. દિવ્યકુમાર પોતાની ગત પરિચ્છેદની વિતક તેને કહી સંભળાવે છે. કાકા મધુસૂદને પોતાને કરેલી આગ્રા, પોતે આપેલો જવાબ, પરિણામે સંપત્તિનું જવું વગેરે હકિકત કહી રહ્યા બાદ દિવ્યકુમારે પ્રશ્ન કર્યો: “મિત્ર, મને આમાં એકજ ગુચવણનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે ?”

“શા ?” નંદકિશોરે પૂછ્યું.

“કાકાને આ બધી વાતોની ખબર ક્યાંથી પડી ?”

“એમાં શી ગુચવણ છે ? તારા કોઇપણ છૂપા દુશ્મને તે કહી હશે.”

“મારો એવો કોઇ છૂપો દુશ્મન નથી.”

“નહીં. એવો અતિવિશ્વાસ રાખવા હું ના પાડું છું. કોઇક પણ આસામી જરૂર તારા કુટુંબમાં એવું હોવું જોઇએ કે, જેને તારા હાથમાંથી સંપત્તિ જવાથી પોતાને લાજ થાય; અને એ લાજને કારણે તેણે તારા કાકા પાસે વ્યાડી ખાધી હોવી જોઇએ. ધ્યાનમાં ઉતરે છે ? વિચાર કરી જો. તારા કુટુંબના માણસોના સંબંધમાં અવલોકન કરી જો.”

દિવ્યકુમાર વિચારમાં પડ્યો. તે મજબુબપણે: “વસીઅત નામાની નવી શરતો પ્રમાણે હવેથી કાકાની સંપત્તિ કોને મળે છે ? હં. એક તો રજનીકાન્ત; બીજા કોઇ; ત્રીજા કાકાને ત્યાં ઉછરેલી

ખાસિકા જ્યોત્સ્ના અને ખાડીનો ભાગ ધર્માંદા ખાતે અપાયો છે. આમાંથી માફ દુસ્મન ફાણુ ? ”

નંદકિશોરે આ ગણગણાટ સાંભળીને પૂછ્યું: “ રજનીકાંત ફાણુ છે ? ”

“ મારા ખીજ એક મહુમ કાકાનો પુત્ર. મધુસૂદન કાકાને બે નાના ભાઈઓ હતા. મારા મહુમ પિતા અને રજનીકાંતના મહુમ પિતા. મારા મહુમ પિતા વચ્ચેભાઈ અને રજનીકાંતના મહુમ પિતા કનિષ્ઠ ભાઈ. ”

નંદકિશોરે એકદમ પોતાની ખુરશી ઉપરથી કુદકો માર્યો અને કહ્યું: “ બસ. અબ આપા બેઠકે ખીચમેં ! મિસ્ટર કુમાર, તમારા રજનીકાંતથી સંભાળતા રહો ! એજ તમારો હિત-શત્રુ ! ”

“ જા, જા, એવો નીચ વિચાર શું કરે છે ? ”

“ નીચ વિચાર ! છટ ! હું તદ્દન સાચું કહું છું. જરૂર તારા કાકા પાસે ચાડી ખાનાર રજનીકાંતજ હોવો જાણ્યો. વાફ, મને તેનો સ્વભાવ કહીશ ? તેનો ધંધો કહીશ ? આજ સુધી તે કેવી રીતે જીવન વીતાવતો આપ્યો છે, તેની મને વિગત આપીશ તો હું તને સાબિત કરી આપીશ કે, એઓ સાહેબજ સાધુના સાલ્લામાં સમતાન ખની ચૂકેલા છે ! ”

“ સાબિતીઓ વિના હું તારી માફ રજનીકાંત ઉપર શક લાઈ જઈ શકતો નથી. હું તો એટલુંજ સમજું કે, આખરે તે મારો ભાઈ છે—”

“ ભાઈ કે કસાઈ ? ” નંદકિશોરે અધવચ ટાકુંકો પૂર્યો: “ ભાઈ છે તેમાં શું યાદ ગયું ? ઠેક રામાયણના કાળથી માંડીને આજ પર્યંત ભાઈએ ભાઈનાં ગળાં રેંચાના દાખલાઓ આ દેશમાં બનેલા છે. વાલી અને સુગ્રીવ ભાઈઓજ હતા. દારા સુગ્ર વગેરે પણ ઐશ્વર્યગ્રસ્થના ભાઈઓ હતા. રાજરામ અને શંભાજી પણ ભાઈઓજ હતા. હજી કેટલા દાખલા આપું ? ભાઈ કલા એટલે ભાઈજ રહ્યા એની શી સાબિતી ? પણ તું મને જરાક તરફી લાઈને એ તારા ભાઈનું જીવનવૃત્તાંત ટુંકમાં કહેને ? પછી હું તને સાબિતીઓ આપું. ”

પડીબર દિવ્યકુમાર ખેદજનક અને વિચારશીલ મુદ્દા પાસણ કરીને બેસી રહ્યો અને પછી માથું ધુણાવીને બોલ્યો: “ ના ના,

એના જીવનવૃત્તાંત ઉપરથી તો તેને મારા ઉપર દ્રેષ હોય એમ બિંદુબલ સાબિત થતું નથી. છતાં સાબળ. તેને અંગ્રેજી છટ્ટી ચોપડી બણી રહ્યા પછી એવી ધૂન ઉત્પન્ન થઈ કે, ખસ બાણવું નથી. નોકરી કરવી છે. કાકાએ તેને સમજાવ્યો કે, તને નોકરી કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ તેણે માન્યું નહીં. કાકાએ તેને સખ્ત મન ધરી કે, મારા કુટુંબનો માણસ નોકરી કરે એ હું પસંદ કરતો નથી માટે ન બાણવું હોય ન બણીશ; પરંતુ નોકરી તો નજ કરીશ. રજનીકાન્તે માન્યું જ નહીં. એક રાત્રે તે જાનોમાનો ધરમાંથી નાશી ગયો. થોડાક દિન બાદ અમને અખર મળ્યા કે, તે એક વેપારીને ત્યાં રૂ. ૧૦ ના માસિક પગારથી નોકરીએ રહ્યો છે. કાકાએ તેને કહેવરાવ્યું કે, નોકરી છોડી દે અને ઘેર પાછો આવ પણ બાઈ એકના બે થયા નહીં. ખસ. તે પછી તે નોકરી કરે છે. આજકાલ કરતાં લગભગ ચારેક વર્ષથી તે નોકરી કરે છે. અત્યારે કદાચ તેનો પગાર વધીને ૮૦ થી ૯૦ રૂપિયાનો થયો હશે.”

“વારૂ” નંદકિશોરે પૂછ્યું: “તે સ્વભાવે હડીલો છે, એમ આ ઉપરથી સાબિત થયું. તેની પ્રકૃતિ બીજી રીતે કેવી છે? તમારે ઘેર તો તે આવળ કરતો હશે.”

“ના. તે નાશી ગયો છે ત્યાર પછી અમારે ત્યાં આવ્યોજ નથી.”

“અર્થાત અતડો અને મૂર્ખ! વારૂ, તે જૂદો રહીને કદાપિ તારા ઠાકાનું કાળને મહેલે બૂકું બોલતો હોય, એમ તેં સાબળ્યું છે?”

“મને ખાસ અખર નથી.”

“કાંઈ ફિકર નહીં. તેં આપેલી વિગતો ઉપરાંત હું એ જાણવા માગું છું કે, તે તમારી સાથે રહેતો હતો તે દરમિયાન ધર્માં, મિત્રજ કે કોઈ માલુમ પડ્યો હતો? ધરમાં એકાદ ચીજ બધાંને આપવામાં આવે ત્યારે પોતાને મળેલી ચીજમાં અસંતોષ બતાવીને વધારે માગે, અથવા કંકાસ કરે એવો તેનો સ્વભાવ હતો?”

જરાકવાર વિચાર કરીને દિવ્યકુમારે કહ્યું: “હા. એવું તો કાંઈક ખરૂં. દાખલા તરીકે, દુધના પ્યાલા અને, જ્યોત્સ્નાને અને તેને આપવામાં આવે ત્યારે જો તેનો પ્યાલો જરાક ઉંડો હોય તો તે ધધિલ કરી મૂકતો. આવીજ રીતે બીજી કેટલીક બાબતોમાં કરતો.”

“ખસ. હવે એ ઉપરથીજ હું મારી સાબિતીઓ તારી

આગળ રજૂ કરે છું. તે નર નારાજ થઈને ધરમાંથી નાશી ગયો હશે. તેને ઓછું આવી હશે કે, મારાં માખાપ નહીં એટલે આ ઠાકાને પનારે હું પડ્યો. અને તેને ત્યાં મારી સગવડો જળવાતી નથી. તે અંદરખાનેથી ઇર્ષાળુ, ક્રોધી અને અસંતોષી હોવો જોઈએ. નોકરીએ વળગ્યા પછી તે હાગ શોધતો હોવો જોઈએ કે, હવે ક્યારે તક મળે તે કુટુંબના કોઈકની ઉપર કાકાનો ક્રોધ ઉછળી પડે એવો રંગ જમાવું. તારાં છિદ્રો તે જાણુતા પામ્યો હશે અને તે જાણીને તેણે તારા કાકાને જરૂર જણાવ્યાં હશે. આમ કરીને હવે તે ઠાકાનો પ્રિય થવા મથતો હશે. ”

“ કદાચ એમ હોય. પણ મને એ ઉપરથી તેના પ્રત્યે કાંઈ શક ઉત્પન્ન થતો નથી. ”

“ બોળા કુમાર, તારી સમજમાં એ નહીં ઉતરે. પણ ચાલ, લગાવ શરત કે તેજ ચાડી ખાનાર છે એમ હું પકડે પાચે ખાતમી લાવી આપું તો તું કેટલા રૂપીઆ હારી જાય ? ”

“ થયું. આખરે આવી આવીને શરત ઉપર આવ્યો ! મિત્ર, તારી આ શરત લગાવવાની ધૂન તું ક્યારે મૂકી દેશે ? ”

“ સોનાપુર જઈશ ત્યારે ! ” એટલામાં ધડીઆળમાં છના ટકારા પડ્યા તેથી તે એકદમ બોલ્યો : “ ચાલ, ચાલ, હવે રહેવા દે એ બધી જીકર ! સિનેમામાં જવાનો વખત થયો. ત્યાંથી આવ્યા પછી બધી પંચાત કરીશું—”

તેણે આ વાક્ય પુરું કર્યું એટલામાં તે ખંડમાં એક ત્રીજો યુવક આવી ચઢ્યો. તેને જોઈને દિવ્યકુમારે કહ્યું : “ કાણુ જમદીશ ? ક્યાંથી બૂલો પડ્યો ? ”

તે આવનાર યુવકને જોતાં કોઈ તટસ્થ તરતજ કહી શકે કે, તેનો દેખાવ, તેની વાણી વગેરેમાં અને આ બે યુવકોનાં દેખાવ વાણી વગેરેમાં આસ્માન જમિનનો તફાવત હતો. જમદીશના મ્હોં ઉપર શાંતિ અને નમ્રતાનો ચોખ્ખો ભાસ હતો. તેનો પોષાક સાદો હતો. ખાદીનો કોટ; જાડું પણ સ્વચ્છ ધોતિયું; ખાદીની ટોપી તથા સાધારણ જાનનાં ચંપલ તેણે પહેરેલાં હતાં. તેના હાથમાં એક રાગગતું બૂંગળું હતું. નંદકિશોરની ફેશનેસ “ ટીપ ટોપ ” થી તો આ પોષાકમાં વિરૂદ્ધતાજ હતી; પણ દિવ્યકુમારના મ્હોં ઉપરની ખાધેલપીધેલ યુવકના જેવી લાલી જમદીશના મ્હોં ઉપર નહોતી

જગદીશ એક ખુરશી ઉપર બેસતાં બેસતાં કહ્યું : “ ત્રણેક દિવસથી આપણે મળ્યા નહતા એટલે આજ તપાસ કરવા આવ્યો. વળી જ્યોતિર્મયી બહેનનો સંદેશો લાવ્યો છું. કમળનયન દાસની લલામણુ લાવ્યો છું અને કાન્તા કાકીની વિનંતિ કહેવા આવ્યો છું કે, કેમ હમણાં દેખાતા નથી ? ”

નંદકિશોરે અત્રે કહ્યું : “ અરે મિસ્ટર, આ સાહેબ એ લોકોનીજ ભાજગડમાં ત્રણ દિવસથી પડ્યા છે. તેઓને ઈર્શ્યનો લાભ હજી થક્યા નથી; પણ હૃદયમાં તો તેઓને લગતાજ ખ્યાલ રાખીને પોતાની સર્વ સંપત્તિ તથા હજારો રૂપિયા કરી આપ્યા છે—”

“ હે ? શું ખરી વાત, કુમાર ભાઈ ? ”

“ હા. મિત્ર જગદીશ, આજથી હું તારી કોટિમાં આવ્યો છું. જગતનાં ગરીબજનોને મારો સંદેશો કહે જે કે, આજથી એક શ્રીમંતપુત્ર તેઓની સમાન કક્ષામાં દાખલ થયો છે ! ”

નંદકિશોરે અત્રે પોતાનાં બહાર જવાનાં કપડાં પહેરી લઇને કહ્યું : “ દિવ્યકુમાર, તું પાછો લેકચર કરવાની શરૂઆત કરવા ક્યાં મંડ્યો ! ચાલ, આવે છે કે પછી હું જાઉં ? ”

“ મિત્ર, અત્યારે તો મને માફ કર. મારું ચિત્ત અત્યારે મુંઝાઈ ગયું છે. જગદીશ આવ્યો છે એટલે હું તેની સાથે વાતો કરીશ. ”

“ વેલ ! તો સાહેબજી, ત્યાં પછી મળીશું. ” આમ કહીને ડાસનના બૂદનો ચરરાટ બોલાવતો નંદકિશોર તે ખંડમાંથી બહાર પડ્યો.

ક્ષણભર એ ખંડમાં શાંતિ પથરાઈ રહી. દિવ્યકુમારને જગદીશ પૂછ્યું : “ ભાઈ, આટલી બધી ચિંતાતુર સ્થિતિમાં તમે શી રીતે આવી ગયા ? ”

“ નહીં. ચિંતાતુર સ્થિતિ છે જ નહીં. રાજપ્રહ્લીથી મેં આ સ્થિતિ સ્વીકારી છે. ” આમ કહીને તેણે પુનઃ જગદીશ આગળ, નંદકિશોરને કહી હતી તે બધી વિતક કહી સંભળાવી.

“ મારે તમને મુઆરકમાદી આપરી કે દિશાપ્રો આપવો, એ હું સમજી શકતો નથી. જે ઉદ્ધાત લાવનાથી તમે સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યો છે તે હું વખાણું છું પણ તમારા જેવા કામળ યુવકથી જમત નાં ત્રિવિધ દુઃખો કેમ સહી શકાશે, એ વિચારથી હું ખેદ પામું છું. ”

કરસનદાસ સોલિસિટરે કહેલાં વેણુ અત્રે દિવ્યકુમારને યાદ આપ્યાં. તે હસ્યો અને બેઠકારીથી બોલ્યો: “ તારો બેઠ નક્કામો છે. જેમ તું જીવન જોગવે છે; જેમ બીજા મજુરો, મજુરી કરીને જીવન વીતાવે છે તેમ હું શી રીતે નહીં વીતારી શકું ? ”

ડોકું ધુણારીને જગદીશે કહ્યું: “ એ કામ તમારાં નહીં ! યુનિવર્સિટીના શિક્ષણોપેત દિવ્યકુમારજી ! તમને અપાતા શિક્ષણે તમને બેઠાણ બનાવેલા છે. જગતમાં જે કાંઈ પણ નિરૂપયોગી હોય તો તે તમે લોકો છો. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ માટે તમે તમારી કાયાઓ ગાળી નાંખી છે. તમે એમ કરતાં એવા માંચકાકલા બની બની ગયા છો કે, દશ શેરતું વજન ઉંચકીને ઘોરીખંદરથી તમારી કાલેજ સુધી તમારે ચાલવું પડે તો જરૂર થાકી જવ છો અને તેથી ટ્રામ કે ટેક્સીમાં બેસી પડો છો. આ તો તમારાં શરીરની વાત થઈ. પણ તમારાં મગજ ? ભાઈ, તમે યુનિવર્સિટીનાં શિક્ષણ લેનારાઓનાં મગજ ખવાઈ ગયલાં હોય છે. શેક્સપિયર, શંકી, ભવભૂતિ કે કાળિદાસ તમને રોટલા માટે તૈયાર કરી શકતા નથી. સાધારણ શુદ્ધિવાળા બવહાર માણસો જે કામો કરી શકે છે તેમાં તમને ગમ પડતી નથી. તમે સતત છ કલાક કામ કરવાથી જરૂર કંટાળી જવ છો. આવી તમારી હાલતમાં ગરીબ લોકો કિંવા કારીગર લોકો જેટલું નાણું તમે માસ કરી શકો કે કેમ એની મને શંકા છે. ”

દિવ્યકુમારે કહ્યું: “ યુનિવર્સિટીનાં શિક્ષણ લેનારાઓ ઉપર તું નિરર્થક વાગ્માણુ છાડે છે. શું અમે નિરૂપયોગી જ છીએ ? ”

જગદીશે જવાબ દીધો: “ મારું કહેવું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજો. યુનિવર્સિટીમાંથી સંખ્યાગ્રંથ ઐન્યુએટો બહાર પડતા હોવાથી તેઓ પોતાના જ બિબ્બના બાધક થઈ પડે છે. કેવળ ચોપડીઓનાં થોથા-અને તે પણ કાંઈ ઉત્તમ ધંધામાં કામ લાગે એવાં નહીં-માં રમ્યા પમ્યા રહેલા તમે લોકો શાં ઉપયોગી ધંધાદારી જીવન ગાળી શકો તેમ છો ? કદાચ તમે શાળાઓમાં શિક્ષકો થઈ શકો. સરકારી ખાતામાં કારકુનો થઈ શકો; પરંતુ તેમણે આજકાલ કેટલા બધાઓ ઉભરાઈ ગયા છે ? કુન્નર ઉલ્લોગનું જ્ઞાન તમને આપવામાં આવતું ન હોવાથી તમે કેવળ નોકરી ઉપરજ લક્ષ રાખો છો. આથી તમારી સ્થિતિ કદોડી થઈ પડે છે. તમને ઓછા પમાર પાલવતા નથી. લોકોને વધુ પમાર આપવા પરવડતા નથી. પરિણામે તમને કાંઈ

ધંધા સુઝતા ન હોવાની લોકા પાસે આજીજીતી અને લાચારીથી તમારે જોજા પગારે નોકરી સ્વીકારવી પડે છે. તમારાં જીવન એમાંજ વીતે છે. હવે કહો, તમારી નિરૂપયોગતા ખરી કે નહીં ? તમારો અંગત દાખલો લ્યો. આજ સુધી તમે તમારા કાકા પાસેથી માસિક ૩૫૦ રૂ. મેળવતા. હવે એ બંધ થશે. શું તમને અત્યારે તેટલો પગાર કોઈ આપશે ? લાગ્યેજ તમને ૫૦ કે ૬૦ રૂપિયા મળશે. કહો, અહીં તમારી નિરૂપયોગિતા સાબિત થઈ કે નહીં ? જો આજ સુધી તમે કોઈક હુન્નરનું જ્ઞાન લીધું હોત તો જરૂર અત્યારે તેમાં તમે પાવરલા બની ગયા હોત અને તમને જીવનની સારી શરૂઆતનો લાભ મળત. ”

“ કાગ્યો કરવાનો મને શોખ છે. તો શું એ કાગ્યોનો સમૂહ છપાવીને હું સારાં નાણાં ઉત્પન્ન કરી શકું નહીં ? ”

“ આ દેશમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષા બોલતા દેશમાં તો તમે કાગ્યોનાં પુસ્તકોમાંથી કમાણી કરી શકો નહીં. સાહિત્યપ્રવૃત્તિથીજ માનદાર થવાની આશામાં લાગ્યેજ કોઈ ગુજરાતી સફળતા મેળવી શકે. આ કાંઈ લાંબક જર્જન કે અર્થિલનો દેશ નથી કે જેમાં તેઓના લેખોની માફક હઝારો પૈક આપવા કોઈ પ્રકાશક તૈયાર થાય. એટલે મેં આગળ કહ્યું તેમ ૫૦ અને વધુમાં વધુ ૭૦ ની માસિક નોકરી સિવાય તમે યુનિવર્સિટી શિક્ષણોપેત યુવકોને માટે અન્ય કોઈજ આરો નથી. ”

દિવ્યકુમારે વિચારશીલ મુદ્રાથી કહ્યું : “ તમારું કહેવું મને ખરું લાગે છે, પણ હું—”

“ કહો, કહો, શા માટે ખચકાયા ? શું તમે એમ કહેવા જતા હતા કે, તમે કોઈ બીજી રીતે નાણાં પેદા કરીને જીવન ગુજારી શકશો ? કંઈ બીજી રીત ? હા, એક છે. અપ્રમાણિકપણાની—અધર્મની અને અનીતિની રીત ! લાંબ, તમારી આગળ ચિંતાનો મોટો વિષય ખડો થયો છે; પણ તમે તેથી મુંઝાઓ એ હું પસંદ કરતો નથી. ધીરજ રાખો. અત્યારે આપણે આ વિષયમાં વિશેષ વિચાર નહીં કરીએ, પણ હું મનન કરી જોઈને તમને જરૂર કોઈ સારો માર્ગ બતાવીશ કે જેથી તમે સુખરૂપ જીવન જ વીતાવી શકો. ”

“ અત્યારે તો મને એવા બધા રસ્તા બંધ થયલા લાગે છે. ભલે, આહે તે થાવ. પણ હું કાંઈ કાકાજી પાસે હવે એમ કહુશ કરવા જવાનો નથી કે, જ્યોતિને હું તજી દઈશ. ”

“ એશક નહીંજ. એવું કરવાની સલાહ હું તમને નથી આપતો; પણ—”

“ પણ શું ? ”

“ પણ મને એક શંકા થાય છે. જ્યોતિ બહેન તમને ચાહે છે એ વિષે તમને પક્કી ખાત્રી છે ? ”

“ હા. પક્કી ખાત્રી છે. ”

“ તમારી શ્રીમંતાઇને ખાતરજ તેઓ તમને પહેલાં ચહાતાં હોય અને હવે તમે ગરીબ થયા એમ જાણીને તેઓ તમારી સાથે લમ કરતા ના પાડે તો ? ”

દિવ્યકુમાર આ સવાલથી ચોક્કસ ચોંક્યો. જગદીશે કહ્યું: “ જગત્ વિચિત્ર છે તેથીજ મેં આ સવાલ કર્યો છે. પૈસા વિનાના માણસને જગત્ પશુવત્ લેખાતું આવ્યું છે. જેમ શુષ્ક આગ્રવૃક્ષને ફાયલ તજી જાય છે; જેમ જળ વિનાના સરોવરને માછલી તજી જાય છે; જેમ ગરીબ બની ગયેલા શેઠને તેના નોકરો છોડી જાય છે તેમ આ કલિકાલનાં સ્ત્રીપુરુષોનું પણ સમજવાનું છે. પૈસા વિનાના વરને પરણવા તૈયાર થનાર કન્યા અથવા કન્યાને પરણાવનાર મામાપો આ વિશાળ જગતમાં બહુજ થોડાં હોય છે. તમારા દાખલામાં શું બનશે, તેની મને ચિંતા થઈ કરે છે. ”

“ એક રીતે તારી ચિંતા ખોટી નથી. તેં પૂછેલા દષ્ટિ-ખિન્દુથી મેં વિચાર કરેલો નથી; કિંવા જ્યોતિ કે તેનાં માતપિતાની દસોટી કરી નથી—”

“ આથીજ મેં તમને સૌથી પહેલાં કહ્યું હતું કે, તમને મુખ્ય-રકખાદી આપું કે દિલાસો આપું ? જો કે મેં તમારી આગજ એ બંને મુદ્દાનાં કારણો જૂદાં રજૂ કરેલાં છે પણ તમારી હકિકત સંબંધિયા બાદ મને સાચી પહેલો વિચાર એ આવ્યો હતો કે, કન્યા કિંવા કન્યાનાં મામાપ હવે શું કરશે ? ”

“ હું તેઓના વિચારથી આવતી કાલે જરૂર વાકેફ થઈશ. ”

“ મિત્ર, માહું ન લગાડશો. પણ એ વિચારથી વાકેફ થવાની જરૂર, તમારા કાકાશ્રીને જવાબ દેતાં પહેલાંજ ઉભી થઈ હતી. કન્યા પક્ષ મક્કમ હોય અને ચાહે તે સ્થિતિ સહન કરવા રાજી હોય તો પછી જગત્ જખ ખારે છે પણ જ્યાં તેની વસ્તુસ્થિતિ હોતી નથી ત્યાં તમારા જેવું પગલું અવિચારી થઈ પડે છે. બાઈ, તમારામાં

આવું અવિચારીપણું મેં અનેકવાર અનુભવ્યું છે. જુઓ, નંદકિશોર-ભાઈની સોજત હોડવા મેં તમને કેટલાંકવાર કહ્યું છે ? મેં તમને ચેતવણી આપી છે કે, તે તમને ખુવારીના ખાડામાં નાંખશે. અને તમારો હવેનો અનુભવ શો છે ? જુઝાર અને ઘોડોડોડની શરતની ક્ષત તથા નાટક સિનેમાઓ જોવાના શોખ તમને ન હોત અને જેટલાં નાણાં એ કુમાર્ગે ગયાં તેટલાં તમે જળથી રાખ્યાં હોત તો આજ તમારી પાસે એક મોટી રકમ ફાજલ હોત ! કમનસીબે દૂધ ટોળાઈ ગયું છે ! અને તે ઉપર વિલાપ કરવો નકામો છે ! હું તમને વધુ ત્રાસ નહીં આપું—”

“ ના. ના. જમદીશ ! મને કહેવાનો તને હક્ક છે. તું કહે. હું જરૂર સાંભળીશ. ”

“ તમારો આજાર માનું છું; પરંતુ કુમારભાઈ, અવિચારી રહ્યા તે માટે હવે વિલાપ કરવો નકામો છે. માત્ર જે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે તે એ કે, હવેથી બધાં કામ વિચારપૂર્વક જ કરવાં. જે બાજુ બગડી છે, તે સુધારવા યત્ન કરવો અને નિર્દોષ, નીનિમમ તેમજ સુવિચારયુક્ત જીવન ગાળવું. ભાઈ, મેં રોજ તમને આ વાતો કહેલી છે; પણ આજ પુનઃ કહું છું તેનું કારણ એ કે, આ ખરો પ્રસંગ આવ્યો છે કે જેમાં તમને જરૂર ચાનક લાગશે. ”

“ મિત્ર, હું મુંઝાઈ ગયો છું. જે વિચાર તેં મરા મગજમાં દાખલ કર્યો છે તે હું ભૂલી જઈ શકતો નથી. જ્યોતિનું ચિત્ત મારે તપાસવું છે. તેનાં માઆપની ઇચ્છા જાણવી છે. ચાલ, અત્યારેજ તેમને ઘેર જઈશું ? ”

“ ના. મુંઝાયલા મગજે કદી પણ કોઈ ગંભીર કાર્ય કરવું ન જોઈએ. હવે થોભ્યા છો તો બે દિન વધુ થોભી જવ. આરતી શનિવારની શરતમાં તમારું પરિણામ જાહેર થઈ જાય તે પછી તમે તેઓને મળજો. કદાચ તમને તેઓના જવાબ પછી કંઈ ઔર રસ્તો સુઝશે. ”

“ હી...ક. એમ કરવામાં પણ વાધો નથી ”

“ ભાઈ ! હવે હું રજા લઉં. મેં કહ્યું છે તે બધું લક્ષમાં રાખજો. મારા પર ગુસ્સે ન થશો અને કૃપાદષ્ટિજ રાખજો. ”

જમદીશનો હાથ ઝાલીને દિગ્ કુમારે કહ્યું: “ મિત્ર, તારા ઉપર હું ગુસ્સે થાઉં એમ બને ? ના. હું સમજું છું કે, સ્વાર્થી

લોકો હમેશાં માણસની ખુશામદ કરે છે; પણ તારા જેવા નિઃસ્વાર્થીઓ તો જે સત્ય હોય છે તે ખુલ્લે ખુલ્લું કહી દે છે. આથીજ હું તારા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવું છું. મને લગારે માફું લાગ્યું નથી માટે એ મુદ્દામાં નિશ્ચિંત રહેજે.”

પરસ્પર વંદન કરીને બન્ને જણ વિખૂટા પડ્યા.

દિવ્યકુમારના આ બે મિત્રોની પ્રકૃતિથી ચતુર વાયકવન્દ હવે માહિત થઇ ચૂક્યા હશે. આગમાં ઇન્ધન હોમવાની નંદકિશોરની પ્રકૃતિ અને સત્ય વસ્તુસ્થિતિ સાદ્ સાદ્ સમગ્રી દેવાની જગદીશની પ્રકૃતિ—આ બે પ્રકૃતિઓની હરિદ્રાઇ વચ્ચે દિવ્યકુમાર આજ કાલ ઝોલા ખાઇ રહ્યો છે. તે પોતે ભોળા છે અને એ ભોળા ભાવને લીધે તે ધણીવાર ગુન્થવણમાં પડી જાય છે કે કિયે માર્ગે જવું? તેને જગદીશની સલાહોમાં હમેશાં નીતિના રાહ જણાયા છે. જગદીશમાં સહૃદયતા અને સ્નેહવિરશતાનું આકર્ષણ છે; પરંતુ નંદકિશોરનું આકર્ષણ ઔર પ્રકારનું છે. તે જમાનમાં મીઠો અને અને હમેશાં હસમુખો છે. વારંવાર અનીતિના રાહે તે જાય છે અને તેમાં દિવ્યકુમારને ધસડી જાય છે. પરંતુ જે દિવ્યકુમાર મુંઝાય છે તો તરતજ તે તેને નાણાંની મદદ કરીને તેનું આકર્ષણ કરી લેછે આથી તેની દોસ્તી તે તજી શકતો નથી. કેશનની દિસિયારીમાં ફસાયેલા નંદકિશોર પોતાની પાસે હમેશાં ચલણી નોટોના ચોડેચોડા રાખે છે. આડે હશે દિવસે તે પોતાના શ્રીમંત પિતા પાસેથી નાણાં મંગાવતો જ રહે છે અને તેનો પિતા તે મોકલતોજ રહે છે. દિવ્યકુમારને આજ સુધી માસિક રૂ. ૩૫૦ તેના કાકા તરફથી મળતા. યુવાની ઉન્માદિની હોવાથી નેકી કરતાં બદીને રસને તે ઝટ સરી પડે છે. આ નિયમે મીઠાભોલો નંદકિશોર જ્યારે ને ત્યારે નાટક સિનેમાઓમાં જતો ત્યારે દિવ્યકુમારને પોતાની સ.થે આવવા આમ્રહ કરતો. કાંઈવાર પોતે ટિકિટોના પૈસા કાઢતો તો કાંઈવાર દિવ્યકુમાર કાઢતો. આમાં કેટલીકવાર એમ બનતું કે, દિવ્યકુમારની આવક બાધેલીજ હોવાથી તેની બર્થી મહિનાની અધવચમાં ખૂટી જતી. એ વખતે નંદકિશોર તેને નાણાં ધીરતો. શરૂઆતમાં તેઓ નાટક સિનેમાઓજ જતો પણ પછી વાત વધવા પામી. અલગેલી મુંબઇ નગરીમાં યુગપથી વેશનઆરા, એના બાવલોવા, મોડ એલન જેવી નાચનારીઓ આવતી ત્યારે આ બે મિત્રો તેમના પ્રત્યેક નાચમાં હાજર રહેતા જ.

નંદકિશોરને સંગીતનો શોખ હોવાથી દેશી નાચનારીઓ અને માયન કરનારીઓની મુલાકાતે પણ તે દિવ્યકુમારને ઘસડી જતો. આમ નાચ ને ગાનતાનમાંથી તેઓ જુમારની હતે પણ ચઢ્યા હતા. એકવાર એક મહિનાની ૨૫ મી તારીખે દિવ્યકુમાર પાસે નાણાં થઇ રહ્યાં અને ફર મહિનાના નિયમ પ્રમાણે તા. ૨ જીએ તેના કાકા તરફથી મનિઓર્ડર આવતો હોવાથી વચ્ચે ૬-૭ દિવસનો ગાળો રહ્યો; તેથી તેણે નંદકિશોરને પૂછ્યું: “મિત્ર ! પચાસેક રૂપીઆ આપીશ ?”

નંદકિશોરે કહ્યું: “કેમ, આ મહિનાની ખર્ચા અત્યારથીજ ખલાસ થઇ ગઇ ?”

“હા પણ શી ફિકર જેવું છે ? બીજી તારીખે આપણો મનિ-ઓર્ડર આવવાનોજ.”

નંદકિશોરે ગંભીર મુદ્રા કરીને કહ્યું: “તું તો ખરેખરે પરતંત્ર ! મોટા ઝંરોનેટનો વારસ હોવા છતાં પણ તારે આ પરતંત્રતામાં રહેવું પડે છે એ મને ઠીક લાગતું નથી.”

“અરે, એમાં પરતંત્રતા શેની ?”

“કેમ ? પરતંત્રતા સત્તરવાર ! બાંધેલી રકમ જ ખરચવી પડે અને અધવચ ખૂટે એટલે ઉછીનાં નાણાં લેવાં પડે-એ પરતંત્ર દશા નહીં ? આજ તો ઠીક છે કે, હું નાણાં આપી શકું તેમ હું પણ હું બહારમામ ગયો હોઉં તો તારી શી દશા ? મને પૂછે તો, આપણે નાણાંની સેર ચાલુ રહે એવી એકાદ પ્રવૃત્તિમાં પડીએ.”

“એવી પ્રવૃત્તિ છે ક્યાં ? આપણે કાંઇ નોકરી કરવા જવાના હતા ?”

“ના. ના. અલ, આજે હું તને એક સ્થળે લઇ જાઉં. ત્યાંથી નાણાંની સેર આવે છે કે નહીં, તે અનુભવ્યા પછી મને તે વિષે તારો અભિપ્રાય આપજો.”

આમ કહીને તેણે રૂ. ૫૦) દીવ્યકુમારને આપ્યા અને તેઓ બન્ને એક જુમારખાનામાં ગયા. બેસક, અહીં નાણાંની સેર પણ હોય છે અને નાણાંની ખુવારી પણ હોય છે ! નંદકિશોર ખરે નિવડ્યો ! પ્રથમ દિને દિવ્યકુમાર ૫૦ ના ૧૦૦ પેશ કરી લઇ્યો. બસ. અહીંથી તેને જુમારની હત લાગી. હારે જીતે વળી જીતે હારે-એવો અસ્તોદ્યની ધટમાળનો ક્રમ ચાલ્યા કર્યો. નંદકિશોરે એ પછી દિવ્યકુમારના લોભની માત્રા વધારી. ઠોઠરીઓમાં નાણાં ભરવાં

લાગ્યાં; એ પછી ઘોડોડની શરતમાં નાણાં જવા લાગ્યાં. આમ અનીતિના બધા રસ્તાઓએ દિવ્યકુમારનાં નાણાં, નંદકિશોરનાં નાણાંની સાથેજ દોસ્તી કરતાં જવા લાગ્યાં !

એક છેલ્લી વસ્તુસ્થિતિ, દિવ્યકુમારના કાઠા સાથે જે વાતચિત પ્રથમ પરિચ્છેદમાં વર્ણવી છે તે મુજબ બની રહીઃ એટલે કે તે ત્રણ હજાર રૂપીઆ ભુગારમાં હારી ગયો હતો. એ બદલ તેણે પોતાની ચારસોની વીંટી દેવામાં આવી હતી અને બાકીનાં નાણાં શરપાઇ થયાં ન હતાં. મહાલક્ષ્મી ખાતે થતી ઘોડોડની શરતમાંથી તેણે આ નાણાં મેળવવા ધાર્યાં હતાં.

હવે આપણે જોઈશું કે, તે શરતમાં જીતે છે કેંવા હારે છે ?

જગદીશને અને દિવ્યકુમારને એકવાર અજબ સંયોગમાં ઝાળખાણુ થઈ હતી. ચોપાટી તરફ સાંજને ઉઠે દિવ્યકુમાર એક દિન મોટરમાં બેસીને ફરવા જતો હતો. ત્યારે અચાનક તેની મોટર નીચે એક યુવક આવી ગયો હતો. તેને એ અકસ્માતમાં ફેટલુંક વાગ્યું હતું પણ એ અકસ્માત પ્રાણહાતક નહોતો. જ્યારે દિવ્યકુમારે જોયું કે, એક યુવક પોતાની મોટર નીચે આવી ગયો છે, ત્યારે મોટર અટકાવરાવીને તેણે તેને મોટરમાં ઉચકી લીધો અને પોતાના ઝાળખીતા એક ડાકટરની ખાનગી હોસ્પિટલમાં તેને રાખ્યો. ડાકટરે આશ્વાસન આપ્યું અને તે યુવકને પંદરેક દિવસ સુધી તે હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે રાખ્યો. આ પંદર દિવસો દરમ્યાન હરરોજ દિવ્યકુમાર તે યુવક પાસે આવતો. ધીરે ધીરે તેઓ બન્ને વચ્ચે પરિચય શરૂ થયો. તે યુવક એક ચિત્રકાર હતો. એક ખાનગી ચિત્રાલય રાખીને તે ચિત્રો દોરતો; દુકાનદારોનાં પાટીઆં ઉપર નામો લખી આપતો; નાટકોના પડદાઓ પણ ચીતરતો અને ફોટોગ્રાફીનો કંધો પણ કરતો. આ ચિત્રકાર તેજ જગદીશ ! દિવ્યકુમાર અને જગદીશ વચ્ચે પરિચય વધતાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. જગદીશ સાંજે થમા પછી દિવ્યકુમાર કમેઝાં બીજે કે ત્રીજે દિન તેના ચિત્રાલયમાં જતો અને અનેક વિષયો ઉપર તેની સાથે વાતો કરતો. ચિત્રકારને ત્યાં અનેક અંગ્રેજી નવલકથાઓ હતી; અનેક ચિત્રમુક્તા મસિકા હતાં. એ સર્વનાં અવલોકનથી દિવ્યકુમારને ઇંગ્લિશ સમાજ પ્રત્યે, તેના શિક્ષણે પ્રત્યે અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના તે સમાજના કિંદેશ પ્રત્યે મોહ ઉપજ્યો. હિંદુ સમાજ તેને ઇંગ્લિશ સમાજ જેટલી કિંમત ધ્યામાં ન લાગ્યાથી તેને તે કક્ષાએ લાવવાના મનોરથ, તે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં

રચવા લાગ્યો. હવે જમદીશ અને દિવ્યકુમાર બંને પરમપ્રિય મિત્રો બન્યા છે અને દિવ્યકુમાર સ્પષ્ટપણે નિહાળી શક્યો છે કે, જમદીશના હૃદયમાં પોતાને માટે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છે. દિવ્યકુમાર જોઇ શક્યો છે કે, આના જોડે વિશુદ્ધ હૃદયનો અન્ય કોઇ મિત્ર આજ સુધી પોતાને મળ્યો નથી.

પરિચ્છેદ ૪.

શરતમાં પરાજય !

મહાલક્ષ્મીની ઘોડોડોડની શરતનો શનિવાર પૂરો થયો છે. સાયં-કાલ પડી ચૂકી છે. શરતમાં જીતેલાઓ હર્ષમાં આવી ગયા છે પણ હારેલાઓનાં હૃદયમાં અંધકાર વ્યાપ્યો છે !

આજની સાયંકાલે ચોપાટી ઉપર દિવ્યકુમારને આપણે વિચાર મગ્ન સ્થિતિમાં જોડેલો નિહાળીએ છીએ. સામે મસ્ત મહાસાગર મળી રહ્યો છે. આસપાસ વાહનો અને માણસોનો કોલાહલ ચાલુ છે—રે, તે જે બાંક ઉપર જોડો છે તે બાંક ઉપર પણ કોલાહલ છે ! ત્રણ પારસીના છોકરાઓ મોટેથી વાતો કરતા ઠંઠા મસ્કરીમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છે. એ કોલાહલ વચ્ચે કંટાળાભરેલા મનવાળો, અશ્વાન્ત હૃદયવાળો, દિવ્યકુમાર ઉંચે આંખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને પ્રશ્ન કરે છે : “ મારે શું કરવું ? ” પારસીના છોકરાઓ જાણે તેને જવાબ આપતા હોય તેમ, “ હા હા હ : હ : ” કરીને એક સામટું અટકાસ્ય કરી મૂકે છે ! દિવ્યકુમાર કંટાળા ભરેલી તીક્ષ્ણ નજર તેમના તરફ નાંખે છે.

જમતમાં દુઃખી હૃદયોને આશ્વાસન ક્યાં છે ? પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમાં દુઃખી હૃદયોને જઇને પૂછો કે : “ તમને આશ્વાસન કોણ આપે છે ? ” સખ્ત ક્રોધભરી નજરથી તેઓ જવાબ દેશે : “ કોઇજ નહીં ! ” દુઃખીપર દુઃખ ધીરે ધીરે આવતાં નથી—એક સામટાં આવે છે. દિવ્યકુમાર આવી દશામાં અત્યારે આવી પડ્યો છે. કોણ જાણે ક્રિયા ચોપડીયામાં તેને પોતાના કાઠ સાથે ચક્રમક ઝરી કે તે પછી તેના પાસા ઉંધા જ ગમડે છે ! મહાલક્ષ્મીની શરત-માંથી તેને કાંઇજ મળ્યું નથી ! ! તેણે રાખેલી મોટી મોટી આશાઓ,

રમવાનાં પતાંના કિલ્લાની માફક, એકાએક તૂટી પડી છે ! ચોપાસ આજ તેને જગત ખાઈ લાગ્યું છે. પણ તે તો કાકા પાસેથી વિદાય થયો ત્યારે ખુશમિજાજમાં હતો ? જેમ કાકાની માંદગીના સમાચાર જાણીને તે નાનામાં નાના નોકરની સાથે પણ ખુશમિજાજથી વાતચિત કરતો ઘેર ગયો હતો તેમજ તેમની પાસેથી વિદાય થતી વખતે પણ તેણે હસ્તે હસ્તે પ્રતિકુળ સ્થિતિને વધાવી લીધી હતી ! જ્યોત્સ્ના સાથે દરિયાકિનારે વાતચિત કરતી વખતે પણ તે તો ખુશમિજાજ માણસ પડતો હતો ? ક્યા જોશથી તેણે એ ખુશમિજાજ પણ રાખ્યું હતું ? કપી ઉર્મિથી તે આનંદી દીસતો હતો ? હા, “પ્રેમ દેવતાને હું નહીં કાપાયું” એમ કહેતો આપણે તેને સાંભળ્યો હતો. એ પ્રેમદેવતાના પૂજનની ઉર્મિમાં તે હર્ષિત હશે. પણ અત્યારે શું એ હર્ષ તેના મનમાં જગત નથી ? જે પ્રતિકુળ સંયોગોને પણ બેદરકારીથી પોતાને માથે તેણે ઝીલી લીધા હતા તે એજ હર્ષને લીધે ઝીલી લીધા હતા. તો હવે તેના હૃદયમાં શું એ હર્ષ નથી ? આનો જવાબ તેની મુખમુદ્રા આપે છે. આકાશ તરફ જોઇને ખિન્ન વદને “મારે શું કરવું ?” એવો પ્રશ્ન કરનાર વ્યક્તિના મનમાં જે હર્ષની ઉર્મિઓ હોય તો તે કદી તેવો પ્રશ્ન કરે ? ત્યારે શું તેને પ્રેમમાં નિરાશા મળી છે ? જગદીશે તેને જે કસોટી કરવા કહી હતી : થોડાદોડની શરતના પરિણામ પછી જે પ્રશ્નો જયોતિ અને તેનાં માબાપને કરવા કહ્યું હતું તે શું દિવ્યકુમાર કરી આવ્યો છે ? તેને શું તેના પ્રશ્નોના જવાબ મળી ચૂંક્યા છે ? મુખમુદ્રા તો જવાબ મળ્યા હોય એવો ભાસ આપે છે—ફક્ત તેની વાણીમાં એવું કાંઇ સાંભળવાની તક હજી સુધી કાઢીને મળી નથી. તેના મુખના ઉદ્ગાર વિના કશો અભિપ્રાય આપવાની ઉતાવળ આપણે નહીં કરીએ.

પારસીઓના ધોંધાટ અને ધાંધલથી કંટાળેલા દિવ્યકુમારને “મારે શું કરવું ?” એ પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉત્તર મળ્યો નથી. આકાશ તરફ ફેંકેલી દષ્ટિમાં તેણે કાંઇ આશ્વાનું કિરણ ઝીલ્યું નથી. તે ઉઠ્યો અને આગળ ચાલવા લાગ્યો, શન્યમને તે ચાલતો હોય એમ લાગ્યું; કારણ કે તે અચાનક એક માણસને અથડાઇ પડ્યો ! “માફ કરજો મિસ્ટર” એમ તેણે તેને કહ્યું. “કાંઇ નહીં, અરે, કાંઇ વાંધો નહીં,” એમ સામે જવાબ મળ્યો અને તે આગળ ચાલ્યો. રેલ્વેના કોસિંગ આગળથી તે બીજી પાસના રસ્તામાં ગયો. અચાનક એક મોટરે “ભોં ભોં” અવાજ કર્યો; તે ચમકીને દૂર

ખસી ગયો. મોટર ચાલી ગઇ. જરાક આગળ વધતાં પુટપાથ ઉપર ચઢવા જતાં એક પથરો પગ નીચે આવવાથી તે જમિન ઉપર મળ-
ડતો મળડતો રહી ગયો. “ અધુરે મારી સામે થઇ ગયું હોય, એમ લાગે છે ! છદ્દ ! ” તે બખડ્યો અને ફિક્કું હસ્યો. ફાતીઆં કરીને તે પુનઃ મળુમળ્યો : “ પણ કોને અહીં દરકાર છે ? ! ”

પુટપાથ ઉપરજ ચાલતો ચાલતો તે દ્રામના સંગમસ્થાન આગળ ગયો અને એક દ્રામમાં ખેડો. તે ક્યાં જતો હતો ? દ્રામના ટિકિટ આપનારને તેણે “ એપોલો અંદર ” કહ્યું તે ઉપરથી સમજાતું હતું કે, તે એસ્કિન્સ્ટન કોલેજ પાસેના પોતાના મકાને જતો હશે. વીસેક મિનિટના અરસામાં તે પોતાના મકાન આગળ ઉતર્યો. જેવો તે તેના દાદરા ઉપર ચઢવા જાય છે કે તરતજ સામેથી જમદીશને તેણે દાદરે-થી ઉતરતાં જોયો. જમદીશે કહ્યું : “ તમારા ખેલોકને તો તાળું છે. હું તમારી પાસેજ આવ્યો હતો. ”

“ ચાલ, આપણે અંદર બેસીએ. નંદકિશોર આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. મારી પાસે ખીજી કુંચી છે. ”

તેઓ કશું પણ બોલ્યા વના ઉપર ચઢ્યા અને ખંડનું બારણું ઉઘાડીને અંદર પેદા. એક ખુરશી ઉપર બેસતાં બેસતાં “ ઉફ્ ! અહુજ તાપ પડે છે, ” એવી ટીકા દિવ્યકુમારે કરી. જમદીશે સ્મિત કર્યું. “ શિયાળાની ઋતુમાં તાપ કેવો ? બાપ ! તમારી મનોદશામાં ફેરફાર થયો હોય એના ચિહ્ન રૂપે તમારા ઉદ્વેગાર છે. ” જમદીશે કહ્યું.

દિવ્યકુમાર ફિક્કું હસ્યો : “ હં. હં. એમજ હશે. ”

થોડીવાર શાન્તિ પથરાઇ. જમદીશ કહેવા ગયો : “ તમે—”

એજ વેળા દિવ્યકુમારના મ્હોમાંથી શબ્દ બહાર પડ્યો : “ જમદીશ ” અને એક સાથે બોલ્યા. અને એક સાથે અટકી ગયા. જમદીશ હસ્યો. પુનઃ થોડીવાર પછી તેણે પૂછ્યું : “ તમે આજ હારી ગયા લાગે છે ! ”

“ હા. બે બાબતોમાં મને હાર મળી છે. ”

વિસ્મિત થઇને જમદીશે પૂછ્યું : “ શું કહો છો ? ! ”

“ સત્ય વાત. ઘોડાદોડની શરતમાં મને પરાજય મળ્યો છે અને પ્રેમની શરતમાં પણ પરાજય મળ્યો છે ! ”

“ ધીરજ રાખો. શાંતિ રાખો. પ્રભુપર શ્રદ્ધા રાખો. ” જમદીશે આશ્વાસન આપવા પ્રયત્ન કર્યો.

“મિત્ર !” ગંભીર સ્વરે દિવ્યકુમારે કહ્યું: “આર વાગ્યાની લોકલક્ષ્માં મહાલક્ષ્મીથી માઈ પરિણામ જાણીને હું મુંબાઈ આવ્યો તેવોજ તારી ચાલીમાં ગયો હતો. તારી ઓરડીએ તાળું જોયું. હું જ્યોતિર્મયી મંથીના પિતાની ઓરડીમાં ગયો. માણસનાં મ્હોં જ કાંઈવાર શું બનવાનું હોય છે અને શું નહીં, તેની આગાહી આપે છે. જ્યોતિર્મયી પોતે તો નહતી પણ તેનાં માતપિતા મકાનમાં હતાં. તેઓએ હંમેશાની માફક મને આવકાર દીધો નહીં. હું તેમની ઓરડીમાં ગયો અને એક ખુરશીમાં બેઠો ત્યાં સુધી એ બેમાંથી કોઈની નજર જ મારા તરફ ગઈ નહીં. કમળનયન છાપું વાંચતો હતો. તેની સ્ત્રી હાથુ વીણતી હતી. ખુરશીનો ખખડાટ થયો એટલે સ્ત્રીએ મારા તરફ જોયું અને કહ્યું: “આવો.” બસ! કમળનયન તરફથી કાંઈ પણ સ્વાગતનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો નહીં. મને અજાણી થઈ. હું આસપાસ જોવા લાગ્યો કે, જ્યોતિ ક્યાં છે? બંધું! મને જ્યોતિ જણાઈ નહીં. દશિક મિનિટ મારે બેસી રહેવું પડ્યું. એ પછી કમલનયનની સ્ત્રીએ કહ્યું: “તમારા કાકાએ તમને કાઢી મૂક્યા, એ જાણીને અમને દિલગીરી થઈ. એ છુદ્ધા પણ કોઈક વિચિત્ર માણસ લાગે છે. દિવ્ય-કુમારભાઈ! અમને એ જાણીને ખેદ થયો કે, નાંહક વગર લેવે દેવે તમારા કાકાએ અમને ગાળો દીધી! અમારે શું હતું જે? અમે કોઈ દહાડો તમારા કાકાને ઘેર કાંઈ મદદ માગવા આવ્યાં નથી. અમારૂં કુટુંબ ગમે તેવું હોય પણ તેમાં તેમને શું? કાંઈ તેમને અમારૂં પૂરું કરવું પડતું નથી. વળી, મારી બિચારી જ્યોતિને અને મારા દિયરને પણ ગાળો ચોપડવામાં છુદ્ધાજીએ બાકી રાખી નહીં, એ જાણીને અમને અજાણ્યગીજ થઈ છે. સાચું કહેજો, દિવ્યકુમારભાઈ! આપણે ક્યારે જ્યોતિનાં લગ્નની વાતચિત કરેલી છે? કાંઈ દહાડો મેં કે એમણે તમારી સાથે વાતચિત કરી હોય, એવું મને તો યાદ નથી.” તેના પતિ સાચું જોઈને તે બોલી: “કેમ બોલતા નથી જે? જ્યોતિ વિષે આપણે કદી આમની સાથે વાતચિત કરી છે?”

કમળનયને કહ્યું: “આવી નાજુક બાબતોમાં બહુ ચીકણાવેશ કરવા ન જોઈએ. આ બધું તારે દિવ્યકુમારભાઈને સંભળાવવાની શી જરૂર? આપણે આપણા રસ્તે અને તેઓ તેમને રસ્તે! તને એમણે કાંઈ પૂછ્યું નથી અને તું લપલપ કરતી લાંછું લાંછું શું કરવા બોલે છે?”

કાન્તા બોલી: “વાહ! તમે પણ જળરા છો! વળી હમણાંજ

આપણે તો વાત કરતાં હતાં કે, દિવ્યકુમાર આવશે એટલે અમને કહી દેશું કે, જ્યોતિની વાત તમારે કરવી નહીં. ફરી જાઓ છો પાછા ?”

કમળનયન: “ મેં શું કહ્યું હતું તે તને બરાબર માદ નથી. વાત એમ છે કે, જ્યોતિનાં લગ્નની વાતચિત તારે ને દિવ્યકુમારભાષને થઇ નથી; પણ મારી સાથે તો થયલીજ છે. હું તો ન્યાયની રીતે બેસવાનો. મેં બેલાશક તેમને આજ્ઞા આપી હતી; પણ હવે સંયોગે બદલાયા છે. એમના કાકાએ આપણને હલકાં મણાં અને તુચ્છકારી કાઢ્યાં, એથી મારું મન ખાટું થઇ ગયું છે; આથીજ મેં તને ચોક્કસ વખત ઉપર કહ્યું હતું કે-જ્યોતિને દિવ્યકુમારભાષ સાથે નહીં પરણાવીએ. જોકે તેમનો અને તેમના કાકાનો માર્ગ હવે નિરાળો થયો છે; પણ આખરે એ બે સંબંધીજન રહ્યા. આજે તેમના વચ્ચે વિચ્છેદ થયો છે; પણ કાળાંતરે એ કાકાને આ જાતીજ વિના ચાલવાનું નથી. સગપણ કદી ભૂંસાઇ જનાર નથી. વખત આવશે ને એ બે પાછા બેગા થશે. એ વેળા જો આપણી પુત્રી તેમના ઘરમાં જાય તો નાહક તેને કલેશકંકાસમાં રહેવું પડે. એ બેલાઇ મચલાં વેણુની અસર દિવ્યકુમારભાષના કાકા આપણા હૃદય ઉપરથી ભૂંસી શકે નહીં. આપણો તિરસ્કાર કર્યો એ તો નક્કીજ છે. હવે એ તિરસ્કારનાં તીર છૂટ્યાં તે તો છૂટ્યાંજ ! બેલ ખતમ અને બાજી ખલાસ ! દિવ્યકુમારભાષ ! તમારે આ ઉપરથી મારું લગાડવાનું નથી.”

તેણે હસીને કહ્યું: “ હં. હં. જુઓને ? તમે વસ્તુસ્થિતિ સમજી શક્યા હશે. તમારા કાકાએ તમારો તિરસ્કાર કર્યો, એ તો કાળાંતરે પણ સત્કારમાં ફેરવાઇ શકે; પણ પરજન તે તો પરજનજ ! મારું કહેવું બરાબર છે ને ? ”

દિવ્યકુમારે જગદીશને કહ્યું: “ મિત્ર ! આ ઉપોદ્વાત પછી મારી સ્થિતિ કેવી થઇ હશે ? માણસોમાંથી સહિષ્ણુતા, રતેહ અને શાંતિ શું ચાલ્યાં ગયાં છે, એવો પ્રશ્ન મને થયો. કાકાએ એ કુટુંબ માટે ચાહે તે કહ્યું હતું પણ તે તો મારી અને તેમની વચ્ચેની વાતચિત હતી. કમળનયનને રૂમરૂમાં ખાસ ઉદ્દેશીને તેમણે કાંઇ કહેલું નહોતું; એથી કમળનયને સહિષ્ણુતા રાખી હોત તો ખોટું નહોતું; પણ તેમ ન કરતાં અપમાનનો જવાબ અપમાનમાં આપીને, ગોળે વીંટીને મને તેણે વિષ આપ્યું, એથી મને તેના ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર આવી ગયો. મેં તેને માત્ર એટલુંજ કહ્યું: “ હું જગદીશને ત્યાં આવ્યો હતો. તે ન હોવાથી તમને મળી જાઉં એમ ધારીને અહીં આવ્યો. આખરે કાંઇ બીજા વિષય ઉપર વાતચિત કરીએ.”

મારા આ દ્રંહા જવાબમાં મેં મારી બધી લાગણી બક્ષી દીધી, એ કમળનયન સમજી ગયો. તેણે કહ્યું: “તમને માહું લખ્યું તમારે આના (તેની સ્ત્રીના) બોલવા સામું જોવાનું નથી. વિષયમાં આપણે કાંઈજ ન બોલીએ, એ મને ઠીક લાગ્યું હતું. બોલવાનોજ નહોતો પણ આણે ગેરસમજૂત કરી; એટલે મેં ખુલાસો કરવો ઉચિત ધાર્યો. વાર. કહો. જોઈએ? અબ્બાસ ત્યાં છે? આમળ લખુશો તો ખરાને? હું તો સલાહ આપું છું અબ્બાસ મૂંઝી દેશો નહીં. વિદ્યા હશે તો બધુંયે મળી રહેશે.”

“વાજબી છે આપનું કહેવું; પણ હજી મેં એ બાબતમાં વિચાર કર્યો નથી.”

આ પછી તેણે પેપરને લમતી વાતચિત કાઢી. કંઈ કંઈ વિષયો પેપરમાં આવેલા તે ઉપર તેણે ટીકાઓ કરી અને ફરોક મિનિટ સુધી થોડીક ચર્ચા કર્યા બાદ મેં ઉઠવું વાજબી તેમની મેં રજા લીધી. કમળનયન ખારણા સુધી મારી સાથે આ “સાચું કાપીને પાંચડી બંધાવવાની” તેની આ કળા હું સારી સમજી ચૂક્યો. મિત્ર! એ પછી હું ચોપાટી ઉપર ગયો અને તમામ આવી અહીં પાછો આવ્યો.”

“પહેલો મને એક પ્રશ્ન પૂછી લેવા દો. જ્યોતિ બહેન તમારો મેળાપ આજે હજી સુધી થયો નથી?” જમદીશે પૂછ્યો.

“ના. જ્યોતિ મળી નથી.”

“મિત્ર! હું જોઈું આશ્વાસન આપતો નથી પરંતુ તમારો આશ્વાનાં ફિરજો બંધ થયેલાં મચ્છવાનાં નથી. તમે જાણો છો? સુધીધ અને મંબીર પ્રકૃતિની બાળા છે. એની ચાલીમાં હું રહું એથી હું જાણું છું કે, તે તેનાં માઆપ જેવા સ્વભાવની નથી.”

“પણ એમાં મારે આશ્વા રાખવા જેવું શું છે?”

“શું કેમ? તેની સાથે એકવાર વાતચિત થાય તે પછી આપના આશ્વા ઉપર તમે અભિપ્રાય બાંધજો.”

“કહાચ તે હા પાડે તોયે તેનું શું ચાલી શકે? શું માઆપની મરજીથી ઉપરવટ થઈને તે મારી સાથે લગત તેમાર થાય?”

“એ કશું હું કહી શકતો નથી. માત્ર તેની સાથે એ તમારે વાતચિત કરી જોવી, એવી મારી સલાહ છે.”

“વાર, તેમ કરીશ; પણ મને એક સવાલની ગૂંચ ઉકલતી નથી. કમળનયન આમળ મારા કાકાને લમતી વાતચિત કોણે કરી હશે ?”

“હાજા ચોરે કરી હોય ! તે સાથે તમારે શો સંબંધ ?”

“ના. આ બાબત નજીરી નથી. મારા કાકાને પણ કોઈક મારા વિરુદ્ધ બાતમીઓ આપી હતી અને કમળનયનને પણ આપી છે. કોઈકે આ લોકોને તો ખૂબ ભંભેર્યા લાગે છે. મને આથી દહેશત ઉપજે છે કે, કોઈક મારો દુરુપો દુસ્મન ઉભો થયો છે.”

“ભાઈ ! હું ઇચ્છું છું કે, આ નકામા સવાલને તમે વધુ મહત્ત્વ ન આપો. પૂર્વશંકાથી તમારું મન કોઈને કોઈ બંધિત ઉપર દ્વેષવાળું બની જાય, એમાં તમનેજ ગેરલાલ થાય. એમ કરવા કરતાં તો જે મુખ્ય વાત ઉપર આધાર લટકી રહ્યો હોય તેના ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. હું તો એટલું સમજું કે, તમે કોઈને કોઈ પ્રકારે હવે જ્યોતિષ બહેન સાથે વાતચિત કરી જુઓ.” જમદીશે નમ્રતાથી કહ્યું.

“વાર. તારા કહેવા પ્રમાણે ખખર આપનાર વિષે હું વિચાર નહીં કરું; પણ જ્યોતિષને મારે ક્યાં મળવું ?”

“એ બધું હું તમને જોડવી આપું ? પણ ના, હું જોઈ શકું છું કે, નાહિમ્મત બનનારને લણીવાર દિશા સૂઝતી નથી. આજે તમારી હાલત તેથી બની છે. જ્યોતિષ બહેનને મળવાનો એક માર્ગ છે. પરમ દિવસે ટાઉનહોલમાં આર્ટ સોસાયટીનું મિત્રકક્ષાપ્રદર્શન પ્રસ્તુત મૂકાશે. એ વખતે જ્યોતિષ બહેન જરૂર ત્યાં આવશે એમ હું માનું છું.”

“ખરાખર ! એ સ્થાન ઉત્તમ છે. પરમદિવસે નહીં તો ચોથે દિવસે—હરકોઈ દિને તે ત્યાં આવશેજ. વાર. હવે એ વિષય ઉપર હું વિચાર નથી કરતો; પણ મિત્ર, તારી પોતાની બાબતમાં હું બેફકાર રહ્યો તે માટે માફી માગું છું. તેં તારું એકાદ ચિત્ર એ પ્રદર્શનમાં મોકલ્યુંજ હતું. તને કેમ લાગે છે, સોસાયટીનો સોનાનો ચાંદ તું મેળવી શકે એમ ધારે છે ?”

જમદીશે કહ્યું: “કોસ્ટીનું સ્વરૂપ હમેશાં શરત જેવી હોય છે; જેથી તેના સંબંધમાં આપણાં અનુમાન નકામાં યઇ પડે છે. જેમ દુનિયામાં હરકોઈ શરતમાં માણસ ધારે છે કોઈક અને પ્રભુ કરે છે કોઈક—તેમજ આ હાજીયામાં સમજવાનું છે. મારું ચિત્ર નાપાસ જ થાય તો કોને ખબર ? આથી હું તો એ માટે અમારથી કંઈ કહી શકતો નથી.”

“ હરેક આપતમાં પુરતી સાબિતીઓ વિના કાંઈ અભિપ્રાય નહીં બાંધવાના અને એક આપત જેવી હોય તેવીજ તેને સ્વીકારી લેવાના તારા ગુણો મારે અનુકરણ કરવા જેવા જ છે. હું તેમ કરવા પ્રયાસ કરીશ. ” દિવ્યકુમારે કહ્યું.

“ એજ શ્રેયસ્કર માર્ગ વહેવાથી તમે જરૂર સુખી થશો. ” જ્ઞાતીએ કહ્યું: “ વારૂ. હવે હું જાણ્યો. પરમ દિવસે સાયંકાલે ઢાઉન-હોલમાં આવવું બૂલશો નહીં. દરમ્યાન શાંતિ અને ધીરજ રાખજો. ”

બન્ને મિત્રો બેટીને જૂદા પડ્યાં. દિવ્યકુમાર થોડીક ક્ષણ સુધી વિચારતાંદ્રમાં બેસી રહ્યો. જ્યોતિનાં માળાપે આજે પોતાના તરફ જે વર્તન બતાવ્યું હતું તે સંબંધી તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તે આશ્ચર્ય સહિત સ્વમત કહેવા લાગ્યો: “ મ્મ કાલ સુધી તેઓ મારા તરફ કેવા સંભવ હતાં ? પણ આજે જ કેમ અસંભવ બન્યાં ? કાઠાએ, તેમને ખીજવાટનું કારણ આપ્યું; પણ તેમાં મારે શું ? ક્યાં મારો સ્વભાવ અને ક્યાં કાઠાનો સ્વભાવ ! મેં તો તેમનું અપમાન જ કર્યું નથી કે તરફ લક્ષ્ય આપવાને બદલે કાકાના શબ્દો ઉપર તેમણે ધ્યાન દીધું એ બતાવે છે કે, પરચુનાર બકિતનું આકર્ષણ જ્યાં સુધી તે શ્રીમંત રહ્યો ત્યાં સુધી રહ્યું; પણ શ્રીમંતાઈ ચાલી જતાં તરતજ તે આકર્ષણ જતું રહ્યું ! ! જો તેમની અસંભવતાનું ખરું કારણ મારી ધન વિનાન હાલતનુંજ હોય તો જગતનાં માનવીઓની ક્ષુદ્રતા માટે જરૂર ફિક્ક વરસાવવો જોઈએ ! ” તે થોડીવાર ચુપકાઈથી બેસી રહ્યો. પછે બોલ્યો: “ શું આમાં ટેકનો સવાલ છે ? કમલનયન શું ટેકીલો પિત્ત છે ? જો તેમજ હતું તો પ્રથમથીજ તેણે જાણવું જોઈતું હતું કે-માં કાઠાનો સ્વભાવ મૂળથી ખરીબો તરફ તિરસ્કારવૃત્તિવાળો છે એ તેથી મને કિંવા જ્યોતિને પ્રથમથીજ મળતાં-અમારા વચ્ચે સ્નેહ-પ્રેમનું થવા દેતાં-મને લગતી આશા આપતાં તેણે અંકુશ મૂક જોઈતો હતો. એક નજીવ કારણસર આવો મોટો ફેરફાર ! ! જગત જગત ! વારી વિચિત્રતા અપાર છે ! ” થોડીવાર શાન્ત રહ્યા પછી તે ગજગણ્યો: “ શું જ્યોતિ નહીં મળે ? અરે,

સંપ્રતિ તમામ જાય-જ્યોતિ જાય-જીવત જાય !

આપે આમ એજ જાય ! ક્યાં જઈવશું ? ”

પરિચ્છેદ ૫.

શંકાઓનું વાતાવરણ.

દિવ્યકુમાર કંઈક વાર સુધી પોતાને સ્થાને બેસી રહ્યો. વિચાર-તંદ્રામાં પડેલા આ યુવકને ઝોરડામાં અંધાઈ થવા છતાંયે દીવો પ્રકટાવવાની ગમ પડી નહીં. જીવનમાંથી જ્યોતિ મધ તો પછી બહારની જ્યોતિની તેને શી પરવા ?

પાસેની ઝોરડીનો લાકુત એ વેળા ત્યાં આવ્યો. ઝોરડીમાં અંધાઈ જોઈને બહારથી બોલ્યો : “ કેમ અંદર કોઈ નથી કે શું ? નંદકિશોરભાઈ ! દિવ્યકુમારભાઈ ! કોઈ નથી ?—”

“ કેમ ? કેમ ? ” બોલે અંદર નિદ્રામાંથી જાગત થયો હોય તેમ ગાઠ સ્વરે દિવ્યકુમાર પૂછવા લાગ્યો.

“ અરે કેમ કેમ શું ? ઝોરડીમાં દીવો કર્પા વિના કેમ જોઈ છે, સાહેબ દીવાસળી નથી ? લાવું ? ” એમ કહીને તે પોતાના ધરમાંથી એક દાનસ લઈ આવ્યો.

દિવ્યકુમારે ઉડીને ખતી સળગાવી : “ મને હંધ આવી મધ હતી. હં. હં. માફ કરજો મજીધરભાઈ તમને તરફી પડી ! ”

“ અરે, કોઈ નહીં, કોઈ નહીં, એમાં શું ? ”

પાડોશીના જવા પછી દિવ્યકુમારની નજર ટેબલ ઉપર જતાં, એક “ પેપર-વેઇટ ” નીચે પોતાના શરણામાની એક ચીટી પડેલી તેના જેવામાં આવી. તેણે ચીટી ખોલી, તેમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું : “ પ્રિયભાઈ !

આજે રાતના આઠ વાગ્યે વનિતાવિશ્રામનો એક કોન્સર્ટ છે તેમાં હું જવાનો છું; એટલે તે વખત પહેલાં હું ઘેર નહીં આવું. તમારે ત્યાં આવવું હોય તો આવજો. પ્રથમ વર્ગની રૂ. ૨૦ રૂ. ત્રણી ટિકિટમાં હું બેસવાનો છું. આપણે ત્યાં મળીશું; અગર તો કોન્સર્ટ પછી હું આવીશ ત્યારે મળીશું.

લે. નંદકિશોરના જય જય.”

આ ચીટી વાંચતાંજ દિવ્યકુમારની આંખમાં ચમકાર જણાયો. તેણે ધડીઆળમાં જોયું. સાડાસાત થયા હતા. “ અહા ! કદાચ જ્યોતિ તેમાં ભાગ લેવાની હશે ” એમ ગજુગણીને તેણે ખિસ્સા-

માંથી પૈસાનું પાકીટ કાઢ્યું. તેમાં પંદર રૂપીઆની નોટા હતી. તરતજ તે બત્તી છુટાવીને, ચોરડીને તાળું દબાવે, વનિતાવિશ્રામનો કોન્સર્ટ જોવા ઉપડ્યો,

વાચકવૃન્દને વિચાર આવશે કે, “જ્યોતિ તેમાં ભાગ લેવાની હશે” એવી કલ્પના દિવ્યકુમારને કેમ આવી? કારણ, જ્યોતિ વનિતાવિશ્રામમાં બજતી હતી. જ્યોતિનાં માખાપે તેને ત્રણચાર વર્ષથી વનિતાવિશ્રામના વિવિધ અભ્યાસના વર્ગોનો લાભ આપવા માંડ્યો હતો. તેનો અભ્યાસક્રમ સારો ચાલતો હતો અને તે એક ચપગ અને પ્રજા બાળા તરીકે અભ્યાસમાં ઝગડી ઉડી હતી. દિવ્યકુમારને આ ખબર હતી; તેથીજ તેણે ધારી લીધું કે, જ્યોતિ જરૂર કોન્સર્ટમાં ભાગ લેશે.

કોન્સર્ટવાળી જગ્યાએ જઈને ઝડપથી તેણે દશ રૂપીઆવાળી એક ટિકિટ લઈને વચલા વર્ગમાં પોતાનું સ્થાન લીધું. કોન્સર્ટ શરૂ થયો નહોતો. શરૂ થવાને થોડીકજ વાર હતી. પ્રેક્ષકસ્થાન પ્રેક્ષકોથી ચિકાર ભરાઈ ચકું હતું. અનેક શ્રોમંત અને ખાનદાન કુટુંબો આ કોન્સર્ટ જોવા આવેલાં હતાં. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો-વગેરેમાં તેના ઝોળખીતા ચહેરાઓ તેણે જોયા. પ્રથમ વર્ગમાં દષ્ટિ જતાં તેણે જોયું કે, નંદકિશોર ત્યાં બેઠો હતો તેની પાસેની ખુરશીઓમાં બીજાં ત્રણ જણ પોતાનાં ઝોળખીતાં હતાં. જ્યોતિનો પિતા, જ્યોતિની માતા અને પોતાનો પિત્રાઈ ભાઈ રમનીકાંત ! “અહો ! રમનીકાંત વળી અહીં ક્યાંથી ? એ સૂમનો સરદાર વીશ રૂપીઆ ખર્ચીને આવ્યો હશે ? એને આવા મેલાવડાઓનો શાખ જ ક્યારે છે ? જીવનભર તેણે આવા મેલાવડાઓથી અલગ રહેવા ચાહ્યું છે ! વળી, સ્ત્રીઓ જાહેરમાં પુરુષોની માફક સ્વતંત્રતાથી વર્તે, એ તેને નાપસંદ છે, છતાં પણ તે અહીં !” તેણે પોતાની આંખો ચોળી જોઈ-એક વાર ફરીથી તેના તરફ આંકિયી જોયું. એણે તેજ ! તે પોતાનાં ત્રણ સાથીઓ સાથે હસતો હસતો વાતો કરતો હતો; લાંબા લાંબા હાથ કરતો હતો અને વાતમાં ખૂબ રસ ધરાવતો હોય, એવા ભાવ દાખવતો હતો ! નંદકિશોર પણ એવીજ રીતે હાસ્યપ્રવૃત્ત હતો ! દિવ્યકુમાર વિચારવા લાગ્યો : “અરે, ખુશાલી શું મારા એકલાના જ જીવનમાંથી ઉડી ગઈ છે ? અને તેણે શું રમનીકાંત જેવા રડમસ, હમેશાં દીવેલ પીધા જેવું, કંટાળા ઉપજાવે એવું મ્હોં રાખનારનાં હૃદય અને મનમાં વાસ કર્યો છે ? !” આસપાસ સર્વત્ર તેણે નજર

ફેંકી. ક્યાયે પોતાની માફક એકલુંબટૂલું અને શોકવિલીન ચહેરા-
વાળું કોઇયે નજરે પડ્યું નહીં. પણ...પણ..." અરે પેલું કોણુ છે ?
હં. એના ચહેરા ઉપર જરાક શોકછાયા છે ખરી ? કોણુ
જ્યોત્સના ! હાં. એજ. એની સાથે મારા ફોન પણ છે. એને આ
કોન્સર્ટની ખબર પડી હશે તેથી તે આની હશે. " તે જ્યોત્સના જ
હતી. દિવ્યકુમારના તરંગનું એ પરિણામ નહોતું. તે ખાસ કરીને
કાષ્ટની સાથે વાતચિત કરતી નહતી; પણ ગંભીરતાથી પોતાની
ખુરશીમાં બેઠી હતી. તે પણ વીશ રૂપીઆવાળા વર્ગમાં હતી.
દિવ્યકુમારને ધણું મન થયું કે, પોતે એ વર્ગમાં હોય તો કેવું
સારું ? પણ આજે જ આ પહેલો વખત આવ્યો હતો કે, જ્યારે
તેની પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ તે વર્તી શક્યો નહોતો ! તે
ગણગણવા લાગ્યો;

"ચોપાસ જ્યાં કરું નજર ત્યાં દેખાય ઉંચા ડૂંગરા !
લાગે મનોહર, રમ્ય, એ ચાહે જીગર ત્યાંહે જવા.
પાસે નથી ડોળી અરે ! ના પાય હામ જવા ધરે;
આવે હૃદયમાં દર્મિઓ, સાધન વિના ક્યમ તે સરે ?

લખલુટ ધન માલિક થાવા ઇચ્છતું દિલ આપડું,
હોશિયી સુખ કેંક ભોગવવા ચહે એ રાંકડું;
સાધન વિના તે શું કરે ? આશા ખાંચત એ ફોક છે !
ધાર્યું ન થાતું માનવીનું એજ નક્કી શોક છે !

જેને ન સાધન કંઈ તે જ્યમ પાંખવિણુ પંખી છે !
જેને ન સાધન કંઈ તે જ્યમ આંખ વિણુ અંગી છે !
જેને ન સાધન કંઈ તે જ્યમ રંક વિણુ ધરખાર છે !
સાધન વિનાનું જીવનું-એ જીવનને ધિઃકાર છે !"

સાધન વિનાની પોતાની સ્થિતિપર તે કાવ્ય રચીને શાન્ત
થવા યતન કરવા લાગ્યો; એટલામાં રંગભૂમિ ઉપરથી પડદો ઉઘાડ્યો
અને બાલાઓ સ્તુતિ કરવા લાગી. " જ્ય જમદીશ હરે " એ
સ્તુતિપ્રવૃત્ત બાળાઓમાં વચ્ચોવચ્ચ કોણુ ઉમેલું છે ? એજ-એજ
એ જ્યોતિ. જ્યોતિ સર્વાંગે સુંદર છે. ગૌરવદનવાળી અને સુદૃઢ
બદનવાળી એ ૧૮ વર્ષની કન્યાએ એક રેશમી ગુલાબી સાડી
પરિધાન કરેલો છે. એ સાડીને ત્રીકની કાર અને વચ્ચોવચ્ચ ઝીકનાં

સુંદર પુલો છે. એજ રંગનું એક પોલકું તેણે પહેરેલું છે. હાથમાં સોનાની બબ્બે બંગડીઓ તથા વચ્ચે કાચની બંગડીઓ છે. નાકે એક હીરાની ચક્રચકિત ચુની છે. કાનમાં એજ જાતનાં પ્રકાશિત નાનાં સરખા લવિંગિયાં છે. તેના ભાવપ્રદેશમાં કુમકુમનો ચાંદલો શોભે છે. કેશકલાપને વાંછી સેંથી પાડીને સમારેલા છે. તેના ગંભીર ગૌર ચન્દ્રવદનમાં ચમકાર આપી રહેલી તેની કાળી સુંદર આંખો, હરિણીનાં નયનની માફક, જોનારનું આકર્ષણ કરી રહે છે. તે ખડું ઉચી નથી; સીદી સોટી જેવી નથી; અતિશય જાડી નથી; પણ મધ્યમ બાંધાની અને મધ્યમ કઠની છે. પ્રભુસ્તુતિમાં લીન થતી વેળા તેના કમળાની ઢાંડી જેવા કરનું સંપુટ અને દક્ષ્યાહુતી એક અંગુલિમાં ચલકી રહેલો એક વીંટી અત્યારે ફણિધરના મુખનો ભાસ આપે છે. એટલું સાફ છે કે, એ ફણિધર-મુખ સમાન હોસતું કરસંપુટ જડ છે.

જયોતિર્મયીનો કંઠ મંજુલ પરંતુ સર્વ બાળાઓમાં આગળ પડી આવે એવો ખુદલો છે. એ કંઠમાં કંકશતા નથી. તેમાં તીવ્રતા નથી, તેમાં એક એવું અજબ જાદુ છે કે જે સાંભળતાં શ્રોતાના હૃદયમાં શાંતિ પ્રસરે છે; શ્રોતાને આનંદ થાય છે અને અજબ ઉર્મિઓ પ્રકટે છે.

દિવ્યકુમાર શત્રુઘ્નને જયોતિ સામે જોઇ રહ્યો. શત્રુઘ્ને સ્તુતિ શ્રવી રહ્યો. તેના મનની સ્થિતિ કાણ જાણે અત્યારે કેવી હતી કે, જે જયોતિનો મંજુલ સ્વર સાંભળીને પહેલાં તે ઓછો એછો થઇ જતો તેણે અત્યારે તેના હૃદયમાં કોઇ જાતના ભાવ ઉત્પન્ન કર્યા નહીં! શત્રુઘ્ન અને અક્ષુબ્ધ ચિત્તથી તેણે શ્રવેલી સ્તુતિ પૂરી થઇ. એક પડદો પડ્યો અને બીજું દ્રશ્ય આવ્યું. એ ત્રણ અપરિચિત બાળાઓનો એ સંવાદ હતો. હાર્યરસપ્રધાન એ સંવાદે શ્રોતાજનને ખૂબ હસાવ્યાં પણ હા! શું દિવ્યકુમાર એક જડ પૂતળું છે, કે તેના વદનમાં સ્મિતની પણ એકેકે રેખા ભાસતી નથી? ! સુંદરની માફક પોતાની ખુરશીમાં જડાઇ રહેલો એક વૃક્ષના જડ થડીઆ જેવો તે, એજ શત્રુઘ્નમનસ્ક વૃત્તિથી વદન વિકાસીને ખેસી રહ્યો! તેની આંખો માત્ર તે સંવાદ કરનારી બાળાઓને જોઇ રહી હતી. કાન કદાચ તે સંવાદ સાંભળતા હશે; કદાચ નહીં પણ સાંભળતા હોય! એતણુ વિશેષ પ્રવેશ મેઇ ગયા અને તે

ખાદ પુનઃ જ્યોતિએ દેખાવ દીધો. એક માદી ઉપર હાથમાં સિતાર લઇને તે બેઠેલો હતી. એક ક્ષણભર સર્વત્ર શાંતિ છવાઇ રહી. સિતારના સૂર છેડાયા. એક બે બીજી ક્ષણોપર્યંત એ સૂર ઝલુટકાર કરી રહ્યા અને તે પછી હમિર રાગનું ગીત તેના મુખમાંથી બહાર પડ્યું:—

હો ! મન ! થા નવ શોકે લીન !

શોકે લીન, મન ! દુઃખે વિલીન—મન૦

મેઘ-પટા છાયે નલપટમાં, ધડી પડી થાતી ક્ષીણ

વર્ષા વિમલ વરસે ઝરમરતી, નવ થા હર્ષવિલીન—મન૦

મલિન અધિક રજકણથી ક્ષિપ્ત પણ કાંચન નાંહિ કથોર

કાપે, કસે, ખાળે, ઝળકાતું ! વિસરે કાં તું અધીર ?—મન૦

અટપડી વાટ વિઠત ભવરણની, બાસે અખૂટ વિચિત્ર

હૃદયે શ્રદ્ધા, નાય મસ્તકે, ધરી ગૃહ જ્યોતિ અભિન—મન૦

અહા ! એ ગાન ? દિવ્યકુમારના હૃદયમાં ઝંઝાટ થઇ રહ્યો. છેલ્લી ટૂંકનો પલટો ચાર પાંચવાર લેવાયો અને એ પ્રત્યેક પલટામાં જે જે વિવિધ આલાપ કરવામાં આવ્યા તેથી—સંગીતની એ ઉત્તમ ઢબથી—શ્રોતામણ્ય ખુશ થઇને તાળીઓ ઉપર તાળીઓ પાડવા લાગ્યો. દિવ્યકુમારથી એ વેળા રહેવાયું નહીં. બીજાં દૃશ્યો વખતે શુંદ્રમુંદ જોવો બેસી રહેલો તે, પોતાની ખુરશીમાં અડધો ઉંચો થઇ, ઉછળીને, તાળીઓ પાડવા લાગ્યો !! હર્ષથી તેનું હૃદય ભરાઇ ગયું. શ્રોતાવર્ગ તો માત્ર સંગીતથી મોહ્યો હતો; પણ દિવ્યકુમાર માનના અર્થથી મોહ્યો જણાયો. મનને દુઃખમાં વિલીન નહીં થવા, હૃદયમાં શ્રદ્ધા રાખી, મસ્તકે પ્રજ્વળે રાખીને અંતે જ્યોતિ-હા, પોતાનીજ પ્રિય જ્યોતિ-મેળવવાનો તેમાં ભાવ હતો; તેમાં સાનમાં સમજાવેલું હતું કે, અનેક દુઃખો પડે તોપણ શું ? જેમ કસોટીથી સુવર્ણ તે સુવર્ણજ રહે છે તેમ જ્યોતિ નિર્મળ રહેશે ! શું આ અરૂં છે ? શું ગાનનો મર્મ પોતાને ઉદ્દેશીને કહેવાયો છે ? માની લીધું—એજ કબૂલ કરી લીધું—એજ સાર પોતાને રૂચ્યો અને તેથી દિવ્યકુમાર, ગાનારને હર્ષથી વધાવી લેવા લાગ્યો. પાસે બેઠેલાંઓને તેની અર્ધ-હિન્દી-માદા-વસ્થાથી આશ્ચર્ય તો થયું. બીજાં દૃશ્યો વખતે કંઠોગાર જણાયેલો આ યુવક, આ વખતે હલસદ્યો—બીજાંઓ કરતાં આગળ વધીને, ખુરશીમાં અર્ધો ઉછળીને તાળીઓ પાડવા લાગ્યો, એ જરાક

વિચિત્ર તો હતું; પણ કોઇને તેથી તેનો આંતરિક ખાસ ઉદ્દેશ સમજાયો નહીં.

કોન્સર્ટના પ્રવેશોની, તેમાં ગવાનારાં ગીતોની, વગેરેની ચોપડીઓ ત્યાં મળતી હતી. અત્યાર સુધી દિવ્યકુમારે તે ચોપડી લીધી નહતી. પણ ઉપર્યુક્ત ગીત ગવાયા પછી એક નકલ તેણે ખરીદી લીધી. એજ પોતાને પ્રિય લાગેલું ગીત શબ્દે શબ્દ તેમાં હતું, એ તેણે જોયું અને તેની નીચેની નોંધ વાંચીને તે ચમક્યો. નોંધમાં લખેલું હતું કે: “ આ ગીત જ્યોતિર્મયી નામક આ સંસ્થાની એક બાળાએ પોતે રચેલું છે અને તેજ બાળા પોતાના કામળ કંઠથી ગાશે. ” “ જ્યોતિએ પોતે આ ગીત બનાવ્યું છે ! વાહ ! કેવું સુભાગ્ય, કેવું અર્થપૂર્ણ ? કેવું હૃદયંગમ ! કેવું પ્રભાવશાલી ! ”

અન્ય દશ્યો તરફ હવે તે ધ્યાન આપવા લાગ્યો. તેનું હૃદય હવે કાંઈક સ્વસ્થ બન્યું; તેને હવે કાંઈક ધીરજ આવી અને તેથી શન્યમનસ્ક દશા તેણે દૂર કરી.

ચોડાક વિશેષ સંવાદો અને અંતિમ સ્તુતિ બાદ લગભગ રાત્રિના ૧૧ વાગ્યાને શુભારે આ ‘ કોન્સર્ટ ’ પૂર્ણ થયો અને દિવ્યકુમાર આશ્વા અને ઉત્સાહના સંદેશા-સહિત પોતાને મકાને ગયો. નંદકિશોર હજી આવ્યો નહતો. તે કોઇની સાથે વાતોએ વળગ્યો હશે, એમ ધારી લઇને દિવ્યકુમાર ઉઘી જવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૨ વાગ્યા-૧૨૧૧ બાર વાગ્યા તોપણ તેને ઉંધ આવી નહોતી અને નંદકિશોર પણ આવ્યો નહીં. લગભગ દોઢનો શુભાર થતાં તેની આંખ જરીક મળી મઠ પણ તે બાદ પાંચેક ક્ષણમાં નંદકિશોર આવ્યાથી તે જાગી ઉઠ્યો. પરંતુ તે પડી જ રહ્યો. નંદકિશોરે ખંકમાં કાપલ મૂકીને કપડાં વગેરે કાઢીને એક ધોતીઉં તથા ખમીસ પહેરી લીધાં અને ચોડાક વખત સિમારેટ ફૂંકતો ફૂંકતો બારી આગળ ઉભો રહ્યા બાદ પોતાના ભાજનામાં તે સુઇ ગયો.

દિવ્યકુમારને હજી પણ ઉંધ આવી નહીં. અનેક પ્રકારના વિચારોમાં તે પ્રવૃત્ત રહ્યો, આશ્વરે અર્ધી કલાક વહી ગયો ત્યાં તો, નંદકિશોરને ધોરણ બોલવા લાગ્યા. “ અરેરે ! શું વેરણ મારીજ વેરિણી થઇ છે ! મને આજ ઉંધ કેમ નથી આવતી ? ” દિવ્યકુમાર મનમાં જ બોલ્યો: “ આવી રીતે અશ્ચાન્ત રાત્રિઓ—”

“ ઠીક થયું...એ બહુ સારું થયું, દોસ્ત ! ” નંદકિશોર તેની પથારીમાંથી અસ્ફુટ સ્વરે બોલ્યો. દિવ્યકુમાર ચૂપ રહી ગયો અને

તેના તરફ જોવા લાગ્યો. નંદકિશોર ચતોપાટ સુતો હતો. તેની આંખો મિંચેલી હતી. તેને ઘોરણુ બોલતાં હતાં. અને તે દરમ્યાન તે ' ઠીક થયું ' વગેરે બોલ્યો; એટલે એકસ ઉંધમાજ બોલ્યો હશે. દિવ્યકુમારે ધારી લીધું કે, એકાદ સ્વપ્ન આવ્યું હશે તેમાં તે ઉપર પ્રભાણુ લખ્યો હશે. તેણે તેના તરફ પ્માન આપ્યું નહીં અને પોતાને ઉંધ આવે તે માટે એકામ ચિત્ત કરીને તે આંખો મીંચીને સુઈ રહ્યો.

પુનઃ તે ખંડની શાંતિમાં બંગાણુ પડ્યું: "એના બાપ અને માને મનથી તો એ ઉતરી જ ગયો છે, હવે એ ફાવવો મુશ્કેલ છે. દોસ્ત, હવે તો તે મારી જ !... " થોડીવાર રહીને તેણે: " જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! " એમ નાંસાસો નાંખ્યો.

દિવ્યકુમાર ચોક્યો ! " અરે, આ શું બોલે છે ? " વાક્યોનો મેળ બેસાડતાં અને જ્યોતિના સંબંધમાં પોતે અનુભવેલા અનુભવો સ્મરણમાં લાવતાં તેને શક ગયો કે: નક્કી આણે કાંઈક ઘોંટાળા કર્યો છે. સ્વપ્નો હમેશાં બનેલા બનાવોના પ્રતિબિંબ રૂપે હોય છે. જ્યોતિના સંબંધમાં શું બન્યું છે ? તેણે વિચારસાંકળ ગાડી: " મેં જ્યોતિને જ પરણવાની હક કરી. કાકાએ એ વાત જાણીને મને મનાઈ કરી. હું મારી હકને વળગી રહ્યો. કાકા, જ્યોતિનાં માબાપનું જૂંકુ બોલ્યા. મેં તે વાત નંદકિશોરને કરી. એ પછી જ્યારે હું જ્યોતિનાં માબાપ પાસે ગયો ત્યારે તેમણે કાકાના અપમાનથી ગુસ્સે થઈને તે કારણુ રજૂ કરીને જ્યોતિનાં લમ મારી સાથે નહીં કરવામાં આવે, એમ જાહેર કર્યું. મને આશ્ચર્ય થયું અને શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે, ' કાકાનાં વેણુ આ લોકોને કાણુ કહ્યા ? ' મેં માત્ર નંદકિશોર અને જગદિશ આગળ એ વેણુ કહેલાં. બીજું કોઈ એ વિષે માહિત નહોતું. આજ કોન્સર્ટમાં મેં શું જોયું ? નંદકિશોર, જ્યોતિનાં મા બાપ સાથે બેઠો હતો અને હસી હસીને વાતો કરતો હતો. રજની પણ તેની સાથે હતો. કદી નહીં અને આ લોકોનો સમાગમ આજ જ ક્યાંથી થયો ? તેઓ હસી હસીને શી વાતો કરતાં હશે, એ માટે મને ધણી શંકાઓ થઈ હતી. અત્યારે આ નંદકિશોર ઉંધમાં લખ્યો તે ઉપરથી મારી શંકાઓનો સ્ફોટ થાય છે. તેણે કહ્યું: ' ઠીક કર્યું ! ' અર્થાત ? અર્થાત તેણે પોતે જઈને જ્યોતિનાં માબાપ પાસે ચાડી ખાધી હોય અને પોતે જ્યોતિના હાથનો ઉમેદવાર છે, એમ જાહેર કર્યું હોય, રજનીકાન્તે તેમાં પુષ્ટિ આપી હોય એ બધું જાણે પોતે ' ઠીક કર્યું ' એમ આ નંદકિશોર લખી ગયો હોય, એ બનવા

જેમ ખરું કે નહીં? તેણે કહ્યું: ‘એના બાપ અને માને મનથી તે ઉતરી ગયો છે,’ ખરાખર, ‘માબાપ’ જ્યોતિનાં, ‘તે’ એટલે હું અને મને તેમણે ના પાડી એટલે હું ‘તેમને મનથી ઉતરી ગયો!’ પણ...હા! શું જ્યોતિ તેની યશી? તેણે કહ્યું: “હવે તો તે મારી જ છે અને પછી જે વખત જ્યોતિના નામનો જાપ કર્યો! શું આ બધું સંભવિત છે? બેશક, સંભવિત છે જ. નંદકિશોર શ્રીમંત છે. પોતાની શ્રીમંતાધના પુરાવો તેણે આજે ‘કોન્સર્ટ’ માં આપ્યો હતો. તે ત્રણ જણની ટિકિટોના પૈસા તેણે જ આપ્યા હશે. આની અસર, જ્યોતિનાં મધ્યમ સ્થિતિનાં માબાપ ઉપર થાય જ. કાંકરાની માફક પૈસા વેરનાર જમાઇ કોને ન ગમે? હું?—હું તો હવે રંક થઇ ગયો! બેશક, બેશક, એમજ! સંસાર વિચિત્ર છે. ‘માયા દેખી મુનિવર ચળે,’ એમ કહેવાયું છે તે ખોટું નથી. નંદકિશોરે, રજની-કાન્તની મહદ્દ લાઇને જ્યોતનાં માતપિતાને આડું અવળું લંબેરીને મારા માટે વિશેષ કંટાળો ઉપજાવ્યો હતો, અને જ્યોતિ સાથે પોતાનું ચોકડું બેસાડ્યું હતો!”

દિવ્યકુમાર સુંઝાઇ ગયો. અપાર અને અગાધ મહાસાગરમાં જણે એક ભગિલા નાવમાં પોતે એકલોઅટ્ટલો બેઠો હોય, એમ તેને લાગ્યું. આસપાસ સહારો નથી; ખયાવનાર કાંઈ નથી...અરે! નાવ શું ડૂબશે જ?

તે રમત વિચારવા લાગ્યો: “શું ગરીબોને સંસારમાં આવી હાડમારીઓ પડતી હશે? વિદ્યા, યુજ્ય વગેરે ન જોતાં, માત્ર ધન દેખીને કન્યાઓનાં લગ્ન કરવા હિંદુ સંસારનાં માબાપો લલચાય છે?! હતભાગી હિંદુકન્યા! ક્યાં તારું ઉચ્ચ શિક્ષણ અને ક્યાં આવા નિયત્વતિના કસાઇઓ! જ્યોતિને લાજુાવી ગજુાવીને મોટી કરી અને તે પછી આ ચારિત્ર્યહીન લક્ષ્મી પુત્ર સાથે તેનું લગ્ન કરવામાં આવશે?! મારી અને તેની સરખામણીમાં હું જરૂર ઉંચો છું. મને તેની માફક સિમારેટાનું વ્યસન નથી, મને તેની માફક વિદેશી વસ્ત્રોનો મોહ નથી. હા, હું જુગારમાં અને ઘોડોડોડની જરતમાં તેની સાથે જોડાયો છું. નાટક-સીનેમાઓ પણ તેની સાથે જોવા જઈ છું; પણ મારું અંતઃકરણ એ વસ્તુઓને ચાહે છે? માત્ર વિશેષ હાથખર્ચો મળે, નાણાંની મુશ્કેલી ન પડે, એ વૃત્તિથી હું જુગારમાં તેની સાથે જોડાયો—મારી અંતરવૃત્તિથી નહીં. એ મોજશોખ સિવાય હું કંઈ આગળ વધ્યો નથી પણ આ—નંદકિશોર—તેથીયે આગળ વધ્યો છે.”

તે બ્રહ્મ ચારિત્રનો છે—હું નથી. ‘જ્યોતિ જ મારી પત્ની અને બીજી સર્વ મારી માતા અને બહેનો’—આ મારું સૂત્ર છે. નંદકિશોરનું એવું કંઈ સૂત્ર નથી. જ્યોતિ મળશે તો બલે અને નહીં મળે તો સમસ્ત સંસારમાં મારે લાયક કાષ્ઠ પત્ની નથી—અન્ય કાષ્ઠજ નથી, આવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે અને પુનઃ અત્યારે નિશ્ચય કરું છું. પ્રજુને ચાહે તો તે મારું પ્રજુ જળાવે અને જો પ્રજુની ઇચ્છા નહીં હોય તો મારું પ્રારબ્ધ !”

આવા વિચારોમાં ગૂંચવાયેલો દિવ્યકુમાર અસ્વસ્થ હાલતમાં પથારીમાં તરફડીઆં મારલા લાગ્યો, કંઈક વાર સુધી એના એ વિચારો તેને આવ્યા. અનેક વાર તેણે પોતાને ઉચ્ચતર કરાવ્યો; પણ હા ! એ કસોટીનો અંતિમ નિર્ણય તો થઈ ગયો હોય, એવાં સન્નેજ જણાતા હતા ! શું થશે ? જ્યોતિ મળશે કે નહીં ?

“હો મન ! યા નવ શોકે લી...ન”

એ માનની કડીઓનું ગુંજન કરતો કરતો અને ટાઉન હોલમાં બરાનારા ચિત્રપ્રદર્શનમાં જ્યોતિના પોતાના પુલાસાની વાટ જોતો જોતો તે પથારીમાં પડી રહ્યો.

પરિચ્છેદ ૬.

“દામ્વત્યા પર રહ્યામ !”

ટાઉન હોલના ચિત્રપ્રદર્શનનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ખપોરના ત્રણ વાગે ટાઉન હોલમાં એક મેળાવડો થયો અને તે મેળાવડા વચ્ચે ગવર્નર સાહેબે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. આ પ્રદર્શનમાં જેઓને ઉત્તમ કલા માટે ચાંદ અને ઇનામો આપવાનું ચિત્રપરીક્ષણ સમિતિએ નક્કી કર્યું હતું તેઓના નામો આ મેળાવડામાં જાહેર થયાં. આ ચિત્રસમૂહમાં સૌથી ઉત્તમ ચિત્ર માટે જેને સોનાનો ચાંદ આપવામાં આવનાર હતો તેનું નામ જાહેર થતાં સર્વેએ તાળીઓનો મોટો ગગડાટ કરી મૂક્યો. આ ભાગ્યશાળી કલાકાર કાણુ હતો ?

તે અન્ય કાષ્ઠજ નહીં પણ ચિત્રકાર જમદીશ હતો. હંચુ માન મેળવવાના અભિલાષ તો સૌનેયે હોય; પ્રયત્ન પણ સૌયે તે માટે જ કર્યા હોય; પણ પોતેજ તે માન મેળવવા ભાગ્યશાળી થશે, એવી આત્મી કાષ્ઠને નહોત્ય—એવી ખબર તો કાષ્ઠને યે ન હોય.

જગદીશને જ્યારે ખબર પડી કે, પોતાનું ચિત્ર સૌથી ઉત્તમ હતું ત્યારે તે આશ્ચર્યચકિત થયો. તેના હૃદયમાં આનંદ થયો; પણ તેની મુખમુદ્રામાં હમેશા મુજબ શાંતિ અને નમ્રતા જ રહ્યાં.

તેનાં મિત્રોએ, તેનાં પરિચિત-જનોએ સર્વેએ તેને અભિનંદનના વરસાદથી નહવરાવી દીધાં. પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું અને ચિત્રસમૂહ જોવા માટે નરનારીઓ ફરવા લાગ્યાં ત્યારે જગદીશના ચિત્ર ઉપર તૂટાતૂટ પડી રહી. એ ચિત્રનું નામ “બાવો અને બાળા” આપવામાં આવ્યું હતું. અર્જુન, જે વખતે બાવાના વેશમાં ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રની સહાયથી સુભદ્રાદેવીને બળભદ્રજીના બાગમાં મળ્યો તે વખતના દેખાવનું એ ચિત્ર હતું. તેમાં અનેક સુંદર બાવોનું મિશ્રણ હતું. એ ચિત્ર જોનારને આબેહુય ખરી પ્રતિભાઓ ઉમેરી હોય એવો ભાસ થતો અને તે ચિત્ર બીજાં ચિત્રોથી હૃદયના આકર્ષણમાં, દૃષ્ટનાન્તી વિવિધતામાં અને ભાવવાહી તરીકે એવું જૂદું પડી જતું હતું કે જેથી સર્વ કોઇ જોનારને તેની ઉત્તમતા વાજબી લાગતી હતી અને તે માટે અપાયલું પારિતોષિક ચોગ્યજ હતું એવો અભિપ્રાય, કલા સમજનાર સર્વ કોઇ આપતાં હતાં.

ભ્રમભ્રમ પાા ના શુભારે દિવ્યકુમાર આ પ્રદર્શનમાં આવી પહોંચ્યો. પોતાના પરમસ્નેહીને સોનાનો ચાંદ મળ્યો, એવી ખબર જ્યારે તેને મળી ત્યારે તેનો આનંદ સમાયો નહીં. તેણે જગદીશને શોધી કાઢ્યો અને ખૂબ જોશથી તેનો હાથ દાબીને તે હલાવતો હલાવતો, ખની શક્તિ સર્વ સુંદર શબ્દોમાં તેને અભિનંદન આપવા લાગ્યો. તે આ પ્રમાણે પોતાનો આનંદ પ્રકટ કરતો હતો એટલામાં એક બાળા તેની સમિપ આવીને ઉભી રહી અને બોલી: “બાહો ! કુમાર, તું અહીં આગ્યો છે કે ? બહુ દિવસે આપણે મળ્યાં ? કેમ, ખુશી-આનંદમાં ને ?”

“જ્યેત્સના, આજે તો મને ખમણો આનંદ છે. આ મારા પરમ સ્નેહીને ઉત્તમચિત્ર માટે સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે એટલે મારા આનંદની સીમા જ રહી નથી.”

“આ ગૃહસ્થને જ સોનાનો ચાંદ મળ્યો કે ? જગદીશરાય આમનું નામ ? એ તારા મિત્ર થાય છે ?”

“હા, હું તમારો જન્મેનો પરિચય કરાવું. મિત્ર. આ મારી ધર્મભગિની જ્યેત્સના. મારા મોકાને ત્યાં તે નાનપણથી ઉછરી છે.

તેના સ્વભાવનું એકજ શબ્દમાં વર્ણન કરી દઉં ? તે તોફાની—”
આમ કહી તે હસ્યો અને જયોત્સના તરફ જોઇ રહ્યો.

“ પરિચય આમ કરાવાય કે ! તું અંગ્રેજી લખ્યો ખરો; પણ વેદીઓ જ રહ્યો !—”

દિવ્યકુમારે અધવચ કહ્યું: “ સંભાળજે ! ‘ વેદીઓ ’ શબ્દ પછી બીજો કોઇ શબ્દ ન વાપરી જતાય ! ” તે હસ્યો.

જયોત્સનાએ હસીને આગળ કહેવા માંડ્યું: “ પરિચય કરાવતી વખતે માત્ર નામ અને ટૂંકમાં સંબંધ વિષેજ થોડુંક કહેવાય. આટલું બધું ન બોલાય; અને મારી ઓળખાણ આપી; પણ તારા મિત્રની ક્યાં આપી ? ”

“ તું બોલવા દે તો આપુને ? વચ્ચે તેજ લાંબુ ભાષણ ચલાવ્યું; એટલે હું બોલતો બંધ રહી ગયો. ”

જગદીશે અત્રે કહ્યું: “ હવે એ તકરાર બંધ કરીને પરિચય-વિધિ આટોપી દ્યો તો ઠીક ! ”

દિવ્યકુમાર; “ જયોત્સના, આ મારો ખાસ મિત્ર જગદીશચાર્ય. તે ચિત્રો ધણાજ સારાં દોરે છે અને આ પ્રદર્શનમાં ‘ બાવો અને બાળા ’ એ નામના ચિત્ર માટે તેને સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે. ”

જયોત્સનાએ ચિત્રકાર તરફ જોઇને તેના પરિચય માટે પોતે હર્ષિત થઇ છે, એમ જણાવ્યું અને ચિત્રકારે વિનયપૂર્વક આભાર દર્શાવતાં તેને નમન કર્યું.

જયોત્સનાએ ચિત્રકારને કહ્યું: “ મને તમારા ચિત્રની ખૂબીઓ સમજાવશો ? અને આ પ્રદર્શનમાંનાં બીજાં ચિત્રોની પણ સમજ પાડશો ? ”

જગદીશે કહ્યું: “ ધણીજ ખુશીથી, મિત્ર, તમે પણ ચાલો. ”
તેઓ ત્રણે જણ સૌથી પહેલાં અર્જુન-સુભદ્રાના ચિત્ર પાસે ગયાં અને જગદીશ, એ ચિત્રની સમજૂતિ આપવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ત્યાંથી બીજાં ચિત્રો જોતાં જોતાં તેઓ આગળ વધ્યાં. જયોત્સના, ચિત્રકારની સમજાવવાની દગથી મુગ્ધ જ થઈ ગઇ. તેને લાગ્યું કે, જો આ કલાકાર આજે પોતાની સાથે નહોત તો લાગ્યેજ પોતે આ ચિત્રોની ખૂબીઓથી પરિચિત થાત. તે જગદીશનું કહેવું સાંભળવામાં તથા ચિત્રો જોવામાં તસ્લીન થઇ અને જગદીશ તેને સમજાવવામાં અને ચિત્રો બતાવવામાં તસ્લીન રહ્યો.

દરમ્યાન દિવ્યકુમારનું ધ્યાન, ત્યાં આવેલાં માણસોમાંથી કોઈકને શોધી કાઢવા તરફ દોરાયું. તે અહીંથી તહીં ફરવા લાગ્યો અને જોને શોધતો હતો તેને ન જોવાથી ખિન્ન થતો હતો. તે કોને શોધવાનાં ફાંફાં મારતો હતો ? જ્યોતિ અહીં આવી હશે એમ ધારીને તે તેને શોધતો હતો.

આ બાબુ જગદીશ અને જ્યોત્સ્ના ચિત્રો જોતાં જોતાં અનેક પ્રકારની ખીજ વાતો પણ કરતાં હતાં. તેમની વાતો શી હતી તે સાંભળીએ:

જ્યોત્સ્ના: “તમને ચિત્રકલાનું ધણું સારું જ્ઞાન જણાય છે. નાનપણથીજ તમને આ કલાનો શોખ હતો ?”

“હા. ૧૫ વર્ષની ઉંમરે મને ચિત્રકામ શીખવાનું મન થયું હતું. શરૂઆત તો ઝીણી જાડી લીટીઓ દોરવાથી અને ગોળાકૃતિ વગેરેથી કરી હતી પણ પછી ધીમે ધીમે આ બધું શીખ્યો હતો.”

“મિનલપુર સ્ટેટનાં રાજકુમારી, જેમને હું ઓળખું છું, તેમનેજ આજેકુબ મળતું આ સુભદ્રાનું ચિત્ર છે. શું તમે તેમના ફોટો ઉપરથી આ ચિત્ર દોર્યું છે ? અથવા, હમણાં એંપાયર થીએટરમાં ભજવાતા સુભદ્રા-હરણ નાટકના દેખાવો જોઈને દોર્યું છે ?”

“મહાભારતનું મૂળ પુસ્તક વાંચીને કલ્પના કરીનેજ મેં આ ચિત્ર દોરેલું છે. કોઈના ફોટોગ્રાફ પરથી નહીં; અને ભજવાતું નાટક જોઈને તો નહીંજ. મારી આખી જિંદગીમાં મેં એકે નાટક જોયું નથી.”

“એમ ?” જ્યોત્સ્ના આમ કહીને હસી પડી: “તમે જખરા ! આખી જિંદગીમાં એક પણ નાટક ન જોયું હોય એવો એક પણ માણસ મને આજ સુધી મળ્યો ન હતો !”

“આજ તે તમારી સમક્ષ ઉભો છે. ચાહે તો તેનો ફોટો પાડી લ્યો અને આવતે વર્ષે ચિત્રપ્રદર્શન ભરાય ત્યારે તેમાં મૂકજો.”

આ વ્યંગથી જ્યોત્સ્ના ગંભીર બની મઠ અને કહેવા લાગી: “તમે સુખી છો એમ મારે કહેવું જોઈએ. તમારા શાંત જીવનની એક ખરેખરી ચાવી, નાટકથેટકોના ફંદમાં તમે નથી ફસાયા તેજ છે.”

“તો પછી લોકો એવું શાંત જીવન કેમ માળતા નથી ? ચિર-ર્થક ઉત્તમરા અને નિર્સ્થક નાણાંનો વ્યય કેમ કરે છે ?”

સવાલો અર્થસૂચક હતા. જ્યોત્સ્નાએ હસીને જવાબ દીધોઃ “ મને એનું કારણ એ લાગે છે કે, લોકો દેખાદેખી નાટકો જોવા જાય છે. એક જણ નાટક જોઈ આવોને તેનાં વખાણ કરે છે એટલે બીજાઓને જવાનું મન થાય છે. ”

“ આમાં જ આપણા દેશનું સત્તાનાશ વળ્યું છે. ખરી કલાની કદર નહીં અને ચાહે તેવાં નાટકો બજવાય તોપણ તેમાં પૈસા નાંખી દેવા, એવી આપણા લોકોની પ્રકૃતિથી આપણામાં રહેલી કલાનો નાશ થતો જાય છે. ”

“ ખરા કલાકાર આપણા દેશમાં છે ખરા ? ”

“ એક નહીં પણ અનેક. માત્ર તેમને બહાર લાવવાની આપણામાં કલા નથી—”

તોફાની જ્યોત્સ્નાને પુનઃ તોફાન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેથી તેણે ચિત્રકારનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં જ કહ્યુંઃ “ આજે આ પ્રદર્શનમાં ખરા કલાકારને આર્ટ સોસાયટીએ બહાર આવ્યો છે; તેમ છતાં પણ તમે આપણા દેશવાસીઓનો દોષ કાઢ્યા કરો છો ? ”

ચિત્રકાર, આ બાળાની બુદ્ધિથી તાબુજ થયો. તેણે નમ્રભાવે કહ્યુંઃ “ મારામાં ઉચ્ચકલા જ નથી. મને ખચ્ચર નથી કે, કંઈ ઉત્તમતાને અંગે મને આ પ્રદર્શનમાં સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે. ”

આ અહંકારરહિત વાક્યોએ જ્યોત્સ્નાને ઠંડી બનાવી દીધી. તે બોલીઃ “ મને તમારી મુલાકાત આજ પહેલાં થઈ હોત તો કેવું સારું થાત ? દિવ્યકુમારના તમે મિત્ર છો, એ વાત તેણે મને આજ પહેલાં કદી કરી ન હોતી. ”

“ મને કોઈની સાથે ઝાઝું બેળાવાનો વખતજ મળતો નથી. આખો દિવસ અને રાત મારે મારા ગુજરાનને સારૂ મહેનત કરવી પડે છે. ”

“ શું તમે એવા ગરીબ છો ? ”

“ હા. ગરીબ તરીકે ઓળખાવામાં મને લગારે નાનમ નથી. મારે માંડે પોતાનું જ નહીં પણ મારી એક નાની પુત્રીનું પાંચણપોષણ કરવું પડે છે. મારા સિવાય તેનો આધાર અન્ય કોઈ જ નથી. ”

જ્યોત્સ્ના અહીં થોડીકવાર ચૂપ રહી અને પછી બોલીઃ “ તમને માસિક કેટલા રૂપિયા મળે તો તમે સુખી જીવન માળી શકો ? ”

“ ઓછામાં ઓછા નેવુથી સો રૂપિયા. ”

“ તમે મને ચિત્રા દોરતાં શીખવશો ? ”

“ તમને ચિત્રકલાનો શોખ છે ? ”

“ હજોજ, આજ રૂઢી એ તરફ મેં ધ્યાન આપ્યું નહોતું; પણ હવે મને લાગે છે કે, એ કલા મને ખુબ પ્રિય છે. ”

“ મારે તમને શીખવવા તમારે ત્યાં આવવું જોઈશે ? એમ કરવામાં હરરોજ ટ્રેનમાં મારો વખત નક્કામો જશે. ”

“ એ નક્કામાં વખતનાં નાણાં તમને મળે તો ? હું તમને દોઢસોથી પોણાબસોનો માસિક પગાર અપાવીશ. ”

ચિત્રકાર અત્રે વિચારમાં પડ્યો. શું આ છોકરી સાચું કહે છે ? એટલો પમાર તે અપાવી શકશે ?—આ વિચારોમાં તે પ્રવૃત્ત હતો એટલામાં દિવ્યકુમાર તેની નજદિક આવી પહોંચ્યો. જ્યોત્સ્ના એ તેને જોઈને કહ્યું: “ કુમાર, મેં તારા મિત્રને માત્તર બનાવ્યા ! ”

“ હેં ? ખરું કહે છે ? જમદીશ, તેં હા પાડી ? ”

“ હજી તેમણે તો જવાબ દીધો નથી; પણ મેં તેમને કહી દીધું છે કે, માસિક રૂ. દોઢસોથી પોણાબસોનો પગાર અપાવીશ. ”

“ ઓહો પગાર છે. કાકા પાસે પોણાબસોનાં આંકાં નથી. બસોનો આંકડો પૂરો જોઈએ. જો તું કાકાને સમજાવી શકે તો જમદીશને તું કહે તે દિવસથી તને શીખવવા મોકલું પછી કાંઈ ? ”

અત્રે જમદીશે કહ્યું: “ પણ...પણ...પણ... ”

દિવ્યકુમાર: “ પણ ને પણ. એ શંકાસૂચક શબ્દો સદાને સાર શબ્દ-કાષ્ઠમાંથી કાઢી નાંખ. જ્યોત્સ્ના, બે ત્રણ દિવસ પછી બરાબર મસલત કરીને જમદીશને કાગળ લખી જણાવજો. જમદીશ, તારા શરણામાનું કાર્ડ તેને આપ. ”

યંત્રવત્ જમદીશે તે આપ્યું. એ બાદ જ્યોત્સ્નાએ દિવ્યકુમારને પૂછ્યું: “ કુમાર, મેં સાંભળી છે તે અફવા ખરી છે કે ? તું ઘોડદોડની શરતમાં હાર્યો અને જ્યોતિમવીનાં માબાપે તને કહી દીધું કે, એની સાથે તારાં લગ્ન નહીં થાય. મને મળેલીખતર સાચી છે કે નહીં ? ”

દિવ્યકુમારનો ચહેરો એકદમ દિઠકો પડી ગયો; પણ બળાત્કારે હસીને તેણે કહ્યું: “ વાત તો બન્ને સાચી; પણ તને કાણે કહી ? ”

“ રજનીકાન્ત ગદ્ય કાલે આપણે ત્યાં આવ્યો હતો અને કાકાને એ વાતો કહીને પાછો ફરતો હતો ત્યારે ફાઇએ તેને બોલાવ્યો અને હું તે વખતે ત્યાં બેઠી હતી ત્યારે તેણે બધો વાત બમને કરી. ”

જમદીજની અને દિવ્યકુમારની નજર અત્રે એક થઇ. સૌથી પહેલાં જે સંકેત દિવ્યકુમારને થઇ હતી અને નંદકિશોરે જે અનુમાન તેના સંબંધમાં બાંધ્યું હતું તે સંકેતો સ્ફોટ તેજ અનુમાન પ્રમાણે અત્રે આપોઆપ થઇ ગયાં !

દિવ્યકુમારે જ્યોત્સ્નાને પૂછ્યું : “ રાજનીકાંત પહેલાં કોઇવાર કાકા પાસે આવેલા કે ? ”

જ્યોત્સ્ના : “ હા. એક બે વાર આવી ગયા હતા. હમણાં હમણાં કાકાની તેના પર મહેરબાની થયેલી જણાય છે પણ હું તો તેને હંમેશાં ધુતકારી કાઢું છું. હું ખાત્રીથી કહું છું કે-તે મનનો મેલો છે, જે ભવિષ્યમાં કોઇવાર હું તેનું હિંદ્ર જોઇશ તો એકદમ તેને બધાની આગળ હજી પાડી હજી-શરમિદો જ બનાવી દઇશ ”

ચિત્રકારે આ વાત ફેરવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું : “ તમે બધાં ચિત્રો જોઇ વળ્યાં નથી. પછી મોકું થઇ જશે; માટે ચાલો, હું તમને બાકી રહેલા ચિત્રો બતાવું. ”

ચિત્રકલા પર ફિદા થયેલી ચિત્રકારની આ નવી શિષ્યા, તરતજ ચિત્રકાર સાથે ફરીને ચિત્રો જોવામાં રોકાઇ. આ વખતે દિવ્યકુમારનું જ્ઞાન અચાનક પોતાની જમણી બાજુએથી આવેલા એક પરિચિત સ્વર તરફ દોરાયું :

“ જો, આ ચિત્ર માટે જ જમદીજરાયને સોનાનો ચાંદ મળ્યો છે. કેવું સુંદર ચિત્ર છે ? ”

આમ કહેનાર જ્યોતિર્મયી હોય, એમ દિવ્યકુમારને સ્વર સાંભળીને લાગ્યું અને જ્યાં તે તરફ ફરીને તેણે જોયું તો ખરેખર, જ્યોતિર્મયીને દીડી ! બંનેની નજર એક થઇ. એક બીજાને જોતાં બંનેના માથા ઉપર લાલી ધાઇ આવી; પણ તરતજ જ્યોતિર્મયી એ નીચું જોયું અને જે સખી સાથે પોતે વાત કરતી હતી તે સખીના કાનમાં કાંઇક કહ્યું.

તે સખી એ પછી દિવ્યકુમાર પાસે આવી અને બોલી : “ તમને આશ્ચર્ય ન! કમાક બહાર આવવાની પુરસક છે ? ”

“ હા. હમણાંજ આવું કે પછી ? ”

“ હમણાંજ. ”

એટલું કહીને તે સખી જ્યોતિર્મયી પાસે ગઇ. થોડીવાર બિચારા જોવાનો ડાળી થયા પછી જ્યોતિ તેની સખી સહિત બહાર જવા લાગી. જતાં જતાં તે પાછળ જોતી હતી. જાણે પુરવાએ

ઉર્વશીને પર્વત ઉપરથી રાક્ષસના હાથમાંથી છોડાવ્યા પછી સખી મંડળ સહિત જતાં જતાં ઉર્વશી કાંઈને કાંઈ મિથથી પુરવા પ્રયે જોતી હોય તેમ જ્યોતિની નજર દિવ્યકુમારની નજર સાથે બે ત્રણ પળમાં ચારપાંચ વખત મળી અને દિવ્યકુમારને પણ તેનાં મૃતનયન સિવાય અન્ય કાંઈ દ્રષ્ટિએ પડ્યું નહોં.

જ્યોતિ બહાર ગઇ એટલે કોઇક અજાણ આકર્ષણથી ખેંચાતો દિવ્યકુમાર, જ્યોતિના અને જમદીશને વાતોમાંજ ગુંથાયલાં રાખીને, એકદમ ત્યાંથી બહાર ની જા પડ્યો. તેણે જોયું કે, ટાઉન હોલનાં પથ્થીઆં ઉતરીને તે બે જણ ઉભાં રહેલાં છે. એક બે દ્રામ પસાર થઇ થઇ એટલે તેઓ સ્પૃતિથી બીજા બાળુએ જમ્મને સામેના બામના ફરવાળમાં ઉભાં રહ્યાં. દિવ્યકુમાર ચંત્રવત્ તેમની પાછળ ગયો. તે બે સખીઓ બામમાં ફાપલ થઇ અને તે પણ ફાપલ થયો.

જમ્મણી બાળુના વાક તરફ તે બન્ને વળ્યા; થોડેક દૂર જમ્મને ઉભાં રહ્યાં. દિવ્યકુમાર તે તરફ ગયો. જ્યોતિની સખીએ તેને સમિપ આવેલો જોઇને કહ્યું: “કુમારભાઇ, તમને કેટલુંક કહેવાનું છે. આવો, આપણે એક રથજે બેસીએ.”

ધક્કતા હાથે તે કાંઈજ બોલ્યા વિના તે તેમની પાછળ ચાલ્યો, ઘાસમાં તેઓએ બેસવાનું સ્થાન પસંદ કર્યું. પોતપોતાના હાથરમાલ પાથરીને બન્ને સખીઓ સાથે બેઠી અને તેમની સામે દિવ્યકુમાર બેઠો.

મદીબર તો કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહોં. જ્યોતિ નીચું જોઇ રહી હતી. તેની સખી શરૂઆત કેવી રીતે કરવી તે સંખંધ વિચાર કરતી આંકું જોઇ રહી હતી અને દિવ્યકુમાર તે બન્નેના બાવ તપાસતો તેમના તરફ જોઇ રહ્યો હતો. ત્રણે જણને ખબર હતી કે અત્યારે કિંમત વિષય ઉપર વાતચિત કરવાની હતી પણ એ વિષયની શરૂઆત કેવી રીતે થશે, એની ખબર ત્રણેમાંથી કોઇને ન હતી. શરૂઆત કોણ કરશે, એની ખબર પણ કોઇને ન હતી. લગભગ ફરોક મિનિટ આમને આમ ચૂપડીદીમાં પસાર થઇ. આખરે જ્યોતિની સખીએ બોલવાનો પ્રારંભ કર્યો. દિવ્યકુમાર તરફ તેણે જોયું. અત્યંત મંબીરતા અને શોકની છાયા તેની મુખમુદ્રા ઉપર છવાઇ રહી હતી. તેણે કહેવા માંડ્યું: “કુમાર ભાઇ!—” જાણે કોઇ ઉંઘણમાંથી મૂકી બવાળ આવતો હોય એમ દિવ્યકુમારને લાગ્યું. અવાજ માલુ રહ્યો: “શોમકળ દિવસ ઉપર તમે અને મારી સખી એકલાં થયાં. મૈત્રી આત્મિકતાએ આપેલી છૂટથી અને તેના હૃદયમાંની આસાના આશંકા પોષણથી તે તમને મળી શકતી. મને એ જણાવતાં થયું” દુઃખ

થાય છે કે, બદલાયશા સંજોગોને લીધે આજ મારે તેની સાથે આવવું પડ્યું છે. એ સંજોગોથી તમે વાકેફ છો. અત્યંત કરુણાળનક અને અપાર દુઃખદાયક સ્થિતિમાં તમે બંને જણ મૂકાયાં છો. મારી સખી જણે છે કે, તમે તેનેજ ખાતર પુણ્ણ સંપતિનો ત્યાગ કર્યો છે. તેનું હૃદય સાક્ષી પૂરે છે કે, આવો આત્મ-ત્યાગ કોઇ જેની તેની વ્યક્તિ કરી શકે નહો, એટલુંજ નહોં પણ સંગીન કારણ સિવાય કોઇ તેમ કરે નહોં. પોતાના હૃદયની ખાત્રી પછી તે તમારા આ કાર્ય માટે તમને ધન્યવાદ આપે છે અને તમારા પ્રત્યે પોતાની અંતઃકરણપૂર્વક દિલસોજી છે, એવું મારી મારફત જાહેર કરે છે. તેના હૃદયની લાગણીથી તમે અપરિચિત નથી, એ લાગણીથી તેમજ નયુગ્મી હોવાનું દોષારોપણ તેના ઉપર ન થાય તે માટે તેણે આ દિલસોજી પ્રકટ કરાવી છે. પરંતુ મને એ કહેતાં બહુજ શોક થાય છે—રે, મારું અંતઃકરણ એ વાત જાહેર કરતાં વીંધાઇ જાય છે કે, કે, તે સ્વતંત્ર નથી. હિંદુ સંસારમાં સ્ત્રીને કદાપિ કોણે સ્વતંત્ર થવાની પરવાનગી મળી નથી, એ તમે જાણો છો. આ કારણે તે મારી મારફત તમને વિનંતિ કરે છે કે, સ્વાતંત્ર્ય ચિનાની તે, તમને ધન્યવાદ આપ્યા બાદ, તમારા પ્રત્યે દિલસોજી દાખવ્યા બાદ, આગળ વધી શકતી નહોવા માટે લાચાર છે. આથી તમે તેને વિસરી જવ— તમારા હૃદયમાં હવે તેનો લગારે વિચાર ન કરશો. ”

આટલું કહીને તે દિવ્યકુમારનો જવાબ સાંભળવા તેના તરફ આતુરતાથી જોઇ રહી.

આ આખો વખત જ્યોતિ અધોવદન રાખીને જમિન ઉપરનું ધાસ ઉખાડતી હતી. દિવ્યકુમારના મન ઉપર છેલ્લું વાક્ય સાંભળીને જણે વજાધાત થયો હોય તેમ દુઃખ થયું. તે સ્વગત અસ્પૃહ સ્વરે લવવા લાગ્યો : “ વિસરી જડ ? વિચાર ન કરું ? ન બને. જ્યોતિને હું ક્ષણજર પણ વિસરી શકું તેમ નથી. ” તેણે પ્રકટ પણે કહ્યું : “ આ ખુશાસો થયો નહોત તો ઠીક આંત. ”

તેના આ શબ્દો સાંભળીને જ્યોતિની સખીએ કહ્યું : “ ના, આ ખુશાસો કરવાની જરૂર હતી. કોઇપણ માણસને બમમાં અથકાવા દેવામાં મહાપાપ છે. ચિત્રકાર જગદિશ્વરાયે આજે મને વાત કરી કે, જ્યોતિના અંતઃકરણનો ખુશાસો તમારી સમક્ષ થાય તો ઠીક; મને એ સૂચના યોગ્ય લાગી. જ્યોતિને તે જાહેર કરીને હું અહીં લાવી છું. તમે જાણો છો કે, તેનાં માતાપિતાનો નિશ્ચય હવે કરે તેમ નથી—”

દિવ્યકુમારે અધવચ પ્રશ્ન કર્યો: “પશુ તેના પોતાનો નિશ્ચય—”

“ચાહે તેવો હોય તોયે નક્કામો છે. એક મહાસાગરની ઊભા જેમ ક્યારે ઉભી કરેલી દિવાલને અથડાવે પાછી પડે તેમ તેના નિશ્ચયની મતિ છે.”

“પશુ એવા નિશ્ચયોને સંગીન કરવા—એજ મહાસાગરની ઊભાથી દિવાલને બેઢવા—અમારા હૃદય એક થયાં હતાં, એ વાત કેમ વિસરી જવામાં આવે છે?” તે ઉશ્કેરાઇ ગયો અને બોલવા લાગ્યો: “ધિક્કાર હોજો એ માઆપોને કે જેઓ પોતાની કન્યાઓને ઉંઝામાં ઉંઝાં શિક્ષણ આપીને પાછળથી તેમને ગમે ત્યાં પરણાવી દેવાનાં અધમ પાપ કરે છે. જે પુત્રીઓને બચાવીને તેમનાં મન ઉપર આખરે આધાતજ કરવાના હોય તો પછી શા માટે તેઓ તેમને બચાવે છે? પશુ નહીં. એ જાતની ખોટું અધિકારીપણું હવે નહીં નિભાવી લેવાય; એવાં માઆપો સામે અમે ખંડ કરીશું. તેમને ખબર પાડીશું કે, તમે ‘લાકડે માંકડાં વળમાડવા’ તૈયાર થાવ છો. પશુ તે સિતમ, સમજણી ઉંમરનાં યુવક-યુવતીઓ નહીં મહન કરે. અંગ્રેજ સંસાર જુઓ. હજારો પ્રેમીયુગલો, માઆપની શુદ્ધસાન ઠેકાણે લાવે છે. પ્રથમ પોતાનો પ્રેમદેવતા અને પછી માઆપ—એ તેમનું સિદ્ધિસૂત્ર હોય છે. તેઓને માઆપો પરણવાની પરવાનગી નથી આપતાં તો તેઓ નાસી જાય છે; છૂપાં લમ કરે છે, અને તે વાત જ્યારે તેમનાં માઆપ જાણે છે ત્યારે તેમને ડાઘાં વિકાસીને જોઇ રહેવું પડે છે! શું આપણા સંસારમાં તેમ ન થઇ શકે?—”

જ્યોતિ અત્રે આડું જોઇને અધવચ બોલી ઉઠી: “અશક્ય! અશક્ય!”

“શું અશક્ય?” ઉશ્કેરાયલા લાવથી મોટે સાદે તે બોલવા લાગ્યો: “જ્યોતિ! જ્યોતિ! તું પોતે આડું કહે છે? એના કરતાં તો તું મને કહી દે કે, તું મને સ્હાતી નથી. ખસ. હું એ સંજોગોને જોતો રહીશ—મારું ચાહે તે થાવ. મને પરવા નથી. અરેરે! માસ હૃદયમાં ખંજર ભોંકનાર આખરે તુંજ નીવડી. તારાં માઆપે તારા પાડી—તેમની સાથે તુંયે ના પાડે છે! ઠીક! ઠીક!.....કા!”

અમ કહીને તે ટમર ટમર તેના સામે જોઇ રહ્યો. જ્યોતિની સખીએ કહ્યું: “દિવ્યકુમાર! જે તમારું ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોય, જે તમારી વાણી અંકુશમાં રાખી શકતા ન હો તે અમે હવે અહીં

થી રળ લઈશું. તમે જે જે ઉદ્દારો હમણાં કાઢ્યા એ એક ડાહ્યા માણસના મુખમાંથી ન નીકળે, એમ જાહેર કરતાં મને ગ્યાનિ ઉપજે છે. તમે જાણો છો કે, હિંદુ સંસારની એક પવિત્ર કન્યા અગળ તમે બેઠા છો. આપણા સંસારમાં કન્યા પાસે પ્રેમની વાત કરી શકતી જ નથી. એવી વાત કાંઈ પરપુરુષ કરે છે તો તે નિંદ્ય ગણાય છે. મને એ જાહેર કરતાં દુઃખ થાય છે કે, તેનાં માતાપિતા એ, તેનાં લગ્ન તમારી સાથે નહીં કરવાનું તમને કહ્યું, તે પછી તો તમારે તમારી વાણી અંકુશમાં જ રાખવી જોઈતી હતી. અગ્રેજો ગમે તેમ કરતા હોય. તેમની સરખામણી અંત દાખલો લાઇને કરવાનો તમને અધિકાર નથી. જાહેર બાપણોમાં કે લેજોમાં સર્વ-સામાન્ય રીતે તમે ચાહે તેમ બોલી કે લખી શકો પણ જ્યોતિનો અંત દાખલો લાઇને તમારે કાંઈજ બોલવું જોઈએ નહીં. મોટે જ્ઞાત થઇને, વિવેક જળીતીને, મર્યાદામાં રહીને બોલો એજ શોભા ભરેલું થઈ પડશે. આ કડક શબ્દો મારે તમને લાગારીશી કહેવા પડ્યા છે. તમારા સહકર્મી અંતઃકરણ ઉપર તેથી આપાત થશે, એ હું જાણું છું પણ જ્યોતિનાં માતાપિતાની આજ્ઞાને ખાતર ફરજિયાતપણે આ શબ્દો કહ્યા વિના છૂટકાજ નહોતો. ”

“હાઝ્યા ઉપર હુકામ” જેવી સ્થિતિ અનુભવતો હિન્દુમાર આ કડક સંબાધણું સાંભળીને જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંજ ઠરી ગયો. તે ન સમજી શક્યો કે, જ્યોતિ જે પોતાને મ્હાતી હતી તો પછી હિન્મત થી કામ લેવાની ના કેમ પાડતી હતી ! પોતાનું કહેવું ક્યાં ગેર-વાજમી હતું એ તેના લક્ષમાં ઉતર્યું નહીં. તેને આત્માર મુશી એવી આશા હતી કે, જ્યોતિ તેના મતને અનુકૂળ થશે; પોતાનો આત્મ-ત્યાગ લક્ષમાં લાવીને તે કાંઈક એવો તોડ કાઢશે કે જેથી બન્ને જાણના મનની મુરાદ બર આવશે; પણ અહીં તો તેને વિરુદ્ધ પ્રકારનો જ અનુભવ થયો. ‘પવિત્ર કન્યા’ તરીકે તે ઠરી; પોતાનું સંબાધણું તેના માતાપિતાની આજ્ઞાને કંઈક લાગે એવું લેખાયું. તે વિચારવા લાગ્યો: “મારી તો આજ્ઞા જ નહીં ! જેને ખાતર હું અકચ રહ્યો, તેમજ આગળ હું આજરે વિનાનો ! ” જ્યોતિની સમીપે એકે એક શબ્દ તેને કંઈક રૂપ લાગ્યો.

તેને ચિત્રકરના શબ્દો યાદ આવી: “મિત્ર, તમારે સંપત્તિનો ત્યાગ કરતા પહેલાંજ જ્યોતિ અને તેનાં માતાપિતાં મનની સ્થિતિથી માહિત થવું જોઈતું હતું.” એ શબ્દો તેને તદ્દન સાચા લાગ્યા. મિત્રકર

સાથે પોતાને થયેલો આખો સંવાદ તેના મનમાં તરવરી આવ્યો. પોતે બૂઝ કરી, એમ તેને લાગ્યું. અવિચારીપણે કાકા આગળ પોતે હડકરી, અને પોતાના અવિચારીપણાનું ફગાવ અત્યારે પોતાને મળ્યું એમ તેનું મન તેને દંશ દેવા લાગ્યું “ ન ધંવરકે રહે, ન ઉધરકે રહે ! ” તેનાથી પોતાના વિચારોમાં ને વિચારોમાં પ્રકટપણે બોલાઈ જવાયું : “ કિસ્મત ! કિસ્મત ! ”

દિવ્યકુમાર, આ વિચારદશામાં હતો તે વખતે જ્યોતિ તેના તરફ જોઈ રહી હતી. દિવ્યકુમારના વદન ઉપર છાયા રહેતી નિરાશાની રેખાઓ જોઈને તેનું હૃદય ખરેખર ખળી જતું હતું અને બ્યારે “ કિસ્મત ! કિસ્મત ! ” એવા શબ્દો કહીને તેણે નિપ્રાસો નાંખ્યો ત્યારે તો તેનું હૃદય ખાખ થતું ગયું. તે બોલી ઉઠી : “ સુત જને જ્ઞાન્તિને એક પગ વિસારતી ન હોય; ધીરજને હાડી પથ તજ દેતી ન હોય; આશા અમર છે; પ્રભૂતી અકળ લીલાનું રહસ્ય સમજનાર એક કવિ, જો નિરાશ થશે તો જગતનાં બીજાં માનવીઓની વાતજ શી કરી ? કુમાર ! મારી સખીનું બોલ્યું માફ કરશો. તમારું હૃદય વજ્ર સમ કડિન બનાવજો; સાકમ ન કરશો. ધીરજ રાખજો; વિશ્વાસ રાખજો અને મારી ખાતર દુઃખ ન વેડશો. ” આટલું કહીને તે ઉડીને ઉભી થઈ અને પોતાની સખીને ઉડતાની પ્રશ્નરત કરીને તે આજ્ઞતા મંડી. તે બન્નેને જતાં જોઈને દિવ્યકુમારે કહ્યું : “ આ ગોળ ગોળ શબ્દોનો અર્થ શો ? જ્યોતિ ! એ શબ્દોથી હું કાંઈ તને મારી કરી શકું તેમ છે ? એકવાર મને જવાબ દેતી જા, આવું આશ્વાસન તો તે આડકત્રી રીતે ‘ કોન્સર્ટ ’ માં પથ દીધું હતું. પણ તેથી મને શો લાભ ? જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! ... મન ... હા ! મન ... મન ! ”

જ્યોતિ કિંવા તેની સખી તરફથી કાંઈ જવાબ મળ્યો નહીં; કારણકે, તેઓ આસ્થાં ગયાં હતાં. દિવ્યકુમાર ઉડ્યો અને ઉન્માદાવસ્થામાં આવી ગયો ટૂંકાપ તેમ, “ જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! ” એવા શબ્દોઆર કરતો તે ખામના દરરાજ આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એકદમ કોઈકે તેનું કાંઈ પકડ્યું અને કહ્યું : “ કુમારભાઈ ! આ શું ? ગાંઠ થઈ ગયા છે કે શું ? ”

“ કાણ ? મિત્ર જગદીશ ? ”

“ ના. એ તો હું રજનીકાંત ! જ્યોતિ, જ્યોતિ, એવી ખૂબ પાકતા તમે અહીંથી ધસ્યા જવ છે એની તમને ખબર લાગતી

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૫૫

નથી. એકાદ દ્રામ સાથે અથડાઈ પડ્યા હોત અથવા તો મોઢર નીચે આવી ગયા હોત તો તમારી શી વહે યાત ? સ્વસ્થ થાઓ. ”

હવે દિવ્યકુમારને બાન આગ્યું હોય એમ ભાગ્યું. ‘રજની-કાન્ત’ એ નામ સાંભળતાંજ તેને અર્ધું બાન આગ્યું હતું પણ તેણે તે પછી જે ઉન્માદાવસ્થાનો ચિતાર આપ્યો તે સાંભળ્યા બાદ તો તેને પૂરેપૂરી શુદ્ધિ આવી અને પસ્તાવો થયો કે, “મેં આ શી ગાંઠાઈ કરી ?”

તેણે રજનીકાન્તને કહ્યું: “ત.રો આભાર માનું છું, બાઈ ! અહીં બાગમાં ઠંડી હવામાં વિચારવહરીમાં તણાઈ ગયો. પણ હવે કાંઈ વાંધો નથી. ”

“તમારે હવે ક્યાં જવાનું છે ? તમને અહીંથી એકલા છોડવા, એ મને સહિસલામાત ભરેલું લાગતું નથી. ”

“હું તો હવે મારે મકાનેજ જવાનો છું ”

“તો ચાલો. ગાડીમાં બેસાડીને હું તમને ત્યાં મૂકી આવું. પછીથી હું તમારાથી જૂદો પડીશ. ”

આમ કહીને એક ભાકુતી વિક્ટોરિયા ગાડીમાં રજનીકાન્ત, દિવ્યકુમારની સાથે બેઠો અને “એસ્કિન્સ્ટન કોલેજ પાસે ” એમ અંદરથી કહેતાં, વિક્ટોરિયા ચાલી.

પરિચ્છેદ ૭.

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ?

નિરાશાના અન્વકારમય અરણ્યમાં અથડાતો દિવ્યકુમાર, પોતે હવે શું કરવું, એ સમજી શકતો નથી. તે વિમાસણમાં પડ્યો છે કે, મેં કિયા ચોમડીઆમાં કાઠાની સંપત્તિ તજવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો કે જે પછી પ્રત્યેક બનાવ હોધો જ જાય છે. ન્યેતિર્મયી, પોતાના વિચારોને ટેકા આપશે, એમ તેનું માનવું હતું. પણ તેનાં વિચારોને પ્રવાહ, તેની સખીના કહેવા પ્રમાણે, તેનાં માતાપિતા રૂપ ખંધ આગળથી પાછો વળે છે; તે લાચાર છે અને તેથી હવે મનનેનો સંબંધ પૂરો થયો છે !

‘શું મારા અભિલાષ સિદ્ધ નહીં જ આવ ? ત્યારે શું કામ

માસે જન્મને મારે જાહેર કરવું કે, હવે હું સંપત્તિ લેવા તૈયાર છું અને જ્યોતિને પરણવાનો મારો વિચાર નથી ?”

તે વિચારવમળમાં હતો એટલામાં બહારથી ટપાલવાળાએ ખૂમ મારી: “કાગડ ધ્યા દિવ્યકુમાર ભાઈ!” ખારણના ઉભરમાં બે કાગળો ફેલાયા. દિવ્યકુમારે ઝડપથી ઉઠીને તે બે કાગળો લીધા.

બન્નેનાં શરણાચાં અપરિચિત હસ્તાક્ષરે લખાયેલાં હતાં પણ એક ક્વર ઉપર કાંઈ સીના હસ્તાક્ષર હોય, એમ લાગ્યું અને બીજા ઉપર અગ્રિજમાં શરણાચું કરેલું હતું. સીના હસ્તાક્ષરવાળું ક્વર તેણે પ્રથમ ફેરવ્યું. લખનાર કાણુ છે એ જોવાની વૃત્તિ, કાગળ વાંચ્યા પહેલાં તેને સહસા થાય, એમાં નવાઈ નહોતી. તેણે નજર નાંખી તો લખાણની શરૂઆતમાં લખનારનું નામ ન જણાયું. પણ છેવાડે લખેલું હતું કે: “લી. શુભેચ્છક નન્દિની” નન્દિની કાણુ? દિવ્યકુમાર તેને ઝોળખી શક્યો નહીં. તેણે બીજા ત્રીજા વિચારો કરવાને બંદોબે કાગળ જ વાંચ્યો શરૂ કર્યો તેમાં નીચે મુજબ લખેલું હતું:

“ભાઈશ્રી દિવ્યકુમાર,

મહા કાલે સાંજે ખામમાં મારી સખી જ્યોતિ સાથે હું તમને મળી હતી.”

હવે દિવ્યકુમાર સમજ્યો કે નન્દિની, તે જ્યોતિની સખી! એજ નન્દિનીએ પોતાને અપમાનકારક વેણ કલાં હતાં. તેણે કાગળ આગળ વાંચવા માંડ્યો.

“આપણા મિલનપ્રસંગે મારો ધરાદો, એવો હતો કે, તમને દુઃખ ન થાય, એવી રીતે સમજાવીને હવે તમારા અને જ્યોતિના સંબંધમાં કાંઈક માર્ગ શોધી કાઢવો કે જેથી તમારા બેના અભિલાષ સિદ્ધ થાય અને આસપાસનાં સર્વ સંબંધીજનોનાં મનમાં જરાકે કટૂતા રહે નહીં; પણ દુર્ભાગ્યે આપણે ક્યાં બેઠાં હતાં, એ તમે ભણમાં રાખ્યું નહીં. આપણે એક જાહેર ખામમાં હતાં. આવનાર જનાર હરકોઈ આપણને જુએ અને કદાચ આપણી વાન સંભળી પણ જાય, એવી સ્થિતિમાં હતાં. ધીમા સ્વરે અને તોળી તોળીને દરેક શબ્દ મ્હોંમાંથી બહાર કાઢવાની જરૂર હતી. મેં શરૂઆત નિષ્પક્ષપાત અવલોકનથી કરી હતી. ધીમેથી હું મારા પ્યેયના મુદ્દા ઉપર આવતી હતી તેવામાં તમે અગ્રિજ સંસારના કાળમાં આપીને નાસી જવાની, તેમજ હિંદુ સંસારના માયાપોને ગાળા દેવાની શરૂઆત કરી, તે પણ ઉમ અને મોક્ષસ્વરે! મારે કહેવું જોઈએ કે,

વસ્તુસ્થિતિ પર તમે તે વખતે દુર્લ્લક્ષ્ય દીધું. તે કુંવારી છે. તમે તેનાં માઆપની દૃષ્ટિમાં પરપુરુષ ઠરી ચૂકેલા છો. હવે કહેા, એવા સંજોગમાં તમે નાસી જવા વિષે કાંઈ કહેા અને કાંઈ તે સાંભળી જાય તેથી જ્યોતિને માટે તેને કેવો વહેમ આવે ? અને ખરે જ એવા વહેમનો સંયોગ પણ આપણી વાતચિત વખતે બન્યો હતો. જ્યાં આપણે વાત કરતાં હતાં, ત્યાંથી થોડેક દૂર, આગની ઉંચી લોઢાની વાડ પાસે એક યુવક ઉભેલો હતો. તમે તેને જોયો હશે કે કેમ, તે હું જાણતી નથી પણ જ્યોતિએ તેને પહેલો જોયો હતો. તે ઠીંગણો સ્થામ રંગનો, મોઢે ચાઠાંવાળો અને બાંધી દડીનો યુવક, જ્યોતિની નજરે પડ્યો એટલે તેણે મને ઇશ્વારત કરી. મેં તેને જોયો. બાડી નજરે તે ધડીકમાં આપણા તરફ જોતો અને ધડીકમાં નજર બીજી પાસ રાખી કાન આપણા તરફ ધરી રહેતો. મેં તરતજ તે સાંભળે તેવી રીતે તમારું બોલવું અટકાવવાનો ઠરાવ કર્યો અને તેથી મારે તમને સખ્ત શબ્દો કહેવા પડ્યા. મેં ધીમા સ્વરે પાછળથી તમારી માફી માગી હતી અને અત્રે ફરીથી ક્ષમાયાચના સહિત લખું છું કે, મારા બોલવા પ્રત્યે જોાં હું લગાડશો નહીં.

તમારા માટે, મારા અંગત વિચાર પ્રમાણે, જે માર્ગ છે. કંતિ જ્યોતિને બૂલી જાય અથવા તો થોભી જાય. જ્યોતિ અને હું, તેનાં માતા પિતાને સમજાવવા ચત્રો કરીએ છીએ. જ્યોતિ નિડર નથી, એમ ન સમજશો. તે દલનિશ્ચયી પ્રકૃતિની છે. અમે કાંઈ પણ પ્રકારે તેનાં માઆપને સમજાવીશું. પ્રતિષ્ઠિત માણસો મારફત તેમના ઉપર દબાણ કરાવીશું; પણ એ કામમાં ધીરજ જોઇશે, ઉતાવળ નહીં નબે. તેમજ એક વાત સ્પષ્ટ લખવાની કે, જમતમાં જોાં હેખાય, ચારિત્ર વગોવાય,—અપરાધી નહોવા છતાં અપરાધી તરીકે મણુના ચાપ—એવો માર્ગ સ્વપ્નમાં પણ લેવાશે નહીં. કદાચ અમને ફતેહ ન મળે તો “દીકરી અને માય, જ્યાં દોરે ત્યાં જાય” એ કહેવત પ્રમાણે પણ જ્યોતિને વર્તવું પડશે. માટે તમે તેના ઉપર કાંઈ જાતનો અવરતા-રોપ ન કરતાં, ધીરજ ન હોય તો, મેં આજળ લખ્યું તેમ, જ્યોતિને વિસરી જવાનો સૌથી સરળ માર્ગ લેશો.

તમારા સંપત્તિ—ત્યામના સંબંધમાં હું ધન્યવાદ, સિવાય બીજો કાંઈ અભિપ્રાય આપી શકતી નથી પણ જો તમારામાં ધીરજ નહોત, નિશ્ચય ન હોય, તો એ ત્યામ નિરપયોગી છે. જ્યોતિએ તમને કહેલા ઉલ્લાસ કબો સ્મરણમાં રાખજો અને “ તારે ખાતર મેં સંપત્તિ

તણ પણુ બહો ન મળ્યો” એમ કહીને, કહી મહેલું મારો તેના કરતાં તમારે માટે ચેષ્ટાકર માર્ગ એ છે કે, તેને ખાતર દુઃખી ન થવું અને સંપત્તિનો પુનઃસ્વીકાર કરી લેવો. એજ.

શી૦ તમારી ઉન્નતિ પ્રચ્છતી

શુભેચ્છક,

નન્દિની. ”

તા૦ ૬૦—આ પત્ર વાંચીને જરૂર બાળી નાંખજો, કે જેથી કાષ્ટ પ્રાપ્તિના હાથમાં જવાનો ભય ઉભો ન થાય. ”

આ પત્ર વાંચી રહ્યા પછી, પહેલેજ વિચાર દિવ્યકુમારને એ આવ્યો કે, “ હીમણો, શ્યામ રંગનો, મોઢે ચાકાવાળો અને બાંધી-કહીનો યુવક ” કોણ ? એનો જવાબ તેના અંતઃકરણે ક્યારનોએ દષ્ટિ દીધો હતો.

“ આ વર્ણન રજનીકાન્તનુંજ છે. તે એ જણીએના જવા પછી, તે અને બાળના દરવાજા આગળ મળ્યો તે વખતેજ અને તેને માટે શંકા ઉપજી હતી. રજનીકાન્ત ! રજનીકાન્ત ! સર્વત્ર મારા માર્ગમાં હવે તુંજ આડખીલી રૂપ કેમ થઈ પડે છે ? કાકાના કાન, મારા વિષે સૌથી પહેલાં ભંબેરનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! વસિયતનામામાં મારી જગ્યા લેનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! જ્યોતિર્નાં માખાપને મારા વિષે ભંબેરી આવનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! કદાચ નંદકિશોર જ્યોતિને પરણે તો તેમનું ચોકડું તેના માતાપિતા સાથે મસલત કરીને ગોઠવી આપનાર દલાલ કોણ ? રજનીકાન્ત ! અને છેક છેલ્લો અમારી વાત છૂપાઈને સંભળનાર કોણ ? રજનીકાન્ત ! તેણે શું શું કર્યું છે અને શું શું નહીં કરે ? ” થકીબાર તે અહીં બેસી રહ્યો અને પછી બોલ્યો : “ બહે રજનીકાન્ત, તું તારાથી બને એટલું માફે અહિત કર અને જેમ જેમ તું માફે અહિત કરવા ચલાશે તેમ તેમ હું તને માફ કરતો રહીશ. તારા કાષ્ટ પણુ જાતના પ્રયત્નો હશે તે બધાએનો ખંમ હું મારા આત્મ-ત્યાગથી વાળી આપીશ. તું સંપત્તિવાન થજો. હું ફકીર થઈશ. તું હાથમાં પ્રયત્નરૂપી કુહાડી લેજો. હું કુલમાળા લઈશ. ઉર્દુમાં કહ્યું છે તેમ, “ જફા કર તું વફા મેરી ” એ પ્રમાણેજ તારી ખૂરાઈ આગળ હું મારી બધાઈ નહીં તણ દઉં, એ ખાતરીથી માનજો. ”

તેણે બીજો કામળ ફેડ્યો. એ કામળ માઆસ (પૂર્વ આક્રિમ) ના ઈપોર્ટ એક્સપોર્ટના વેપારીઓ મેક્સ ઉમર અબ્બાસ એડ

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૫૯

હાં. ના મુંબાઇની શાખાના મેનેજર તરફનો હતો. તેમાં એ મત-
લખતું લખાણ હતું કે મોખ્યાસા ખાતે મજદુર કંપનીના વડાભાગીઆ
મિ. ઉમરભાઇને એક અંગ્રેજી લખેલો સેક્રટરી નોંધએ છે કે જે
તેમને અંગ્રેજી ભાષા શીખવે તેમજ તેમની પેઢીને લગતો અંગ્રેજી
પત્રવહેવાર સંભાળી લે. આ જગ્યા માટે તે પેઢીના મુંબાઇના એક
ઓળખીતા અને દિવ્યકુમારના પોતાના દાઇક મિત્રે (કે જેમનું
નામ ખાસ ખાનગી રાખવાનું છે) તેમણે દિવ્યકુમારની ખાસ બલા-
મણુ કરી છે અને મુંબાઇની શાખાના મેનેજરને તપાસ કરતાં
દિવ્યકુમાર એક ખાનદાન કુટુંબનો વંશજ જણાયાથી તે જગ્યાએ
તેની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. પગાર માસિક સિલિંગ ૮૦૦;
રહેવા માટે શેઠ ઉમરભાઇના મેંખાસાના ખંજલામાં એક અલગ
કુંદર જગ્યા; અને જમવાના બથા તરીકે વધારાના માસિક સિલિંગ
૧૨૫. ઉપરાંત મોખ્યાસા ખાતે જવાનું રીમર ભાડું બીજા વર્ગનું.
પત્રમાં છેવટે ઉમેરવામાં આવ્યું હતું કે, “જો આ શરતો તમને
પસંદ હોય તો તમારી બનતી પહેલી કુરસદે મુંબાઇની શાખાના મેને-
જરને ૩૫૩ મળી જશો કે જેથી સર્વ ગોઠવણો ૩૫૩માં થઈ શકે.”

આ કામળ વાંચતાંજ તે બોલી ઉઠ્યો: “આ શું ? હું જમું
હું કે ઉધું છું ? મને આવી સારા પગારની તક ! મારા માટે
બલામણુ કરનાર મારો દેાઇક મિત્ર ! બેશક, આ તો સ્વપ્ન છે.
મારો સાચો મિત્ર અત્યારે તો એકજ છે. પણ તે બિચારો ગરીબ
છે. તેને કાંઇ લાગવગ નથી એટલે તે મારા માટે આ પેઢીને કહી
આવ્યો હોય, એમ બને શી રીતે ? અસ્તુ. ગમે તે હો; પણ આ
તક તો સારી છે. જતું કે નહીં ? જગદીશ ! યુનિવર્સિટી શિક્ષણોપેત
યુવકોને તેં તે દિવસે નિરપયોગી કલ્યા હતા. હું યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ
લઉ છું. મને મળેલી આ તક શું મારી નિરપયોગિતા સાબિત કરે
છે ? નહીંજ. અમારી ઉપયોગિતા છે અને અમને અપાતું જ્ઞાન કાંઈ
રીતે ખરાબ નથી.” તે હર્ષવેશમાં આવી ગયો. નન્દિનીના પત્રની
વાતજ જાણે ભૂલી ગયો અને આ પત્રને તે નસિબદાર પત્ર તરીકે
માનવા લાગ્યો.

તેને ઉર્મિ ઉડી કે, જગદીશને મળીને આ કામળની વાત કરે
અને પછી તે વેપારી પેઢીના મેનેજરને મળી આવીને ઇંગ્લાંડ
જવાની તૈયારીઓ કરે.

અન્ને કામળા ખિસ્સામાં મુકીને તે પોતાની ઓરડીમાંથી
બહાર પડ્યો.

જમદીશને ત્યાં જતાં તેને ખખર મળી કે, તે બહાર ગયો છે અને સાંજે પાછો આવનાર છે. બપોરે જો તે આવે તો તેને પોતાને ત્યાં મોકલવાનું કહીને તે પાછો ફર્યો.

ધેર આવતાં તેને એક શંકા ઉપજી કે, વેપારી પેઢીવાળાએ લખ્યું કે, તમારા કાષ્ઠક મિત્રે અમને ભલામણ કરી છે. એ મિત્ર કદાચ નંદકિશોર નહીં હોય? તે શ્રીમંત છે એટલે નાણાં છૂટે હાથે ખર્ચી શકે તેમ છે; તે શ્રીમંત છે એટલે તેને વગવડીલો પણ સારો છે; તે શ્રીમંત છે એટલે—

અહીં તેને એક બીજી શંકા ઉપજી. “જ્યોતિને પરણવા માટે તે ખટપટ કરી રહ્યો છે. તેને જ્યોતિનાં માથાપતી તો સંમતિ મળી ચૂકી છે; પણ જ્યોતિની પોતાની વસણ મારા તરફ છે, એ વાત તેણે જાણી હોય—ચોક્કસ રજનીકાન્ત મારફતજ જાણી હોય કદાચ કે રજનીકાન્ત આમમાં કારણે ઉભો ઉભો નન્દની સાથેની મારી વાત સાંભળતો હતો—તો તે વસણ રદ કરાવવા ખાતર તેણે મને પરદેશ મોકલવાનું કવતરું રચ્યું હોય, એ શું બનવા જોગ નથી?”

આ શંકા ઉપર તેણે મનન કરી જોયું. અધવચ એક ત્રીજી શંકા ઉપજી: “રજનીકાન્ત, નંદકિશોર અને જ્યોતિનાં લગ્ન કેમ કરાવી આપતો હશે? કાકાના વસિયતનામામાં ફરદાર, માત્ર જ્યોતિને ખાતર ગયો. એટલે જ્યોતિને કું પરણું તેમાં રજનીકાન્તને લાભ છે. કું ન પરણું તો મિશ્કત મારી જ રહે છે. આથી જ્યોતિ મારા સિવાય બીજાને પરણી જાય તો રજનીકાન્તને ઉફડું તુકલાન છે અને લાભ જરાકે નથી. ત્યારે તે શા કારણે, એ બેનાં લગ્નને ઉત્તેજન આપતો હશે?”

આ શંકાનું નિવારણ દિવ્યકુમાર કરી શક્યો નહીં. નંદકિશોર વેપારી પેઢીવાળાને કહી આવ્યો હોય—કદાચ નાણાં પણ વેરી આવ્યો હોય—એ શંકા તો તેને ખરી લાગી પણ રજનીકાન્ત જ્યોતિનાં અને નંદકિશોરનાં લગ્નને કેમ ટેકો આપતો હશે, એ શંકાનો રસોડો દિવ્યકુમારથી થઇ શક્યો નહીં.

કેટલીક વાર સુધી તે વિચારતાંદ્રામાં બેસી રહ્યો. આખરે કાંઈ નિર્ણય ન કરી શક્યાથી તે એક ચોપડી લખીને વાંચવા લાગ્યો. ચોપડીમાં ચિત્ત ચોટ્યું નહીં ત્યારે ખારીએ ઉભો રહીને રસ્તામાં લોકોનો તથા વાહનોનો અવરજવર જોવા લાગ્યો.

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૬૧

સહાધ્રમણનો શુભાર થતાં એક મોટર તેની ચાલી આગળ આવીને હબી રહી અને તેમાંથી જમદીશને તેણે નીચે ઉતરતાં બોલ્યો ! “ અહો ! જમદીશ મોટરમાં !! ” દિવ્યકુમાર સ્વગત બોલ્યો.

જમદીશને નીચે ઉતારીને મોટર ચાલી મધ અને જમદીશ ઉપર આવ્યો.

દિવ્યકુમારે તેને પૂછ્યું : “ આજે કંઈ નસિય ફરી ગયું લાગે છે ! આર્ટ સોસાઇટીએ સોનાના ચાંદને બદલે મોટર બેઠ આપી કે શું ? ”

જમદીશ : “ ના. એવું કંઈ નથી ; પણ તમારા વડે માઈ એક ઈય થયું, અને તેથી મોટરમાં બેસીને આવ્યો ! ”

“ મારા વડે શેનું ? મારા પાસા તો ઉંઘા જ પડવા માંડ્યા છે. ત્યાં વળી મારે લીધે તાંઈ ઈય શું થયું ? ”

“ તમારા વડે એટલે તમે પોતે નહીં તો તમારા કુટુંબના કોઇકના વડે. મારે મન તો એ બધું એકનું એક જ છે. ”

“ એ બધું બેઠભરેલું શું બોલે છે ? જે હોય તે ખુલાસાથી કહી દે ને ? ”

“ વાર. ખુલાસાથી સાંભળો. મિનલપુર સ્ટેટ—

“ હા. હા. ત્યાંનો તું કારભારી નીમાયો ? ”

“ પણ ઉતાવળા શેના થાઓ છો ? પૂરી વાત તો સાંભળો ? ”

“ વાર. પૂરી કહે. ”

“ મિનલપુર સ્ટેટનાં રાજકુમારી બહોં આર્ટ સોસાઇટીનું પ્રદર્શન જોવાં આવ્યાં છે. તમારા વાલકેશ્વરવાળા બંગલામાં ઉતર્યા છે. તેઓ ચિત્રપ્રદર્શન જોવા ગયાં હશે ત્યાં મારાવાળું ઇનામી ચિત્ર જોઇને તેઓએ, જ્યોત્સ્ના કુમારીની માફકજ, અભિપ્રાય આપ્યો કે, સુભદાનું ચિત્ર આખાંદ તેમની પોતાની જ જાણે તરવીર છે. આથી તેમણે જ્યોત્સ્ના કુમારીને વાત કરી કે, આ ચિત્રકાર પાસે મારે માઈ ચિત્ર દોરાવવું છે. તરતજ તેમણે તો સાફ જ કરી દીધું. બે હજાર રૂપીઆ અને શિરપાવ જૂદા અને રાજકુમારીએ રૂબરૂમાં બોલાવ્યો અને હું તેમની સાથે વાતચિત કરીને હમણાંજ ત્યાંથી નીકળી, મારે ઘેર મધ, બહોં તમારી પાસે જ આ ખખર કહેવા આવ્યો છું. વાત નીકળી છે ત્યારે માલ માલથી કહી દેવાનું કે, રાજકુમારી પાસે જ્યોત્સ્ના કુમારી પણ પછ તે વખતે બેઠેલાં હતાં. રાજકુમારીએ તમને સંભાર્યા હતા અને મને ખાસ આગ્રહ કરીને

કહ્યું હતું કે, આવતી કાલે બપોરે મારે તમને લઇને તેમની પાસે વાલ્કેશ્વરને બંગલે જવું. કેમ, તમે આવશોને ?”

દિવ્યકુમાર: “એમ ? રાજકુમારીએ મને સંભાર્યો હતો ? બલે, હું ખુશીથી આવીશ. કાલે બપોરે તું અહીં આવજે. આપણે અહીંથી જમશું. બીજું, તને રાજકુમારીનું ચિત્ર દોરવાનું કામ સોંપાયું તેથી મને અત્યંત આનંદ થયો છે. જગદીશ, આપણે બન્ને એકી વખતે લાભ્યશાળી થયા. મને મોઆસા મોકલવા માટે આજની ટપાલમાં એક વેપારી પેઢીનો મારા ઉપર પત્ર આવ્યો છે. હું તને અભિનંદન આપું છું. તું મને આપ.”

“વાહ ! તમે વળી એવી કોઇ અરજી ક્યારે કરી હતી ? તમને મળેલા જવાબમાં શું લખ્યું છે ? પગાર શો જણાવ્યો છે ? તમારે કામ શું કરવાનું છે ?”

“મેં અરજી તો કરી જ નહોતી. લે આ રહ્યો તે પત્ર. તું વાંચીશ એટલે બધું સમજશે; પણ તેમાં લખ્યું છે કે, મારા કોષ્ટક મિત્રે મારા લક્ષ્યમણ કરી હતી. મારો મિત્ર તો તું જ છે. શું તું મારા વિષે લક્ષ્યમણ કરી આવ્યો હતો ? આખરે, તારું વચન તેં પાળ્યું તે માટે હું તારો આભારી છું.”

“અરે, શેનો આભાર માનો છો ? હું તો કોષ્ટકનેય તમારા વિષે લક્ષ્યમણ કરી આવ્યો નથી. હું જ તમારા જેવાની લાગવમથી કાંઈકાજ કરું છું ને ? ત્યાં વળી મારી લાગવગ શી ?”

દિવ્યકુમાર: “ત્યારે કોણે લક્ષ્યમણ કરી ?”

તેના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દેતાં ચિત્રકાર પત્રવાચનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. વાંચીને તે વિચારમાં પડ્યો. દિવ્યકુમારે પૂછ્યું: “શા વિચાર કરે છે ?”

“એજ કે, આ તકે તમને સારી મળી છે. હું તમને અભિનંદન આપું છું. આ પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે તમે તે પેઢીના મેનેજરને રૂબરૂમાં મળી આવો અને પછી મોઆસા જાવ.”

દિવ્યકુમારે ડોકું ધુણાવ્યું.

જમદીશે પૂછ્યું: “કેમ ? નથી જવું ?”

દિવ્યકુમાર: “જતાં પહેલાં મને કેટલીક ચાંકાઓ થઇ છે, તે દૂર કરવાની જરૂર છે.”

જમદીશ: “મિત્ર ! માફ ન લગાડશો. ખરેખરે કહી દઉં ? ‘લક્ષ્મી ચાલેલો કરવા આવી છે ત્યારે મોઢું ધોવા ન જવું જોઈએ.

બને બીજું, ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે : જ્ઞાંતયાત્મા વિનયશીલ !”

“પણ શંકા જેવું હોય તોયે શંકા ન કરવી ? હું એકદમ તો નહીં જઉં.”

“મારા સાહસિક મિત્ર ! કોઈ પણ વાતમાં ના પાડી દેવાનું સાહસ કરવામાં તો તમે પહેલે નંબરે જ આવો એવા છે ! તમારી એ જાતની પદ્ધતિ તમે કાકાની સંપત્તિ ગુમાવી; જ્યોતિ પણ ગુમાવી અને હવે આ તક પણ ગુમાવવા તૈયાર થયા છો.”

“મેં જ્યોતિ નથી ગુમાવી.”

“શા ઉપરથી કહો છો ? તમારે ને તેને ગઈ કાલે વાતચિત થયું ? પ્રદર્શનમાં તે તેની સખી નન્દિની સાથે આવી હતી અને તે બન્ને બહાર ગયાં તે પછી તમે પણ તેમની પાછળ બહાર ગયા હતા, એ મેં જાણ્યું હતું.”

“એમ ? ત્યારે તને છેતરીને હું જઈ શક્યો નથી !”

“મને શું ? જ્યોત્સ્ના કુમારીને પણ તમે છેતરી શક્યા નથી. તમે ગયા એટલે તરતજ તેમણે મને એ વિષે પૂછપરછ કરી હતી. પણ તે તમારાં હિતૈષી છે. તમારા તરફ તેમની દિલસોચ છે. વારં. હવે તમારી વાત કહો. એ મિલન-પ્રસંગ કેવો નિવડ્યો ? અમિત્ય કે વિષમ્ય ?”

“એનો થોડોક ખુલાસો આ બીજો પત્ર વાંચવાથી તને મળી શકશે” એમ કહીને દિવ્યકુમારે નન્દિનીને પત્ર તેના હાથમાં મૂક્યો. ચિત્રકારે તે વાંચી જોયો. વાંચ્યા બાદ તેણે કહ્યું : “આ લખનારને હું ધન્યવાદ આપું છું. તેણે બ્યાજખી જ લખ્યું છે કે, તમે જ્યોતિને વિસરી જાવ.”

“શું તું એમ ધન્ય છે કે, હું તેને વિસરી જઈ ?”

“હા. ખરું પૂછાવો તો, એ તમારી પ્રેમલગ્નની બાવનાથી હું મૂળથીજ વિરુદ્ધ છું. મને એ વસ્તુ કેવળ મૃગજાવત લાગે છે. આપણા હિંદુ સંસારમાં તેને સ્થાન નથી. તમે વિનાકારણે એને નાદે ચઢ્યા છો.”

“આપણા સંસારમાં પ્રેમ-લગ્નને સ્થાન નથી એમ તું કહે છે તે હું માનતો નથી. હું આપણા દેશમાં, અને ખાસ હિંદુઓમાં એવાં શિષ્ટ યુવક-યુવતીઓ જોઈ છું કે જેઓ મોટી વયના થતાં કાયદેસર રીતે પોતાનાં માબાપની સંમતિની દરકાર કર્યા વિના લગ્નો કરે છે. કેટલાક દાખલામાં માબાપની પણ સંમતિ હોય છે. પ્રખ્યાત ઉંમરનાં

મે જાણુને પોતાના અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે પરણવાની કાયદામાં પણ જોગવાઈ છે-રે, હિંદુઓમાંજ પરસ્પર નહીં પણ ખ્રીષ્ટ કામની કાંઈ કેન્દ્ર હોય અને વર હિંદુ હોય તે પણ કાયદેસર રીતે પરણી શકે છે. આવાં લગ્ન હવે થવા માંડ્યાં છે તો પછી હું તેથી નાત્ર પ્રકારનાં લગ્ન કરું તો શું જોડું છે ?”

ચિત્રકાર: “ તમે કહો છો તેવાં લગ્ન થાય છે એ હું જાણું છું પણ તેમની સંખ્યા કેટલી છે ? એક મહાસાગર આગળ એક યમમાંના પાણી જેટલી ! દેશની આટલી મોટી હિંદુ વસ્તીમાં એ અદ્ભુત સંખ્યા કી વિસાતમાં છે ? અને એવાં લગ્ન કરનારાંએને સમાજ ક્યારે વધાવી લે છે ? જ્યાં ત્યાં તેમના પ્રત્યે કંટાળાની નજરે જોવામાં આવે છે અને સેંકડે ૬૮ ટકા તો તેમનાં પોતાનાં માખાપો તેવી નજરથી જુએ છે જ. ”

દિવ્યકુમાર: “ તેથી શું થઈ ગયું ? સમાજમાં અદ્ભુત સંખ્યા હોવાને કારણે કિંવા માખાપના તિરસ્કારને કારણે આપણા આદર્શ પડતા મૂકી શકાય નહીં. તું સમાજથી ડરે છે પણ હું ડરતો નથી. સમાજ મારા માટે ચાર દહાડા બોલીને રહેશે; પણ એ પછી કોઈને કાંઈ પરવા રહેશે નહીં. વળી આમાં હું કાંઈ પરકામની સ્ત્રીને પરણવા તૈયાર થતો નથી એટલે સાતિ બહાર મૂકાવાનો પણ મને ભય નથી. કાકાનો વારસો તો ગયેલો જ છે એટલે તેનો પણ મને હવે ભય નથી. ”

ચિત્રકાર: “ બાપ, હું કહું છું કે, હજી પણ તમે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવા પહેલાં દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કર્યો નથી. પૈસો, એ એવી ચીજ છે કે જેના વિના તમને ધડીભર પણ ચાલવાનું નથી; તમારી પાસે પૈસો નહીં હોય અને તમે પ્રેમ-લગ્નના યત્નમાં તમારી આદૃતિ આપી બેસશો, તો પછી ભવિષ્યમાં ગરીબીને લીધે અથવા કદાચ પ્રેમી તરીકે અસંતોષકારક ઠરીને હાડમાર થશો. અંગ્રેજ સંસારમાં અદાલતોમાં છૂટાછેડાના મુકદ્દમાઓ કેટલા આવે છે, એ વિષે તમે ક્યારે વાંચ્યું છે ? પ્રેમ-લગ્નથી પરિણીત થયેલાં પ્રેમી પત્નીઓ પશ્ચિમાખાદ તરતજ કિંવા એકાકી કાળમાં પાછાં છૂટા થવાના પ્રયત્નો કરે છે અને તેઓ અસંતોષના કારણે ઉપર મોટો ભાર મૂકે છે. કાંઈ પરણેલા દંપતીમાં સ્ત્રીને તેનો ધણી મરજી મુજબ ખર્ચ કરવા દેતો ન હોવાથી, કાંઈ તેને રીખાવતો હોવાથી કે કાંઈ પોતાની સ્ત્રીના તરફ બરાબર પ્રેમ નહીં બતાવતો હોવાથી કે એવાંજ કંઈને કાંઈ

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૬૫

નજવાં કરણોથી એ જોઈ શકાયાં છે. આવી હાકમારીઓનો ખ્યાલ તમને જરાકે છે ? અત્યારે તમને જે અમૃતરૂપ લાગે છે, તે કદાચ કાલે વિષ રૂપ લાગશે; કારણ પ્રીતિ અને સ્થિતિ કાંઈ એકનાં એક રહેતાં નથી-તેમજ સદાયે નહતાં નથી. તમે તો બસ ‘પ્રેમ-લગ્ન પ્રેમ-લગ્ન’ એવી ધુન જગાવો છો પણ એમાં શું વળ્યું ? ખરી વાતો-facts-તરફ ધ્યાન આપો-ભાવનાઓ કે તરંગો sentiments થી કંઈ વળવાનું નથી. ”

દિવ્યકુમાર : “ જાણ, તું બહુ સખ હૃદયનો છે. ”

“ નહીં. ચિત્રકાર કદી સખ હૃદયનો ન હોય. જેમ કવિ કામળ મનનો હોય છે તેમ અમે ચિત્રકારો કામળ હોઈએ છીએ. ”

“ ત્યારે તારી વાણીમાં ક્યાં કામળતા છે ? ”

“ મારું હૃદય કામળ હોવાથી જ બવિધ્યમાં તમે દુઃખી ન થાવ અને અસંતુષ્ટ ન બનો તે માટે હું અત્યારે ખરી વાતો તમારી આગળ રજુ કરું છું. ખરી વાતો આગળ માનવીનો મમત નકામો થઈ પડે છે. ”

“ મારો આમાં મમત છે ? મારું અંતઃકરણ બેદાય છે અને તું મારા ઉપર આક્ષેપો કરે છે, એ સાચું કરતો નથી. ”

“ તો મને તમારી ખુશામદ કરવા દો. હું બીજાઓના ‘ફાના-માફ’ તરીકે હવેથી તમને હમેશાં એમ જ કહીશ કે, તમે જે કરો છો તે સાચું જ કરો છો. તમે ડાહ્યા છો એટલું જ નહીં પણ મહાન પુરુષ છો ! આ તમને પ્રિય લાગશે ને ? ”

દિવ્યકુમારે સ્મિત કરીને કહ્યું : “ ના. ના. એવું ન કરતો. મારો ખરો સલાહકાર તું જ છે. મને જોડું કહીને ઉંચે આરમાન ન ચઢાવીશ. પણ પછી મારી મુંઝવણો તારી આગળ રજુ કરવાનો મને હક્ક છે, એટલું તો તું કશું કરશે ને ? હું મારી શંકાઓ તને ન કહું તો કોને કહું ? ”

“ હાક. કહો, તમારી શંકાઓ શી છે ? ”

દિવ્યકુમારે અત્રે લંબાણથી જ્યોતિ અને તેની સખી સાથે પોતાને થયેલી વાતચિત વિષે, નંદકિશોર રજનીકાન્ત તથા જ્યોતિનાં માળાપ કોન્સર્ટ જેવાં મયાં હતાં તે વિષે, નંદકિશોર કોન્સર્ટની રાત્રે લબ્ધો હતો તે વિષે, અને આ પત્ર મળ્યા પછી રજનીકાન્ત વિષે તેને જે શંકા ઉદ્ભવી હતી તે વિષે જગદીશને અર્પેતિ બધું કહ્યું.

જગદીશ એ સાંભળીને હસીને કહ્યું: “ભાઈ, આ બધા તરંગો અને શંકાઓનાં પોટલાંથી નાહક તમારા મસ્તક ઉપર તમે મોટા બોળે ચઢાવી દીધો છે. આવી આવી હજી અપાર શંકાઓ તમે કરી શકો અને હજી પણ વધારે ઉંડું ડહોળાણું કરી શકો. મારી સલાહ માનશો? સૌથી સારો માર્ગ હું તમને બતાવવા ઇચ્છું છું.”

“શી સલાહ? શો માર્ગ?”

“નંદકિશોરને જ્યોતિ બલે પરણે. તમે આક્રિષ્ટ જાવ.”

“બસ? આ તારી સલાહ કે? આ જ માર્ગ તું બતાવી શક્યો કે?”

“પુનઃ કહું છું કે, ખરા બનાવો તરફ જુઓ. ભાવનાઓ અને તરંગોને ખાણમાં ફેંકી દો.”

“તારી સલાહના લાભ શા છે?”

“સૌથી પહેલો અને મુખ્ય લાભ એ કે, જ્યોતિને તમે નહીં પરણો તો તમારા શકાની સંપત્તિ તમારી જ રહેશે અને ખીન્ને એ કે, આવા વિચારતરંગો કરતા અટકી જશો એટલે તમારું મન સ્વ-સ્થ થશે અને દેશસેવાના તમારા અભિલાષ સિદ્ધ કરી શકશો. મારું કહેવું પૂરું સાંભળી લ્યો, પછી જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહેજો. આ લાલ તમે નહીં સ્વીકારો તો ગેરલાભ એ થશે કે, આખરે “વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે” તે પ્રમાણે ફરજિયાત તમારે જ્યોતિને વિચાર બંધ રાખવો પડશે; કારણ કે, તેનાં માખાપ નહીં માને અને તેને નંદકિશોરને અથવા આહે તેને પરણાવી દેશે, એમાં તો કશો સંદેહ નથી.”

દિવ્યકુમાર: “તું કહી રહ્યો? હવે મારું સાંભળ. શકાની સંપત્તિની મને મુદ્દલે પરવા નથી.”

જગદીશ વચ્ચેજ બોલ્યો: “પોપટની માદક એકનું એક વાક્ય જ ગોખ્યા કરે છે। વાર, આગળ ચલાવો.”

દિવ્યકુમાર: “પોપટ કહે કે આહે તે કહે; પણ એ સંપત્તિ મારે નથી જોઈતી; અને જ્યોતિને તેના માખાપ ખીજે પરણાવી દેશે, એમ તે કહ્યું પણ નન્દિનીના પત્રમાંનું આશ્વાસન વાંચ્યું?”

“એ આશ્વાસન નકામું છે. એ બે જણ નહિં હાવે.”

“કારણ?”

“કારણ જ્યોતિનાં માખાપની હક! મને પૂછો તો જ્યોતિમંત્રી

ઉપરજી જાણે જાપ મારી હોય તેમ તેને પરણવાની તમે નકામી જીદ કરો છો. મને તો એજ નથી સમજતું કે તમારૂં આકર્ષણ જ્યોતિર્મયી પ્રત્યે કેમ છે ? શું તેના સમાન આ જગતમાં અન્ય કોઈજ નથી ?”

અખિા અજળ ચમકારથી ચમકાવતો દિવ્યકુમાર બોલ્યોઃ
 “મારે જરાક લાંબુ વિવેચન કરવું પડશે અને થોડીક જૂની વાતોનું સ્મરણ કરાવવું પડશે. વાર. પ્રિય ચિત્રકાર ! મને કહીશ કે, પારસ-મણિ પ્રત્યે લોકનું આકર્ષણ શા માટે થાય છે ? મીનનું આકર્ષણ જળ પ્રત્યે કેમ થાય છે ? મિત્ર, જેમ એ આકર્ષણો અનિવાર્ય છે તેમ મારૂં જ્યોતિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ છે. મારી માતિમાં હું સર્વ કુટુંબો તરફ જોઈ વળ્યો, સર્વ કન્યાઓ વિષે તપાસ કરી ચૂક્યો અને એ સર્વમાથી મેં આ ઉત્તમ રત્ન ગ્રંથણ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. વિદ્યા, ગુણ, ચારિત્ર-એ ત્રણેમાં તેની સમાન મને કોઈ જાણતું નથી. શિક્ષણમાં તે હંમેશાં સૌથી અગ્રગણે સોડે છે. યોગાસથી સહુ કોઈ તેનાં વખાણ કરે છે, હું માત્ર એ જહાજનાં કથનથી લોભાયો નથી. મેં પોતે તેની કસોટી કરી જોઈ છે. તારે ત્યાં વારંવાર મારી આવળ થવાથી જ્યારે તેં જ્યોતિના કુટુંબ સાથે આજથી એ વર્ષ ઉપર મારો પરિચય કરાવ્યો ત્યારથી મારો અને તેનો અંગત પરિચય વધતો ગયો. ધણીવાર અમે વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરી છે અને તેમાં આપણા સંસારની લમડેદિની ચર્ચાનો સમાવેશ પણ થઈ ગયો છે. કન્યાઓની અશિક્ષિત અવસ્થાને લીધે તેમનામાં પરવશતા, હિંમતનો અભાવ, અતિશય લજ્જાશુભતા, મનની મનમાજ સમાવી દેવાની રીત-છત્યાદિ ખામીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં રહી છે. આ ખામીઓ, જો શિક્ષણપ્રાપ્ત કન્યાઓ દૂર કરે તો મનમાન્યા અભિલાષ સિદ્ધ કરી શકે એમ જ્યોતિનું માનવું છે, તેની આ માન્યતાનું સામ્ય આજાદ મારી માન્યતા સાથે છે. હું માનું છું કે પૂર્વકાળમાં કન્યાઓને આ દેશમાં ઇચ્છા-વર વરવાની પરવાનગી હતી. રવયંવરની રૂઢિ આ દેશના ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત હતી, જેને પરિણામે હમમતિ નળરાયને, સીતા રામચંદ્રને, રૂકિમણી કૃષ્ણચંદ્રને, સુભદ્રા અર્જુનને, એમ અનેક સુનારીઓ મનમાન્યા વરને વરી ચૂકી હતી. જો આ દેશમાં એક વખત આવી રીતે કન્યાઓના અવાજને માન આપાતું તો આજ પણ તે શા માટે ન આપાતું જોઈએ ?—”

ચિત્રકારઃ “મિત્ર, મને કહી લેવા દો કે, એ કાળ જૂદો હતો.”

હિન્દુકુમાર: “આપણી દક્ષિણેની વિચિત્રતાનો આ એક નમૂનો છે. એ કાળ અને આ કાળનો તફાવત દોરીને વચ્ચે પડેલો પાંડો દેવાની આપણા હિંદુભાઈઓને ટેવ પડી ગઈ છે. પણ હું કહું છું અને પ્રિય મિત્ર, મને જાહેર કરવા દે કે, જ્યોતિ પણ મારી સાથે સંબંધ છે કે, એ કાળના જેવો આ કાળ ન કેમ બનાવી શકાય? બાળકનો બંધ કરો. કન્યાઓને ઉચ્ચતમ શિક્ષણ આપો અને તે પછી તેમના હૃદયના અવાજને માન આપો. તેમની બુદ્ધિની કસોટી થવા દો અને જરૂર પૂર્વકાળ જેવાંજ વર્તમાનકાળનાં શુભ પરિણામ આવશે. પ્રિય, જન્મદીક્ષ, જ્યોતિ સાથેના મારા વિશેષ પરિચયને પરિણામે અમારા વિચારો પરસ્પર અનુકૂળ જણાયા. પછી તો હું શું કહું? અમારાં હૃદયેહૃદય એક થયાં. મારી મારી સ્થિતિ જોઈને તેનાં માખાપે અમારાં હૃદય વીંધવા ઉચિત લેખ્યાં નહીં—અમારી એકતામાં તેમના તરફથી અંતરાય આવ્યો નહીં અને એનું પરિણામ આજ તું જુએ છે તે છે. મારા હૃદયમંદિરમાં પદ્મસવેલી જ્યોતિની પ્રતિમા હું દૂર કરી શકતો નથી. સંપત્તિવાદ કરવા હું તરફ થયો એનું કારણ એજ. મારા વિદીર્ઘ થયેલા હૃદય સાથે એ સંપત્તિ હું શી રીતે ભોગવી શકું? મરત્ય જો જળ વિના ન રહી શકે તો આ હૃદય એ હૃદયથી કેમ વિખૂટું રહી શકે? હું તેના પ્રત્યે આકર્ષાઈ છું તેનું સત્ય કારણ આ જ છે.”

ચિત્રકર આ સાંભળીને ધડીભર દિગ્મૂઢ જેવો બેસી રહ્યો અને પછી બોલ્યો: “હિન્દુકુમાર, અંગ્રેજીમાં જોને “મૂર્ખાનું સ્વર્ગ” (Fool's Paradise) કહે છે તેમાં તમે મહાભતા હો, એમ મને લાગે છે. નથી જોતા કે, સંયોગે તમામ વિરૂદ્ધ ગયા છે?”

“પણ જ્યોતિ?”

“જ્યોતિર્મંત્રી પોતે પણ તમારા જેવા સ્વપ્નતરંગમાં છે, એમ મારું માનવું છે.”

“તો અમે બન્ને મળીને અમારા આદર્શ સિદ્ધ કરીશું.”

“પ્રિય મિત્ર! હજીપણ બાવનાશીળ અને તરંગી રહેશો? વ્યવહારપ્રધાન નહીં બનૌ? વસ્તુસ્થિતિ નહીં વિચારો?”

“જો તેમ કરું છું તો મારી જિંદગી એક કુતરા કરતાં પણ નપાટ બની જાય છે.”

“તરંગમાં ને તરંગમાં આયુષ્ય વીતી જશે; અને તમે અત્યંત દુઃખી બનને કદાચ આખરે—” અહીં ચિત્રકર અટકી ગયો.

પુરાણકાળ સમાન વર્તમાનકાળ કેમ ન બને ? ૬૬

“મારા સમ બે ન કહે તો. કહીજો, તારા હૃદયમાં જે કંઈ હોય તે કહી દે.”

“માહું ન લગાડશો પણ મને તો એમ લાગે છે કે, કદાચ આખરે તમે ઉન્માદવસ્થામાં પડશો અને તમને એકાદ દીવાનશાળામાં કામકે વહેલી દેશે.”

દિવ્યકુમાર આ સાંભળીને વિચારમાં પડ્યો. ઉન્માદવસ્થા, એ શબ્દ તેના ઉપર અજબ જડુ કર્યું. તે પોતે ખાગમાં એવો બન્યો હતો, એ તેને યાદ આવ્યું. એ વખતે રજનીકાન્તે પણ તેને તેવો કહ્યો હતો, એ યાદ આવ્યું. બે આમને આમ પોતે આ વિચારો કર્યા કરે તો કદાચ આખરે મગજનું સમતોલપણ ખસી જાય નહીં? બીજાં બધાં પોતાને દીવાનો કહે એની અવગણના તે પોતે કરે; પણ ચિત્રકાર બ્યારે તેને દીવાનો કહે ત્યારે તો બેશક તરંગદશામાંથી પોતે વિમુક્ત રહેવું જોઈએ, એમ તેને લાગ્યું. લગભગ દશેક ક્ષણ સુધી તે વિચારદશામાં બેસી રહ્યો કે, હું દીવાનો થઈ જઈશ કે શું?

ચિત્રકારને અત્યારે એમ જ લાગ્યું કે તે ખરેખર દીવાનો બની ગયો છે!

તેણે તેની મૌનદશા તબવવા ઠરાવ કરીને કહ્યું: “પ્રિયભાઈ! વિચારોના વેગને અંકુશમાં રાખો. તમારી બાવનાઓનું જે થવાનું હો તે થાવ; તે સિદ્ધ થાવ વા ન થાવ; તેનો વિચાર આપણે અત્યારે કરીશું નહીં; પરંતુ મને એટલું કહો કે, આ વેપારી પેઢીની માગણી સ્વીકારવા તમે તૈયાર છો કે નહીં?”

દિવ્યકુમારે પૂછ્યું: “તું શી સલાહ આપે છે?”

“હું તો આ તક નહીં ગુમાવવાની સલાહ આપું છું.”

“કારણ?”

“એ જ કે, તમે તમારા પોતાના પગ ઉપર ઉભા રહેવા સમર્થ થઈ શકશો. તમને દુનિયાનું, દુનિયાના બધાકારનું અને દુનિયામાં થતાં જીવકપટનું જ્ઞાન થશે—તમારાં ચક્ષુ ખુલશે અને અનુભવ તમને સુચેબા વિચારોને પથે લઈ જશે.”

“હું તાર્કિક કહેવું લગારે સમજી શક્યો નહીં.”

“તો સ્પષ્ટતાથી સમજાવું. હાલતુર્ત તમે ગૂંચવણમાં છો કે, જ્ઞેયતિર્થથીનાં માથાપે લગતની ના પાડ્યાથી હવે ક્રિયો માર્ગ લેવો? અંગ્રીજ સંસારની માફક કન્યા સાથે નાસી જઈને

તમે કંઈ પરણી શકો તેમ નથી. એવા કાર્ય માટે તમે તત્પર હો-
 અને છો, તે હું જાણું છું-તોપણ બાગમાં જ્યોતિર્મયી, તમારા
 એ બાપતના વિચારો સાંભળીને “અશક્ય, અશક્ય” એમ બોલીને
 જતી રહી, એ તમે તમારી નજરે જોયું છે. તેની સખીના પત્રમાં
 તે વિષે તમે ચોખ્ખી ના વાંચી છે; આથી એ મુદ્દાનો વિચાર હવે
 તમારે પડતો મૂકવો અને એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ આપણા
 સંસારમાં અત્યારે ન હોવાથી તમારે માટે બહેતર કર્તવ્ય એ છે કે,
 હાથ ધરવું જ્યોતિર્મયીનો વિચારજ ન કરતાં, દર દેશાવર ચાલ્યા
 જવું. ત્યાં ગયા પછી તમને કાલે તે વિચારો ઘડશે. હું ખાતરીથી
 કહું છું કે, તમને ત્યાં ગયા પછી નિરાંતે વિચાર કરવાની કુરસદ
 મળશે. તમે તે વખતે જરૂર વિચારી શકશો કે, ભાવના અને બ્યવ-
 હાર, એ બન્ને ક્ષેત્ર નિરાળાં છે. દુનિયાનું અને દુનિયાના બ્યવહારનું
 જ્ઞાન તમને મળશે એમ મેં કહ્યું તે આ ઉપરથી કહ્યું છે. હવે
 દુનિયાના છળકપટ વિષે કહું છું. તમે ત્યાં જશો તે પછી જો નંદ-
 કિશોર, તમારી શ્રદ્ધા મુજબ, જ્યોતિર્મયીને પંચુવાની ઇચ્છા રાખતો
 હશે તો એક મિત્ર, પાછળથી ધા કેવી રીતે કરે છે, તે તમારા
 ખ્યાલમાં આવશે. શું થશે અને શું નહીં, તેનું ભવિષ્ય તો હું કે
 તમે જાણી શકીએ તેમ નથી; પણ તમે કહ્યું તેમ જો જ્યોતિર્મયી
 તમનેજ ચ્હાતી હશે તો, કદાચ તે તેનાં માબાપને સમજાવીને,
 વિનવીને, લાગમગ વાપરીને કિંવા ખ્હાનાં કાઢીને કોઈ પંચુરીતે નંદકિશોર
 સાથે પોતાનાં લગ્ન થતાં અટકાવશે. અને જો તેમ નહીં કરી શકે,
 તો તેની ચાહનાની કસોટી તમે કરી શકશો. આમ બન્ને રીતે તમને
 દુનિયાની રીતભાતનો અનુભવ થશે. માટે ભાઈ, સમજી બેસો અને
 આ તક ન ગુમાવો.”

“મિત્ર, જ્યોતિ સાથે હું ગાંધર્વલગ્ન ન કરો શકું?”

“પણ એ જમાનો વહી ગયો છે. પુરાણકાળનાં રાખન
 નકામાં છે.”

“શું એવા અત્યારે નથી થતાં?”

“પાછા તમે વાદવિવાદને નાદે ચઢ્યા ! તમે મુદ્દો વિસરી
 જાવ છો કે, બાગમાં તમારી સાથે તેને થયેલી વાતચિતમાં આવા
 કોઈ જાતના વિચારને તેણે મંજૂરી આપી નથી. ‘સાહસ ન કરશો
 ધીરજ રાખજો. વિશ્વાસ રાખજો અને મારી ખાતર ફાંખ ન વેકશો’
 આ બધા જોળ જોળ ને મર્માર્થા વાક્યો તેણે તમને કહ્યાં છે; તેથી

તમને પરણવું કે નહીં, તેના વિચારની જોખમદારી તેણે પોતાનેજ શિરે ખેંચી લીધી છે એમ તમારે સમજવું જોઈએ. તમે શાંતિ ધારણ કરીને, આક્રિષ્ટ જાવ. હું તમને પત્રો મારફત અહીંના તમામ સમાચારથી માહિત રાખીશ. નિશ્ચિંત થઈને જાવ તો સારું. બાકી, આમ ને આમ તો તમે તમારું આરોગ્ય કદાચ ગુમાવશો. ”

દિવ્યકુમાર વિચારમાં પડ્યો.

“ત્યારે તું એજ સલાહ આપે છે કે મારે જવું ?”

“હા. આધિનીઆં કરીને જવું. ચાલો, હું તમારી સાથે આ પેઢીવાળાને ત્યાં આવું છું. આપણે તેના મેનેજરને પૂછપરછ કરીને આ બાબતમાં રૂબરૂમાં જ આપણી શંકાઓનું સમાધાન કરી લઈયું.” આમ કહીને ચિત્રકારે તેનો હાથ ઝાલીને તેને બળાત્કારે ઉઠાડીને ઉભો કર્યો.

ચંત્રવત્ દિવ્યકુમાર તેની સાથે ગયે. કોટમાં દ્વારમાંથી ઉતરીને તેઓ બંને પાંટીઆં વાંચતા વાંચતા મજકુર પેઢીની ઓફિસ શોધવા લાગ્યા. તેમની શોધ સફળ નીવડી. એક મકાનમાં તેઓ પેઢા અને તેના દાદર ઉપર ચઢતાં અચાનક તેમણે શું જોયું ?

એ જ દાદરેથી રજનીકાન્ત ઉતરે છે !

વગી પાછો રજનીકાન્ત !

બંને જણુ તેને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થયા. રજનીકાન્તના ચહેરા ઉપર તેમને જોઈને ફિક્કાશ્ચ આવી, એ ચિત્રકારે પારખી લીધું અને જ્યાં એક બે પગથીઆં દૂર રજનીકાન્ત રહ્યો ત્યાં તેણે પૂછ્યું : “ઓહો, રજનીકાન્તભાઈ ! તમે અહીં ક્યાંથી ? શું અહીં તમારી નોકરી છે ?”

ફિક્કા હાસ્યથી રજનીકાન્તે જવાબ વાળ્યો : “ના રે...મારે જરા કામ હતું...અહીં...મારા એક ઓળખીતાને હું મળવા આવ્યો હતો.”

“ઠીક, ઠીક. જય જય” એમ કહીને ચિત્રકારે ચઢવા માંડ્યું. રજનીકાન્તે દિવ્યકુમાર તરફ જોઈને પૂછ્યું : “કુમારભાઈ ! તમારી તબિયત બગડેલી છે કે શું ? મદદ જરા કેમ લાગે છે ?”

“હું ?” દિવ્યકુમારે પ્રશ્ન કર્યો અને પછી રિમત કરીને કહ્યું : “હું મદદ લાગું છું ? ના, ના, હું જરાકે મદદ નથી.”

“અહં ! કાંઈ ચિન્તાઓના બારમાં દયાવલા હશે. અહીં મારી પેઢેજ તમારો કાંઈ ઓળખીતો છે કે શું ?”

“આજ સાંજે મને મળજો ને ! હું તને બધી વિગત કહીશ. અત્યારે તો જરા વધારે ઉતાવળ છે.”

“વારૂ. વારૂ. જય જય” આમ કહીને રજનીકાન્ત દાદર ઉતરી ગયો. તરતજ ચિત્રકારે દિવ્યકુમારનું કાંડું પકડીને કહ્યું: “હું આની પાછળ જઈં છું. મિત્ર, તમે પેઢીવાળા સાથે વાતચિત કરીને તમારે ત્યાં જાઓ. તેને ખાસ પ્રશ્ન એ કરજો કે, તમારી બલામણુ કરનાર કોણ છે ? તમારી શંકાના સ્ફોટ માટેજ હું રજનીકાન્તની પાછળ જઈં છું. એક ચિત્રકાર અત્યારે અપરાધશોધનકાર બને છે. હિમ્મત રાખજો.”

આમ કહીને ચિત્રકાર તરતજ તે મકાનમાંથી બહાર પડ્યો અને દિવ્યકુમાર દાદરા વાટે ઉપર ગયો.

પરિચ્છેદ ૮.

ભાગ્યની સુંદર પળો.

“ભાગ્યદેવી ક્યારે કોનાપર રીઝે છે અને કોના પર ખીજે છે એ કોઈ જ જાણી શકતું નથી. દીડાં જોશીની કિંવદંતિ પ્રસિદ્ધ છે. દીડાં એક સામાન્ય પ્લાલજી ! પોતાના સ્નેહીને ત્યાં ગયો. સાંજે ઘર બહાર ખાટલામાં સુતાં સુતાં તેણે સ્નેહીની પત્નીને રોટલા ધડતી સાંભળી. તેણે તાવડી પર ફેટલા નાંખ્યા તે તેણે ગણ્યા. જ્યારે તે અને તેનો મિત્ર જમવા બેઠા ત્યારે માત્ર નવ રોટલા તેમને પીરસવામાં આવ્યા એટલે દીડાંએ મિત્રની પત્નીને પ્રશ્ન કર્યો: “ટપ તેર નવ કાં ?” અર્થાત તાવડી પર તેં તેર રોટલા નાંખ્યા હતા એ મેં ટપલા ગણવાથી સાંભળ્યું હતું અને નવ કેમ પીરસે છે ? દીડાંનો અહોંથી ભાગ્યોદય થયો. તે એક જોશી લેખાયો. એક ખેડુતનો બળદ, રાજાનો રત્નકાર, વગેરે ખોવાતાં કોષ્ટક સારા ચોપડીઆમાં તેણે ગપ્પાટક ફેંકીને તેમનો પત્તો લગાવી આપ્યો. ભાગ્યદેવી આવી રીતે દીડાં પર રીઝી ગઈ; અને એક મહાન જોશી તરીકે તેને યશ અને શ્રી મળ્યાં. આવીજ રીતે શું મારા પર ભાગ્યદેવી અત્યારે સંતુષ્ટ થઈ હશે ?”

આવા વિચારોમાં તસ્લીમ થયેલો ચિત્રકાર જગદીશ ભૂલેશ્વરમાં પોતે જે આલોમાં રહેતો હતો તેની ઓરડીમાં, હાથમાં એક કાગળ ઉપાડી રાખીને બેઠો છે.

ગત પરિપક્વતા વણુ આ પ્રમાણે દિવ્યકુમારને તે સ્કાડા તણ વાગે મળ્યો તે પહેલાં પાંચ કલાક અગાઉ એટલે સ્કાડા દશ વાગે તે આ સ્થિતિમાં બેઠો છે. તેના હાથમાં કામળ શેનો છે અને ભાગ્યદેવીની કળાનાં ગુણગાન તે શાને કરી રહેલો છે?

એક તેર વર્ષની બાળા બહારથી તે ઝોરડામાં આવી. “મોટા-આઈ, બે માણસો તમારું નામ પૂછતા અહીં આવે છે.”

“ક્યાં છે?”

“હું દાદરો ચઢતી હતી ત્યારે એક મોટર ચાલી આગળ આવીને ઉભી રહી અને એક લશ્કરી પોષાકવાળા માણસે મને પૂછ્યું: ‘બહેન, ચિત્રકાર જમદીશ્વરાય આ ચાલીમાં ક્યાં રહે છે? મેં કહ્યું: ‘આવો, મારી પાછળ પાછળ, હું તમને બતાવું.’ તે મોટરમાંથી નીચે ઉતર્યો. એક બીજો માણસ પણ તેની સાથે ઉતર્યો અને તે બે મારી પાછળ આવ્યા. બહાર ઉભા છે.”

“એમ?” એટલું કહીને ચિત્રકાર બહાર આવ્યો. તેણે બેયને કે, બાળાએ કહેલો પ્રથમ માણસ બહાર ઉભો છે અને બીજો માણસ તેના પગનાં દોરીવાળાં “હોલ જૂટ” ની દોરી છોડે છે.

ચિત્રકારને જોતાજ તે માણસે પૂછ્યું: “જમદીશ્વરાયજી આપનું નામ?”

“હા જી”

“હું રાજકુમારી શૈલદેવીનો ખાનગી મંત્રી મન્મથરાય છું.”

“પધારો, પધારો. જૂટ કઢાવવાની તસ્દી શા માટે લ્યો છો?”

તે હસ્યો અને બોલ્યો: “કોઈના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને રાજ્યાધિકારીએ કદી આધાત કરવો ન ધટે. શું હું નથી જાણતો કે, હિંદુઓનાં ધરમાં જૂટ પહેરીને દાખલ ન થવાય? તમે જૂટ નહીં કઢાવતાં કહીને તમારું સાબન્ય દાખવ્યું છે પણ અમારે કદાચ કોઈ હઠીલા ગૃહસ્થને ત્યાં જવું પડે તો જૂટ પહેરી રાખવાની પદ્ધતિ કોઈક વાર બારે નુકસાનકારક થઈ પડે. આથી એકજ નિયમ સારો કે, ‘હિંદુના ધરમાં જૂટ પહેરીને દાખલ થવું નહીં.’”

“આપના વિચારો બહુજ ઉમદા છે.” ચિત્રકારે એટલું કહીને તેને અંદર આવવા માટે હાથથી આવકાર આપ્યો. તે ઝોરડામાં પ્રથમ દાખલ થયો અને ચિત્રકાર તેની પાછળ દાખલ થયો.

મન્મથરાયને એક પુરશી ઉપર બેસાડીને ચિત્રકાર નીચે બેઠો; એટલે મન્મથરાય એકદમ ઉભો થઈ ગયો અને બોલ્યો:

“એમ તો નહીં ચાલે. કતિ તમે બીજી પુરશી ઉપર બેસો અથવા હું પણ તમારી સાથે નીચે બેસું.”

ચિત્રકારના મોઢા ઉપર ચૂંચવણના લાવ પ્રકટ થયા. તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો. જે બાળાએ તેને મન્મથરાયના આગમનની ખબર આપી હતી તે અંદરના પારણાના ઉંબર ઉપર ઉભી હતી. તેણે સ્પૃતિથી આગળ આવીને કહ્યું: “મોટાભાઈ, હું જ્યોતિ બહેનને ત્યાંથી પુરશી લઈ આવું છું.”

મન્મથરાયે કહ્યું: “હં હં, હું સમજ્યો. માનનીય કલાકાર આવો, આપણે નીચે બેસીએ. પુરશી લાવવાની કાંઈજ જરૂર નથી તમે કલાની પ્રતિમા રૂપ છો. તમારી આગળ મારો ઓપ્પો કાંઈ વિસ્મયકારી નથી. મારે માનાપમાનના આકંઠર નથી જોઈતા.”

પણ એટલામાં તે બાળા પુરશી લઈ આવી; જેથી ચિત્રકારે કહ્યું: “બસ ? હવે તો આપના સંતાપનું કાંઈ કારણ નથી ને ?”

મન્મથરાય હસ્યો. તે જન્મે સામસામી પુરશીઓ ઢાળીને બેઠા. મન્મથરાયનો નોકર ચોરડી બહારના છબ્બા જ બેસી રહ્યો હતો.

ચિત્રકારે પૂછ્યું: “કહો, શું કરમાન છે ?”

મન્મથરાય: “મારો પત્ર આપને મળ્યો ?”

“હા જી, હમણાં જ મળ્યો. રાજકુમારીએ મારા પર મોટી કૃપા કરી.”

“ત્યારે તમે તેમની તસ્વીર ચીતરવાનું માથે લેશો ને ?”

“હું હમણાં જ વિચાર કરતો હતો કે, ભાગ્યદેવી મારા પર કેવી રીતી છે ? મેં એક બે શ્રીમંતોની તસ્વીરો ચીતરી છે; પરંતુ કોઈ રાજવંશીની અદ્યપિ પર્યન્ત ચીતરી નથી.”

“તેથી તમારે જરાકે ગુંચાવાનું કારણ નથી. અમારાં રાજકુમારી સાદાં અને સરળમનસ્ક સ્ત્રીરત્ન છે. રાજવંશી ગર્વથી સામાઓ તરફ તિરસ્કારપણે જોવાની તેમને ટેવ નથી. તમે જોયું ને ? જેમ મેં તમને પૂજનીય ગણ્યા અને તમારી લાગણીઓને માન આપ્યું તેમજ અમારાં રાજકુમારી વર્ત્તશે. મને ખાતરી છે કે, તમે આ કાર્ય માથે લેશો તો તમને હજારે મુઝાવા જેવા પ્રસંગ ઉભો નહીં થાય. ક્ષોભ દૂર કરો.”

“આ પુલાસા મારે આપનો આભાર માનું છું. મારે આ જગ્યાએ ક્યારથી જોડાવાનું છે ?”

“લજ્ઞું ખરું તો અમે આઠ દશ દિન પછી અહીંથી અમારા રાજ્યમાં જઈશું. ત્યાર પછી તમારે ત્યાં પધારવા તરફી લેવી પડશે. છતાં એ સંબંધમાં રાજકુમારી પોતે જ બધો ખુલાસો કરશે. હું તમને તેમની સાથે રૂઝમાં વાતચિત કરવા માટે જ બોલાવવા આ- બો છું. અત્યારે મારી સાથે આવવાની તમને કુરસદ છે ને ?”

ચિત્રકર વિચારમાં પડ્યો. રાજકુમારીના ખાનગી મંત્રીની વિનયી રીતભાત અને રાજકુમારીના સ્વભાવ વિષે તેણે કરેલા ખુલાસા- થી આ કાર્ય માથે લેવામાં તો કાંઈજ હરકત નથી એમ તેને લાગ્યું પણ જ્યોત્સ્નાને પોતે ચિત્રકળા શીખવવા જવાનો છે; તે જગ્યા હંમેશની છે અને આ તો કામ ચલાઉ છે; તેથી હંમેશની જગ્યા લેવી કે કામ ચલાઉ લેવી; તે વિષે તે ગૂંચવણમાં પડ્યો. એટલામાં તેને સંભિયું કે, વાદકેશ્વરમાં આવેલા “મધુસૂદન વિદ્યા” માં આ રાજકુમારી ઉતરી છે. તેના મંત્રીના પત્રમાં મથાળે, એ શરણામું લખ્યું હતું. તો મધુસૂદનરાયના કુટુંબને અને આ રાજ- કુમારીને પરિચય હશે? જો તેમ હોય તો જ્યોત્સ્નાને સમજાવી શકાશે અને આ કામ પૂરું કરીને કાયમની જગ્યા લઈ શકાશે. મંત્રીની સાથેની વાતચિતમાં અથવા તો રાજકુમારી સાથેની વાત ચિતમાં આ ખાતતમાં ખુલાસો મેળવી લેવાનો ઠરાવ કર્યા બાદ તેણે પૂછ્યું: “હું જમી લઉં એટલીજ વાર છે.”

મન્મથરાય: “તો હું એક કલાક પછી આવીશ. દરમ્યાન બીજે સ્થળે મારે કામ છે ત્યાં જઈ આવું.”

આમ કહીને તે ઉડવા ગયો; એટલામાં અંદરથી પેલી ખાળા સ્હાના ખાસા લઇ આવી; અને એક રટુલ પડ્યું હતું તેના ઉપર તે મૂક્યા. મન્મથરાયે એ જોઈને મંદ હારમથી અને મૃદુ સ્વરે તે ખાળાને પૂછ્યું: “તમને સ્હા લાવવાનું કોણે કહ્યું હતું?”

લગારે ગલરાયા વિના તે ખાળાએ ઉત્તર દીધો: “મારા મને.”

જવાબ સંભળી આશ્ચર્યભાવભરી આંખોથી તેણે કહ્યું: “ત્યારે તમારું શન બોલતું હોય, એમ લાગે છે.”

“દરેક માણસનાં મન બોલે છે. કોઈક તેના બોલ ઉપર ખ્યાન આપે છે; કોઈક નથી આપતા.”

મન્મથરાયના સ્હોમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો: “શાખાશ્વ” તેણે ચિત્રકર તરફ જોઈને કહ્યું: “આ ખાળા આપની—”

“ પાલક-પુત્રી છે. પાંચ વર્ષની તે હતી ત્યારે તેના દૂર કાકા-કાકીને પનારે પડેલી હતી. તેઓ તેને ત્રાસ આપતાં; ખૂબ મારતાં અને ખૂબ કામ કરાવતાં; પણ પેટ પુરતું ખાવાનું આપતાં નહીં; શરીર પર પૂરપાલ્લરાં વસ્ત્ર પણ પહેરાવતાં નહીં. મેં આ સ્થિતિ જોઈને તેઓને વિનંતિ કરી કે મને એના લાલનપાલનનું કામ સોંપો. તેમણે પ્રથમ તો આનાકાની કરી. પણ આખરે તેમને નમ્રતાથી સમજાવી શકવામાં હું સફળ થયો. એક બે વર્ષ વહી ગયા પછી મને ખબર મળી કે, કોલરા થવાથી એ બે જણ અચાનક મરણ પામ્યા છે. ત્યાર પછી નવમાલિકાને મારી પોતાની પુત્રી તરીકે હું પાળું છું. ”

“ વાહ ! ધન્ય છે તમને ! તમે એક ઉત્તમ પરોપકારનું કાર્ય તો કર્યું છે; પણ આ બાળામાં ઉત્તમ સંસ્કારો પણ તમે મૂક્યા છે, એમ તેની સાથેની વાતચિતથી હું જોઈ શકું છું. ” નવમાલિકા તરફ જોઈને તે બોલ્યો : “ ત્યારે આ રહ્યા અમારે પીવીજ પડશે ? ”

“ રહ્યા ન પીતા હો તો દેવ લાવી આપું. ”

મન્મથરાયે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ જગદીશરાય, હવે તો મારે આ રહ્યા પીવીજ પડશે; કારણ કે, આ જવાબ સંભળી મને અમારી પરિચિતા એક બીજી બાળાને લગતો પ્રસંગ સાંભરો આવ્યો. ” રહ્યાનો ખાલો હાથમાં લઈને રહ્યા પીતા પીતા તેણે આગળ ચલાવ્યું : “ અમારાં રાજકુમારીશ્રી જે ઍરોનેટ સાહેબના બંગલામાં ઉતર્યાં છે તેમને ત્યાં પણ જ્યોત્સ્ના બહેન કરીને એક પાલક પુત્રી છે—”

“ શું તમારે ને મધુસૂદનરાયને સાઈ બોળખાણ છે ? ”

“ માઈ અંગત બોળખાણ તો નજ કહેવાય અમારા રાજ સાહેબને અને એ ઍરોનેટને સારો સંબંધ છે. અમારા મુંબાઈના શરદ, વહિવટદાર, કારભારી કે જે કાંઈ કહો તે બધામાં તેઓ જ છે. મુંબાઈમાંથી એક સોય મંગાવવી હોય તો અમે તેમને લખીએ. અમારે અહીં આવવું હોય તો તેમને જ લખવાનું. એટલે જેમ રાજ સાહેબને તે ઍરોનેટ સાહેબ સાથે સંબંધ તેમ રાજકુમારીશ્રી, રાજકુમાર વગેરેને ઍરોનેટનાં સગાઓ સાથે પરિચય છે. હં. હું શું કહેતો હતો ? એ ઍરોનેટને ત્યાં જે જ્યોત્સ્ના બહેન નામની પાલક-પુત્રી છે તે મધ કાલે જ અમારાં રાજકુમારી પાસે આવ્યાં હતાં. રાજકુમારીએ તેમને રહ્યા આપવા માંડી તે તેમણે ન

લોધી ત્યારે દૂધ આપવા માંડ્યું; એટલે તેમણે કહ્યું “ઢામાં એ દૂધ રેડીને આપો. દૂધ રેડ્યું અને આપવા માંડ્યું તો કહે, નહીં તદન દૂધ વિનાની ઢા આપો ! પહેલાં તો આ ખાલ-ખેલમાં હું સમજી શક્યો નહોં; પણ પછીથી રાજકુમારીના કહેવાથી મેં જાણ્યું કે, તેની પ્રકૃતિ જ રમુજી અને આનંદી છે. પાંચ છ વાર તેણે દૂધ-ઢા વગેરે ધડોકમાં એટલાં કરાવ્યાં; ધડોકમાં જૂદાં માગ્યાં-એમ કરતાં કરતાં બરાબર અમને બધાંને ફરીથી એકેક પ્યાલો ઢા મળે એટલી ઢા તૈયાર થઇ. આખરે, તેણે એક જ પ્યાલો ઢા પીધી અને અમને સહુને બીજી વાર એકેક પ્યાલો ઢા મળી. આવી ગમતના પ્રસંગનું સ્મરણ મને નવમાલિકા બહેનના પ્રશ્નથી થયું.”

“ મને પણ એ બાળાની રમુજી અને તોફાની પ્રકૃતિનો અનુભવ છે. મધુસૂદનરામના ભત્રીજા દિવ્યકુમાર મારા મિત્ર છે. ”

“ એમ ? ત્યારે તો સોનું ને સુગંધ મળ્યાં ! તમે હવે તો અમારાથી અપરિચિત ન ગણાવ. ”

અત્રે તેઓ બન્ને ઢા પી રહ્યા. પાનસોપારી લોધા બાદ મન્મથરામ વિદાય થયો અને એકાદ કલાક પછી પોતે આવશે, એમ પુનઃ કહેતો ગયો.

તેના ગયા પછી નવમાલિકા જગદીશની સોડમાં બરાબર અને રતેહથી પૂછતા ગાગી : “ મોટાભાઇ, તમારા સુખી દિવસોની હવે આરંભાત થઈ ચૂકી. ”

“ બહેન, હું હમેશાં કહેતો આવ્યો છું તેમ, પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રભૂતો હાથ હોય છે. કોઇને તે કૃપાળુ હમેશાં એકની એક સ્થિતિમાં રાખતો નથી. આજ કાંઇ દુઃખી હોય છે તો કાલે અવશ્ય સુખી થાય છે અને સુખીને પણ કાંઇ કાળે દુઃખમાં પડવું પડે છે. માનવી માત્રે પ્રભૂની આ ગેખી કળા પિછાનાને જેમ તે પિતા રાખે તેમ રહેવું જોઇએ. બહેન, જો હું સુખી થઈશ તો હવે તારા અભિલાષની સિદ્ધિના દિવસો પણ દૂર નથી. ”

“ મોટાભાઇ, મારા અભિલાષ તો સદા કાળ તમારી સમિપ રહી, તમારી પુત્રી રૂપે તમારી સેવા કરવાના છે. ”

“ ચાલ, આગળે જમતાં જમતાં વાત કરીએ. ”

તેઓ બન્ને ઓરડીના અંદરના ભાગમાં જમવા ગયાં અને જમતાં જમતાં ચિત્રકારે કહ્યું : “ તારા અભિલાષ બીજા કાંઇ જ નથી ?

નવમાલિકાના વહનસરોજ પર લાલી ધાંધ આવી. ખારો તરફ તે થોડીવાર જોઈ રહી અને પછી બોલી: “ના. ખોળ કાંઈ જ નથી.”

“ખેટા, આમ જો. શાકુન્તલ પુસ્તક તે વાંચ્યું છે ને? તેમાં કશયપ મુનિ પાસે કવિકુલશ્રુર ભગવાન કાલિદાસ, શું કહેવરાવે છે? “આખેર કન્યા ધન પારકું છે.” કહે, એ પારકા ધનને સદાકાળ કાંઈ વડીલ પોતાની સમિપ રાખી શકે?”

“પણ એ વિચાર અત્યારથી શા? મોટાભાઈ, તમે જમી દ્યો. પછી પેલા ગૃહસ્થ આવી પહોંચશે.”

“તને એ વિચાર અત્યારથી કરવા નથી ગમતા? હીક, તું રાજી રહે. પણ એ વિચાર જ્યારે ને ત્યારે આપણે બન્ને જણે કર્યા સિવાય ચાલશે નહીં. તને સાઈ શિક્ષણ આપવાનો, તારા વિચારો ઉત્તમ અને ઉત્તમ બનાવવાનો મારો હેતુ એ જ છે કે, કાંઈક ઉત્તમ સ્થળે હું તારું લગ્ન કરું અને તને સુખી જોઈ. એથી માંડે અંતઃ કરણ જેટલું પ્રસન્ન થશે તેટલું ખીળ કશાથી પ્રસન્ન થશે નહીં.”

નવમાલિકા એ બધું સાંભળી રહી. તેણે કાંઈ ઉત્તર દીધો નહીં.

કલાકનો સમય સહજમાં વહી ગયો. ધડીઆળમાં ૧૨ ના ટકારા વાગી રહ્યા કે તરતજ મન્મથરાયનો નોકર જગદીશની ઓરડી આગળ આવ્યો અને નીચે મોટરમાં મંત્રીજી રાહ જુએ છે એવી વરદી આપી. કપડાં પહેરીને તે નીચે ગયો અને મોટર વાલેશ્વર તરફ ચાલી.

ખંભલામાં પહોંચતાં દિવાનખાનામાં તેને લઈ જવામાં આવ્યો. તેમાં રાજકુમારી અને જયોત્સ્ના બેઠાં બેઠાં એક અંગ્રેજી ચિત્રમય માસિકમાંના ચિત્રો જોતાં હતાં. રાજકુમારીને ચિત્રકારે વંદન કર્યું; જયોત્સ્નાને પણ જય જય કર્યાં.

મંત્રીએ કહ્યું: “આ ચિત્રકાર જગદીશરાય.”

રાજકુમારીએ મંજુલ મધુરા સ્વરે કહ્યું: “પધારો, પધારો, વિરાજો.” તેણે એક કાંચ તરફ ઝાંખી આંધી. “રામજી, તમે પણ બેસો.” બન્ને જણ તે કાંચ ઉપર સાથે સાથે બેઠા. રાજકુમારીએ કહ્યું: “તમારી કળા મને બહુજ પસંદ પડી છે. વળી તેમાં પુષ્ટિ આપનાર આ જયોત્સ્ના બહેન મળ્યાં. તેમણે તમારી સાથે પોતાને પરિચય છે, એમ કહ્યું; એટલે મેં તમને રૂબરૂમાં મળવા તરફી આપી. અને આવવાથી તમને કાંઈ તકલીફ પડી નથી ને?”

ચિત્રકાર: “ના જી, મને આવતાં આશ્ચર્ય એ કલાકર્તો વિભાજ્ય થયો તે માટે હિંદી મારે આપની ક્ષમા માગવાની છે.”

રાજકુમારી: “ના. ના. તમારે ક્ષમા માગવાની કશું જરૂર નથી. મેં રાવજીને કહી જ મુક્યું હતું કે, સાડા દશનો સમય એ જમવાનો સમય જ હશે. જેથી તમે જમવામાં રોકાયા હો તો તમારી પુરસદ જ તમને પધારવા નિમંત્રણ કરવું. વારૂ. મારું ચિત્ર તમે દોરશો ને? તમે કોણ જાણે કંઈ અજન્મ કલ્પનાશક્તિથી ટાઈન દોલમાંનું સુભદ્રાનું ચિત્ર આપાદ મારા જેવું જ ચીતર્યું છે. થું મારો કોઈ ફોટો તમારા જોવામાં આવ્યો હતો?”

“આપનાં દર્શન મેં એ ચિત્ર દોરતા પહેલાં ક્યાંયે કર્યા ન હતાં. આપનો એક પણ ફોટો મારા જોવામાં આવ્યો ન હતો, એ ચિત્ર કેવળ કલ્પનાથી દોરેલું છે; અને ખાસ આધાર, મહાભારતમાં તેમજ પ્રેમાનંદના સુભદ્રા હરણમાં સુભદ્રા વિષે જે વર્ણનો છે તેમનો જ લીધે છે.”

જ્યોત્સ્નાએ અત્રે રાજકુમારીને કહ્યું: “મેં તમને આમ જ કહ્યું હતું ને! તમારી કંદો કેવી ખોટી પડી છે? તમે કેવા ખસી-યાણી પડી ગયાં છો?”

રાજકુમારીએ હસીને કહ્યું: “એમાં ખસીયાણી પડવા જેવું છે શું? અને તમે કહો છો તેમ એકવાર ખસીયાણી પડી તો હવે બીજવાર તો ફોટોમાં ચલ્ય જ ને? જગદીશરાવજી, મારા પ્રથમ પ્રેમનો તમે જવાબ ન દીધો.”

મન્મથરાયે કહ્યું: “એમણે આપ શ્રીમતીનું ચિત્ર દોરવા હા પાડી છે.”

રાજકુમારી: “વાહ! બધું સારું થયું. હમણાં અહીં તો મને પુરસદ મળવાની જ નથી. આજે ફક્ત જોવા જઈશ, કાલે દીકણું જોવા જઈશ, એમ મારા દશ પંદર દિવસો રોકાણમાં જ ચાલ્યા જશે; એટલે જગદીશરાવજી, તમારે મારા રાજ્યમાં પધારવા તરતી લેવી પડશે. ત્યાં જેટલી ઝડપથી તમે કામ કરી શકો તેટલો તમને લાભ છે.” મન્મથરાય તરફ જોઈને તેણે કહ્યું: “રાવજી, એમને બદલો આપવા વિષે તમે ફોક્ પાડ્યો છે?”

મન્મથરાય: “ના, શ્રીમતી.”

જ્યોત્સ્ના: “એમાં શું ફોક્ પાડવાનો હોય? તમારાથી અને તેટલી વધારે રકમ તમારે લેમને આપવાની.”

રાજકુમારી: “ ઠીક, એ સચના ખોટી નથી પણ નક્કી કંઈ હોય તો વધારે સાફ. બોલો, ચિત્રકારજી, મારે તમને શું આપવાનું? ”

ચિત્રકાર: “ આમાં હું શું કહી શકું? એક એ શ્રીમંતો તરફથી મને પાંચસો-સાતસો રૂપીઆ આવા કાર્ય બદલ મળેલા છે. આપને ક્યે તે આપશો. ”

રાજકુમારી: “ મને સંતોષ થશે તો હું તમને રૂ. ૨૦૦૦ આપીશ. ઉપરાંત રાજવંશી પદ્ધતિ પ્રમાણે શાલ, પાલડી અને વીંટી તમને મળશે તે જુદાં. હું ધારું છું કે, આ બદલો તમને પસંદ પડશે. ”

“ એમાં શો શક? ”

બંને જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું: “ જગદીશરાય, તમે આ કામ માથે તો લીધું પણ મને ચિત્રકલા શીખવવા આવવાના છે. તે જુલ્મી ગયા લાગે છે. આ કામ તો ૧૫ દિવસ કે બહુ તો એક મહિનામાં પૂરું થશે. પણ પછી? મને શીખવવાનું કામ તો તમારું કાયમનું કામ ગણાશે. માટે રાજકુમારીને ના પાડી દો. ”

આ છેલ્લા વાક્યથી સૌને હસવું આવ્યું. ચિત્રકારે કહ્યું: “ તમારી બંને હાજરી જોઈને અને તમારી સમક્ષ જ વાત થાય છે એટલે તમારી તેમાં સંમતિ હશે, એમ ધારીને મેં આ કામ માથે લીધું છે. ”

રાજકુમારી: “ મને કહી લેવા દો કે, આ બહેન સાહેબા તમારી આગળ ચાલાકી કરે છે.: ચિત્રકારજી! તમારી બલામણુ કરનાર; એટલું જ નહીં પણ મેં તમને બદલાની જે રકમ કહી તે રકમ સમવનાર આ ચાલાક બાળા પોતે જ છે. છતાં તે તમારી કસોટી કરે છે. ”

“ આપના કહેવા પ્રમાણે જો બન્યું હોય તો હું તેમનો ચિર-પ્રશ્ન રહીશ. એમ છતાં પણ જો તેઓ મને ના કહેતાં હોય અને છૂટો કરવા ના પાડતાં હોય તો હું લાચાર તો ખરો જ એમ મારે કહેવું જોઈએ. ”

“ That's it ! મારે એ જ વાક્યો બોલાવવાં હતાં. જગદીશરાય, તમે જાણીને ખુશી થશો કે, કાકાએ તમને મારા ચિત્રકલા-શિક્ષક તરીકે રોકી લેવાની સંમતિ આપી છે. દિવ્યકુમારની સચના પ્રમાણે રૂ. ૨૦૦૦ નો માસિક પગાર મેં કામને સમવ્યો હતો અને તેની પણ મંજૂરી મળી ગઈ છે. આપણે પહેલવહેલી વાત થઈ

ત્યારે જ મેં તમને કહ્યું હતું કે, અત્યારથી જ તમે મારા શિક્ષક થઈ ચૂક્યા, એમ સમજજો. એ પ્રમાણે તમે મારા કાકાની નોકરી-માં જ છો, એમ સમજવાનું છે. હું તમને જણાવવા છું કે તમારે મારા શિક્ષક તરીકેનું કામ રાજકુમારીશ્રીનું ચિત્ર દોરતી વખતે પણ બજાવવું પડશે.”

“એ કેમ બની શકશે ?”

રાજકુમારીએ પુનઃ મંદ હાસ્ય કરીને કહ્યું : “હજી આ બાઈ ચાલાકીમાંથી હાથ કાઢતી નથી !”

જ્યોત્સ્ના : “કૃપા કરીને તમે વચ્ચે ન બોલશો. જમદીશરાયજી, રાજકુમારીનું ચિત્ર દોરવાનું કામ તમે કંઈ આખો દિવસ તો કરવાના નથી ને ?”

ચિત્રકાર : “ના. દરરોજ એ ત્રણ કલાક તેમાં જશે.”

જ્યોત્સ્ના : “તો પછી બીજા એ ત્રણ કલાક મને શાખવજો.”

“પણ કેવી રીતે ? તમે હશે મલાડમાં અને હું હોષર મિનલપુરમાં !”

“મારા મનમાં કે અર્જુન-સુભદ્રાનો મેળ તમે બેસાડી આપ્યો એટલે તમે કૃષ્ણ બચવાનું હશે ! તમે એ સ્વરૂપ લઈ શકો એમ નથી. ખરું ને ?”

આ દીખણી પ્રશ્નનો જવાબ ચિત્રકારે દીધો નહોતો. થોડીવાર શાંતિ પ્રસરી રહી. અધાંચે ચિત્રકાર તરફ જોઈ રહ્યાં. રાજકુમારીએ શાંતિમાં ભંગ પાડ્યો અને કહ્યું : “હું તમારી મુસ્કેલી દૂર કરું તો ?”

ચિત્રકાર : “હું આપનો આભારી મરજી.”

રાજકુમારી : “જ્યોત્સ્ના બહેનને મિનલપુર આવવું પડશે.”

ચિત્રકાર અને જ્યોત્સ્ના બન્ને એક સાથે બોલી ઉઠ્યાં : “હું !!”

રાજકુમારીએ જ્યોત્સ્નાના દીખણી સ્વભાવનું અનુકરણ કરતાં કહ્યું : “બન્ને સાથે ન બોલો તો સાચું. એક પછી એક બોલો તો ઠીક” જ્યોત્સ્ના તરફ જોઈને તેણે કહ્યું : “બહેન, આ વિષે આપણે ચેહેલેથી કાંઈ વાતચત કરી મૂકી નથી ને ? તમે તેથી જ અજબ મર્મ પથ હવે તમારી અજબમી દૂર કરો. હું તમને મારા રાજ્યની મહેમાનગિરી સ્વીકારવા નિમંત્રણ કરું છું. બધા વખતથી મને ઇચ્છા હતી કે, તમે ત્યાં આવો તો કાંઈ આ સારો યોગ મળ્યે

છે. તમે ત્યાં આવશો તો રાજ્ય પણ જોવાશે અને સાથે સાથે તમારી ચિત્રકલામાં પણ આગળ વધી શકશો. ”

“ જ્યોત્સ્નાએ હસીને કહ્યું : તમે ત્રિચક્રારને જામરી મદદ કરી ! તેમને જૂદા રાખ્યા અને મને બાંધી ! ”

“ બહેન, જે બાંધાતું હોય તેને જ બાંધવું પડે. જગદીશરાયજી, ત્યારે હવે આપણી ગોઠવણમાં કાંઈ વિધન રહ્યું નથી. હું તમને ખબર આપીશ એટલે તમે અહીં આવશો અને અહીંથી આપણે સર્વ જીવંત. જોઈએ તો જોઈ દસ દિવસ અને વધારેમાં વધારે પંદર દિવસ પછી આપણે જવાનું થશે. ”

“ દરમ્યાન, આ તમારી શિખાને ભૂલશો નહીં. કાલ રહવારથી મલાડ આવવાનું શરૂ કરશો. ” જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું.

“ બહે, આ બન્ને ગોઠવણોમાં મને કાંઈ વાંધો નથી. ”

એ બાદ કેટલીક સામાન્ય વાતચિતો કર્યા પછી નારતો અને બહા આબાં તેને ઇન્સાફ આપીને ચિત્રકાર વિદાય થવા ઉઠ્યો. એટલામાં રાજકુમારીને જ્યોત્સ્નાએ કાંઈક કાનમાં કહ્યું તેથી તેણે ચિત્રકારને કહ્યું : “ જગદીશરાયજી, હું તમને એક વાત કહેવી ખૂબી ગઈ હતી તે હમણાં જ સાંભરી. દિવ્યકુમાર તમારા ચિત્ર માય છે, એવું જાને. જ્યોત્સ્ના બહેન કહે છે. મધુસૂદનરાયનાં સર્વ કુટુંબીઓને હું હમણાં સુખાષ્ટમાં છું તે દરમ્યાન મળવાની અને ઇચ્છા છે. તો તમને એક તરફી આપું છું. જરૂર તમે દિવ્યકુમારજીને કહેજો કે, એકવાર મને મળી જાય. તમે પણ બની શકે તો તેમની સાથે આવજો. આટલો મારો સંદેશ તેમને પહોંચાડશો ! ”

“ હા, શ્રામતી. એમ કરવામાં મને કાંઈ જ વાંધો નથી. બની શકશે તો બધું ખર્ચ આવતી કાલે બપોરના સમયે હું મારા મિત્રને અહીં તેડા લાવીશ. ”

“ હું પણ તે વખતે અહીં આવીશ, ” જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું.

એ બાદ ચિત્રકાર રાજકુમારીને નમન કરીને વિદાય થયો. અહીંથી મોટરમાં બેસીને પ્રથમ તે મોતીને ઘેર ગયો અને નવ-માસિકાને આ બન્ને અનંદદાયક સમાચારની વધાઈ આપીને, પરિવ્રજે ૭ માં જણાવ્યું છે તે મુજબ, તે રાજકુમારીની મોટરમાં જ બેસીને દિવ્યકુમાર પાસે ગયો.

પરિચ્છેદ. ૯

જ્યોતિની હિમ્મત.

દિવ્યકુમાર, મોખ્યાસાની નોકરીના સંબંધમાં મેશ્વર ઉંમર અભરામની કુ. ની મુખામતી શાખાની ઓફિસમાં જઈને મેનેજર સાથે રૂબરૂ વાતચિત કરી આવ્યો પરંતુ તેમાં તેને જે મુદ્દાનો ખુલાસો જોઈતો હતો તે ન મળ્યો. મેનેજરે તેનું પરિચયપત્ર જોયા બાદ તેને વિવેકભર્યો આવકાર આપીને અત્યંત સંમતતાથી તેની સાથે વાતચિત કરી. તેણે પૂછ્યું: ‘તમે જવા માટે હવે ક્યારે તૈયાર થઈ જશો?’ દિવ્યકુમારે આઠ દશ દિનમાં પોતે તૈયાર થઈ જશે એમ જણાવ્યા બાદ જણાવ્યા માર્ગ્ય કે: “મારી ભલામણ કરનાર મિત્ર કોણ છે?” મેનેજરે હસીને જવાબ દીધો કે: “જુઓને સાહેબ, નામ ખુલ્લું કરવાનું જે મારી મુનસફી ઉપર ઊડવામાં આવ્યું હોત તો મેં જરૂર તે કહી દીધું હોત; પણ આ મુલ્ય માફ નથી-અન્યનું છે; તેથી તે સંયોગોમાં હું બેશક લાચાર છું-તદન નિરૂપાય છું. એ નામ તો કદાપિ કાળે આપ અમારા તરફથી જણાવવા પામશે નહીં. તે ગૃહસ્થ પોતે આપને કહે તો અમને કાંઈ હરકત નથી.” આ ઉત્તર દિવ્યકુમારને નિરંતર બનાવી દેનારો હતો. તેનાથી વિશેષ પૂછપરછ થઈ શકી નહીં. આખરે જગદીશની સલાહ ધ્યાનમાં રાખીને, મજબૂર જગ્યા સ્વીકારવાની સંમતિ જાહેર કરીને તથા પાસપોર્ટ, સ્ટીમરની ટિકિટ વગેરે મેળવવાની મેનેજરને સૂચના કરીને તેણે તેની પાસેથી વિદાય લીધી.

સાયંકાળ પડી; દિવાળતી થઈ; રાત્રિ પડી. તેને નિદ્રાધીન થવાનો સમય થયો પણ રજનીકાન્ત કે જગદીશ બન્નેમાંથી કોઈ તેની પાસે આવ્યું નહીં. બન્નેએ સાયંકાળે મળવાનાં વચન આપ્યાં હતાં. એડીક વાર ચિંતા કરી, પોતાની ઝોરડીના સાથી નંદકિશોર સાથે અનેક પ્રકારની પ્રયત્નો વિષયોને લગતી વાતચિત કરી, આખરે તે નરાજ થઈને નિદ્રાસ્થ થયો.

પ્રાતઃકાળ થયો. હંમેશની માફક તેનું ચિત આજે ઉદ્દિમ રહ્યું. પોતાના સંબંધમાં કાંઈ ને કાંઈ વિચારો તેને આભા. અચાનક તેને એવી ઉર્મિ થઈ કે, “આજ કાલને મળી આવું તો? ગમે તેમ પણ આખરે તે મારા મુરબ્બી છે. અત્યાર સુધી તેમણે મને કદી હલાવ્યો નથી, મારા પર નિઃસીમ પ્રેમ રાખ્યો છે. કદાચ મોઝામા

ગયા પછી બે ત્રણ વર્ષે પાછા ફરવું પડે; તે દરમ્યાન કાકાનો દેહ હોય કિંવા ન પણ હોય.” આથી છેવટની મુલાકાત માટે તેણે તેમને મળી આવવાનો વિચાર કર્યો.

ચર્ચગેટથી રહાડા આડની લોકલમાં બેસીને તે મલાડ ગયો. કાકાની માફગીના સમાચાર જાણીને પહેલાં તે જ્યારે મલાડ આવ્યો હતો ત્યારે અત્યંત ખુશ મિનજમાં હતો. નાનામાં નાના નોકરથી માંડીને ઘરનાં કુટુંબીજનો સુધી તેણે સર્વના સાથે હસિત મુખમુદ્રાથી વાતચિત કરી હતી; પણ આજ તેણે ઉભટુંજ વર્તન બતાવ્યું જે ટિકિટ કલેક્ટરે પ્રથમ તેને કાકાની સ્વસ્થતા વિષે ખબર આપી હતી તેજ આજે સ્ટેશનના ડાંપા ઉપર ટિકિટો લેતો હતો. તેણે તેને બોલાવવા યત્ન કર્યો પણ “ માફ ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, ” એમ કહીને તે સ્ટેશન બહાર ચાલ્યો આવ્યો. ચાલતો ચાલતો તે ધીર ગયો. ગાડીવાન, માળી, નોકરો વગેરેએ તેને પ્રથમની માફક ઝુકી ઝુકીને સલામો કરી, તેની ખબર અંતર પૂછી-તેની ખિદમત ઉઠાવવા કોશિષ કરી પરંતુ સર્વને એકજ જવાબ મળ્યો: “ આજ માફ ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, મને ન બોલાવશો. ” સર્વને એકજ પ્રકારનો ખેદ થયો. બંગલામાં પ્રવેશતાં દિવાનખાનામાં કોઈ નહોતું. તે કાકાના ખંડ તરફ ગયો. વૃદ્ધ મુનિમ તે વેળા તે ખંડમાંથી બહાર નીકળતો હતો. તેણે દિવ્યકુમારને બોધને કહ્યું: “ પધારો. હું શેઠ સાહેબને ખબર આપું છું. ” તેને કાંઈજ જવાબ દીધા વિના, કિંવા પહેલાંની માફક મુદ્દલે રિમત કર્યા વિના તે ખંડ બહાર ઉભો રહ્યો. વૃદ્ધ કાકાએ અંદરથી ખૂબ મારી: “ કુમાર બાબ. આવ, અંદર આવ. બાબ. ” અંદર જતાં તેણે બેયું કે, વૃદ્ધજનની પ્રકૃતિ અત્યારે પહેલાંના કરતાં ધણી સારી હતી. તેઓ પોતાના પલંગમાં બેઠા હતા અને તેમના હાથમાં એક વર્તમાનપત્ર હતું. તેમણે દિવ્યકુમારને પૂછ્યું: “ કુમાર, પહેલાંના કરતાં તને મારી તબિયતમાં સુધારો નથી લાગતો ? ”

“ હા જી, ધણોજ સારો સુધારો છે. ”

“ ડા. ખરેલી કાળજીનું એ પરિણામ છે. વાર, પણ બાબ, આજ મારા માટે કોઈ ખુશ ખબર લખે તે આવી હોઈ એમ મને લાગે છે. કહે, શા સમાચાર છે ? ”

“ મારી વાત સાંભળીને તમે ખુશ થશો કે કેમ, તેની મને શંકા છે. ”

“ વાત સાંભળ્યા પહેલાં એ વિષે હું શું કહી શકું ? તે તારો

કરાવ ફેરવો ? બેટા, જે તેમ હશે તો તારે માટે એક બીજી કન્યા તૈયાર છે અને મારી તમામ સંપત્તિ તારી જ છે.”

“કાકા, એ ખેદજનક વિષયમાં આપણે કાંઈ વાતચિત ન કરીએ તો ઠીક. હું આજે તમારી પાસે છેલ્લી વિદાય માગવા આવ્યો છું.”

“છેલ્લી વિદાય ? !”

“હા, જી. મોઝાસા ખાતે એક વેપારીના સેક્રેટરી તરીકે ૮૦૦ શિ. ના દરમાયાથી મારી નિમણૂક થઈ છે. હું થોડા દિવસ-માં તે જગ્યા લેવા ઉપડી જઈશ.”

ક્ષણજર વૃદ્ધજન અવાજ રહ્યો. બાદ મંબીર ઘેરા સ્વરે બોલ્યો :

“કુમાર, મારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તારા તરફની એક નહીં, પણ અનેક મુંઝવણોથી મારે દુઃખી થવું ?”

“આમાં હું તમને કેવી રીતે દુઃખરૂપ થઈ પડ્યો ?”

“કેવી રીતે ? મારા કુટુંબનો કાંઈ સમભૂત નોકરી કરે એ શું મને દુઃખરૂપ થઈ પડે નહીં ? સિંહ કદી તૃણ ચરે નહીં. કુમાર, મારા કુટુંબના ઉદ્દેશોની આડે આવવાના પ્રત્યેક માર્ગ તું આ સારૂ મહણુ કરે છે ?”

દિવ્યકુમારને હવે જ યાદ આવ્યું કે, કાકાને આ વાત કહેવા પોતે આવ્યો, એ ગેરવાજબી થયું. રજનીકાન્તે જ્યારે કેટલાંક વર્ષો પર નોકરી લીધી હતી ત્યારે કાકાના જીવને કલ્પાંત થયું હતું, એ વાતનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. પોતે એ કલ્પાંત વિષે તથા નોકરી પ્રત્યે કાકાને તિરસ્કાર હોવા વિષે જાણતો હતો છતાં આજ ઉતાવળથી અને અવિચારીપણાથી પોતાની નોકરાની વાત પોતાના મુખમાંથી બહાર પડી ગઈ, એ ખરેખર ખોટું થયું એમ તેને લાગ્યું. ધનુષમાંથી છૂટેલું તીર, અને મુખમાંથી નીકળી ગયેલું વાક્ય પાછાં લઈ શકાતા નથી. અસ્તુ. જે કહેવાઈ ગયું તે ન કહેવાયું થનાર નથી. હવે તે વિષે સંતાપ નકામો છે, એમ ધારાને તેણે કહ્યું : “કાકા, હું માત્ર તમારી વિદાય માગવા આવ્યો છું. હું દિલ-મંબીર છું કે, મારાથી તમને સંતાપ થાય એવો માર્ગ મહણુ કરા જવાયો છે.”

“તારા પહેલા માર્ગની માફક આ માર્ગથી પણ તું પાછો ફરી શકે તેમ નથી શું ?”

“મારે સખેદ ના પાડવી પડે છે.”

“કારણ ?”

“કારણ ખીજું શું હોય ? તોઠ્ઠી સિત્તામ મારે માટે ખીજો કાંઈ માર્ગ નથી.”

“એવી સ્થિતિ તે તારી મેળે ઉત્પન્ન કરી છે. આ સાર પ્રતિકુળ માર્ગોએ જાય છે ? કુમાર, જે કમાલ લોકોને માટે તે મારી પાસે મોટું પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું તેમણે પોતાની કંગાલિયત આખરે પ્રદર્શિત કરી, એ તે નજરોનજર જોયું અને કાનોકાન સાંભળ્યું. તારા કરતાં મને વિશેષ ખચર છે. જે છોઢરીની ઘેલછા તને લાગી છે, તે તો ૨૦ હજારમાં વેચાઈ ગઈ ! તપાસ કરજે.”

“શું કહ્યું ?”

“વિશેષ સાંભળ. તારા પોતાનાજ મિત્રે એની ખરીદી કરી છે !! બાપ, લમનાં બજાર તમારા જેવા માટે મંદીમાં છે; પણ વહેવાર માણસો માટે તેજ છે. દુનિયા એમજ ચાલે છે. તું બિન અનુભવી એટલે શું સમજે ?”

આઘાત ઉપર આઘાત !

“કાકા, શું તમે આ સાચુંજ કહો છો ?”

“મારે જૂઠું કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તારે મક્કમ રહેવું હોય તો ખુશીથી રહેજે પણ એમાં હવે મને દોષ દષ્ટિ નહીં. મારા સિદ્ધાંતો અનુસાર હું એ કન્યા તને અપાવી શકતો નથી. નહીંતર ૨૦ હજાર શું ચાલીસ હજારનો રહાય તેનાં માઆપના કપાળમાં ચાપત !” આમ કહીને વૃદ્ધજને વર્તમાનપત્ર વાંચવા માંડ્યું.

મુંઝાયલો દિવ્યકુમાર, કાકાની ઇચ્છાને સંમતિ આપવા તત્પર થતો હતો એટલામાં તેને નન્દિનીનો પત્ર માલ આપ્યો. કદાચ કાકાને ખેટી ખચર મળી હોય તો ? નન્દિની અને જ્યોતિ, તેમના પ્રયાસમાં હવે તો ? વિશેષ વિચાર પર આ મુદ્દો મુક્તવી રાખીને તેણે કહ્યું : “હું રજા લઉં ?”

“જેવી તારી ઇચ્છા; પણ કુમાર, બહુ વિચાર કરીને પગલાં ભરજે, એટલું માફ તને છેવટનું કહેવું છે.”

દિવ્યકુમાર ઉઠ્યો. વંદન કરીને ખંડ બહાર ચાલ્યો. જતાં જતાં એકવાર તેણે પાછળ દષ્ટિપાત કર્યો. વૃદ્ધજન તેના તરફજ જોઈ રહ્યો હતો. બન્નેની નજર એક થઈ. પોતાની આંખમાં જણે કાકાની તીવ્રતાનાં તીર ભેંકાતાં હોય એમ દિવ્યકુમારને લાગ્યું. તેણે નજર દેરવી દીધી. તે ચાલ્યો ગયો.

તેના જવા પછી વૃદ્ધને છાપું ફર ફેંકી દીધું અને કટાણું મ્હોં કરીને તેમણે પોતાનું શરીર પલંગમાં નાંખી દીધું.

દિવ્યકુમાર બહાર નીકળીને જ્યોત્સ્નાના ખંડ તરફ જવા લાગ્યો. તેને વિચાર આવ્યા: “કદાચ નંદકિશોરે આ ૨૦ હજારનું સાદું કંચું હોય અને રજનીકાન્ત તેમાં દલાલ તરીકે બાળ્યો હોય ! કાકાને ખજાર આપનાર રજનીકાન્તજી હોવો જોઈએ. સર્વત્ર રજનીકાન્ત ! પુનઃ પુનઃ રજનીકાન્ત ! રજનીકાન્ત ! તુંજી મારા માર્ગમાં આડો આવશે ?” આમ સ્વયંત ઉદ્ગાર કાઢીને તે આગળ ચાલ્યો.

જ્યોત્સ્નાના ખંડ આગળ જતાં તેને જણાયું કે તે ખંડ ઉધાડો છે. તેમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દાઢા નો ટોકારો ધડીઆળમાં પડ્યો. તે ખંડમાં જ્યોત્સ્ના અને ચિત્રકાર હતાં. જ્યોત્સ્નાએ દિવ્યકુમારને જોતાંજ કહ્યું: “આવો, બહુ દહાડે મુલાકાત લીધીને શું ?”

ફિક્કું હાસ્ય કરતાં દિવ્યકુમાર બોલ્યો: “કાકાનો અને તારી છેલ્લી વધાય લેવા આવ્યો હતો.”

“મને જગદીશ્વરાયે બધી વાત કહી છે, તમે મોઝાસા જવાનું ચોક્કસ નક્કી કર્યું ?”

“હા.”

“તમારી સફર સફળ પડ્યું છું.”

દિવ્યકુમારે જોયું કે, એ આશિષ દેતાં દેલાં જ્યોત્સ્નાનો સ્વર જરાક મડકાયો અને તેનું મુખ તે ઉચ્ચાર્યા પછી મ્હાન બની ગયું.

“જ્યોત્સ્ના, મને ત્યાં જતાં તો દુઃખ ઉપજે છે પણ તેમ કર્યાં સિવાય છૂટકોજ નથી.”

ચિત્રકારે કહ્યું: “મિત્ર ! હવે એ વ્યાપ્તમાં ખેદ કરવો નિર્ભર છે. ઉત્સાહી બનો. નવજીવન અશ્રુસહિત નહીં પણ હૃદયની અવનવી આશાઓ સહિત શરૂ કરો. જુઓ, કુદરત અત્યારે કેવી ખીલી રહી છે ? આવું સુમંગલ પ્રભાત તમારા જીવનમાં જરૂર આવશે.”

દિવ્યકુમારને એક કાબની લીંદી યાદ આવી:

“હવે આજ તે નાશ મસ્તકે, ધરી મૃદ જ્યોતિ અભિન્ન હો ! મન થા નવ રોકે લીન”

તે ઉત્સાહી બન્યો અને બોલ્યો: જગદીશ ! “તારી સલાહ મારે આભારી છું. ગાલ, હવે આવે છે કે ?”

“હા. અમારું આજનું કાર્ય પૂરું થયું છે.”

ચિત્રકારે જ્યોત્સ્નાને ખીળ દિવસનો પાઠ આપ્યા બાદ તેની પાસેથી વિદાય લાધી.

બન્ને મિત્રો સાથે સાથે બંગલામાંથી બહાર પડ્યા. દિવ્યકુમારે પૂછ્યું: “કાલે રાત્રે અગીયાર વાગ્યા સુધી મેં તારી રાહ જોઈ હતી. તું કેમ આવ્યો નહીં? તારી તપાસનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું?”

“જે તપાસ માટે હું ગયો હતો તેમાં તો મારું કાંઈ વળ્યું નહીં. પણ મ્મ કાલે રાત્રે ઠેક અગીયાર વાગ્યા સુધી હું એક એવો સવાદ સાંભળવામાં રોકાઈ ગયો હતો કે, જે સાંભળ્યા પછી હું દિગ્-મૂઠ જ બની ગયો છું. મધ્યરાત્રિ થવા આવી હતી એટલે હું તમારી પાસે આવ્યો ન હતો પણ કાંઈ બમડયું નથી. તમારે એ સંવાદની વિગત જાણવા જેવી છે. મને તેનો અક્ષરે અક્ષર યાદ છે. માટે ચાલો, આપણે એક જગ્યાએ બેસીએ અને નિરાતે વાતચિત કરીએ.”

તેઓ બન્ને દરિયા કિનારે જઈને બેઠા. ચિત્રકારે શરૂઆત કરી: “મિત્ર! રજનીકાન્તની પાછળ જવા માટે હું તમારી પાસેથી છૂટો પડ્યો હતો, એ તમે જાણો છો. તે ચાલતો ચાલતો કમળ-નયનને ત્યાં ગયો. એટલે હું મારી ઓરડીમાં જઈને તેની હિલચાલ તપાસવા લાગ્યો. તમે જાણો છો કે, મારી અને કમળનયનની ઓરડી જોડાજોડ છે. અમારી ચાક્ષીમાં દરેક ઓરડીની વચ્ચે બારણું છે. દરેક ઓરડીવાળો પોતપોતાની બાજુએથી સાંકળ ચઢાવીને તાળું વાસી દે છે; એટલે એક ખીળની ઓરડીમાં અવર જવર થઈ શકતી નથી. પણ એ બારણાંની બીધે પાસેની ઓરડીમાં રી વાતાચિત થાય છે, એ જો કાંઈને સાંભળવી હોય તો સાંભળી શકાય છે. મારાથી વાત સાંભળી શકાઈ; એટલું જ નહીં પણ એ વાતો કરનારાને બારણા-ની ફાટમાંથી જોઈ શકાયા—”

“એ કાણ કાણ હતાં?”

“પ્રથમ રજનીકાન્તે, જ્યોતિનાં માતૃપિતા સાથે કેટલીક કર્જુગોષ્ટિ કરી અને તે પછી હસતો હસતો તથા આનંદિત થતો થતો તે ચાલ્યો ગયો. જતાં તે બોલ્યો: “હું જોશીને કાલે કે પરમ દિવસે લઈ આવીશ. એક પણ એ વખતે લેતો આવીશ—”

દિવ્યકુમારે કહ્યું: “એકની વાત થઈ હતી? ત્યારે તો કાકાએ મને ખરું જ કહ્યું. કાકાએ એમ જણાવ્યું હતું કે, જ્યોતિ ૨૦ હજારમાં વેચાઈ—”

જમદીશ: “ મને પણ તે વખતે એજ શક ગયો કે, આ લમ-
નું સાદું નાણાંથી જ થયું હોવું જોઈએ ! ”

દિવ્યકુમાર: “ એ એક કાના તરફનો હશે ? ”

જમદીશ: “ સંવાદમાંથી મને એ નામ જાણવાનું મળ્યું છે.
માટે હું મારી હકિકત કમે કમે આગળ કહું છું તે સાંભળો. રજની-
કાન્ત ગયો એટલે જ્યોતિમયી અંદરથી એક સિંહણની માફક
ગર્જના કરતી બહાર આવી. બારણાની ફાટમાંથી હું જોઈ શક્યો કે
તેનું મુખ કોધથી લાલચોળ થયેલું હતું. તેણે બહારના ખંડમાં આ-
વતાં વેંત કહ્યું: “ બા, તમને ખ્યાલ છે કે તમે કાના સામે આ
બધા પ્રપંચ રચો છો ? ”

કાન્તાએ ધુરકીજી કરીને કહ્યું: “ છે શું ? તું જ્ઞાની વાત કરે
છે ? જા, જા, તારું કામ કર. ”

જ્યોતિ: “ હું મારું કામ કરવા જ તમારી પાસે આવી છું. હું
કેટલાક દિવસથી જોયા કરું છું કે, આ જમુસ જેવો જણાતો કુતરો
રોજ તમારી પાસે આવીને મારા સંબંધી કાંઈક વાત કરે છે. જોશી,
એક, એ બધા શબ્દો ઉપરથી હું ધારું છું કે તમે મારાં લગ્નની વાત
કરો છો. શું મને ઉકરડે નાંખવી ધારી છે ? ”

કાન્તા: “ જણ્યા વિના નકામી શેની ડહાપણ રહેણે છે ?
તારી વાત ક્યાં થાય છે ? બીજની વાત થાય છે, અને જે છોકરો
આવ જા કરે છે—”

કમળનયને અધવચ્ચ કહ્યું: “ તે તો શેર ખમરને લગતી ખમરો
આપવા સાડ અહીં આવે છે. અમારે એક સોદો કરવાનો છે તે સાડ
તે જોશીને બોલાવી લાવવાનો છે અને એક સોદો તેણે કર્યો છે તેમાં
થી મળેલા નફાના રૂમીઆનો એક તે લાવવાનો છે. ”

જ્યોતિ: “ હવે હું નાની કીકલી નથી કે એ બધી બનાવટી
વાતો ઉપર વિશ્વાસ મૂકું. તમે કહો છો તે કદાચ ખરું હોય તો
બહે; પણ મને જે શક ગયો છે તે ઉપરથી આટલું તો હું તમને
નક્કી કહી દઈું છું કે એક ભવમાં હું બે વરને વરવાની નથી. ”

કમળનયને અત્રે ગુસ્સો ચઢાવીને કરડા સ્વરે કહ્યું: “ એટલે ?
એ બાબતમાં તારી દોરવણી પ્રમાણે ચાલવા અમે બંધાયલાં નથી.
અમારે તે વાત કાઢી છે ત્યારે કહું છું કે, અમે કહીએ તેમજ તારે
કરવાનું છે. જો હવે કહી પણ એ દિવ્યકુમારનું નામ સુદાંત તેં લીધું
તો પછા લાચારીથી મારે અંબીર અને સખત પગલાં લેવાં પડશે. ”

કાન્તા: “ અને એ ત્રણ દિવસ ઉપર તું જેમ જામમાં તેને મળી હતી તેમ ફરીથી કાઢવાર મળીશ તો તારી આંખો જ ફેડી નાંખીશ. ”

જયોતિ: “ માતા, જે તેમ કરે તો તો બધું જ સાફ થશે. દેખવુંયે નહીં અને દાઢવુંયે નહીં ! જન્મવમાં જન્મ ધારણ કરીને સદાયે સુખી રહેનાર કાઢ જ હોતું નથી. આટલા દિવસ તમે મને લાડમાં ઉછેરી; જે જોઈતું હતું તે પૂરું પાડ્યું; મને બહુવી રિવાદાન દેવ-રાવું; મારા મનની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજપુત્રીથી બધાં સારાં કામે કરવા દીધાં; એ પૂરતું છે. એટલું જે સુખ મને મળેલું છે તે ઓછું નથી. હવે બલે દુઃખની શરૂઆત થાય. પિતાજી કહે છે તેમ બહે ગંભીર અને સખત પગલાં લેવામાં આવે અને તમે કહો છો તેમ, બલે મારી આંખો ફેડી નાંખવામાં આવે. હું અંધ થવાથી જે તમે, સુખી થશો, તો મને ઓછો આનંદ નહીં થાય. મારું તો આહે તે થ.ય. હું પ્રભુજન્મમાં દિવસો ગાળીશ. ”

“ આ બધું તું પોપટની પેઠે બોલી ગયું પણ શું અમે તને ખરાબ રસ્તે જવા દઈએ, એમ તારું કહેવું છે ? ” કાન્તાએ પૂછ્યું.

“ હું ખરાબ રસ્તે જઈ છું ? ”

“ સત્તરવાર ! શા માટે તું એ લુચ્ચાને જાગમાં મગી હતી ? ”

“ તમને વાતની પૂરી ખબર નથી અને નકકમાં કાઢને ગાળો દધને દોષમાં પડો છો. ”

“ તું જ બધી વાતે ડાહી અને અમે ગાંડા ખરું ને ? ”

“ બા, મારી વાત સાંભળો. તમારા કુટુંબની કીર્તિને લેશ પણ કલંક લાગે એવું કૃત્ય મેં આજ સુધી કર્યું નથી અને હજાર પાસે માથું છું કે, મને એવી દુર્મતિ કદી ન આપીશ. ”

કમળનયને આ વાત સાંભળીને ધીમેથી જયોતિને કહ્યું: “ પુત્રી, તું આવું બોલે છે, એ સાંભળીને હું રાજ થાઉં છું. મારી ખાતરી છે કે, મારી છોકરી કદી મને લાંછન લગાડશે નહીં. તું આપણે આવી સુઘ છે અને તારી જવામદારી સમજે છે ત્યારે તારી બા પૂછે છે એ સવાલને જવાબ કેમ દેતી નથી ? તું દિવ્યકુમારને જાગમાં શા માટે મગી હતી ? ”

“ નન્દિનીને એ વાત પૂછી નેજે. ”

કાન્તા: “ એમ ? નાન્દની તારી સાથે સામેલ હતી ને ? ”

જયોતિની હિન્મત.

કમળનયને તેની ઓને કહ્યું: “તેમાં શું ખોટું થયું? જયોતિને લખારે હપડાનીક નહીં. નન્દિની સાથે તે મધ હતી એટલે તો કાંઈ ચિન્તાનો વિષય નથી. જા બેટા, હવે તારા કામકાજમાં ખાન આપ. અમારે તને કાંઈ હપડા આપવાનો નથી.”

કાન્તા: “પણ એ એને મળી જ કેમ?”

કમળનયને ગુસ્સે થઈને તેને જવાબ દીધો: “તું બહુ ચીક-ણવેડા કરે છે હો? છોકરીની પાછળ પાછળ હવેથી તું રોજ જાજે અને કાંઈની સાથે તે વાત કરતી માલુમ પડે કે તરતજ તેને અટકાવજે. ઓહોહો! તેણે વાતચિત કરી તેમાં થઇ શું મથું? જા, બહુ ચટપટી થઇ હોય તો નન્દિનીને પૂછી આવ કે, તેણે શી વાત કરી હતી ને શી નહીં?”

કાન્તા: “એ તો હું પૂછી આવવાનીજ છું. એને અહીં જ નહીં બોલાવું? અને આ છોકરોને કાલથી વનિતા વિશ્રામમાં મોકલવાનીજ નથી. એને હવે બહુ લજાવી. જુઓને? આટલું થોડુંક લણી એટલામાં તો આપણા સામે ધુરડીઆં કરવા મંડી: ‘ભલે આખો ફેડો નાખો, ભલે હાડકાં પાશરં કરો.’ આવું બધું મા આપની સામે બોલાવજ કેમ? આપણે કાંઈ એનાં જેવડાં છીએ કે, આપણી સામું એ બોલે? એની નિશાળમાં એને આવું શીખવાડાતું હશે ખરું ને? બસ! એને આવતી કાલથી નિશાળે જતીજ બંધ કરો.”

કમળનયન: “તું તો ખરેખર અણુધડ તે અણુધડજ રહી! વનિતા વિશ્રામના વર્ગોનો અહીં સવાલજ નથી. એ વર્ગોમાં કાંઈ ગરવાજખી શિક્ષણ અપાતું નથી. જયોતિ મારા અને તારા સામું બોલે છે, એ હું કણક કરું છું પણ એની સમજફેરને લીધે તે એમ બોલે છે. શાંતિથી આપણે એની બૂલ લાગવી જોઈએ. નકામાં મહેણાં મારીને એના જીવને સંતાપ ન કરાવવો જોઈએ. જયોતિ, તું જ તારે કામે વળગ. તને વનિતા વિશ્રામમાં જતાં કાંઈ અટકાવતું નથી.”

જયોતિ: “હું જઈ છું તો ખરી પણ મેં કહેલું સમજાવ્યાં રાખવા વિનંતિ કરતી જઈ છું.”

કમળનયન: “શું?”

જયોતિ: “એજ કે, એક વખતતું વાગ્દાન એ હું લમ બરાબર જ મળું છું. એ રદ કરીને બીજી ત્રીજી ગોડવણ કૃપા કરીને ન કરશે. તમે મને બ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ આપું છો અને તેને લીધે બ્યારે હું એમ પિજાનતાં શીખી છું કે શું ખરું અને શું ખોટું

કિમ્મજ્યોતિ.

ત્યારેજ હું મારા અંતઃકરણના અવાજ પ્રમાણે તમને આમ કહું છું. તમે સુઝ અને સમજી પિતા છો, એટલે હું કાંઈ વિશેષ કહેતી નથી.”

કમળનયન: “પણ અંતઃકરણનો અવાજ શું બધાને નથી હોતો? જેવો તારા અંતઃકરણનો અવાજ તેવો અમારા અંતઃકરણનો પણ છે. તારા કરતાં અમે વય અને જ્ઞાનમાં વિશેષ મોટા છીએ. એટલે તારે અમારા કહેવા પ્રમાણે-અમારો આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું ધટે. તું બિનઅનુભવી છે, એ તારા વાક્યો ઉપરથીજ સમજાય છે. વાજ્ઞાન એ કાંઈ લમ નથી. વાજ્ઞાન તો ગમે ત્યારે ફરી શકે. હા, જો અમિ અને દેવો સમક્ષ વિધિપુરઃસર લગ્ન થયાં હોય તો તે ફરી શકે નહીં.”

જ્યોતિ: “પિતાજી, વાજ્ઞાન એ વચન છે. આપેલું વચન શી રીતે ઉઘાડી શકાય? એમ થાય તો પછી જન્મતમા વચનની કિંમત શી રહે? વચનને ખાતર પૂર્વ કાળમાં રાજર્ષિઓ વેચાયા છે, એ કેમ ભૂલી જાયો છો? પિતાજી, તમે મને કહેશો કે, બે વર્ષ સુધી જેના સહવાસમાં તમે મને સતત આવવા દીધી, જેને મેં મારો પતિ માન્યો; જેની સાથે મારું સદાનું ઋણાનુબંધ બંધાયું એમ ગણીને મેં મારું હૃદય અર્પણ કરી દીધું તેની ગણતરી શું મારે હવે કુંભારના ધરના એક હાડલા તુલ્ય કરવી? નહીંજ! એમ નહીં બની શકે. એના સિવાય અન્ય સર્વ મારા ભાઈ છે અને નંદકિશોર જે તમને અદ્યગ્રંથ ધન આપવાનો છે, તેને તો મારો ધર્મ બંધુ જ ગણીશ-”

“હાં, હાં, છોકરી, આ તું શું બોલે છે?” કમળનયને કહ્યું: “લાગણીને વશ થઈને-”

તેનું વાક્ય પૂરું થયું નહીં એટલામાં તો કાન્તાએ ઉઠીને એક સોટી લઈને જ્યોતિને ચાર પાંચ ફટકા લગાવી દીધા.

કમળનયન એકદમ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠ્યો અને “અરે, આ શી મૂર્ખાઈ?” એમ કહેતાં કહેતાં તેણે કાન્તાના હાથમાંથી સોટી છુટવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. હાથ ફરતે ફર ભેતી અને તેના હાથમાં સોટી ન આવવા દેતી કાન્તા બોલી: “આવું ફાટયું ફાટયું બોલતાં તેને લાજ નથી આવતી? ‘સોનાની કટારી કહે બોસાય પણ કાંઈ પેટમાં ન મરાય.’ મોઢા આવી છોકરી! આનાં કરતાં તો તે ચતુર જન્મી હોત તો સારું થાત! એ આવું બોલે જ કેમ?”

એમ કહીને તેણે પુનઃ એક ફટકો લગાવવા ચત્ન કર્યો. કમળનયને વચ્ચે પડીને તેનો હાથ ઝાલ્યો. જ્યોતિ ખસી ગઇ; અને “ અરે, કાંઇ આવો, કાંઇ આવો, ” એમ ખૂમો પાડવા લાગી.

જગદીશે દિવ્યકુમારને કહ્યું: “ મિત્ર ! મારાથી એ વેળા ખેસી રહેવાયું નહીં. હું એકદમ મારી ઓરડીમાંથી બહાર આવ્યો. બીજા પણ પાડોશીઓ તે વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને અમે સૌ કમળ-નયનની ઓરડીમાં ગયાં. અમને જોઇને કાન્તાએ સોટી દૂર ફેંકી દીધી અને કમળનયને કહ્યું: “ કાંઇ નથી, કાંઇ નથી, એતો સ્લેજ વાતચિતમાં મા દીકરી તપી ગયાં. હવે કાંઇ નથી. ”

જ્યોતિ તરફ મારી નજર ગઇ. અરે રે ! તેની માતાના અણુ-ધાર્યા પ્રકોપથી અને નેતરની સોટીના ફટકા જોશ્વેર તેના શરીરે વાગેલા હોવાથી તેની આંખમાંથી અશ્રુગિન્દુ પડતા હતાં ! તેના હાથની એક કાણી ઉપર એક સખ્ત ઉજરડો પડેલો મેં જોયો હતો. એ જગ્યાએ હાથ રાખીને તે ઉજરડો ધૂપાવવા એ ખાળા મથતી હતી. પોતાના વસ્ત્રના છેડાથી આંખનાં અશ્રુ દહોતી હતી; કુસ્કાં ભરતી હતી અને તેનું દયામણું વદન અકળાયલું અને મુંઝાયલું ભાસતું હતું. મારી બીજી ખાજુની ઓરડીમાં એક ખાનદાન અને કુલીન કુટુંબ વસે છે. એ કુટુંબની ગૃહરાણી, જ્યોતિ પાસે જઇને તેને સમજાવતી પટાવતી અને આશ્વાસન આપતી પોતાની ઓરડીમાં લઇ ગઇ. કમળનયને અમો સર્વને તકરારનું એવું બહાનું આપ્યું કે, ‘ ઊકરીને તેના મામાને ત્યાં થોડાક દહાડા જઇ આવવું છે. તેની માએ તેને હમણાં મોકલવા ના પાડી અને તે ઉપરથી ટટો થયો. ’ હું આ બહાનું સંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયો પણ કાંઇ બોલ્યો નહીં. પાડોશીઓએ, એ બે પતિપત્નીને સમજાવ્યાં કે, આવડી મોટી ઊકરી ઉપર હાથ ન ઉગામવો જોઇએ, કમળનયને સફાઇથી દહીં દૂધમાં ધગ રાખીને તેઓને જવાગ આપ્યા અને થોડીવારે બધાં વિખરાઇ ગયાં.

આશ્વર ૧૧ વાગ્યાને શુભારે કમળનયન જ્યોતિને સમજાવીને પોતાની ઓરડીમાં લઇ ગયો. તેની એક ખૂબી તો હું પિછાની ગયો કે, જ્યોતિ આગળ તે કાન્તાનો દોષ જ કાઢતો હતો. તે માતપિતા અને પુત્રી વચ્ચેના સંવાદમાં તેણે પ્રથમથી છેક છેવટ સુધી તે વલણ ચાલુ રાખી હતી. રાત્રે તો બહુ શાન્ત થઇ ગયું. આજ પ્રાતઃકાળે

અમે ઉઠ્યા ત્યારે માણસ પડ્યું કે, કા વાગ્યાની ગાડીમાં કમળનયન જ્યોતિને તેના મામાને ત્યાં સુરત મૂકી આવવા ગયો છે.

“ પાડોશીઓમાં ફળેતી થતી અટકાવવાના ધરાદાથી કિંવા મા દીકરી વચ્ચે પુનઃ ચક્રમક ઝરે નહીં અને થોડોક કાળ શાન્તિ આપેલી રહે એ ધરાદાથી કિંવા જે કાંઈ ગોઠવણુ તે નંદકિશોર અને રજનીકાન્ત સાથે હવે પછી રરનાર છે, તેમાં પુત્રી વિધનરૂપ થઈ ન પડે, એવા ધરાદાથી કે પછી ગમે તે કારણથી તે તેને તેના મામાને ત્યાં મૂકવા ગયો છે. અરતુ. હાલ તુર્તને યાટે એ ખોટું થયું નથી. ”

દિવ્યકુમાર: “ આ હકિકત સાંભળીને મને શોક અને હર્ષની લાગણીઓ થઈ છે. પહેલાં તો મને જ્યોતિની માતા ઉપર લાખ્ખો ફિટકાર વરસાવી લેવા દે. એ માતા નહીં પણ ડાકણ હોવી જોઈએ. મિત્ર ! જ્યોતના સંબંધમાં મારી જે ધારણાઓ હતી તે ખરી પડી છે. હું તેની હિમ્મત કેમ ન વખાણું ? એવી હિમ્મત આર્યાવર્તની જે સર્વ બાળાઓ રાખે તો તેમનાં માતપિતા તેમનાં લગ્ન ગમે ત્યાં પરાણે કરતાં જરૂર અટકી જાય. ”

જગદીશ: “ પરંતુ તેની હિમ્મત ફળદાયી થશે કે, કેમ એ વિષે હું કાંઈ નિશ્ચિત કહી શકું છું નથી. જે માણસોને આપણે “પેક” એટલે ઉસ્તાદ કહીએ છીએ તે માણસોમાંનો એક, આ કમળ-નયન છે. બહારથી તેણે પુત્રી તરફ દિલસોજ વલણુ રાખી છે પણ અંદરખાનેથી તે જ તેના ભવિષ્ય ઉપર કુહાડી મારે છે. હવે કદાચ જ્યોતિની જેર હાજરીમાં તે નંદકિશોર સાથે લગ્ન નક્કી કરી દે અને પછી જ્યોતિનો મામા તેમજ બીજા સર્વ સંબંધીઓ મળીને જ્યોતિ-ને સમજાવે-પટાવે-ફસાવે, એ બનવા જોગ છે. મીઠા બોલો માણસ હરકોઈને જીતી શકે છે. તેમજ આ કમળનયન, જ્યોતિના હૃદય ઉપર પોતાની બહારની દિલસોજીની છાપ પાડે, એ બનવા જોગ છે. ”

“ ત્યારે મારા લાગ્યમાં શું નિરાશા લખાયેલી રહેશે ? ”

“ એવા કોઈ વિચારો તમે ન કરો, એમ હું ઇચ્છું છું. મારું તો માનવું છે કે, જ્યોતિ પોતે જ આ બાબતમાં અનુકૂળ સ્થિતિ કાઢને કોઈ રીતે ઉભી કરી આપશે. માટે તેવી સ્થિતિ આવતા સુધી તમે થોભી જવ. હું ખાત્રીથી કહું છું કે, તેની હિમ્મતનો પાયો સત્ત્વના આધાર ઉપર હોવાથી અને માહે તેના સિતમ સહન કરવા તે તત્પર હોવાથી તેનાં મામાપને તેની વિરૂદ્ધ નિષ્ક્રિય કરતા પહેલાં હવે એકવાર નહીં પણ એક હજારવાર વિચાર કરવો પડશે. તમે

એ તો જોયું છે કે, કમળનયનને જ્યોતિની હાજરીમાં તેની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરતાં ડર લાગ્યો છે. તેથી જ તે જ્યોતિને સુરત મૂકવા ગયો છે. હવે થોડાક કાળ તે આ વાત ઠંડી પાડી દેશે અને પછી શું થાય છે તે તમારે જોયા જ કરવાનું છે. પ્રસંગ આવ્યે તમને જ્યોતિ તરફથી તેની સખી મારફત ખબર મળશે એમ હું માનું છું. ગમે તે થાય પણ તમે તો હવે નક્કી આફ્રિકા જવાનો ઇરાદો કાયમ રાખો. સમજ્યા ? પુનઃ કહું છું કે, તમારે આમાં તટસ્થ તરીકે જ જોયા કરવાનું છે. તમારા તરફથી કાંઈ પણ અવિચારી પગલું ભરાય, એ હું ઇચ્છતો નથી. શાંતિ રાખજો. હું તમને રજેરજ અહીંથી લખા જણાવીશ. આપણે તરંગી પદ્ધતિથી વાદવિવાદ નહીં કરીએ. કહો મિત્ર ! તમે ગઈ કાલે શું કરી આવ્યા ? ”

વેપારી પેઢીના મેનેજર સાથે પોતાને થયેલી વાતચિત દિવ્ય-કુમારે જગદીશને કહી. જગદીશે કહ્યું : “ હું એવું અનુમાન કરું છું કે, કમળનયને તમને દૂર કરવાની સૂચના, રજનીકાન્તને કરી હોવી જોઈએ. રજનીકાન્ત વેપારી પેઢીઓથી પરિચિત હોવાથી, આ પેઢીમાં તમારી લક્ષમણુ કરી આવ્યો હશે. તમે અંડર-ગ્રેન્ટ્યુએટ હોવામાં અને વળી ખાનદાન કુટુંબના હોવાથી મેનેજરે તુર્તજ તમારા માટે હા પાડીને તમને પત્ર લખ્યો હશે. ”

દિવ્યકુમાર : “ બનવા જોગ છે કે, તેમ હોય ” અંતે તેઓ બંને લોકલમાં બેસીને ચર્ચાગ્રેટ આવ્યા અને ત્યાંથી છૂટા પડીને પોતપોતાને ઘેર ગયા. આશ્ચર્ય અર્ધી કલાક પીત્યામાદ રાજકુમારીનો મંત્રી મન્મથરામ ચિત્રકારને ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો : “ મને અચાનક તમારી પાસે આવેલો જોઈને તમને આશ્ચર્ય થતું હશે. તમે એ જાણીને વિશેષ આશ્ચર્યચકિત થશો કે, રાજકુમારીએ આજે જ મિનલપુર જવાનું હરાબું છે. ”

“ એમ ? મારે પણ આવવું પડશે ? ”

“ હા. રાજકુમારીને એ વાત કરી હતી કે, તમારી સાથે તમારા મામલ-પુત્રી રહે છે. તેમણે મને જાહેર કરવા ફરમાવ્યું છે કે, તેમને પણ તમારી સાથે જ મિનલપુર લાવશો કે જ્યાં અહીં તેમને કાને ત્યાં સખાં, એ વિષે તમને કાંઈ ચિંતા કરવાની જરૂર રહે નહીં. ”

“ રાજકુમારીનો આભાર. પણ તેમણે એમણેક જવાનું કેમ હરાબું ? ”

“ મહારાજ સાહેબનો તાર આવ્યો છે કે, રાજકુમારનાં લગ્ન થોડાકજ વખતમાં હરે એમ હોવાથી તેમણે તરતજ આવવું. હું જયોત્સ્ના બહેનને કહી આવ્યો છું. તેઓ તૈયાર થઈને બપોરે વાલ્કે-શ્વરને બંગલે આવશે. તમે પણ તમારાં પાલક-પુત્રી સાથે તૈયાર થઈ રહેશો. હું આશ્ચર્ય ચાર વાગે મોટર મોકલીશ. ”

“ ભલે, મને કંઈજ વાંધો નથી. ”

“ બીજી એક વિનંતિ કરવાની છે. દિવ્યકુમારભાઈને આજે મળવાનું રાજકુમારીએ ઠરાવ્યું હતું, એ પ્રમાણે કદાચ તમે ગોઠવણ કરી હશે—”

“ હા. તેમણે આવવાની સંમતિ આપી હતી. પણ હવે હું ધારું છું કે, એ ગોઠવણ રદ કરવી પડશે. ”

“ ના. પણ તમારે કંઈક વિશેષ ગોઠવણ કરવી પડશે. તેમને પણ મિનલપુર આવવા સમજાવવા પડશે. ”

“ એમ બનવું મુશ્કેલ છે. ”

“ કેમ ? ”

“ એનાં અતેક કારણો છે. તેમને થોડાકજ દિવસમાં આફ્રિકા જવાનું છે. એટલે ત્યાં જવાને લગતી તૈયારીઓ કરતાં તેમને રહેજ દશ ખાર દિવસ ફાજલ જોઈશે. જે તે મિનલપુર આવે, તો એ તૈયારીઓ ન થઈ શકે. ”

“ હા. એ ખરું; પણ બે ચાર દિન આવી જાય તો શી હરકત છે ? ”

“ એમનું મન વળી અત્યારે શાન્ત નથી. એમના જીવનમાં એક એવો અણુધાર્યો આપત્તિકારક બનાવ બન્યો છે કે જેને લીધે મોજશોખ, આનંદ છત્યાદિને એમણે રૂખસદ આપી દીધી છે. મારાથી બનશે એટલું હું તેમને સમજાવીશ; પણ હલકા તે ના પાડશે, એવી મને ખાતરી છે. ”

“ પ્રયત્ન કરી જોશો. મને પુરસદ નથી; નહીંતર હું તેમની જીવનકથા સાંભળત. હું રજા લઉં છું. ચાર વાગે મોટર આવશે. ”

આમ કહીને મન્મથરામ વિદાય થયો. નવભાલિકાએ, આ બંનેની વાંતચિત સાંભળી હતી. મન્મથરામના જવા પછી તેણે ચિત્રકારને કહ્યું: “ મોટાભાઈ, હીક થયું કે, રાજકુમારીએ મને પણ તમારી સાથે આવવા કહેવડાવ્યું રાજવંશી લગ્ન જોવાની હીક મઝા પડશે. રાજકુમારીનો સ્વભાવ સારો હોય એમ જણાય છે. ”

“ રાજકુમારી કરતાં આ તેના મંત્રીનો સ્વભાવ વધારે સારો જણાય છે. તને નથી લાગતું કે, તે હણેજ વિનયી અને વ્યવહાર માણસ જણાય છે ? ”

“ હા, એ પણ ખરું. મેં તેને આપણે ત્યાં બે વખત આવેલો જોયો. તે દરમ્યાન નાની નાની બાબતોમાં પણ વિનયવિવેકથી અને પ્રગતિથી મેં તેને વર્તતો જોયો છે. અને વખતે તે પોતાના ખૂટ બહાર કાઢીને આવવાનું ચૂક્યો નહતો; અને વાતચિતમાં પણ તેણે મર્યાદાનું લગારે ઉલ્લંઘન કર્યું નહતું. ”

“ હું તેના વિશેષ પરિચયમાં આવવા પ્રયત્ન કરીશ અને બહેન, જે તે આપણી જ્ઞાતિનો હશે અને જે તે ખરેખર લાયક હશે તો નક્કી તારી સાથે તેનાં લગ્ન—”

નવમાલિકાએ અધવચ એ વિષય અટકાવીને કહ્યું: “ મોટાભાઈ, વખત, વખતનું કાર્ય કરે છે અને આપણે સામાન બાંધીશું નહીં તો મોડાં પડીયું. ” એમ કહીને તે ઝોરડીના અંદરના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

ચિત્રકાર હસ્યો અને સ્વગત કહેવા લાગ્યો: “ બોળી બાળા ! લગ્નની વાત આવતાં તું તરતજ તે અટકાવી દે છે. ખરું ? કાંઈ ચિંતા નહીં. સમય આવ્યે સૌ સારાં વાનાં થઈ રહેશે. ” તે ઉઠ્યો અને ચાલી નીચે આવેલો વેપારીઓની દુકાનોમાંની એકમાં જઈને દિવ્યકુમાર સાથે ટેલિફોનથી વાત કરવા લાગ્યો. દિવ્યકુમારને પોતે આજ ઉપડી જતાર છે, એ વાત જણાવ્યા પછી રાજકુમારીએ તેને પણ મિનલપુર આવવા નિમંત્રણ કર્યું છે એમ જણાવતાં તેણે તરત જ ના પાડી. જનવર્ગમાં બેળાવાની તેની અનિચ્છાની ચિત્રકારને ખબરજ હતી. તેની કલ્પના ખરી પડી. તેણે તેને આગ્રહ કર્યો—સમ-જાણ્યો પણ તેણે ના જ પાડી, ચિત્રકારને કુરસદ નહોતી—તે વખત ફાજલ નહતો; નહીંતર તે દિવ્યકુમારને ત્યાં જઈને તેને આગ્રહ કરત. આથી ફક્ત સ્ટેશન ઉપર તેઓની વિદાયગિરી વખતે આવવાની હા પડાવીને તેણે ટેલિફોન પડતો મૂક્યો અને પોતાની ઝોરડીમાં આવીને નવમાલિકાને સામાન બંધાવવામાં તે મદદ કરવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ ૧૦.

કન્યાવિકૃત્યની નવી ફીલસુફી !

નવમાલિકા, ચિત્રકાર, જ્યોત્સ્ના, વગેરેને રાજકુમારીને ત્યાં ગયાને આઠ દશ દિન થઇ ગયા છે. દિવ્યકુમાર માટે હવે આક્રિષ્ટા જવાનો પાસપોર્ટ આવી ગયો છે અને તેણે જવા માટે સર્વ તૈયારીઓ કરી લીધી છે.

જવાના આગલા દિવસે સાંજે નંદકિશોર સાથે ખુલાસાથી વાતચિત કરી જોવી કે નહીં, એ વિષે વિચાર કરતો તે પોતાના ખંડની ખારીએ ઉભો છે. નંદકિશોર ઓરડીમાં એક આરામ ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો ખુરતક વાંચે છે. દિવ્યકુમાર, શંકાના વમળમાં ઘેરાયેલો કંઈવાર સુધી ખારીએ ઉભો રહ્યો પણ નંદકિશોરને સીધી રીતે સવાલો કરીને પૂછતું કે નહીં, તેના નિર્ણય કરી શક્યો નહીં. નંદકિશોરનું ધ્યાન તેના તરફ દોરાયું. ક્યારનો દિવ્યકુમાર ઉભો ઉભો શા વિચાર કરે છે, એ તેની સમજમાં ઉતર્યું નહીં. તે તેની પાસે આવીને તેને ખભે હાથ મૂકીને બોલ્યો: “દિવ્યકુમાર ! દિલ્લી લેવું છે કે આમ્રા ? શા હવાઈ ક્ષિપ્રા બાધે છે ? હું તારા મુખ ઉપર નિરાશાની છાયા કેમ જોઉં છું ? તું લગભગ વીસેક મિનિટથી આ રથને ઉભો ઉભો કોઇ ન સમજામ એવી ગ્લાનિથી ભરપૂર ચહેરા રાખી રહ્યો છે. આજેજ અને અત્યારેજ નહીં પણ હું કેટલાયે દિવસથી હમણાં હમણાં તને નિરાશ થયેલો જોઉં છું. આમ કેમ ?”

“નંદકિશોર ! એ બધું તને કહેવામાં કરો માલ નથી. ઉલ્ટો મારા જીવને એથી વધારે કઠપો થાય તેમ છે.”

“શું કહે છે ?” નંદકિશોરે આશ્ચર્ય બતાવતાં પૂછ્યું: “મને કહેવાથી તારા જીવને કઠપો થામ ? દિવ્યકુમાર ! દિવ્યકુમાર ! શું હું તારો શત્રુ છું ? શું તારા હિતમાં હું રાજી નથી, એમ તું માને છે ?”

“ખરેખરે કહું ? તારી રીતભાતથી મને હમણાં હમણાં એક નહીં; પણ અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. તું મારો સાચો મિત્ર છે કે કેમ, એ હું સમજી શકતો નથી.”

“મને આ સાંભળીને અત્યંત ખેદ થાય છે.” નંદકિશોરે પોતાના હાથમાંની સિગરેટ ખારી બહાર નાંખી દબને કહ્યું: “હું તને તારી બાબતમાં બહાલી વ્યક્તિના સોગંદ દબને પૂછું છું કે,

મારી કમ્પ રીતભાતથી તને શંકાઓ ઉપજી છે, એ કૃપા કરીને કહે. હું હંમેશાં એમ માનતો આવ્યો છું કે, એક મિત્રે હંમેશાં પોતાના બીજા મિત્ર આગળ પોતાનું હૃદય ખોલીને વાત કરવી જોઈએ અને ત્યાં ત્યાં શંકા જેવું લાગે ત્યાં તરતજ તે વિષે ખુલાસો મેળવી લેવો જોઈએ. જો મારી રીતભાતથી તને દુભાવાનાં કારણો મળ્યા હોય તો હું અંતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે, હું તે માટે દિલગીર છું. તારૂં અંતઃકરણ ખુલ્લું કર. હું મારી રીતભાનનો ખુલાસો કરીને તને સંતોષ આપીશ.”

દિવ્યકુમાર આ સાંભળીને સમજી શક્યો નહીં કે, નાંદકિશોર આ બધું અંતઃકરણપૂર્વક કહે એ કે, બહારથી દેખાવ કરવા ખાતર કહે છે. પરંતુ તેણે સે.ગંદ દબને પોતાને ખરી વાત કહેવા કહેલું હોવાથી દિવ્યકુમારે તેની આગળ પોતાની શંકાઓ જાહેર કરવાનો કરાવ કર્યો.

તેણે કહ્યું: “તેં મને મારી બહાલામાં બહાલી વ્યક્તિના શ્રેયષ્ઠ દબને પૂછ્યું છે તો સૌથી પહેલો હું તને એક સીદ્ધો સવાલ કહું છું કે, જ્યોતિને પરણવાનો અને મારાં તેની સાથેનાં લગ્નની આડે આવવાનો તેં ઇરાદો રાખ્યો છે ?”

દિવ્યકુમાર તરફ વકદષ્ટિપાત કરીને તે બોલ્યો: “હા. હવે તારી ગ્લાનિપૂર્ણ રીતભાતનું કારણ હું સમજ્યો. તારા સવાલનો સીદ્ધો જવાબ આપતા પહેલાં હું તને થોડાક સવાલો કરવા માગું છું તેના જવાબ દે. તું શા ઉપરથી એમ કહે છે કે, હું તારા લગ્નમાં આડે આવવા માગું છું ?”

“શા ઉપરથી ? પ્રથમ તો તું તે દિવસે વનિતા વિશ્રામના કોન્સર્ટમાં હસી હસીને રજનીકાન્ત અને જ્યોતિનાં માઆપ સાથે વાર્તાચિત્ર કરતો હતો તે ઉપરથી. પછી તેજ રાત્રે તું ઉંઘમાં એવું લખ્યો હતો કે: ‘હીક થર્ડ્સ દોસ્ત ! હવે જ્યોતિ મારી ! તેનાં મા આપને મનથી તે ઉતરી ગયો છે એટલે બસ !’ આ બન્ને બાબતો ઉપરથી હું તારા ઉપર શંકા લાવું છું.”

“વાઈ. આ બે જ પ્રકારની શંકાઓ છે કે ત્રીજી કંઈ છે ખરી ?”

“ત્રીજી એક છે; પણ આ બે વિષે તારા ખુલાસા આપ. તે ઉપરથી જો મને સંતોષ થશે તો મારા મનની ત્રીજી શંકાનું નિવારણ આપોઆપ થઈ જશે.”

“મિત્ર ! સૌથી પહેલાં મને કહી લેવા દે કે, તારા આવા શંકાશીલ સ્વભાવથીજ તું અમારા જેવાઓ કરતાં કાંઈક વિશેષ દુઃખી થાય છે. હવે મારા ખુલાસા સાંભળ. વનિતાવિદ્યમના ક્રાન્સર્ટ પહેલાં હું તારા રજનીકાન્તને ઓળખતો પણ નહોતો. જ્યોતિર્મંથીનાં માળાપને પણ હું ઓળખતો ન હતો. એ લોકોનો પરિચય મને અચાનક તે ક્રાન્સર્ટ વખતે થયો. હું જ્યારે ક્રાન્સર્ટમાં મારી બેઠક ઉપર બેઠો હતો ત્યારે એ ત્રણ જણને માંહિમાંહે મેં વાતચિત કરતાં સાંભળ્યાં. એ વાતચિતમાં વચ્ચે વચ્ચે જ્યોતિર્મંથીનું, તેમજ તારું અને તારા કાકાનું એમ ત્રણ નામો આવતાં હતાં. તેઓની વાતચિત પ્રથમ તો ધીમા સ્વરે થતી હતી એટલે હું સમજી શક્યો ન હતો પણ ઉપરનાં ત્રણ નામો મેં એ ત્રણવાર સાંભળ્યાં અને તે પછી એકવાર જ્યોતિની માતાએ “રજનીકાન્તભાઈ !” એમ કહીને મારી જોડે બેઠેલા યુવકને સંબોધન કર્યું ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે, તારા જે ભાઈ વિષે ક્રાન્સર્ટ પહેલાં આપણી વચ્ચે વાતચિત થઈ હતી તે આ જ રજનીકાન્ત હોવો જોઈએ. તેઓ વાતચિત કરતાં જ્યારે અધવચ્ચ અટકી ગયા ત્યારે મેં લાગ જોમને એ યુવકને ધીમેથી પૂછ્યું કે : “તમે મિ દિવ્યકુમારના કાકાના દીકરા થાવ ?” તેણે જૂ કુટિ ચઢાવીને મને પૂછ્યું : “તમારે કેમ પૂછ્યું પડ્યું ?” મેં કહ્યું : “હું દિવ્યકુમારની સાથેજ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં બાણું છું. અને તેને એકવાર મેં એવું કહેતો સાંભળ્યો હતો કે, રજનીકાન્ત નામે તેને એક ભાઈ છે તમારું નામ પેલાં સન્નારીએ ઉચ્ચાર્યું તે ઉપરથી તમને મેં પ્રશ્ન કર્યો. માહું લાગ્યું હોય તો માફ કરશો.” મારા છેલ્લા વાક્યમાંના વિનયથી તેના ઉપર અસર થઈ હોય એમ મને લાગ્યું. શાન્ત મુદ્રા કરીને તેણે હસીને મને જવાબ દીધો કે, તેને માહું લાગવાનું કાંઈજ કારણ ઉત્પન્ન થયું નથી. તેણે પોતાને તારા કાકાના દીકરા તરીકે ઓળખાવ્યો અને તે પછી તારા સ્વભાવ વિષે, મારે અને તારે કેવો સંબંધ છે, તે વિષે, હમણાં હમણાં તારું ચિત્ત કેટલું રહે છે, તે વિષે તેણે પૂછપરછ કરી. આપણે એ દોસ્તો છીએ અને સાથે રહીએ છીએ તે વાત મેં જાણી જોઈને છૂપાવી અને કોલેજમાં તું આવે છે ત્યારે ગભરામલો રહે છે એમ જણાવીને, તારા કાકાની સંપત્તિ તેં સ્વીકારી નથી એ વિષે તથા કાંઈક જ્યોતિર્મંથી સાથે તું પ્રેમમાં છે એ વિષે તેને કહ્યું. અહીંથી તેણે મારો પરિચય જ્યોતિ

નાં માઆપ સાથે કરાવ્યો. પછી જ્યોતિ સાથેનાં લગ્નની તેને ચોખ્ખી ના પાડી છે, એમ કહીને તેના પિતાએ મને સવાલ કર્યો કે: “એવા તરંગીને કાંઈ કન્યા હજી શકાય?” જ્યોતિનાં પિતાએ તાર્કિક કેટલુંક ભૂંડું બોલવા માંડ્યું. તેની માતાએ પણ તેમાં ટાપથીઓ પૂરી અને પોતે હવે જ્યોતિ માટે કાંઈક સારા વરની શોધમાં છે એવું જણાવ્યું. ‘મત્ર દિવ્યકુમાર ! હવે તારી બીજી શાંકાનું નિવારણ, હું જો કાંઈ કહીશ નેમાંથી આપોઆપ થશે. જ્યોતિર્મંથીની માતાએ પોતે બીજાં વર શોધે છે એવું કહ્યા પછી હું કાંઈ બોલ્યો નહોં અને મને ચોક્કસ યાદ છે કે, તે વખતે કોન્સર્ટના કાર્યક્રમની ચોપડીઓ વેચનાર છોકરો ત્યાં આવ્યો અને તેની પામેથી હું એક ચોપડી ખરીદ કરવામાં અને મારા પાડાટમાંથી પૈસા કાઢીને આપવામાં રોકાયો. એ વચગાળેની એક બે ક્ષણમાં આ ત્રણ જણે કાંઈક ગુપ્તગુપ્ત મસલત કરી અને રજનીકાન્તે મને મારું નામકામ, જ્ઞાતિ, હાલતે મારો અભ્યાસ, મારી સ્થિતિ વગેરે સંબંધમાં પૂછપરછ કરી અને તે બધા બાદ તેણે મને ધીમે રહીને કાનમાં કહ્યું: “તમે અમારી જ્ઞાતિના છો અને આવા મોટા શ્રીમંતના પુત્ર છો તો તમને આ લોકોની કન્યા સાથે પરણવામાં શો આધ છે? તમે આ કોન્સર્ટમાં જ જોએ કે, એ કન્યા કેવી બણેલી ગણેલી છે અને તમારે લાયક છે? જો તમે હા પાડો તો આ ચોક્કસ અહીંજ ગોઠવી આપું” આ સવાલ એવો હતો કે, સંયોગો જેતાં કેટલાંક માણસ લલચાયા. દિવ્યકુમાર ! ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સંયોગો કેવા હતા? જ્યોતિનાં માઆપે તાર્કિક વેવિશાળ રદ કર્યાના સમાચાર પોતાને મુખેથીજ મને કહ્યા. પોતે સારો વર શોધે છે, એમ મને કહ્યું. રજનીકાન્તે કન્યાનાં વખાણ કર્યા અને ત્યાંને ત્યાંજ ચોક્કસ ગોઠવી આપવા કહ્યું. દેખીતું છે કે, આપણા સંસારની રૂઢિ પ્રમાણે માઆપની ઇચ્છા એજ કન્યાના વરની પસંદગીની હેવટની “અપીલકોર્ટ” છે; એટલે તેમાં તારો ‘ફક્સ’ ઉડી જવાથી જો મને તક મળતી હોય તો હું તે ઝડપી લેવા તત્પર થાઉં જ. આ સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિમાં મેં રજનીકાન્તને કહ્યું: “હું કન્યા જાઉં તે પછી મારો નિર્ણય કરું.” તે કબુલ થયો. કોન્સર્ટ ચાલુ થયો. જ્યોતિનો પાઠ આવતાં તેણે મને ઓળખાવી. તેનું સંગીત મેં સાંભળ્યું અને મને એમ લાગ્યું કે, તે કાંઈ રીતે નાલાયક નથીજ. રજનીકાન્તે અધવચ મને પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ, હવે કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવ્યા?” મેં સંમતિ દર્શાવી અને તે બાદ તેણે, જ્યોતિર્મંથીનાં

માખાપ સાથે કંટકીક વાતચિત કર્યા પછી મને ખબર આપી કે, "નવ્વાણું ટકા તમે ફતેહ પામશો." તેણે મને જ્યોતિર્મયીના માખાપના મહાનનું શરણામું આપ્યું અને બીજે દિન ત્યાં આવવા નિમંત્રણ કર્યું. એ બાદ અમે કોન્સર્ટમાંથી વિખૂટા પડ્યા ત્યારે તેણે મને ખૂબ આશા આપી અને પોતે આ કાર્યમાં મારા માટે કેવી મહેનત લઈ રહ્યો છે, એનું મને સ્મરણ કરાવ્યું. આના જવાબમાં મેં તેને આભાર માનતાં કહ્યું કે: "ઠીક કર્યું હોસ્ત." દિવ્યકુમાર! એજ શબ્દો હું કદાચ હિંદમાં લખ્યો હોયશ અને એ ઉપરાંત બીજા જે શબ્દો તેં સાંભળ્યા હશે તે પણ રજનીકાન્ત સાથેની મારી વાતચિતનાં પ્રતિષેષરૂપ હશે. મારા મન ઉપર જ્યોતિર્મયીને ભેદને ધણી સારી છાપ પડી હતી, એ વાત હું તારી આગળ કબૂલ કરું છું. કદાચ તેથી મને તે રાત્રે તેનું સ્વપ્ન આવ્યું હશે. પણ તારી આડે આવવા માટેજ ખાસ યત્નો કરે છે એવું કંઈ મારા મનનું કપટ ન હતું. આમાં મેં તારી વિરૂદ્ધ થું વર્તન કર્યું એજ મને સમજાતું નથી. જ્યોતિર્મયીનાં માખાપે તને ના પાડી તે પછી કાંઈ તારો તેના ઉપર હકક હોય શકે ખરો? એ કન્યા ખાલી પડી અને મને જે તક આપવામાં આવી તે મેં ઝડપી લીધી એમાં મેં થું ગેરવાજબી કર્યું?"

દિવ્યકુમારને લાગ્યું કે, આ નફટ સવાલ કરતાં તે શરમાતો નથી, એજ તેના હૃદયના શૂન્યતાની સામિતી છે. વળી તેને લાગ્યું કે, આ હૃદયશૂન્ય યુવક સાથે વાતચિત કરવામાં કાંઈજ માલ નથી. પોતે હજી જ્યોતિને આહો છે, એ વાત નંદકિશોર જાણતો નથી અને એ વાત તેને જાણીને તેની આગળ મૂર્ખા બનવું કિંવા જગદીશે જ મ પોતાની સામે એક દિન ચર્ચા કરીને પોતાને 'તરંગી' અને 'ભાવનામય' જણાવ્યો હતો તેવી રીતે નંદકિશોર કદાચ તેને મુખેથી એના એ વિશેષણ વાપરે તે સાંભળવા જેવી સ્થિતિમાં પડવું તેને ઉચિત લાગ્યું નહીં. તેથી તેણે કહ્યું: "નંદકિશોર! તારો લાંબો ખુલાસો જાણ્યા પછી તારી રીતભાતની પ્રામાણિકતા વિષે મને હરે કશો જ સંદેહ રહ્યો નથી પણ જે એક ત્રીજી શંકા વિષે હું તને કહેવાનો હતો તે વિષે હજી ખુલાસો પૂછવો પડે એમ મને લાગે છે."

"એલાશક ખુલાસો માગ. મારું હૃદય સાફ છે. તારા માટે મને જેટલી લાગણી છે તેટલી અન્ય કોઈ માટે નથી, એમ હું તને ખાતરીથી કહું છું."

“ વાર. તેં આ લગ્ન પુજળ નાણાં આપીને કરાવા દીધાં છે અરે ? ”

“ આ આખતનો ખુદાસો જાણવામાં તને શો લાભ છે, એ હું સમજી શકતો નથી. આવી નાજુક આખતમાં હું ઠોલ પીટીને કશું કહેવા બેસું એ ડીક ન દેખાય. આપણા દેશમાં કન્યાઓ અને તેમાં પણ સારી કન્યાઓ મળવી, શું રહેલી છે ? લાઘ, એમાં તો નાણાં શું પણ કન્યાનો આપ બીજું જે માગે તે આપવું પડે છે.”

“ એમ ? ત્યારે તું કન્યાવિક્રયના રિવાજને પોષવામાં મારે ખચકાયા નથી. ખરૂંને ? ” દિવ્યકુમારે પૂછ્યું.

“ વાહ ! આમાં કન્યાવિક્રય કયાં છે ? કોઈ વૃદ્ધ માણસ પૈસા આપે તેને કન્યાવિક્રય કહેવાય. આ દાખલામાં રાજપુત્રીથી કેટલીક ગોડવણ કરવામાં આવેલી છે.” નંદકિશોરે જવાબ દીધો.

“ ઠી...ક ! સારી શીલસુશી શોધી કાઢી ! કન્યાનું સાદું અનહદ નાણાં આપીને એક યુવાન પુરુષ કરે, એનું નામ કન્યાવિક્રય નહીં ! હવે તો શબ્દ-કાષમાં કન્યાવિક્રય શબ્દનો અર્થ ફેરવવો પડશે.”

“ એ અધી તારી પંડિતાઈમાં હું કાંઈ ન સમજું. મેં ગમે તે ગોડવણ કરી પણ તેના આપે તારી સાથેનો વિવાહ તોડ્યા પછી કરી છે, એટલે મેં આપણો અર્ચકૃતિ પ્રમાણે કાંઈ ખોટું નથી કર્યું. તેમજ મિત્ર તરીકે તારો જરાકે દ્રોહ કિંવા ગુન્હો કર્યો નથી.”

દિવ્યકુમાર આ સાંભળીને અચાક બની ગયો. વિવેકહીન અને બ્રજચારિત્રના માણસની સાથે હૃદય ખોલીને વાત કરવામાં કશો ભાલ નહીં, એમ જાણીને તેણે એ વિષય બદલ્યો અને નંદકિશોરને પૂછ્યું : “ વાર. હવે એક શંકા રહી. તેં મને કયાં બહારમામ નોકરી અપાવવા માટે કોઈને બલામણુ કરી છે ? ”

“ આ સવાલ તેં કેમ કર્યો એ સમજાયું નહીં. જો તેં મને કશું હોત તો હું તેવી બલામણુ જરૂર કોઈને કરત. તારે બહારમામ એટલે કયાં નોકરી કરવા જવું છે ? ”

“ મારો સવાલ તું જરાજર સમજ્યો નથી. વાત એમ બની છે કે, એક રખતેથી મારા ઉપર પત્ર આવ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે, મારા કોઈક મિત્ર પોતાનું નામ ખાનગી રાખીને મારી બલામણુ કરવાથી મને અમુક પમારે નોકરી આપવામાં આવી છે. હું જાણવા માગું છું કે, એ “ કોઈક મિત્ર ” તું છે ? ”

નંદકિશોરે વિચારશીલ મુદ્રા ધારણ કરીને ડોકું ધુણાવતાં ધુણાવતાં કહ્યું: “ના, રે ના! મેં તો કાષ્ટને ભલામણ કરી નથી.”

“ચોક્કસ?”

“હા. હા. ચોક્કસ.”

“આ તારા પિતાના સોગંદ.”

“મારા પિતાના સોગંદ ખામતે કહું છું કે, મેં કાષ્ટને માફ નામ ખાનગી રાખવા કહીને તારા વિષે ભલામણ કરી નથી. મારે નામ જુલાવવાની શી જરૂર? તું કહેતો હોય તો કાલ તારે માટે ખુલ્લી રીતે કાષ્ટ સારી નોકરીની તજવિજ કરી આપું. તને નોકરી કરવાની ઉમેદ હોય તો તારું દિત સાધવા હું તૈયાર છું. પણ હું સમજી શકતો નથી કે, તેં મને સોગંદ શા માટે ખરાબ્યા અને આ ખામતમાં તને મારા ઉપર જ શંકા કેમ ઉપજ?”

“મામલો એવો છે કે, મને જે નોકરીની માગણી કરવામાં આવી છે, તેની સમ્યાપ્ત વિષે મને શંકા ઉપજી છે; અને જે ‘કાષ્ટક મિત્ર’ ખાનગી નામથી મારી ભલામણ કરી છે તેણે મારા સામે કાવતરું રચ્યું છે, એવો મને સંદેહ ઉપજ્યો છે.”

“બાપ, એવું કાવતરું મેં તો નથી જ કર્યું. એ માટે તું કહેતો હોય તો હું હજી પણ કહે તેવા આકરા સોગંદ ફરીથી ખામતે તારી ખાત્રી કરી આપું. કાષ્ટક ખીજએ એ કાવતરું રચ્યું હશે.”

દિવ્યકુમારને હવે જગદીશ સાથેની વાતચિત પ્રમાણે રજનીકાન્ત વિષેજ વહેમ રહ્યો. નંદકિશોર સાથેની વાતચિત પૂરી કરી દેવી એવો નિશ્ચય કરીને તેણે કહ્યું: “તારું કહેવું ખરું છે. તેં મારા વિષે જુદી રીતે ભલામણ કરી નથી એ વિષે મને હવે પૂરેપૂરી ખાત્રી થાય છે. મિત્ર, તેં જે જે ખુલાસાઓ અત્રે મારી આગળ કર્યા છે તે માટે હું તારો આભારી થયો છું અને મને ખાત્રી થઈ છે કે, તું મારો સાચો દિતૈષી છે.”

“હવે તો તને કાષ્ટ શંકા રહી નથી ને? પણ તું હજી અસ્વસ્થ અને વિચારશીલ કેમ બાજે છે?”

“એનું કારણ નોકરીની મને થયેલી માગણીનું છે.”

“જો હરકત ન હોય તો મને એ વિષે બધી વિગત કહીશ?”

દિવ્યકુમારે અત્રે પોતાને મોઝાસાની પેઢીમાં સેફ્ટરી તરીકે મજેલી જગ્યા વિષે અને પોતે મુંબાઇની શાખાના મેનેજરને રૂબરૂ મળી આવ્યો હતો તે વિષેની વિગત આપી.

નંદકિશોરે કહ્યું: “આમાં તરફત જેવું કાંઈ નથી, આ પેઢી કાંઈ ખોટી પેઢી હોય એવી તને શંકા ઉપજતી હોય તો સ્ટી-મર લાડા ઉપરાંત પ્રથમ માસના પગારનાં નાણાં પહેલેથીજ તેની પાસેથી માગ. એટલે આફ્રિકા પહોંચ્યા પછી જો તને એમ લાગે કે, આ તરફત છે, તો તું એલાસ્ટિક એ નાણાંથી પાછો આ દેશમાં આવી શકશે, અમે તેણે તારી બલામણુ કરી હોય તેના ચિંતા કરવાના કશી જરૂર નથી.”

“તે સચવેલો માર્ગ ઠીક છે. હવે મારી સર્વ મુંઝવણો દૂર થઈ.” આમ કહીને દિવ્યકુમારે આ વિષયની અત્રેથીજ સમાપ્તિ કરી.

પરિચ્છેદ ૧૧.

દિવ્યકુમારનું શું થયું?

“મિ. દિવ્યકુમાર, ઉદાસ કેમ દેખાઓ છો? શું કાંઈ નાણાંની બીડમાં દબાયા છો? કાંઈ દુશ્મન તમારી પાછળ લાગ્યો છે? કાંઈ દર્દથી પીડાઓ છો? કાંઈ સાંસારિક આદતથી મુંઝાયા છો? કે પછી ‘એકઝામિનેશન’ ની ચિન્તામાં પડ્યા છો? તમારો ચહેરો એકદમ કેમ ફિક્કો બની ગયેલો છે?”

“કાંઈ નહીં, એ તો અમરચુંજ મિ. અબ્દુલ હાદિઝ!”

“નહીં. નહીં. એ તો માન્યામાં ન આવે. કહો ન કહો પણ તમે કાંઈક છૂપી મુંઝવણમાં છો. તમારા હાર્મના સોગંદ—જો મને ન કહો તો.”

આમ કહેનાર એક મુસલમાન યુવક અને દિવ્યકુમાર એક સુંદર નાની આગબોટ ઉપર ઉભેલા છે. સમય રાત્રિના દશ વાગ્યાનો છે. મનોહારિણી ચન્દ્રિકા, સાગરના પાણીમાં રૂપેરી ચળકાટ પ્રસારી રહી છે. સાગરનાં મોજાં જેમ જેમ નાચે છે અને ચળકાટમાં જોાર ચમક આપે છે તેમ તેમ વિશાળ આકાશમાંથી ચન્દ્રમા તેમનું તૃત્ય જોતો જોતો હાસ્ય કરી રહે છે. શાન્ત રાત્રિ; સર્વત્ર નિરવતા અને કુદરતની અપૂર્વ શોભા.

દિવ્યકુમાર આ સમયે અહીં ક્યાંથી? શું તે આફ્રિકા જવા માટે ઉપડી ચૂક્યો છે? અને શું તેની સાથે તેનો કાંઈ જોગખીતો

મુસલમાન યુવક પણ મુસાફરી કરે છે ? નહીં. વ્યાક્રિકા જવા માટે તો આવતી કાલે તે “કમલાવતિ” સ્ટીમરમાં બેસનાર છે. અત્યારે તો તે “નૂરે આલમ” નામની એક નાની અને સુંદર ‘સ્ટીમ લોચ’ માં સહેલબાહે નીકળેલા કેટલાક યુવકોની ટોળીમાં સામેલ થયો છે.

જનવર્ગમાં નહીં બેળાવાની મનોવૃત્તિવાળો દિવ્યકુમાર સહેલબાહે મિનમપુર ગયો નહીં અને આ જગસફર કરવા કેમ નીકળ્યો છે ?

ગત પરિચ્છેદમાં નંદકિશોર અને દિવ્યકુમાર વચ્ચે કેટલાક ખુલાસા થયા બાદ નંદકિશોર બહાર ફરવા ગયો હતો. ત્યાંથી એક કલાક બાદ પાછા ફરતાં તેણે દિવ્યકુમારને ખબર આપી કે, “જાણીતા શાહ સોદાગર રસુલ હાદિઝનો પુત્ર અબ્દુલ હાદિઝ કે જે આપણી કૌલેજમાં આપણી સાથે બણે છે તેની આજ સાલગ્રેહ છે તેથી પોતાના દોસ્તઆશનાઓને તે તેના પિતાની સ્ટીમ લોચમાં આજ રાતના હા વાગે સફર કરાવવાનો ઇરાદો રાખે છે. તેણે મને ખાસ ઇજન આપ્યું છે અને તને પણ લઈ આવવા ખાસ આગ્રહ કર્યો છે.”

દિવ્યકુમારે આ સાંભળીને પ્રથમ તો ના પાડી હતી અને પોતાની તબિયત સારી નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું પણ નંદકિશોર તેને છોડે એવો નહતો. “આવતી કાલે તો તું દૂર દેશાવર ઉપડી જશે. પુનઃ આપણો ભેટો ક્યારે થશે અને ક્યારે નહીં તે કાણ જાણે છે ! અચાનક કૌલેજના આપણા મિત્રાને મળવાનો લાલ મળે છે તે તે શું કરવા ખુએ છે ? કાલ પછી તને કોઇએ કહેવાનું નથી કે ‘આલ, અમારી સાથે’ સમજ્યો ? તારી આનાકાની નહીં આલે તારે જરૂર આવવું પડશે.” આવી રીતે તેના ઉપર દબાણ કરીને નંદકિશોર તેને બળાતકારે આ સફર માટે અત્યારે લઈ આવ્યો છે. જૂઠી જૂઠી કોમોના આશરે ૧૫ થી ૨૦ યુવકો આ સફરમાં મિ. અબ્દુલ હાદિઝના નિમંત્રણને માન આપીને આવેલા છે. સફર માત્ર ખાલી સફર નથી. એક સંગીતકારને વાદ્યો સહિત હાજર રાખવામાં આવેલા છે. હિંદુઓને ખપે એવો ઇરાની સુફો મેવો, લાલો મેવો, ચિઠાઇ, વગેરેની ગોઠવણ પણ રાખેલી છે. તદુપરાંત પર્તા, સૈતરંગ વગેરે રમતમતો માટે પણ સાધનો રાખેલાં છે. દરિયામાં બની શકે એટલે દૂર મુસાફરી કરીને રાતના ૧૨ પછી આ મોજશોખ કરવા નીકળી પડેલી ટોળી પાછી ફરનાર છે.

ખરાબર હા ને ટકારે લોચે સફર શરૂ કરી છે; અને હવામાં જેમ એક હવાઇ વિમાન સડસડાટ ચાલ્યું જતું હોય; અથવા તો સીદીસપાટ જમિન ઉપર એક મોટર ગાડી સપાટાબંધ ચાલી જતી હોય તેમ આ નાની 'લોચી' પાણીમાં માર્ગ કાપે છે. અંદરના બેઠેલાઓને એક આંચકો પણ વાગતો નથી અને જેમ જમિન ઉપરના એક અડાલ અને સુપ્રકાશિત ખગલાના એક હોલમાં આખી મંડળીને બેસીને નિરાંતે ટાળટપ્પા હાંકે તેમ સર્વ કાંઈ વાતોચિતો કરતા આનંદમાં નિમગ્ન થઇ ગયા છે.

દિવ્યકુમારને નંદાકશીર ખગાતકારે આ સફરમાં જોડાવા લાગ્યો તો ખરા; પણ 'લોચી' માં બીજા સમયગરુક યુવકોને બેઠાને તેઓની સાથે તે આનંદમાં એવો ભળી ગયો કે, દિવ્યકુમાર સંબંધી તેને કાંઈ યાદી રહી નહીં. એક બાજુ જ્યારે યુવકમંડળમાંથી કાંઈ ગંજીફ રમતા; કાંઈ સંગીત તરફ ધ્યાન આપતા; કાંઈ શીતરંજ ખેલતા અને કાંઈ વાતચિત કરતા ત્યારે બીજી બાજુ શાન્ત એકાન્ત પસંદ કરતો દિવ્યકુમાર તુતક ઉપર જઈને સાગરનાં જલતરંગ જોતો ઉભો રહ્યો. એ વખતે અચાનક 'લોચી' ના માલિકનો વારસ અને આજના મિજલસનો યજમાન અબ્દુલ હુદિઝ દરતો દરતો તેની પાસે આવી લાગ્યો અને દિવ્યકુમારના ચિંતાતુર સ્થિતિ માટે પૂછપરછ કરવા લાગ્યો. તેણે દિવ્યકુમારને ધર્મના સોગંદ દબને તેની મુઠવણુ જણાવવા કહ્યું તે સાંભળીને દિવ્યકુમાર ચોંક્યો.

તેણે કહ્યું: “ મિ. હુદિઝ, આવી હડ સારી નહીં. ”

અબ્દુલ હુદિઝે કહ્યું: “ માહું ન ભગાડશો મિ. દિવ્યકુમાર ! પણ જે વખતે અમે સર્વ આનંદમાં વખત મુજરીએ છીએ તે વખતે તમે ઉદાસ રહો છો, એ શું વાજબી થઈ પડે છે ? વિચાર કરો કે, મોતીથી ભરેલી એક થાળમાં વચ્ચેવચ્ચ એક કાળો કોલસો પડ્યો હોય તો તે થાળ કેવી લાગે ? હમારા આજના આનંદમાં આવી રીતે તમે ગમગીન હાલતમાં રહીને ભાગ ન લ્યો, એથી અને કેવું ખરાબ લાગે ? ”

દિવ્યકુમાર દબાઇ ગયો. ઓસંગાતો અને શિશુવિદ્યા થઇ જતો તે બોલ્યો: “ પણ હું શું કરું ? માફ ચિત જ આનંદમાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. હું જાણીજોઈને ગમગીન રહેતો નથી. ”

મુસલમાન યુવકે તેના ખમા ઉપર પ્રેમથી હાથ મૂકીને કહ્યું:

“ અઝિઝ, ન મહારાઓ. તમારા જીમરનું દર્દ શું એટલું બધું છે કે તમને મિલકુલ આનંદ કરવો ન ગમે ? કદાપિ તે તેવું હતું હોય તો તમારી ખિદમતમાં મારી સેવા રજૂ કરું છું. જો એકથી એક હઝાર યાતો એકહઝારથી એકવીસ હઝાર રૂપીઆ ખર્ચતાં પણ તમારું દર્દ હું દર્દે કરાવી શકું તો મને બહુ ખુશાલી ઉપજશે. મારા હિંદુ દોસ્ત ! એમ ન સમજશો કે, આ ખોળાઉં મુસલમાન છે, તેથી તમને મદદ નહીં કરે. અરે ! હું તમારી કામના નથી તેટલા જ ખાતર હું તમારે માટે મારો જાન કુરબાન કરવા તૈયાર છું. મને કહો કે, તમારું દર્દ શું છે ? મારા જીમરની એક આતશ એ છે કે, તક મળે તો, હિંદુ બાઇઓનું હરદમ બહુ કરીને તેમને દેખાડી આપવું કે, હિંદુ અને મુસલમાન, એ બે આ દેશની આખો છે અને તે આખો એક બીજા વિના જોષ શકતી નથી. વળી તમે તો કોલેજના મારા સાથી છો, એટલે તમારા તરફ મારું દિલ વિશેષે કરીને ખેંચાય, એમાં નવાઇ નથી. બોલો મિ. દિવ્ય-કુમાર, તમારું દુઃખ શું છે ? ”

અબ્દુલ હાદિઝના ઉદ્ગાર તેના હૃદયમાંથી નીકળેલા હોય એમ દિવ્યકુમારને લાગ્યું; કેમકે ઉદ્ગાર કાઢીને અબ્દુલ હાદિઝ પોતાનાં નેત્રયુગ્મમાંથી અર્ધ ચમકાર ફેરવે તો તેના સામે જોષ રહ્યો. દિવ્યકુમાર તેની સહૃદયતા જોઈને પોતાનું દુઃખ ક્ષણભર વિસરી ગયો. ધડીભર શાન્ત રહીને તેણે કહ્યું : “ બાઇ હાદિઝ, તમારા માયાળુ ઉદ્ગારો માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તમે અમારી કામ પ્રત્યે સહાનુભૂત ધરાવો છો એ માટે હું અમારી કામનું સદ્ભાગ્ય સમજું છું. ખરું છે કે, ઇશ્વરના દરબારમાં સૌ સરખા છે. ત્યાં કોઇ મોટું કે કોઇ નાનું નથી—”

હાદિઝ : “ બિરાદર, મને દીન દરવેશ નામના એક હિંદી કવિના લીટીઓ આ સંપ્રદમાં યાદ આવે છે. તેણે લખ્યું છે કે :

“ હિંદુ કહેતો હમ બડે, મુસલમાન કહે હમ
એક મુંગડી ફાર દો, કૌન જાહા કૌન કમ ?
કૌન જાહા કૌન કમ, કબી કરના નહીં કમિયા
એક ભગત હે રામ, દુન્ને રહેમાનસેં રનિયા
કહે દીન દરવેશ હોય સરિતા મિલિ સિંધુ
સખા સમહિય એક, સલમાન ચોર હિંદુ—”

હાકિએ આગળ આશ્વર્તા કહ્યું: “મિ. દિવ્યકુમાર, આ કેવા સુંદર લીંટીઓ છે ? હું આવા રસના ટૂંકડાઓનો હમેશાં સંગ્રહ કરું છું; અને તેથી કહું છું કે, ગિરાદર, મારાથી જુદાઈ ન રાખશો અને તમારે દિલ મારી આગળ ખેલશો.”

દિવ્યકુમારે નિસાસો નાખીને કહ્યું: “ભાઈ, શું કરું ? નાણાંથી મારી મુશ્કેલી દૂર થાય તેમ નથી. મારો રોગ કોઈ હકિમ, ડોક્ટર, કે વૈદ દૂર કરી શકે તેમ નથી; એટલુંજ નહીં પણ કોઈ દોસ્ત, રનેહી કે શુભેચ્છક પણ એ રોગને ટાળી શકે તેમ નથી. આ વાત સ્પષ્ટ છે. એમ છતાં પણ તમારો આગ્રહ છે અને તે પણ અંતઃકરણ પૂર્વક છે તો હું ટૂંકમાં તે કહીશ.”

દિવ્યકુમારે અત્રે ટૂંકમાં પોતાની મુશ્કેલીઓ અગ્નિદુલ હાકિએને કહી. તેણે બીજાં નામે દીધાં પરંતુ નંદકિશોર અને રેખાનીકાન્તનાં નામ જણાવ્યા વિના તેઓના પોતાની સામેના મતોનું ધ્યાન કર્યું. આ સાંભળીને અગ્નિદુલ હાકિએ કહ્યું: “તમારી સામે પડીને જે માણસ રૂ. ૨૦ હજાર કન્યાનાં માથાપને આપવા તૈયાર થયો છે તેની સામે તમે કેમ પડતા નથી ? તેણે ૨૦ હજાર કહ્યા છે તો તમે ૪૦ હજાર કહો. આવતી કાલે હું તમને ‘એક’ લખી આપું. એનાં નાણાં લઈને તમે તે કન્યાના આપના કપાળમાં ડહામ દઈ આવો.”

દિવ્યકુમાર: “નહીં. શું હું ગુલામીનો જમાનો ફરીથી લાવવા સરખયો છું ? ૪૦ હજાર આપીને હું એ કન્યા ખરીદું એના કરતાં કુંવારો રહીને એટલાં નાણાં પરમાર્થનાં કાર્યો પાછળ ખરચું તો મારું પરલોકનું હિત સધાય. એ કન્યાને માટે તેનાં માથાપને ખાવા માટે એક રાત્રી બહામ આપવી હરામ છે, સમજ્યા મિ. હાકિઝ.”

અગ્નિદુલ હાકિઝ: “ત્યારે તો તમારા માટે તમામ રસ્તા બંધ જણાય છે—”

“અને તેથીજ આ દિલ મુંઝાય છે—”

“વારૂ. એ ૨૦ હજાર આપનારને સમજાવી શકાય તેમ નથી ? તમે અને તેનું નામ આપો તો હું તેની પાસે જઈ અને મારી ટોપી તેનાં કદમમાં ઉતારીને તેની પાસેથી માગી લઉં કે ‘ભાઈ, આ મામલામાંથી હાથ ઉઠાવ.’ કેમ, ધ્યાનમાં ઉતરે છે ?”

દિવ્યકુમારે અગ્નિદુલ હાકિઝના એ હાથ રનેહથી ઝાલી લીધા અને કહ્યું: “ભાઈ હાકિઝ, તમારા જેવા લક્ષ્મીવાનને કોઈના ચરણ-

માં માથું નમાવવું પડે તેમ નથી છતાં મારી ખાતર તમે મારા હરિકર્ના ચરણમાં તમારું—”

“હા. હા. મારું સર તેના કદમમાં ઝુકાવવામાં મને ભગારે નાનમ નથી કારણ:

“મર જઈ માથું નહીં, અપને તનકે કાજ

પરમારથકે કારને, માથું ન રાખું લાજ !”

દિવ્યકુમાર તેના તરફ અગ્નયજ્ઞીથી જોઇ રહ્યો. અમ્બુદુલહાદિએ આગળ ચલાવ્યું: “જો મારી કોઇપણ જાતની સમજાવટથી એ આશ્ચર્ય-માથુક એક યઇ શકતા હોય તો મારું જીવતર ધન્ય થયું એમ હું માનીશ અને તેથી તમને અરજ કરવાની કે, એ આસામીનું મને નામ આપો.”

“પણ એ નહીં માને તો?”

“નહીં શું માને? હરકોઇ ઉપાયે હું તેને મનાવીશ.”

“વારૂ. તે કદાચ માની જાય એમ ધારી લ્યો; પણ કન્યાનાં માખાપત્ની આડખીલી શી રીતે દૂર થશે?”

“તે લોકો પાસે પણ હું જઇશ. દોસ્ત, તમારી આવી હાલત જોઇને તો એક કસાઇ જેવા કઠોર દિલના આદમીને પણ રહમ ઉપજવી જોઇએ. તેનાં માખાપ કદાપિ તેવા દિલનાં હશે તોપણ હું તેમનામાં રહમ ઉપજાવીશ. મને નામ આપોને? પછી બીજી વાત.”

નામ આપવું કે નહીં, એ પ્રશ્નની શુંચવણ ઉઠેલવામાં દિવ્ય-કુમાર શુંચાયો. એટલામાં લૅચિના કેમિનમાંથી ત્રણ ચાર યુવકો ત્યાં દોડી આવ્યા અને અમ્બુદુલ હાદિએ કહેવા લાગ્યા, “અરે, ચાર, તમે અહીં ક્યારના શું કરો છો? ચાલો અંદર. અમારે એક બાબત-માં કનિયો થયો છે. તમે અમારા લવાઈયાઓ અને નિર્ણય આપો.”

અમ્બુદુલ હાદિએ તેઓને જવાબ આપવા જતો હતો પણ તેઓ તેનું કહેવું સાંભળ્યા વિના જ તેને ધસડીને-ઉંચડીને-તુતક ઉપરથી લઇ ગયા.

ચન્દ્રમાનરાજને સૌનાં મન ખુશ કરવાં રહ્યાં એટલે આ હઠીલા યુવકો આગળ તેનું કાંઇ આશ્ચું નહીં અને તેઓની બાબતમાં કમને પણ તેને ધ્યાન આપવું પડ્યું.

દિવ્યકુમાર એકલો પડ્યો. અમ્બુદુલ હાદિએ તેને પોતાના હરિકર્નું નામ આપવા કહ્યું હતું. તે વિચારવા લાગ્યો: “એ નાંદકિશોરનું

નામ હું તેને આપું પણ નંદકિશોર જોવો કપટી તેનું માને ખરો ? નહીં. તે તેને છેતર્યા વિના રહેજ નહીં. મોઢેથી હા કહે પણ અંદર ખાનેથી કાઢક જુદીજ દોરીઓ તે જરૂર ખેંચે, મને જ તેણે કેવા ઉત્તર દીધા હતા ? મારા અને જ્યોતિના પ્રેમની વાત તે જાણે છે; કાકાની સંપત્તિ મેં જ્યોતિને ખાતર તજી દીધી છે એ વાતથી તે વાકેફ છે; એમ છતાં પણ તેણે ખટપટ કરીને જ્યોતિ સાથે પોતાનાં લમ કરવાનું નક્કી કર્યું અને મારી આગળ ‘ઉઠ્યા ચોર કાટવાળને દડે’ તેમ કહેવા લાગ્યો કે : “ એમ કરવામાં મેં કાંઈ તારો કે આર્થશૂઢિનો ગુન્હો કર્યો નથી ! ” અરેરે ! આ કહ્યું હૃદયના માણસને શું કહેવું ? શું મારો ગુન્હો તેણે કર્યો નથી ? મિત્રની પ્રેમિકા પર તરાપ મારવી, એ શું મિત્રદ્રોહ નથી ? પણ...હું ભૂલ્યો તે ક્યાં મારો સાચો મિત્ર છે ? અનેક તાલીમિત્રો જોવો તે એક, માફ દિલ દૂભાય કે નહીં, તેની પરવા ક્યાંથી રાખી શકે ? હા ! જમત પરથી જો વૈરાગ્ય આવે તો આવાઓને લીધે જ આવે ! પ્રભો ! માફ શું થશે !—”

તે ઉંચે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો. જાણે ચન્દ્ર તેનાં દુઃખની પરવા ન કરતાં તિરસ્કારથી હાસ્ય કરી રહ્યો હોય, એમ તેને લાગ્યું. તે બોલ્યો : “ શું નિશાકર માફ હાસ્ય કરે છે ? અરે ! બૂઝા ! જો ગુરૂપત્નીના પ્રેમની ખબર છે, એમ છતાં પણ તું માફ હાસ્ય કરે છે ? તારી ફજેતી થવાથી તું અન્યની પણ ફજેતી કરાવવા તૈયાર છે ? ફૂર ! ફૂર ! મારા સામું ન જો. માફ હૃદય તું નહીં પિંછાની શકે. ધડીભર તે ચીરીને જો તો ખરો કે તેમાં કાની મૂર્તિ વિરાજે છે ? એ મૂર્તિ સિવાય આ હૃદયમાં કાંઈનું સ્થાન નથી. હૃદય શું, અંગેઅંગમાં, રોમેરોમમાં, અણુઅણુમાં તેજ મૂર્તિ-જ્યોતિની મૂર્તિ વિરાજિત છે !—પણ અહો ! આ શું ? જ્યોતિ ! જ્યોતિ ! તું આકાશમાં ચન્દ્રની જગ્યાએ ક્યાંથી ? શું સમસ્ત જગત પર તું પ્રકાશ પાડે છે ? મારા હૃદયમાં-ગહાર-ગ્યાં જેઉં ત્યાં તુંજ છે, એમાં તો શક નથી...ઓ...હો ! ઉતરી ! ઉતરી ! પ્રથમ ચન્દ્રવદન એકલું દેખાડ્યું-હવે તારું આખું શરીર !—અને તું ? નીચે ઉતરે છે ? —હસતી, મલપતી, સાન કરતી...શું મને બોલાવે છે ?...આવું ? તારી સમિપે ? ...હા, ગિરિ, ગુફાઓ, મહાસાગરો-પર્વ ઉદ્ધાવીને હું તારી પાસેજ આવીશ. આપણે બે અનન્ત સુખોમાં મહાલીશું. જમત જોશે કે, હું દિવ્ય અને તું જ્યોતિ-એ બે એકઠાં થતાં દિવ્યજ્યોતિ પ્રકટશે !

...સમિપે? મારી સામેજ?...આ હું શું જાઉં છું? શેષશ્યામી ભગ-
વાન વિષ્ણુની પેઠે તું મહાસાગરનાં તરંગોમાં સિંહાસને વિરાજિત !
શું તારી નિકટમાં માફ આસ્રવ ખાલી છે? મને સાન કરે છે?
બોલાવે છે? લે, હું આવ્યો...મને ખીજ કાઢતી પરવા નથી..મને
ખીજું કાઢજ જોઈતું નથી.....તું...તું અને તુંજ.....પ્રિયે !
આ આવ્યો!—”

આ શબ્દો સમેત તે સાગરનાં જળમાં ટગરટગર જોતો લૌચના
કંઠેરા ઉપર ચઢ્યો...અર્ધો બહાર અને અર્ધો અંદર રહીને તે કહેવા
લાગ્યો: “ શું તું મને જ-એકલાને જ-ચાહે છે? અહા! માફ બાગ્ય
પ્રુથ્વું!...ખસ...હવે નવેનિધિ અને અષ્ટમાસિદ્ધિ મળ્યાં! પ્રિયે
ખફે છે કે “સોડહં સોડહં” તું રટે અને સાડહં સાડહં હું રડું,
એ સુભાગી દિન ક્યાંથી?...આવ, આપણે બેટીએ...” આટલું
કહેતાં કહેતાં તો તેણે લૌચના કંઠેરા, હાથથી મૂકી દીધો અને દરિ-
યાના પાણીમાં ‘ઝંપલાવ્યું’!

લૌચના કેબિનમાંથી તે વખતે મોટા શોરખકાર થયો: “ શ્રી
ચીઅર્સ ફાર મિ. હાફિઝ, હિપ હિપ હુરરે!”

શોરખકાર શામી ગયો. તુતક પર આ વખતે કાંઈ ન હતું.
લૌચ સડસડટ ચાલી જતી હતી. દિવ્યકુમારે પાણીમાં બૂસ્કો માર્યો,
તે વખતે તેને કાંઈએ જોયો નહતો. કેબિનમાંના શોરખકારમાં કદાચ
પાણીમાંના ધબકારો કાંઈએ સાંભળ્યો નહોં હોય! ત્યારે શું દિવ્યકુમાર
ફૂળી ગયો? શું તેને કાંઈએ ખ્યાલ્યો નહોં? દિવ્યકુમારનું શું થયું?

પરિચ્છેદ ૧૨.

આઘાતપરંપરા !

દિવ્યકુમારે જે વખતે દરિયામાં બૂસ્કો માર્યો તે વખતે લૌચના
કેબિનમાંથી જે શોરખકાર થયો હતો તે મિ. અબ્દુલ હાફિઝની
લેવાપલ્લી સલામતિનો શોરખકાર હતો. મત પરિચ્છેદમાં આપણે જોયું
છે કે, તેને તુતક ઉપરથી તેના મિત્રો લગભગ ઉચકીને કેબિનમાં
લઈ ગયા હતા. અંદર લઈ જવા બાદ એક યુવકે પ્રશ્ન કર્યો: “મિ.
હાફિઝ, અમારામાં ટટો ઉભો થયો છે કે, તમારી રકમી સાલગ્રેહ
કે ૨૪ મી? એક પક્ષ કહે છે કે ૨૩ મી અને ખીજો પક્ષ કહે છે
કે ૨૪ મી.”

હાદિએ કહ્યું: “ એટલા માટેજ તમે મને અહીં ધસડી લાવ્યા ? મને ૨૩ વર્ષ પૂરા થઇને આજ ૨૪ મું વર્ષ બેઠું છે. ”

આ સાંભળીને કેટલાક બોલી ઉઠ્યા: “ ઘેટસ ઇદ ! અમે ૨૩ મી કહી તે ખરાબર છે—”

બીજા કેટલાક બોલ્યા: “ નહીં. નવા વર્ષ માટેજ ઉત્સવ ગણાય. અમારું કહેલું જ સાચું છે. ”

એક જણે કહ્યું: “ ભાઈઓ, રકઝક છોડી દો. મિ. હાદિજની ૨૩-૨૪ મી સાલગ્રેહ માટે આપણે આજ એકઠા થયા છીએ, એમ કહેવામાં હરકત નથી. ”

બીજાએ કહ્યું: “ નહીં. એમ કાંઈ અધકચરું સમાધાન ના ચાલે. કાંતો ૨૩ મી માટે કહો કે કાંતો ૨૪ મી માટે કહો. ”

આ પ્રમાણે ખૂબ સવાલ જવાબ બંને પક્ષોએ કેટલીક વાર સુધી કર્યા પછી એક યુવકે કહ્યું: “ મહેરબાની કરીને વાદવિવાદ છોડો. આપણે એટલુંજ કહીયું કે, મિ. અબ્દુલ હાદિજને સાલ મુસારક ઇચ્છવા આજે આપણે એકઠા થયા છીએ. બોલો, “ શ્રી સીઅર્સ ફોર મિ. હાદિજ, હિપ્ હિપ્ હુરુરે. ”

સૌએ એકે અવાજે એ હર્ષનિનાદ ઝીલી લીધો. એજ વખતે હાદિજનું ધ્યાન યુવકોના ચહેરાઓ તરફ ગયું અને તે બોલ્યો: “ અરે, પણ મિ. દિવ્યકુમાર કેમ અહીં જણાતા નથી ? મારી સાથે તેઓ તુતક ઉપર હતા. ત્યાંથી તમે તેમને પણ અહીં લાવ્યા નથી ? ચાલો, એમને બોલાવી લાવીએ. ”

આમ કહીને તે ધસારાખંધ કેબિનમાંથી નીકળીને તુતક ઉપર આવ્યો. તેની પાછળ એ ચાર યુવકો આવ્યા. જ્યાં પ્રથમ દિવ્યકુમાર ઉભો હતો ત્યાં જોતાં તે નજરે પડ્યો નહીં. તે બીજે ક્યાંક ઉભો હશે, એમ ધારીને બીજે સ્થળે તપાસ કરવામાં આવી. પણ તે દેખાયો નહીં !

“ અરે, હમણાંજ અહીં તેઓ ઉભા હતા અને ગયા ક્યાં ? ”

“ કેબિનમાં હશે ” એક યુવકે કહ્યું.

અહીં તહીં, કેબિનમાં, તેમજ લોંચના બધા ભાગોમાં તપાસ કરવામાં આવી પરંતુ તે જડ્યો નહીં.

હવે અબ્દુલ હાદિજનો ચહેરો ફિક્કો બની ગયો. તે ઝળઝળા સાદે બોલ્યો: “ દોસ્તો, કાંઈ ઝમગીન બનાવ બન્યો હોય એવી શંકા મને ઉપજે છે. ”

એક જણે કહ્યું: “પણ તેઓ આપણી સાથે આવ્યા હતા ખરા?”

હાકિએ જવાબ દીધો: “હા. હા. મેંજ તેમની સાથે અહીં વાતચિત કરેલી છે ને? મિ. નંદકિશોર સાથે તેઓ આવ્યા હતા એમાં તો શંકા નથી.”

નંદકિશોરે કહ્યું: “હા હુંજ તેને અહીં લાવ્યો હતો. પણ તે આપણી સાથે આનંદમાં ભાગ લે છે કે નહીં, એ આખતમાં મેં ખ્યાન આપ્યું નહોતું.”

ઉદાસ ચહેરાથી હાકિએ કહ્યું: “ભાઈઓ, મિ. દિવ્યકુમાર ખૂબ ગમગીનીમાં હતા, એની મને ખાત્રી છે. મારી હરતી માટે જેટલી મને ખાત્રી છે, તેટલીજ ખાત્રી તેઓની સાથે મેં લોચિના તુતક ઉપર વાતચિત કર્યાની છે. આપણે આપણી ગમ્મતમાં પડ્યા એ ખૂંડે થયું છે. લોચિ એકદમ ઉભી રખાવો. કદાચ તેઓએ દરિયામાં પડતું મૂક્યું હશે તો? નક્કી એમજ થયું હશે. અહીં નથી એટલે તેમણે દરિયામાં ભૂસ્કો માર્યો હોય એમાં લગારે શંકા નથી.”

ચારે પાસ આ ઉદ્ગારો સાંભળીને ખેદ પ્રસરી રહ્યો. સૌનાં મોઢાં વ્હીલાં પડી ગયાં. આ આનંદપ્રસંગમાં આ ગમગીની ઉત્પન્ન થવાથી સૌને ખરાબ લાગ્યું. લોચિ ઉભી રાખવામાં આવી. જ્યાં દિવ્ય-કુમાર ઉભો હતો ત્યાંથી તે દરિયામાં કુદી પડ્યો હોય એવાં કાંઈ ચિહ્ન જણાયાં નહીં. તેનો એકાદ રૂમાલ કે કપડાનો એકાદ ટુટલો કંઠે કે એવી કાંઈ ખીજ નિશાની એ રથળે પડેલો નહતી. તે લોચિમાં નથી એટલે તેણે દરિયામાંજ જંપલાવ્યું છે એમાં તો લગારે શંકા નથી, એમ હાકિજ વારંવાર કહેવા લાગ્યો અને કદપાત કરવા લાગ્યો: “દુનિયા મને શું કહેશે? આપણા જેવા સ્વર્થીઓ પર દુનિયા લ્યાનત વરસાવશે! આપણે આનંદમાં મશગુલ રહ્યા અને એ દુર્ભાગી, દુઃખી જીવની લેશપણ દરકાર ન રાખી! એક નજીવી તકરારને સારૂ તમે મને કેળિનમાં ઉઠાવી ગયા? તમે તમારા સ્વર્થમાં બળ્યા પણ મારી તો આ ખનાવથી આખરૂં જશે! લ્યાનત! લ્યાનત હોજો આપણા સ્વર્થ ઉપર!—આપણી મોજશોખો ઉપર!”

લોચિના દામદારોએ આ વખતે દરિયામાં ઉતરવાની તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી. તેઓએ હાકિજના કહેવા ઉપરથી ગળુત્રી કરી કે બાકાક ઉપર તેઓ ખન્ને વાતચિત કરતા હતા. તે પછી દિવ્ય-કુમાર એકલો પડતાં કદાચ દરિયામાં પડ્યો હોય. લોચિ તે દરમ્યાન

પૂરપાટ જતી હતી એટલે લગભગ જે અઢી માઇલ ગઇ હશે જેથી એટલા વિસ્તારમાં તપાસ ચલાવવી જોઇએ. આ કામ મુશ્કેલ હતું. લૌચપર કામદારો પાંચ જ હતા અને જે-અઢી માઇલના વિસ્તાર માં દરિયો ખૂંદવો એ કામ માટે ઘણાં માણસો જોઇએ. કામદારોએ લોચિના ઇજનમાંથી ભગની સિસોટીઓ ઉપરાઉપરી વમાડવા માંડી. તરતજ બંદર ઉપરની સરકારી માણસોની લોચિ સામો જવાગ વાળ્યો. સરકારી માણસો હમણાંજ આવી પહોંચશે અને તપાસ ચાલુ કરી દર્શાવું, એવું આશ્વાસન લોચિના ઉપરી કામદારે પોતાના માલિકને આપ્યું પણ તે તો અધીરાજ થઇ ગયો હતો. તેની ગમગીની અપાર હતી. પોતાના બાલ પીંખતો અને ખૂબ કટ્પાતના ઉદ્દગાર કાઢતો તે આજના દિવસને અશુભ દિવસ માનવા લાગ્યો; અને કોઇનું પણ કહેવું લક્ષમાં ન લેતાં “બસ, તેને શોધી કાઢો. ચાહે તે ખર્ચ થાય તેની ફિકર નહીં. ચાહે તેટલાં માણસો કામે લગાડવામાં આવે તેની ચિંતા નહીં; પણ તેને શોધીજ કાઢો.” એમ તે કહેવા લાગ્યો.

નંદકિશોરને પ્રથમ તો કાંઈ ખાસ દરકારની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ નહતી; પણ હાકિઝના હૃદયબેદક કટ્પાતે તેના દિલને પણ ડગમગાવ્યું. તેણે કહ્યું: “દિવ્યકુમારના મનની હાલત હમણાં હમણાં ધણીજ ખરાબ હોવાથી હું પણ મારું છું કે નક્કી તેણે ચિત્તભ્રમમાં આપવાન કર્યો હશે. તેના જીવનપ્રસંગોથી હું માહિત છું; કેમકે હું તેની રૂમતો સાથો છું.”

હાકિઝે કહ્યું: “બસ. મારા કહેવાને સાબિતી મળી ચૂકી. મિ. નંદકિશોર, તમે મારી પાસેજ રહો. આ તપાસ પૂરી થાય અને મિ. દિવ્યકુમાર મળે તો તો ઘણું સાફ થાય પણ જે નહીં મળે તો મને તમારી મદદ અને સલાહ જોઇશે.”

લૌચ પાછી ફેરવવામાં આવી; અને જે કામદારોને દોરડાં બાંધીને નીચે ઉતારવામાં આવ્યા. દોરડાં ઝાલવામાં વિદ્યાર્થીઓ પણ મદદ કરી રહ્યા. થોડીકવારમાં સરકારી માણસોની લૌચ આવી પહોંચી. તેઓને આ બનાવથી વાકેફ કરવામાં આવ્યા. સરકારી માણસોની સંખ્યા લગભગ ડઝનેકની હતી. તેઓમાંના ચાર માણસોને પુરતાં સાધનો સાથે દરિયામાં ઉતારવામાં આવ્યા. તપાસનું કામ ચાલુ થયું. જે સ્થળેથી આ બનાવની ખબર પડી તે સ્થળેથી લૌચ પાછા ફેરવીને અઢી માઇલના વિસ્તારમાં આ તપાસ ચલાવવા માંડી. દરમ્યાન હાકિઝની લૌચમાંના યુવકો હવેરા બનીને એક બીજાનાં મોં સામું

જેમ રહ્યા. સર્વના હૃદયમાં એક સરખી ગમગીની હતી. આવા બનાવથી દોને ખેદ ન ઉપજે ? હૃદયવિહારક પ્રસંગોમાં જ્યાં જ્યાં મૃત્યુ થાય છે ત્યાં ત્યાં તદ્વસ્થ માણસોનાં દિલમાં પણ ગમગીની પ્રસરી રહે છે. પરંતુ અહીં તો કૉલેજના એક સાથીએ આપઘાત કર્યો હતો અને જે વખતે સર્વે ખુશાલીમાં મસ્ત હતા તે વખતે આ બનાવ બન્યો હતો તેથી વિદ્યાર્થીઓની ગમગીનીમાં વધારો થયો હતો.

લગભગ એ કલાક સુધી તપાસ કરવામાં આવી. બાહોશ તરનારાઓ અને પાણીમાં બચાવનાં કામોમાં પ્રવીણતા મેળવેલાઓ દરિયામાં ઉતર્યા હતા; પરંતુ હા ! બધી મહેનત ફેશ્ટ મઠ ! બંદરથી થોડેક નજદિક તેઓ પહોંચ્યા ત્યાં સુધી માણસોએ બારિક તપાસ કરી; પરંતુ દિવ્યકુમારની લાશનો પત્તો લાગ્યો નહીં ! જ્યારે નિરાશાનું પરિણામ જાહેર કરવામાં આવ્યું ત્યારે હ્રાદિષ્ટના હૃદય ઉપર આઘાત થયો. તે બેશુદ્ધ બની ગયો. વિદ્યાર્થીઓએ તેની સારવાર કરી અને તેને આશ્વાસન આપ્યું. સરકારી અમલદારોએ પૂછપરછ કરીને પોતાની ચોપડીમાં આ બનાવની નોંધ કરી લીધી; અને લૅન્ડ બંદરને કિનારે આવી પહોંચી.

એ વખતે રાત્રિના લગભગ રહાડખાર થયા હતા તોપણ વાયુ વેગે પ્રસરી ગયેલી આ હોનારતની બિનાને લીધે લોકોનાં ટોળાં બંદરે એકઠાં થયાં હતાં. લોકોને પણ જ્યારે ખબર પડી કે, દરિયામાં પડેલા યુવકનો પત્તો લાગ્યો નથી ત્યારે તેઓને પણ ગ્તાનિ મઠ. કોઇક કાંઇક કહેવા લાગ્યા અને કોઇક કાંઇક અભિપ્રાય આપવા લાગ્યા.

હ્રાદિષ્ટ બંદરને કિનારે આવ્યો સારે જરાક સ્વસ્થ થયો હતો. નંદકિશોર તેની સમિપજ રહ્યો હતો. તેને હ્રાદિએ પૂછ્યું. “મરનારનાં કુટુંબીઓ ક્યાં રહે છે ? મિ. નંદકિશોર, આપણી પહેલી ફરજ એ છે કે, આપણે એ લોકોને આ સમાચારથી વાકેફ કરવા. આપણા ઉપર નૈતિક જોખમદારી એાછી નથી. અરેરે ! મારો એ : દુઃખી બિરાદર, મારી મદદની ઇન્ટેન્જરી છતાં પણ મારા હાથમાં જ જાણે ગુજરી ગયો હોય, એવું મને દુઃખ થાય છે.”

નંદકિશોરે કહ્યું : “મિ. હ્રાદિષ્ટ, મજબુત મન રાખો. મિ. દિવ્યકુમારના કાકા ઍરોનેટ મધુસૂદનરાય મલાકમાં રહે છે. જો તેમને ખબર આપવી ઉચિત લાગતી હોય તો તમે કહો તેમ કરીએ. લોકશ્રી તો અત્યારે મળી શકે તેમ નથી.”

“આપણે મોટરમાં જઈશું. પણ અત્યારે જવુંજ નોંધએ, એમાં તો સંદેહ નથી.” બીજા યુવકો તરફ ફરીને હાકિએ કહ્યું: “ભાઈઓ, આપણી મિજલસ અહીં વિખરાય છે. આપણે સફર શરૂ કરી ત્યારે હસ્તા અહેરાઓથી કરી હતી પણ સફર પૂરી થતાં આપણાં હૃદય ચીરાઈ ગય એવી હોનારતથી ગમગીન અહેરે આપણે પાછા ફર્યા છીએ. જેવી માલિકનો મરણ! ગિરાદરો, તમે સૌ તમારે ઘેર જાઓ. હું અને મિ. નંદકિશોર મોટરમાં મલાડ જઈશું.”

નંદકિશોર પોતાની સાથે આવવા રાજી છે કે નહીં તેની પૂછ-પરછ કે પરવા કર્યા વિના, હાકિએ તેનો હાથ ઝાલીને લોકોની ગીર્ધામાંથી બહાર પડ્યો; અને સરિયામ રસ્તાપર જઈને એક મોટર ભાડે કરીને મલાડને પંથે તે મોટર હાંકારાવી.

માર્ગમાં તેણે નંદકિશોરને અનેક પ્રશ્નો કરીને દિવ્યકુમારના કુટુંબની હકિકત પૂછી લીધી; દિવ્યકુમારના સ્વભાવ વિષે અને તેના જીવન વિષે પણ પ્રશ્નો કર્યા. નંદકિશોરે મરનારને તરંગી સ્વભાવનો અને અવ્યવહારિક જણાવ્યો. જ્યોતિની આગતમાં મરનાર હિં-લાઈથી પોતાનો કંકો ખરો કરવા મથતો હતો અને જ્યોતિનાં માખાપ તેની વિરૂદ્ધ હતાં છતાં પણ તે તેની આજ્ઞા ઓડતો નહોતો એમ તેણે જણાવ્યું. હાકિએ આ ઉપરથી કહ્યું: “મિ. નંદકિશોર, મારે કહેવું નોંધએ કે, તમે તમારા મરનાર સાથીને તરંગી અને બિનવહેવાર કહીને અન્યાય કરો છો. એમણે મને જે હકિકત કહી હતી તે ઉપરથી મને લાગે છે કે, તેઓ તરંગી નહતા. તેમનો પ્રેમ અસ્થાને નહતો. તેમના પ્રેમનો જવાબ પણ તેમની પ્રિયા તરફથી દિલસોજીભરેલો મળેલો હતો. હવે તો એ આગતની ચર્ચા નકામી છે; પણ તેમના પ્રેમમાં કાંટા રૂપ તેમનો કાષ્ટ ઝોળાખીતો થઈ પડ્યો હતો, એમ તેમનું કહેવું હતું. કાષ્ટક માણસ રૂ. ૨૦ હજાર આપીને તેમની ઇચ્છિત સ્ત્રીને પરણી જનાર છે, એમ તેમણે મને કહ્યું હતું. એ માણસ કાણ છે, એની તમને ખબર છે?”

નંદકિશોરના ગળામાં આ વખતે ઘોઘરી ખાઝી. જરાક ખુંખારો કરીને તે બોલ્યો: “ના. હું એ વિષે કાંઈ જાણતો નથી.”

હાકિએ: “મેં એ માણસનું નામ મરનાર પાસે માગ્યું હતું. તેઓ તે નામ કહેવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં તો આપણા મસ્તીખોર દોસ્તો મને ફબિનમાં ખેંચી ગયા. જો મને એ માણસનું નામ મળ્યું હોત તો હું તેને સમજાવવા જવાનો હતો. જરૂર પડત તો તેને

રૂપીઆ આપીને પણુ આ ખાતમથાથી હાથ ઉઠાવવા સમજાવવાનો હતો; પણ હવે એ નકામું છે. પાક પરવરદિગારની મરજી મારી કાશિખોની તરફેણમાં નહીં હોય! જેવું ફિસ્મત!”

નંદકિશોર: “હાસ્તો. હું કે તમે હવે આમાં વિશેષ શું કરી શકીએ તેમ છીએ?”

તેઓ બીજી પ્રકીર્ણ વાતચિત કરવા લાગ્યા અને એટલામાં મધુસૂદનરાયનો ખંજભો આવી પહોંચ્યો.

નંદકિશોર કિંવા અબ્દુલ હાદિઝને મધુસૂદનરાયનો ખંજભો મલાહમાં ક્યાં આવેલો છે, તેની ખબર ન હતી; પરંતુ જે ભાકુતી મોટરમાં તેઓ આવ્યા હતા તેના હાંકનારને એ ખંજલાની ખબર હતી; કારણ કે, અંગાઉ ઘણીવાર એરોનેટ સાહેબના કેટલાક મહેમાનોને અથવા મુખાધથી મળવા આવનારાઓને તે અહીં લાગ્યા હતા. ખંજલાના દરવાજા આગળ મોટર ઉભી રાખીને હાંકનારે મોટરનું ભંગળું ખે ત્રણવાર વગાડ્યું; એટલે દરવાજા પાસેની ચોરડી-મથાથી ફાનસ લઇને માળા બહાર નીકળ્યો; અને બોલ્યો: “કોનું કામ છે?”

મોટર હાંકનારે કહ્યું: “એરોનેટ સાહેબનું કામ છે.”

“વાહ! આટલી મોડી રાત્રે કાંઈ શેઠ સાહેબ મળે ખરા? સહવારે આવજો.”

અબ્દુલ હાદિઝ અને નંદકિશોર મોટરમાંથી નીચે ઉતર્યા અને દરવાજા પાસે ગયા. અબ્દુલ હાદિઝે માળીને કહ્યું: “ભલા માણસ, એક બહુજ ગમગીન સમાચાર એરોનેટ સાહેબને કહેવા સારું અમે આવેલા છીએ. એ સમાચાર સાંભળવાની તારી હિમ્મત હોય તો હું તને કહું અને તે સાંભળ્યા બાદ આટલી મોડી રાત્રે અહીં આવવામાં અમે વાજબી કામ કર્યું છે કે નહીં, તે તુંજ વિચારી જોજો.”

અબ્દુલ હાદિઝની નમ્ર વાણી, તેના અમારી પોપાક અને ‘બહુજ ગમગીની ભરેલા સમાચાર’ એ વાક્ય સાંભળીને માળીએ કહ્યું: “સાહેબ, શા સમાચાર છે, એ કહો તો ખરાબર સમજ પડે.”

“એરોનેટના સાહેબના ભત્રીજા દિવ્યકુમાર દરિયામાં ડૂબી ગયા છે.”

“હેં?! શું કહો છો, બાપજી! અમારા કુમારભાઈ ડૂબી ગયા? માળી આશ્ચર્ય સહિત એવો મતરાઈ ગયો કે, ઉપરું વાક્ય બોલતાં

ખોલતાં તેના હાથમાંથી ફાનસ પડી ગયું. “આપજી ! આ વાત ખરી છે ?”

“ખૂદના કસમ જો આ વાત ખોટી હોય તો ! બાઈ, ગભરાયે કાંઈ વળશે નહીં. ફાનસ હાથમાં લઈ લે. જો, તેમાંથી ભડકા થવા માંડ્યા.” અબ્દુલ હુદિએ કહ્યું.

માળીએ ફાનસ પાછું ઉઠાવી લીધું. તેની ચીમની બાંગી ગઈ હતી. બારતેલના રેલા ફાનસના નીચેના ભાગની આસપાસ ફરી વળ્યાથી તે ભાગ સળગતો હતો. માળીએ તેના ઉપર ધુળ નાખી દીધી અને પોતાની ઓરડીમાં તે પાછું લઈ જઈને બીજું ફાનસ સળગાવી લાગ્યો. તેણે કહ્યું : “ગોપાળદાસ કાકાને હું જગાડી લાવું છું.”

તે ખંગડાના ચોમાનમાં થઈને અંદરના ભાગમાં ગયો. થોડી-કમ વારમાં નોકરો જેવા જણાતા ત્રણ માણસો અને એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ સાથે તે પાછો ફર્યો. વૃદ્ધ ગૃહસ્થે દરવાજાની અંદરથી પૂછ્યું : “સાહેબો, માળીને ખબર આપનાર આપ જ છો કે ? હું બેરોનેટ સાહેબનો મુનિમ છું.”

અબ્દુલ હુદિએ કહ્યું : “મુખાબતા વેપારી સર રસુલ હુદિઝનું નામ તમે સાંભળ્યું હશે. હું તેમનો પુત્ર થાઉં છું. આજ મારી સાલગ્રેહ હોવાથી દરિયાની સહેલબાહે મારા કેટલાક મિત્રો સાથે હું ગયો હતો. દિવ્યકુમાર અમારી સાથે હતા; અને એ સહેલબાહ દરમ્યાન અમારી અંગળમાં તેમણે દરિયામાં પડીને આપઘાત કર્યો.”

વૃદ્ધ મુનિમે કહ્યું : “બહુ ખોટું થયું, અંદર પધારો. શેઠ સાહેબને આ વાત અત્યારે કહેવીજ પડશે.”

માળીએ દરવાજો ઉઘાડ્યો. મોટર હાંકનારે પૂછ્યું : “સાહેબ, હું જાઉં ?”

અબ્દુલ હુદિએ કહ્યું : “નહીં. અમારે પાછા જવાનું છે.”

તેઓ ખંગડામાં પેઠા. મુનિમે પૂછ્યું : “સાહેબ, આપની અંગળમાં આ ખનાવ કેવી રીતે બન્યો ?”

અબ્દુલ હુદિએ અથેતિ સર્વ વિગત મુનિમને કહી સંભળાવી. આ વાત સાંભળી રહ્યા પછી મુનિમે પોતાના ધોતીબદ્ધના છેડાથી આંખો દહોઈ અને ગળગળે સાહે કહ્યું : “સાહેબ, આ કુટુંબનો હીરો ગયો ! અરેરે, કુમારભાઈને આ શું સુઝ્યું ? એમના જેવા લાખ ફપીઆના માણસની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે. થોડીઆમાંથી

મેં તેમને રમાડેલા હતા. મને તો શું; પણ આ નોકરામાંથી કાઢીનેયે કદી ઉંચા સ્વરે તેમણે દૂંકાર સરખો કર્યો નહતો. અરે પ્રભુ ! આવા દેવ જેવા ભુવાનનું આપું મોત !”

“મિ. ગોપાળદાસ, મને એમનો પરિચય આજ પહેલાં ખબર નહોતો” અખટુલ હાકિએ કહ્યું: “પણ મરતા પહેલાં તો કલાક અગાઉજ તેમણે મારી સાથે જે વાતચિત કરી તે ઉપરથી મારી તેમના તરફ દિલસોજી થઈ. તમે કહો છો તેવાજ ઉત્તમ સ્વભાવના તેઓ હોવા જોઈએ, એવી મને ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી અને તેથીજ આટલી મોટી રાત્રે પણ આ સમાચાર તેમના વડીલને કહેવા માટે હું આવ્યો છું. હેતુ થોડાક વખતથી ઠાકા ભરીજી વચ્ચે ઉંચા મન થયા હતા એમ મેં તેમના મુખેથી સાંભળ્યું હતું પરંતુ મોતના સમાચારથી તેમના કાકાને દુઃખ થશેજ, એમ હું માનું છું.”

“સાહેબ,” ગોપાળદાસે કહ્યું: “દુઃખ કેમ ન થાય ? બેરોનેટ સાહેબને આ સમાચાર હું કહીશ તે વખતે ધરતી ઉચ્ચપાથલ થઈ જશે, એમ કહું તો ચાલે. ચાહે તેવા તેઓ સાહેબ કડક છે; પણ તેમનું દિલ અંદરખાનેથી એવું કુંમળું છે કે તે બે વચ્ચે ઉંચા મન થયા પછી કુમારભાઈની ઝંખના તેઓ સાહેબ કરતા રહ્યા છે. કાંઈ નહીં તો હઝારવાર તેઓ સાહેબે મને કુમારભાઈ માટે આજ મુધીમાં સવાલો કરેલા હશે. આજે જ સુતા પહેલા સ્થાડા દશ વાગે તેઓ સાહેબે મને પૂછ્યું હતું કે, ‘મુનિમ ! કુમાર આફ્રિકા જવા ઉપડી ગયો કે ?’ મને ખબર મળી હતી કે, તેઓ કાલે જવાના હતા તેથી મેં તે મુજબ જવાબ દીધો હતો. આવી તો ઝંખના અમારા શેઠ સાહેબે કેટલીયે વાર કરેલી છે. પણ અરેરે ! હવે એમને હું ક્યે મોટે આ વાત કહી શકીશ ? સાહેબો, શું કરવું એની મને સમજણ પડતી નથી. અચાનક આ ખબર આપું અને એ બિચારા શેઠના હૃદય ઉપર આઘાત થાય તો કાંઈ નવી આફત ઉભી થવાનો ભય છે. આથી મારી મુંઝવણ વધે છે.”

અખટુલ હાકિએ કહ્યું: “અમારે શેઠ સાહેબ સાથે કાંઈ પરિચય નથી. એટલે તમારજ તે ખબર ધીમે રહીને તેમના સ્વભાવને અનુકૂળ રીતે તેમને કહેવી જોઈએ.”

મુનિમ થોડાક વખત વિચારમાં પડી ગયો. પછી બોલ્યો: “તમારે કહેવું ખરું છે. તમે બન્ને અહીં બેસો. હું પ્રથમ શેઠ

સાહેબનાં બહેનને ખપર કંઈ છું અને તે પછી વિચાર કરીને કેવી રીતે કામ કરવું તે નક્કી કરું છું.”

આમ કહીને મુનિમ બંગલાના અંદરના ભાગમાં ગયો અને અમુદુલ હાદિઝ તથા નંદકિશોર દિવાનખાનામાં બેઠા. તોફાને દિવાનખાનાના પારણા આગળજ ઉભા રહીને માંદોમાંદો ધીમેથી વાતચિત કરતા રહ્યા.

આશરે ૭૧ કલાક પાઠ મુનિમ દિવાનખાનામાં પાછો આવ્યો. તેણે કહ્યું: “સાહેબો, શેઠ સાહેબને જગાડાને આ વાત અમે કહી છે. તેમનાં બહેન જ એ ખપર કરવાનું કામ માથે લાધું એટલે એ વિષેની મારી મુંઝવણ ટળી ગઈ છે. તમે હવે શેઠ સાહેબની પાસે ચાલો. તેઓ તમારા મ્હોંથી જ આ બનાવની વિગત સાંભળવા માગે છે.”

મુનિમે પહેલાં અમુદુલ હાદિઝને કહ્યું હતું કે, આ ખપર બંગેનેટ સાહેબ સાંભળશે એટલે કદાચ ધરતી ઉથલપાથલ થઈ જશે. અમુદુલ હાદિઝને તે સાંભળ્યા પછી ખૂબ ચિન્તા થતી હતી કે, વખતે આ સમાચાર સાંભળાને મરનારના કોકાનું હૃદય ધારતીથી એકાએક બંધ પડી જશે તો પોતાને માથે વળી વધુ કાળી ટીકી આવશે; પરંતુ મુનિમે પાછા કરીને જ્યારે કહ્યું કે, ‘તેઓ તમારા મ્હોંથી જ આ બનાવની વિગત સાંભળવા માગે છે’ ત્યારે અમુદુલ હાદિઝને એક રીતે નિરાંત વળી. મરનારના કાકાએ કહ્યું હેતું રાખીને આ સમાચાર સાંભળ્યા છે એટલે હવે તેની તબિયત ભારે ભય રાખવા જેવું નથી, એમ ધારીને તે તેની પાસે હિમ્મતથી જાતે તૈયાર થયો. તે ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો. પણ નંદકિશોર બેસીજ રહ્યો તે બેઠને તેણે કહ્યું: “ચાલો, આવો છો ને?”

નંદકિશોર: “ના. તમે એકલા જ જાઓને? હું અહીં બેઠા છું.”

તે કેમ ના પાડે છે, એ વિષે કાંઈ સવાલ જવાબ કરવા જેવો આ વખત ન હોવાથી તેને વિશેષ આગ્રહ કર્યા વિના અમુદુલ હાદિઝ એડલો મુનિમની પાછળ પાછળ ગયો.

મધુસૂદનરાયના ઓરડામાં તે પેઠા એટલે એક આરામ ખુરશીમાં બેઠેલા તે વૃદ્ધ જને તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “તમે જ સર રમુલ હાદિઝના પુત્ર કે? બેસો. તમારા પિતાને હું સારી પેઠે જોળખું

હું અને તેઓ પણ મને સારી પેઠે ઝોળખે છે. મારા જીવાન મિત્ર ! મારા માટે તમે બહુ જ ખરાબ સમાચાર લાવ્યા છો. મારા બહેને મને બધી વાત કહી છે. બેઠક, અમારા અંતઃકરણ ઉપર આ ખબર સંભળીને આઘાત થયો છે; પણ આ ખબર અત્યારે જ કહેવા સારી ખાસ અહીં આવવાની તમે તરદી લીધી, એ માટે હું તમારો જેટલો આભાર માનું તેટલો આછો છે. મને પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી આ બનાવની હકિકત અક્ષરે અક્ષર કહી સંભળાવશો ? ”

અબ્દુલ હકિમે એકવાર ફરીથી આ બનાવની વિગત કહી સંભળાવી. ૨૬ ઍરાનેટે અંતિમ બાજ સંભળ્યા બાદ નિસાસા સાથે “ હરિ ! હરિ ! ” એટલા જ ઉદ્ગાર કહ્યા અને તે બાદ કહ્યું :

“ તમે હરિમાર્ગ પુષ્કળ શોધ કરાવી છે, એમ કહ્યું ને ? ”

“ હાજી. હા માથુસો શક પડતા વિસ્તારમાં લગભગ અઢી કલાક સુધી મહેનત કરી ચૂક્યા છે. પોલિસ સત્તાવાળાઓએ મને જણાવ્યું છે કે, ‘ભાશ એક બે દિવસ જરૂર પાણી ઉપર તરી આવશે. અમે તે વશે પારિક ચોકસાઈ રાખીશું અને જો તે મળી આવશે તો તુર્તજ ખબર આપીશું. ’ ”

“ બહુ જ ખેલ્લનક સમાચાર ! ”

“ સાહેબ, મેં અહીં ખર્ચની જરૂરે ક્યાશ રાખી નથી અને હજી પણ હું તપાસ કરાવવામાં બેર કાળજી રાખવાનો નથી. ”

“ તમારું એ સૌજન્ય છે. મારા તરફથી પણ હું તમને આ તપાસની પરવાનગી આપું છું. હું પોતે તો માંદો અને અશક્ત હોવાથી જાતે અહીં શકું તેમ નથી પરંતુ મારે મુનિમ તમારે ત્યાં આવતી કાલે સહવારે આવશે. તમે પુનઃ એ શક પડતા વિસ્તારમાં કાલે તપાસ કરાવશો. મસ્તારનું રાખ અમ ક્યાં ? તે ત્યાં જ હોવું જોઈએ. ”

“ હું પણ એજ સવાલ ક્યારનો મારા મનને પૂછી રહ્યો છું. આવતી કાલે સહવારથી જ હું જાતે ફરી તપાસ માટે જઈશ, એની હું આપને ખાત્રી આપું છું. આપના મુનિમને મોકલશો તોયે વાંધા નથી અને તો મોકલો તોયે ચાલશે. ”

“ હું તમારો અત્યંત આભાર માનું છું. વાર. એક પ્રશ્ન કરવાનો રહ્યો. મારા મરનાર બત્રિજએ પોતાના મરણ પહેલાં તમારી સાથે જે વાતચિત કરી એમ તમે કહ્યું તેમાં મારે અને તેને થયેલા કમનસિય કપડા વિષે તેણે કાંઈ કહ્યું હોવું જોઈએ. ”

“ ઝરોનેટ સાહેબ, મરનારે એ બાબતને માટે ‘ઝંઝો’ શબ્દ વાપર્યો ન હતો. તેમણે ‘મતભેદ’ શબ્દ વાપર્યો હતો. સિદ્ધાન્તોને ખાતર આપની સાથે પોતાને મતભેદ પડ્યો હતો એમ જણાવીને મરનારે આપના માટે તો અત્યંત માન ભરેલાં વાક્યો કહ્યાં હતાં. ”

ઝરોનેટ: “ માફ કરવું જ હતું કે, તે કદી મારા પ્રત્યેનું અંગત માન વિસારી દેશે નહીં, હા ! પણ હવે એ વિષે વધુ વાત કર્યાથી શું વળે ? મુનિમ, મિ. હુદ્દિઝને માટે એક ઇલાખદા ઓરડા માં બિછાનાની ગોઠવણ કરાવો. ”

અબ્દુલ હુદ્દિઝે કહ્યું: “ નહીંજી. એવી તસ્દીની જરૂર નથી. મારે ઘેર મારે પાછા ફરવું જ જોઈએ. હું પાછો ન જઈ તો મારા પિતાને ચિન્તા થાય. ”

“ તો પછી હું વધુ આમહ કદી શકું તેમ નથી. તમારા પિતાને મારા સલામ કહેજો. ”

અબ્દુલ હુદ્દિઝ એ બાદ ઝરોનેટ પાસેથી જવાની પરવાનગી માગીને દિવાનખાનામાં પાછો આવ્યો અને નંદકિશોરને સાથે લઇને અંગલા બહાર ઉભી રહેલી મોટરમાં બેસીને તે પોતાના ઘર તરફ વિદાય થયો.

અબ્દુલ હુદ્દિઝના જવા પછી વૃદ્ધ ઝરોનેટે પોતાના મહુમ્મ ભત્રિજની છેલામાં છેલી તસ્વીર દિવાનખાનામાંથી મંજાવી; અને કેટલીયે વાર સુધી તે તસ્વીર પોતાના હાથમાં રાખીને તે તેના તરફ એકી ટશે જોઇ રહ્યો.

અબ્દુલ હુદ્દિઝ તેની પાસેથી ગયો તે વખતે પાછલી રાતના સ્કાડા ત્રણ થયા હતા. અર્ધા કલાક પછી એટલે ચાર વાગે મુનિમ આ વૃદ્ધ ઝરોનેટને દવા આપવા માટે તેના ઓરડામાં આવ્યો ત્યારે તે ઓરડામાંના દેખાવ જોઇને તે આમો જ બની ગયો. વૃદ્ધ ઝરોનેટના બન્ને હાથ તેની છાતી ઉપર અદ્ય વાળેલી સ્થિતિમાં પડ્યા હતા અને તે અદ્ય વચ્ચે દિઅકુમારની છાતી વૃદ્ધ જને મજબુતપણે છાતી સરસા દેખાવી રાખી હતી. મુનિમે પાસે જતાં જોયું કે, ઝરોનેટના શ્વાસોશ્વાસ ચાલતો ન હતો ! તેણે અખિા ફટારી ઢીધેલી હતી અને તેના પગ આરામપુરથી નીચે લખડતા પડ્યા હતા !

આ લખંકર દશ્મ જોઇને મુનિમ ગભરાઇ ગયો. “ શેઠ સાહેબ ! શેઠ સાહેબ ! ” એવી ખૂમો તેણે પાડી પણ શેઠ સાહેબના ઠેઠ

પિંજરમાં તેમનો આત્મા રૂપ પંખી વસતો ન હોવાથી જવાબ ન મળ્યો ! શેઠનો આત્મા ઉડી ગયો હતો ! ભત્રિજની ખોટ, ખીજાં સર્વ કરતાં તેને વિશેષપણે સાક્ષી હતી. પોતાના આત્માનું કંકળાણુ ખામના દેખતાં તે દબાવી શક્યો હતો પણ એકાન્ત મળતાં તેનું હૃદય ભાંગી ને ભૂકો થઈ ગયું હતું ! તેના હૃદયની ગતિ એકાએક બંધ થઈ ગઈ હતી !

મધુસૂદનરાયના કુટુંબ ઉપર આઘાત પર આઘાત થવાથી સર્વેએ રોક્કળ કરી મૂકી.

પરિચ્છેદ ૧૩

અંતરના ઉલ્લસ.

“ જ્યોતિ, તારા બાપે આ ધરેણી તારે સારૂ મોકલ્યા છે. તે લે ? ”

“ મારા પિતાજીએ મોકલ્યાં છે ? મારે ધરેણી શું કરવાં છે ? બહારનાં આબૂપણો કરતાં અંદરનાં આબૂપણ હું વધારે પસંદ કરું છું. ”

“ પણ આ તો તારા વરને ત્યાંથી આવ્યાં છે. જોને, તદ્દન નવાં જ ધરાવેલાં છે. એ તો તારે પહેરવાં જોઈએ. ”

“ કોને ત્યાંથી આવ્યાં છે, એમ તમે કહ્યું ? ”

“ નંદકિશોરને ત્યાંથી સ્તો. ” જ્યોતિની મામી વિન્યાસદમી આમ કહીને જ્યોતિ સામે જોઈ રહી.

સુરતના પ્રતિષ્ઠિત વકીલ, જ્યોતિના મામા અમુલખરાયના મકાનના એક ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં આ બન્ને આ પ્રમાણે વાતચિત કરી રહ્યાં છે.

“ મામી, મને શંકા જ હતી કે, મારા અહીં આવ્યા પછી ત્યાં બધી ખટપટ શરૂ થશે. પણ આટલી બધી વહેલી થશે, એમ હું ધારતી ન હતી. હજી તો મારે આવ્યે દશ દિવસ પણ પૂરા થયા નથી એટલામાં પિતાજીએ મુંબાઈમાં પોતાનું ધાર્યું જ આખરે કર્યું ખરું ! આ ધરેણી કોની સાથે આવ્યાં, મામી ? ” જ્યોતિએ કહ્યું.

“ તારા મામા મુંબાઈ ગયા હતા તેમની સાથે. ”

“ મામી, હવે મારાથી અહીં રહેવાય તેમ નથી. હું પાછી મુંબાઈ જવા માગું છું, પિતાજીએ જ્યારે મને અહીં મોકલવાનું

કરાવ્યું ત્યારે મને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, ‘બેટા, તારી મરજી વરફ હું કાંઈ જ નહીં કરું. માટે થોડાક દિવસ સુરત જઈ આવ’ આ જાહેર ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને હું તેમની સાથે અહીં આવી. મારી બા સાથે તે રાત્રે મારે ખૂબ રકઝક થઈ હતી. બાથે કોઈમાં મને ચાર-પાંચ સોટીઓ લગાવી દીધી હતી પણ પિતાજીની સમજાવટથી હું અહીં આવવા તૈયાર થઈ અને એ બાદ એક અકવાડીઆમાં હું શું જોઈ છું? મને દગો દેવાયો છે ! મારા પિતાએ મારી સાથે વિશ્વાસપાત કર્યો છે ! રક્ષકે ભક્ષકની ગરજ સારી છે ! પિતાએ પુત્રીને અધારા કુવામાં ગણાડાવી છે ! મામી, હું એ સ્થિતિ સહન નહીં કરું. હવે જે મેં આદર્યું તે પાર પાડવાની જ. માટે કૃપા કરીને મને હવે મુંબાઈ મોકલો.’

થોડીકવાર સુધી વિન્યાલક્ષ્મી શાન્ત રહી. જ્યોતિએ પુનઃ કહ્યું: “મામી, કૃપા કરીને મને હવે મુંબાઈ મોકલો.”

વિન્યાલક્ષ્મીએ કહ્યું: “ભાણી, મુંબાઈ જઈને તું શું કરીશ? હવે જે બધું નક્કી થઈ ચુક્યું છે, તેમાં તું ફેરફાર શી રીતે કરાવી શકીશ?”

જ્યોતિ: “મામી, પ્રથમની ગોઠવણમાં શી રીતે ફેરફાર થઈ શકે? જેમ પહેલી ગોઠવણ માતા પિતાએ રદ કરી તેમ આ રદ કરે. હું એમ કરવા એમને એકવાર ફરીથી આગ્રહ કરીશ.”

“ગાંડી, આ તો હવે ન જ કરે. તારા મામા કહેતા હતા કે, કે, મધ કાલે વાજતે ગાજતે નંદાકશોરને ચાલેલા કરી દીધો છે અને આ ધરેણી તેના તરફથી તારે સારું મોકલવામાં આવ્યા છે.”

“એમ?” જ્યોતિ ધડીલાર તેની મામી સામું જોઈ રહી અને પછી કોઈથી લાલચોળ આંખ કરીને બોલી: “ત્યારે માતા પિતાને મન અને તમારે બધાને મન હું તો પત્થરનું કે લાકડાનું એક જડ પૂતળું છું ને? શું તમે બધાં મળીને મને જ્યાં ફેંકા ત્યાં મારે ફેંકાવું? બુદ્ધિ, જ્ઞાન, વિચાર, વિવેક અને અંતઃકરણ છતાં કાંઈ જ જાણે મારામાં ન હોય તેમ, તમે બધાં મને અંદા કિંમતમાં રમદોળો; અથવા તો ઉંડા પાણીમાં ઝબકાળો; અથવા કાંટાની વાડમાં નાખો કે પછી એકાદ ઝાડ પર બગામાં ફાંસો નાંખીને લટકાવો તોપણ મારે મંજુર જ કરવું. ખરું ને?”

“બહેન, આકળી શું કરવા માગ છે? આવું બધું તને કાંઈએ

ક્યારે કહ્યું ? તારા અહિતમાં શું તારાં વડિલો રાજ હશે ? કાંઈ સ્થળે એવું બન્યું છે ખરું કે, માઆપ પોતાનાં હાકરને દુઃખી સ્થળે જાણી જોઈને પરણાવે ? ”

“ શું આ સુખી સ્થળ જોયું છે ? ”

“ તારા મામા તો કહે છે કે, નંદકિશોર પૈસેટકે સંપૂર્ણ સુખી છે. વળી રૂપવાન છે, કુળવાન છે અને કૌલેજમાં બણે છે એટલે વિદ્યાવાન પણ છે. કહે, હવે એનામાં શું બાકી રહ્યું ? ”

“ મામી, મારે અંતર કોણ સમજશે ? હા ! સંપત્તિ, રૂપ, કુળ અને વિદ્યા, એ ચાર લગ્ન માટે આવશ્યક ઉત્તમ અંગ તપાસ્યાં એમ તમે કહો છો પણ તે તમારા દષ્ટિબિન્દુથી ને ? મને તે સાથે શી નિસ્પત ? એ ચારે બાબતમાં હું કાંઈ વિચિત્ર જાણ્યું છું ? ”

“ વાહ ! આવું કેમ બોલે છે ? તારા માઆપે વિગત જાણી અને તારા મામાએ પણ જાણી, એ બધાં ઉપર તને વિશ્વાસ નથી શું ? ”

“ મામી ! વિશ્વાસની વાત જો કરતાં હો તો, હું સાફસાફ કહી દઉં છું કે, મને વિશ્વાસ નથી. જોડું લાગે તો માર કરશો; પણ તમે સૌ વડીલો પ્રત્યે સંપૂર્ણ માન સહિત કહું છું કે, મારી આ હિમરે તો મારે જાતિતપાસ કરવાની જરૂર છે. મને શું અનુકૂળ છે કિંવા શું પ્રતિકુળ છે તે સંબંધી અવલોકનને પરિણામે ત્રિવેક વાપરવો એ હવે મારું કામ છે. હા, મને જ કે સાત વર્ષની હિમરે તમે પરણાવી દીધી હોત તો અત્યારે મારે માત્ર પ્રતિકુળ સંજોગોમાં તમને સૌને છૂપા શ્રાપ દષ્ટનેજ બેસી રહેવાનું હોત-સેંકડો આર્થબાળાઓ એ રીતે મનમાં ને મનમાં મુંઝામને સહન કરે છે-હઝારો આર્થ લલનાઓ “ પડ્યું પાનું નિભારી લે ” એમ ગચીને ચોંતાનું જીવન જેમ તેમ પૂરું કરે છે. હું પણ દશ વર્ષ અચાઉં પરણી ચૂકી હોત તો તેમ જ કરત. જો પરદેશ પડી હોત તો કાંઈની સાથે કહેવરાવત કે :

“ જઈ કહેજો મારને બાપ, દીકરી તમારી રે;

મરી જઈ સસરાનીમાં માંલ, પરદેશ નાંખી રે. ”

કહાય દુરદેશાવર ન પરણી હોત અને તારા અંતરના ઉભય બાલી કરવા માટે-મારાં દુઃખ રડવા માટે હું તમારી આમળા જણાવતી આવત ત્યારે તમેજ સહુ મારા પ્રત્યે કયા હાખવત અને ‘ બેસ, હવે હિમામ નથી. ખીરજ શખ, પ્રભુ સાં રૂંદેશ ’ વગેરે

વગેરે આશ્વાસનોનાં વેશુ મને કહેત. મામી, મેં કશું તેમ, એ બધું મારી પરિશિત સ્થિતિમાં ચાલી શકત; પણ એવા દુઃખમાં પડવા પહેલાં જ્યારે મને સંપૂર્ણ વિચાર કરવાની તક મળી છે ત્યારે- મારી અત્યારની સમજણી હિંમરમાં તો હું મારા ભવિષ્યના મુખના વિચારનો આર્થકાર જતો કરીશ નહીં "

" બાણી, આર્થ સંસારની ભાવનાઓમાં ઉછરેલી તું અંગ્રજોના જેવા નિરંકુશતાના વિચારો કરે છે, એ સાહે નહીં. હોં ? આપણા સંસારમાં સ્ત્રીઓને કહી શાસ્ત્રકારે સ્વતંત્રતા આપી નથી-કન્યાને તો ખાસ કરીને નહીં. આનું કારણ એ કે, આપણાથી બુદ્ધચૂક થવાનો સંભવ છે અને તેવી સ્થિતિમાં પુરુષો આપણને સારે માર્ગે દોરવે છે. " વિજયાલક્ષ્મીએ કહ્યું.

" મામી, આર્થસંસારની ભાવનાઓથી વિરૂદ્ધ રીતે હું વર્તતી નથી. મનુભગવાને પોતાની સ્મૃતિમાં અનેક પરસ્પરવિરૂદ્ધ શ્લોકો લખ્યા છે તોપણ તેને કન્યાને લગ્નની છૂટ આપ્યા વિના ચાલ્યું નથી. "

" એવું વળી તેં ક્યાં વાંચ્યું ? મનુસ્મૃતિમાં તો સાહે લખ્યું છે કે, તેર વર્ષ પહેલાં કન્યાને પરણાવી દેવી. વળી તેમાં લખેલું છે કે, સ્ત્રીઓને કાષ્ઠ કાળે સ્વતંત્રતા નથી. આપણે એનાં વાક્યોથી વિરૂદ્ધ વર્તવું ન જોઈએ. "

જ્યોતિએ કહ્યું: " મામી, તમે મોઢેથી એમને એમ આ બધું કહો છો, પણ હું તો તમને મનુસ્મૃતિના શ્લોકો દાંડી ખતાવવા તૈયાર છું કે, તેણે સ્ત્રીઓને સારી છૂટ આપવાની હિમાયત કરેલી છે. મનુભગવાન એમ નથી કહેતા કે-સ્ત્રીઓ તો રાડા-છંટો માટી-ને પત્થર છે ! સાંભળો:—

મનુસ્મૃતિમાં નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:

ત્રીણિ ઘર્ષાણ્યુ દીક્ષેત કુમાર્યૃતુમતી સતી

ઉર્ધ્વ તસ્માત્તુ કાલાદેધિદેત સદશં પતિમ્ ।

અર્થાત્: કન્યાએ ઋતુમતી થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાનાથી અધિક ગુણવાળા વરની વાટ જોવી; તેટલામાં તેણે વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણવાળા વરને પરણવું.

વળી કહે છે કે:

કામમામરણાતિષ્ઠેદ્ગૃહે કન્યાર્તુમતયપિ

નચૈવેનાં પ્રયચ્છેત ગુણદીનાય કહિંચિત્ ॥

અર્થાતઃ કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ જાલે મરણ પર્થત
બરમાં રહે, પણ પિતાયે ક્યારેય પણ ગુણહીનને આપવી નહીં.

ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હેતિ એમ કહેનાર મનુ જગવાન આવી
આપા કેમ કરે છે ? મામી, એનું કારણ તો હું એમ સમજું છું
કે, તે સ્ત્રીઓને ન્યાય આપવા માગે છે. તે કહે છે કે:

સંતુષ્ટોભાર્યયા મર્ત્યા મત્રા માર્યા તથૈષ ચ
યસ્મિનૈષ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર ચૈ બ્રુવમ્.

ભાવાર્થઃ જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરૂષ અને પુરૂષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ
રહે છે અર્થાત અન્નેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોય છે તે કુળનું સદા કલ્યા-
ણુજ થાય છે.

આનો અર્થ શું તમે બધાં એમ કરો છો કે, લાકડે માંકડું
વળગાડી દીધું એટલે નજરે ? જે પુરૂષ અને સ્ત્રીમાં પરસ્પરે પ્રીતિ
ન હોય તો સંતુષ્ટ કેમ થાય ? અને સંતુષ્ટ ન થાય તો પછી કલ્યાણ
કેમ થાય ?

મનુ જગવાન ત્રોજ અખ્યામમાં તો એટલે સુધી કહે છે કે:

દ્વોચંતિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુતસ્કુલમ્
ન શોચંતિ તુ યત્રૈતા વર્દતે તદ્વિ સર્વદા ॥

ભાવાર્થઃ જે કુળમાં સ્ત્રીઓ દુઃખી થતી હોય, તે કુળ તત્કાળ
નાશ પામે છે તે જે કુળમાં સ્ત્રીઓ દુઃખ પામતી નથી તે કુળ
સદા વૃદ્ધિ પામે છે.

મામા, મને કહેશે કે, આ શ્લોકો શું સાબિત કરે છે ? નાન-
પણથી આપણા આર્થ લોકો અને ખાસ કરીને અગ્નિ માતાઓ
હમના વરઘોડાના દલાવા લેવા માટે પોતાની દીચકુડી છાકરીઓને
પરણાવી દે છે; પણ મોટપણમાં કન્યા દુઃખી થાય છે કે નહીં તે
જોતો નથી. છાકરી પૈસેટકે સુખી થાય એટલે બસ-આવીજ આપણાં
હિંદુ માળાપોની પ્રત્ન હોય છે; પણ સોનેથી કન્યાને મઠી લવામાં
આવે છતાં તેના હલમના સંતાપ દૂર કરવામાં ન આવે તો બળ્યું
એ સોનું ! અને બળ્યું એ જીવનર !

આપણી જાણના સુવિખ્યાત નવલકથાકાર સ્વ. જીવદાનરામ-
ભાઈએ 'સ્નેહ મુદ્રા' માં કહ્યું છે:

“ નર જાત સુખી હશે અહિં કડી મ્હાલતી સ્વઅંદથી
પણ નારીને રોવા વિના નહિં કર્મમાં ખીજું કંઈ ! ”

* * * * *
“ શૈક્ષવ વિષે કર પીડીઓ અગ્રાત એક શિશુજને
ઉદ્ઘાહનાજ કરારમાં સહી કીધી મુજ, મુજ ગુરુજને
તાતે કહ્યું તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે
પ્રિય પતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે. ”

* * * * *
“ થઈ ગયાં જીવિત જૈય એક,
થયા તથાપિ નહીં જીવ એક !
કંઈ હતા મુજ ઉરે વિલાસો,
કંઈ પતિની હતી ઉર સૃષ્ટિ ! ”

મામી, આ આપણી હાલની લમપ્રથા અને તેનાં પરિણામ !
માઆપો કહે છે કે : “ અમે શાસ્ત્રને માનીએ છીએ; શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ
અમે કશું પણ ભરીયું નહીં, ” પણ ક્ષત્રિયુગમાં ખાસ જેની આગ્રા
માનવાની છે તેજ મનુસ્મૃતિની વિરુદ્ધ તેઓ વર્તે છે અને તેના પરિણામ
માં લાખજો માનસિક કન્જેડાઓથી આપણા સંસાર ઉમરામ ગયો છે ! ”

“ જ્યોતિ, તેં બધા શ્લોકો અને કવિતાઓ ટાંકી બતાવી
પણ અમે હાલનીજ રૂઢિમાં પરણ્યાં અને હાલનીજ રૂઢિમાં સુખી
છીએ તો પછી તું સુખી નહીં થાય, એવી શંકા શા માટે લાવે છે ? ”

“ મામી, તમારો અંગત હાખલો હું નહીં ગણું; પણ જે અનેક
સ્ત્રીઓ સારાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરીને આપણે ફરતી જોઈએ છે તે
બધીનાં હૈયાં તપાસ્યાં છે ? અરે ! એ બળતી સપડીઓ જેવાં ધમધમે
છે ! “ જુધે નાર પાંશરી ને જુધે જાન બાજરી ” એ એડુતોની
કહેવત આપણા હિંચી કામના હિંદુ લોકોને રૂચિર થઈ પડી હોય
તેમ તેજ સ્મરણમાં રાખીને બધા ભરથાર પોતાની બામાઓને હમે
છે. ‘ પ્રમદા છે પ્રીતિભાજન મન રંજન બીડ બાંજન ’ એ ભાવના
બૂલી જાય છે. સ્ત્રી એટલે અરિધાસનું પાત્ર—એ તો નમળા મન-
નીજ હોય, એને સ્વતંત્રતા નજ થટે, એમ ગણીને તેના પર તેઓ
ખૂબ હાકોડોડો રાખે છે. પરિણામ કેવું આવે છે ? હઝારો બાળકો
પોતાની ખીલતી જીવાનીમાં અક્ષણે કરમાઈ જાય છે—અરે, કેલેલીકને
તો આત્મહત્યા કરવી પડે છે ! “ પરદેશી સનજન ! હિંદુઓ
માળે જ જીવન કલેશમાં ” એ સ્વ. ગોવર્દનરાભાઈનું વાક્ય ખરું

છે. કાંઈ બાળાને કાંઈ દુઃખ તો કાંઈને કાંઈ દુઃખ ! પણ મામી, એમ તમે આમ સંસારના બૂધચરૂપ છો તેમ અન્ય બૂધચરૂ સમી બાળાઓ, સહિષ્ણુતા ધારણ કરે છે અને પતિનું કે સાસરીઆનું બૂંડું પ્રકાશમાં કદી પણ બોલતી ન હોવાથી, કમને પણ મનને મનાવીને નિલાવી લેતી હોવાથી, ઉપરથી ઉપરથી આપણને સૌ સુખી હોય, એમ લાગે છે. હું ખાત્રીથી કહું છું કે, હિંદુ સ્ત્રીઓ સુખી નથીજ અને તેનું મોટું કારણ માઆપો વગર વિચાર્યું નાન-પણમાંજ તેમને પરણાવી દે છે, તે છે. માઆપોમાં પણ આધેડ વયની અચાન માતાઓને લલાટે આ કલંક વધારે પડતું ચોટિયું છે, પુત્રાની માતાઓમાં વિવાહોત્સવો ઉજવવાની ખોટી હોશ; પુત્રવધૂ નરમાં લાવવાની એક જાતની ઘેલછા; હુકમ બજાવવા માટે અને તાબેદારી ઉકાવરાવવા માટે એક ગુલામડી ખરીદવાની તેમની માન-સિક્ક વૃત્તિ—આ બધાં કારણોને લીધે નાનપણમાંજ કન્યાઓનાં મામાં થાય છે અને રખેને આ વર ખીજે ઝડપાઈ જશે તો કન્યાને વર નહીં મળે, આવી ખોટી ધારતીથી કન્યાઓનાં માઆપ તરતજ વિવાહ અને પછી લગ્ન કરી નાંખે છે. જ્યાં સુધી આ પદ્ધતિ દૂર થશે નહીં ત્યાં સુધી—

“ આપણે સહન કરવું જોઈએ ” વિજ્યાલક્ષ્મીએ અધવચ દાપશી પૂરી.

“ નહીં. આ પદ્ધતિ દૂર કરાવવી જોઈએ અને તે દૂર ન થાય ત્યાં સુધી આપણે હિંદુઓ દુઃખીજ રહેવાના. ”

“ પણ બધા ન સુધરે ત્યાં સુધી તો આવી સ્થિતિ ચાલુ રહેવાની જ ને ? ” વિજ્યાલક્ષ્મીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ કાંઈ શરૂઆત ન કરે અને બધા સુધરે ત્યાં સુધી વાદ જોવાનું કહે, તો સુધારણા શી રીતે થાય ? જેનું અંતઃકરણ ડંખવા માંડે તેણે હિંમતથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. મને એમ લાગે કે, બાળલગ્ન ન જોઈએ તો હું તેને સંમતિ ન આપું. મને એમ લાગે કે, પતિ-પસંદગીની આપણી પ્રથા ખોટી છે અને એ અવિચારી પ્રથાને પરિણામે પ્રમદાઓનો આખો ભવ બગડે છે તો હું એ પ્રથા દૂર કરાવવાનું શરૂ કરું જ. ”

“ તમારે તું આ કારણોથી નંદકિશોર સાથે પરણવાની ના પાડે છે ? ”

“હા. કન્યાઓનો અવાજ વરની પસંદગીમાં હોવો જોઈએ, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. હું એમ નથી કહેતી કે, માથાપે સલાહ ન આપવી. માથાપ તો પુત્રીને મન દેવ તરીકે આદર્શ અને પૂજ્ય હોવા જોઈએ. હું તેમ ગણું છું; પણ એટલું કહી દઉં છું કે, એ દેવ, પોતાનાં દૈવીપણ્યાં ન જાળવે તો પછી—”

“તો પછી શું? તેમની સામે થવું? તેમની આગ્રા ન માનવી? આગ્રાધીનતાની પોતાની ફરજ પુત્રીએ જૂલી જવી?”

“વડીલોની સાચી જૂલ ખતાવી આપવી એમાં આગ્રાઉલ્લંઘન કરવું નથી. મામી, મારાં માથાપની અને તમારી સૌની આગ્રા પ્રમાણે વર્તવા માંડે દિલ જૂજ તલસે છે. તમે કહો તો, તમારી પાસે સદાયે કૌમારવત ગ્રહણ કરીને તમારી સર્વ સેવાઓ ઉઠાવું; તમારા ગૃહનાં સર્વ કામકાજ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ખજવું; તમારા માટે દોહ—એ ગાઉ ઉપરથી, કહો તે જગ્યાએથી, કુવામાંથી પાણી ભરી લાવું; તમારાં કપડાં ધોઈ; તમારાં ચરણ તર્જાસુ; તમે કહો તેવી સુંદર રસોઇ બનાવી આપું—આમ તમે જે કાંઈ કહો તે તમારા, સુખ માટે મારા દેહની લેશપણ પરવા રાખ્યા વિના કરવા હું તત્પર છું. હું તે પ્રમાણે આજ સુધી વર્તતી આવેલી છું પણ તે માત્ર દેહધર્મ ખજવવા પુરતું જ—મારા આત્માનું સ્વાતંત્ર્ય તમે છીનવી લેવા માગો તે હું શી રીતે આપી શકું?”

“પણ આ દાખલામાં તારા આત્માની સ્વતંત્રતા ક્યાં છીનવાઈ છે? તને રૂએ એવું જ સ્થળ જોવામાં આવ્યું છે.”

“મામી, એમ કહો કે, રૂએ એવું સ્થળ તો ફરવી નાંખવામાં આવ્યું છે. એવું સ્થળ અને એકવાર આપીને પાછું છીનવી લેવામાં આવ્યું છે. બાલ્યકાળમાં માતૃપિતા બાલિકાને મનઃમતા રમકડાં ભાવી આપે છે; તેની મનઃમતી હોશિ પૂરે છે; સાંડે સાંડે ખાવાનું વસ્ત્રાલૃપણ વગેરે આપે છે; પરંતુ એ બાલિકા મોટી બધે પહોંચતાં ત્યારે તેનું મનઃમતું રમકડું—મનઃમતો પતિ—આપવામાં આવતો નથી ત્યારે ધુળ પડી, એ આવલી પૂર્ણ કરેલી હોશિમાં! હમ પછી જીવતી જમતી હૈયા—હોળી સળમતી રાખવાનું જે માથાપોને રૂએ છે, તે બહેતર છે કે જન્મતાં વેંત કન્યાઓને દૂધ પીતી કરી નાંખવી; કે જેથી દેખવુંયે નહીં અને ઘડવુંયે નહીં! મામી, પ્રત્યેક હિંદુ માથાપને હું એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે, નાનપણમાં તમે બાલિકાની મનઃમતી હોશિ નહીં પૂરો તો અભર—ફક્ત મોટપણમાં

તેને રૂએ તેવો લાભક ભરથાર શોધી આપજો. પરિણામે તમે નાન-પણમાં ન આપેલાં રમકડાં, ન પૂરેલી હોશિ વગેરેને ન સંભારતાં, તે આલિંગ્ય તમને હઝારો આશિર્વાદ આપશે. ”

વિજ્યાલક્ષ્મી; “ સમજી માઆપોએ પુત્રીને માટે સાંઝે ધર જોગવું જ જોઈએ એ તારૂં કહેવું મને ખરૂં લાગે છે; પણ જ્યોતિ, દિવ્ય-કુમાર માટે તારો આટલો બધો આગ્રહ કેમ છે, એ હું સમજી શકતી નથી. ”

જ્યોતિએ કહ્યું: “ મારા માટે એ સ્થળ આજથી બે વર્ષ ઉપર જોવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ફેરફાર કરવાનું કોઈજ સંગીન કારણ મારા પિતા પાસે નથી, એમ હું ચોક્કસ માનું છું. આ ફેરફારથી તો મારા પિતા મને મારો ધર્મ ચૂકાવે છે. મારા પિતાનો મોટો અને માફ ન થઈ શકે એવો વાંક એ કે, તેઓ માનસિક નબળાઈવાળા છે. મુંબાઈના વાતાવરણમાં રહીને તેમણે પ્રથમ ઉદાર વિચારો પોખ્યા. આપણા આર્યસંસારમાં ૧૧ વર્ષ ઉપરાંતની કન્યા પરણ્યા વગરની રહે છે તો લોકો કાંઈને કાંઈ કુચક્ષીઓ કરે છે—મેં આગળ જ કહ્યું તેમ, મતુ સ્મૃતિમાં થું લખ્યું છે, તે જોવાની દરકાર રાખતા નથી; અને કન્યાનાં માઆપને વગોવે છે. મારા પિતાએ એવી વગોવણીની દરકાર ન કરી; એટલું જ નહીં પણ જેની સાથે મારાં લમ કરવાનાં હતાં તેને મોઢે તે લમની વાત કરી; અમને બેને નિર્દોષપણે એકઠાં ફરવાહરવા દીધાં અને હવે મારા પિતાએ એકદમ પોતાનો વિચાર ફેરવી દીધો ! કેવી નબળાઈ ! શરૂઆતમાં ઉંચે આસ્માન સુધી જવા ચત્ત કર્યો અને પછીથી એકદમ જમિનપર પડવું નાંખી દીધું ! પિતાજીની એ માનસિક નબળાઈનો ભોગ થું મારે થવું ? મેં પિતાજીને કહ્યું હતું તેમ, તમને પણ કહું છું કે, જોને મેં એકવાર પતિ માન્યો તેના પ્રત્યેનો મારો ધર્મ થું મારે હવે ચૂકી જવો ? ”

વિજ્યાલક્ષ્મી; “ વિવાહનો તું બહો વધારે પડતો અર્થ કરી દે છે તેથી તને એમ લાગે છે કે, ધર્મ ચૂકાવવાની આમાં વાત થાય છે; પણ ખરી રીતે જોવા જઈએ તો તેવું નથી. વિવાહની પદ્ધતિ આપણામાં એટલા માટે રાખેલી છે કે, બીજી કોઈ કન્યાનો બાપ એ વિવાહિત વરને પોતાની કન્યા દેવાનો વિચાર કરી શકે નહીં. અર્થાત્ અગાઉથી સાવચેતી તરીકે અમુક વ્યક્તિને ઝડપી લેવી અને

તેને ખરાં લગ્ન માટે તૈયાર રાખવી, એજ વિવાહનો હેતુ છે. વિવાહ જ ને લગ્ન હોય તો પછી, દેવો અને અગ્નિની સમક્ષ ચોરીમાં વર કન્યાના હસ્ત મેળવીને લગ્નવિધિ શા સાર કરવી પડે ? વિવાહ એટલે વાગ્દાન; પણ લગ્ન એટલે કન્યાનું પ્રત્યક્ષ દાન. લગ્ન પહેલાં છોકરીને કન્યા અને છોકરાને વર અથવા મુદ્દર્શિઓ કહેવામાં આવે છે. પણ લગ્ન થતાં તો છોકરી, કન્યાને બદલે પત્ની બને છે અને છોકરો, વરને બદલે પતિ-ભર્તા-બને છે. વર એટલે (પ્રચ્છાશી) પસંદ કરેલ તે અને ભર્તા એટલે જે પતિ, પત્નીનું પોષણ કરે તે. આ બે શબ્દોનો જે આવો સૂક્ષ્મ તફાવત ધ્યાનમાં લઈએ તો વિવાહના ફેરફારથી તું તારો ધર્મ ચૂકે છે, એમ ગણી શકાય નહીં. વિવાહ ફરી શકે છે એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એ છે કે, લગ્નની ચોરામાં મંજળફેરા ફર્યા પહેલાં જે એક વર ગુજરી જાય છે તો કન્યાને મારે ફરીયા બીજો વર શોધવામાં આવે છે; પણ મંજળફેરા ફર્યા પછી લગ્નિત થયેલીને મારે મરનારને બદલે બીજો પતિ શોધાતો નથી. ”

જ્યોતિ: “ મામી, તમે રૂઢિની વાત કરી તે માટે હું અત્રે કાંઈ કહેતી નથી પણ એ બે શબ્દોના જે અર્થ તમે કર્યાં તે મને માન્ય નથી. વર તેજ પતિ કે ભર્તા અને પતિ કે ભર્તા તેજ વર. શબ્દ બંને બે છે-એમ તો ભાષામાં અનેક શબ્દો એ માટે છે; પણ તે સર્વના અર્થ એકના એક છે. વિવાહનો કે લગ્નનો અર્થ પણ હું એક જ કરું છું. વાગ્દાનનું મહત્વ કન્યાદાન જેટલું જ માનવું જોઈએ, એવો મારો નમ્ર મત છે. આ મહત્વ સ્વીકારવું કે નહીં એ તો પરસ્પર દિલ અર્પનારની માનસિક રૂચિ ઉપર આધાર રાખે છે. જેને દિલ અર્પવાનું છે તેને લગ્ન-વિધિના બાધ શા ? લગ્ન-વિધિ, એ દેહ-ધર્મ છે; પણ દિલ અર્પવું એ આત્માનો ધર્મ છે. એક જણ બીજાને હૃદયથી ચાહે છે, તેમાં કાંઈ લગ્ન-વિધિ હોવા ન હોવા પણ તેથી કાંઈ ફરક પડતો નથી. મારા દાખલામાં હું એમ જ ગણું છું. જેને મેં દિલ અર્પ્યું અને પતિ માન્યો તેજ પતિ-એમાં હવે કાળાન્તરે પણ ફેરફાર કરેલા મારું હૃદય ના પાડે છે. છતાં પણ દસિલને ખાતર હું કહું છું કે, ફેરફાર થઈ શકે એવો જો તમારો મત છે તો, મામી, આ નવો વિવાહ મારા મારા પિતાએ કર્યો છે તે પણ ફરી શકે ખરોતે ? તમારા કહેવા પ્રમાણે, ચોરીમાં મંજળફેરા ફર-

વામાં આવ્યા નથી. ત્યાં સુધી ફેરફાર થઈ શકે ને ? કૃપા કરીને આવો ફેરફાર કરાવશો ? ”

વિજયાલક્ષ્મીએ હસીને કહ્યું : “ તું જાણી ! મામાને તેં બાધી લીધી ખરી ! આખરે, આ વિવાહ ફેરવી શકાય તેમ છે, એવું તેં મારી પાસે કબુલ કરાવ્યું. ” તેણે જ્યોતિને પોતાની પાસે બહાલથી ખેંચી અને જોડાજોડ બેસાડીને તેની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતી તે બોલી : “ પણ બહેન, આપણા કુટુંબનો કંઠાસ હોલવવા ખાતર તું માની જાય તો સારું. ”

“ જુઓ, મામા, વળી તમે નવી વાત લાવ્યાં. મને જેવું કહો છો તેવું મારા માતાપિતાને કેમ કહેતાં નથી ? ”

“ એ હકીકત છે. ”

“ હું પણ તેવી જ છું. માટાં તો તેઓ છે, હું બાળક ગણાઉં. ઉદાર દિલ તેમણે રાખવું જોઈએ. દીર્ઘદષ્ટિ તેમણે વાપરવી જોઈએ; પણ મામા, જેમને સ્વાર્થનાં પડળ હોય તેમનામાં એ મહાન ગુણો ક્યાંથી સંભવે ? આ ધરેણ્યાં કેવી રીતે આવ્યાં છે, એ તમે જાણો છો ? ”

“ કેવી રીતે આવ્યાં છે ? ”

“ કન્યાના વેચાણમાંથી એ ધરેણ્યાં ધડાયાં છે. આ સોનાના દાગીના મારે મન ધમધમતા અંગારા જેવા છે. ”

“ તારું કહેવું હું સમજી નહીં. ”

“ તમે અંદરખાતેની વાત જાણતાં નથી. મને પડકે પાચે ખખર મળેલી છે કે, મારા પિતાજીએ આ નંદકિશોર પાસેથી પુષ્કળ રૂપિયા પડાવ્યા છે. દીકરીને વેચીને માઆપ તાલેવંત મવાના લોભમાં ફસાયાં છે. ”

“ શું આ ખરી વાત છે ? ”

“ હા. મામા કદાચ જાણતા હશે. પૂછી જોજો એમને ”

“ તારા મામા જાણતા હોય તો મને કશા વિના રહે નહીં. જરૂર એમને આ વાતની—

“ ખખર નથી ” એમ બોલતો અમુલખરાય—જ્યોતિનો મામા તે ઓરડામાં હાખલ થયો. તેને જોઈને મામા બાણેજી ઉભા થયાં. એટલે તે બોલ્યો : “ બેસી રહો. બેસી રહો. હું આ ખુરશી ઉપર બેસું છું. ”

તે ત્રણેયે પોત પોતાનાં સ્થાન લીધા બાદ અમુલખરાયે કહ્યું: “ બાણી, તમારી અન્નેની વાતચિત મેં અથેતિ સાંભળી છે. તારા હૃદયના ઉભરા મને સાચા લાગ્યા છે. હું પરમ દિવસે રાત્રે કામ પ્રસંગે મુંબાઇ ગયો ત્યારે તારા પિતાએ અને તારી બાએ મને એમ કહ્યું કે, દિવ્યકુમાર તો દારૂડીઓ, ઉખડેલ અને જુગારી છે. ઘોડોડોની શરતમાં તેણે પુષ્કળ રૂપીઆ ગુમાવેલા છે. જુગારમાં તે રૂ. ૩૦૦૦ હારી ગયો હતો. તે રૂપીઆ નંદકિશોરે તેને ધીર્યા હતા. તેમાંથી ૨૬૦૦) રૂપીઆ તે હજી નંદકિશોરને ભરી શક્યો નથી. નંદકિશોરે આ રૂપીઆનું ખાતું દિવ્યકુમાર પાસે પડાવી લીધેલું છે. તે અસલ ખાતાનો દસ્તાવેજ કમળનયનને તેણે સાચવી રાખવા આપેલો છે. એ ખતાવીને કમળનયનને મને કહ્યું કે, આવા એક ખરાબ રસ્તે ચઢી ગયેલા યુવકને જ્યોતિ પરણાવવી, એ સાંડે નહીં. તેથી તેનો વિવાહ ફોક કર્યો છે. ”

“ તદ્દન જુહું બહાનું ! ” જ્યોતિએ અધવચ કહ્યું.

“ તે તારી મામીને વાતચિત દરમ્યાન કહ્યું કે, તારા પિતા પાસે એ વિવાહ રદ કરાવવાનું કાંઈ સંગીન કારણ નથી. એ ઉપરથી મેં તને આ હકિકત કહી. ”

જ્યોતિ: “ મને ખેદ થાય છે કે, મારા પિતા આ દાખલામાં કોષકની ખોટી લાંબેરણીથી ભંભેરાઇ ગયા છે. ”

“ દિવ્યકુમારને વારસો કેમ ન મળ્યો, એનું ખરું કારણ તું જાણે છે ? ”

“ તમારી સમજ ફેર ચાય છે. વારસો તો હજી પશુ મળી શકે તેમ છે, માત્ર મારે લીધે એ મળ્યો નથી. ”

“ એમાં તારો સવાલ ક્યાંથી વચ્ચે આવ્યો ? ”

જ્યોતિ: “ મને લાગે છે કે, મારા પિતાએ તમને સાચી હકિકત કહી નથી. તમને શી હકિકત કહેવામાં આવી છે, તે કહો તો હું સમજફેર ફેર કરું. ”

અમુલખરાય: “ મને કમળનયનને એમ કહ્યું કે, દિવ્યકુમાર દારૂડીઓ, જુગારી અને ઉડાઉ હોવાથી તેના કામને તેને વારસામાંથી રદ કર્યો છે. ”

જ્યોતિ: “ આમાં બેવડું જુદાણું છે. અમારા પાડોશી ચિત્રકાર જમદીશરાય અને મારી સખી નન્દિની ખરી વાતેથી વાકેફ

છે. વારસો નહીં મળવાનું ખરૂં કારણ એ છે કે, મધુસૂદનરાયે મારી સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ ન આપી. ”

“ એમ ? મધુસૂદનરાયે દિવ્યકુમારને તારી સાથે લગ્ન કરવાની સંમતિ ન આપી, ત્યારે દિવ્યકુમારે શું કર્યું ? ”

“ મારી સાથેજ લગ્ન કરવાની હઠ કરી અને એના પરિણામ-માં કાકા-ભત્રિજ વગેરે મતભેદ થતાં ભત્રિજાએ સંપત્તિ-ત્યાગ કર્યો. ચિત્રકાર જગદીશ કોષ્ટ ચારિત્ર્યહીન માણસ નથી. આર્ટ સોસાયટી તરફથી હમણાજ ચિત્રકલાપ્રદર્શનમાં તેને સુવર્ણ-ચન્દ્રક મળ્યો છે. એ ચિત્રકાર બધી હકિકત જાણે છે. ”

“ શું એ ચિત્રકાર દિવ્યકુમારનો મિત્ર છે ? ”

“ હા પરમમિત્ર. મારા પિતાએ કરેલા દોષારોપણના રદીઆ એ ચિત્રકાર જરૂર આપી શકશે. તમે તેને પત્ર લખીને પૂછવો. ”

“ બાણી, એને પૂછાવવાની કશી જરૂર નથી. તું કહે છે એ હું પ્રમાણભૂત માનું છું. દિવ્યકુમારનું ચારિત્ર ખરાબ છે, એવી ખોટી વાત કમળનયને મને કરી હોય, એવું સંભવિત છે; પણ એમ કરવાનું કારણ શું હોય ? ” અમુલખરાયે વધારે ચોકસાઈની ખાતર આ છેલ્લો પ્રશ્ન કર્યો.

“ કારણ દેખીતું છે. મારી માતાની પ્રકૃતિ છે કે, પોતે લલ્લેશ્વરી હોય તો તે બહુજ રાજી રહે. હું તો માનું છું કે, એકાદ લક્ષ રૂપીઆ તેની પાસે હોય તો તે મોટરમાંથી નીચે પગ મૂકે જ નહીં-ખાય, પીયે, સુવે, ઉઠે, બેસે-મધુજ મોટરમાં ! આવી તેની પ્રકૃતિ હોવાથી જોણે સંપત્તિ-ત્યાગ કર્યો અને જેની પાસે એક કોડી પણ રહી નહીં, એવો કંગાલ-નિર્ધન-જમાઇ તેને પસંદ પડે ખરો ? આ કારણેજ મારા પિતાને તેણે ઉશ્કેર્યા હશે અને પરિણામે મારા હાથની ના પાડવામાં આવી છે. ”

“ મારી બહેનની પ્રકૃતિનું તારૂં આ રેખા-ચિત્ર ખરાબર છે. અને એ મુજબ, દિવ્યકુમારને લગ્નની ના પાડી હોય, એ સંભવિત છે. તેં જે બીજી હકિકત કહી કે, નંદકિશોર પાસેથી નાણાં પડાવ્યાં હશે, એ વાત કદાચ સાચી હોય એમ હું માનું છું; પણ એ માણસ નાણાં આપનાર કેવો ? તે પોતે બુવાન છે; શ્રીમંત છે; તો પછી તેને કન્યાની શી ખોટ ? શું ચાલુ રિવાજ મુજબ, સ્ત્રી-ધનનાં નાણાં આપીને તે બીજે સ્થળેથી પરણી ન શકે ? ”

“ એ અંદરખાનેનો બેઠબરમ હું ઉઠેલી શકું તેમ નથી. ક્યા ખાસ કારણે નાંદકિશોર વધારે રૂપીઆ આપવા આકર્ષાયા, એની મને ખબર નથી. ”

વિજયાલક્ષ્મીએ અત્રે કહ્યું; “ જ્યોતિ, અમે આ બાબતમાં સાચું કારણ શોધ્યા વિના જાંપીશું નહીં. ”

અમુલખરામ; “ બેશક. છોકરીનું વેચાણ કરવા જેવી અધમ પદ્ધતિ કમળનયને કાંઈપણ સંયોગોમાં ગ્રહણ કરવી જોઈતી નહતી. એ કાંઈ ગરીબ નથી. રૂ. ૧૫૦ નો માસિક પગાર મેળવે છે અને મુંબાઈમાં કેટલાયે વર્ષથી તે રહે છે એટલે તેની પાસે મૂકી થઈ હોવી જોઈએ; અને કદાપિ ન થઈ હોય તોપણ જમાઈ થનાર પાસેથી ખાવા માટે નાણાં કેમ લેવાય ? જ્યોતિ, એણે કેટલા રૂપીઆ લીધા છે, એ તું જાણે છે ? ”

જ્યોતિ; “ મારી સખી નન્દિની એમ કહેતી હતી કે, વીસ હજાર રૂપીઆ લીધા છે ”

“ શું ? વીસ હજાર ? ! ” વિજયાલક્ષ્મી અને અમુલખરામ બન્ને બોલી ઉઠ્યાં.

થોડીક વાર અત્રે શાન્તિ ફેલાઈ. એ બાદ અમુલખરામે કહ્યું; “ બાણી, હું તને વચન આપું છું કે, જે આ વાત પુરવાર થશે તો કાયદાની મદદ લઈને પણ હું તારાં આ લમ થવા નહીં દઉં. નિશ્ચિંત રહેજે. તું મારી બહેનની પુત્રી નહીં, પણ મારી જ પુત્રી છે. તારૂં અદિત હું સ્વપ્નમાં પણ નહીં થવા દઉં ”

જ્યોતિની આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વહી રહ્યાં. તે પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને પોતાના મામાને પગે પડી, તેના મસ્તક ઉપર આશીર્વાદ દેતાં હાથ મુકીને અમુલખરામે, વિજયાલક્ષ્મીને કહ્યું; “ કમળનયને જુકી વાતો કહી, એથી અને ધણો ક્રોધ ચઢે છે. દિવ્યકુમારે બાણીને ખાતર સંપત્તિ-ત્યાગ કર્યો, એ :આણું મગર થવા જેવું નથી. એવા માણસો તો હાત મારીને પૈસા પેદા કરી શકે. પૈસાને શું દેવા છે ? ગુણની પહેલી જરૂર છે. ”

વિજયાલક્ષ્મી; “ હું પણ તમારા જેવાજ વિચારની છું. બાણીને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થશે પણ તેની સાથેની વાતચિતમાં તેને મેં અનેક આડાઅવળા સવાલો કર્યા તેનું ખરું કારણ એ હતું કે, મારે તેના વિચારો જાણવા હતા. મેં તેની કસોટી કરી. આખરે તેણે ખોત્તેની દંડ વિચારોથી અને હંફાવી અને તે પોતે જીતી. ”

જ્યોતિ, આ સાંભળીને હસતી હસતી મામી પાસે જઈને કાંચ પર બેસતાં બેસતાં બોલી: “ત્યારે તો તમે જેથે જણા પક્કાં છે ! મામી, જે સરકાર સ્ત્રીઓને વફાલાત કરવાની છૂટ આપે તો મામા કરતાં તમે વધી જાઓ ખરા !” આ સાંભળીને વફીલ અમુલખરાય હસી પડ્યા.

વિજયાલક્ષ્મીએ કહ્યું: “પક્કાં તો કેવાં તે જોજો ને ? વફાલાત પણ કેવી કરીયું. તે જોજો ને ? અમારે ઘેર આવી છું ત્યાંથી સંસારના સુખમય પ્રદેશમાં તને મોકલ્યા વિના અમે રહેનારજ નથી.”

આ વખતે એક બ્રાહ્મણ ધર બહાર મધુર સ્વરે સંગીત ગાતો સંભળાયો. તે ત્રણે જણુ ઉઠીને તે ગીત સાંભળવા ગયાં. બ્રાહ્મણુ સિતારના રણુકાર પોતાના સૂર સાથે મિલાવતો નીચેનું પદ ગાતો હતો:

કરમ કી રેખા નિયારી,	
ઉઘોજી, કરમકી રેખા નિયારી	
બારબાર નેન દિયો મિર્ગનકુ	
બનબન ચરત ઉજરી !	ઉઘોજી
ઉજવલ બરન દિયો બગલનકુ	
કાયલ કર દીની કાલી !	ઉઘોજી
નિરમલ નીર દિયો કૂપનકુ	
સાગર કીની હૈ ખારી !	ઉઘોજી
જોગ પહાયો હૈ ગોપિયનકુ	
કુમળ કીની હૈ પિયારી !	ઉઘોજી
તાજ સિંહાસન દિયો મૂખનકુ	
પંડિત કીનો હૈ લિખારી !	ઉઘોજી
‘સર’ કહે પ્રભૂ તુમ્હારે ચરનકુ	
બારબાર જ હૈં બલિહારી !	ઉઘોજી

વિજયાલક્ષ્મીએ આ ગીત સાંભળીને બ્રાહ્મણુને એક પૈસો દાન દીધું અને કહ્યું: “જ્યોતિ, આ બાબત પણ વિચારવા જેવી છે. માણસના ચત્તો ગમે તેવા હોય તોપણ કર્મ-રેખા મટતી નથી. તારા મામા જે પ્રયત્ન કરનાર છે, તેમાં પણ આવુંજ સમજવાનું છે, એમ હું માનું છું.”

અમુલખરાય: “હટ ! નસિબમાં હું માનતો નથી. પુરુષાર્થજ કામ આવે છે.”

જ્યોતિએ વિચારશીળ મુદ્રાથી કહ્યું: “એક કાર્યની સફળતામાં પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બન્નેની જરૂર છે. પુરુષાર્થ કરવો એ આપણી ફરજ છે અને તેમ છતાં જો આપણું કાંઈ ન વળે તો પછી આપણું પ્રારબ્ધ ! પરંતુ પુરુષાર્થમાં કયાંય ન હોય તો સૌ સારાં વાનાં થાય છે.”

વિજયાલક્ષ્મી: “ભાણી, આપણે જોઈશું કે પરિણામે પુરુષાર્થની કે પ્રારબ્ધની જીત થાય છે.”

સુઠ વાચકવંદ ! આ વાતચિત કરનારાંઓને ખબર ન હતી કે, જે દિવ્યકુમારને માટે તેઓ પ્રયત્ન કરનાર છે, તે તો દરિયામાં ડૂબી ગયો છે ! પુરુષાર્થ લેશપણુ કામ ન આવે તેવી રીતે પ્રારબ્ધે અત્યારે તો જીત મેળવી છે !

પરિચ્છેદ ૧૪.

મધુસૂદનરાયનો નવો વારસ.

દિવ્યકુમાર જે રાત્રે ડૂબી ગયો તેને બીજો દિન પ્રાતઃકાળમાં મુંબાઈમાં લીંડીબજારમાં એક જુની પુરાણી ચાલીમાં એક ઝોરડીમાં ખેડેલા એક યુવકની હીલચાલ તરફ આપણે થોડોક વખત ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; કારણકે એ યુવક આ કયાના હવે પછીના ભાગમાં અગ્રજાગ ભજવનાર છે. ભાગ્યેજ ૧૮ શીટથી વધારે લાંબી પહોળી આ ઝોરડીમાં અંદરનો ખંડ નથી. એ ઝોરડી છેક ભોંય તળીએ આવેલી હોવાથી ઉપલા મજલાઓની ઝોરડીઓ કરતાં તેમાં હવા અજવાળું ઓછું છે. આ યુવકના તાબામાં એ એકજ ઝોરડી હોવી જોઈએ એમ જણાય છે; કારણકે એક ખુણામાં રાંધવાનાં વાસણોનો ઢગલો જોવામાં આવે છે; તો એક ખૂણામાં તેની પધારી પડેલી છે. વળી એક ખૂણામાં હીવાચતીનાં સાધન, ખૂદ વગેરે વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે; તો એમાં ખૂણામાં ધરવાખરાની કેટલીક વસ્તુઓ પડેલી જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ પોતાની બધી મોંઘી પૂંજી-જો તે મોંઘી હોય તો !-આ યુવક એકજ ઝોરડીમાં ભરી છે. ઝોરડીમાંની દરેક વસ્તુ તેને પ્રિય હોય, એમ લાગે છે; કારણકે તે બહાર ફેંકી દેતો નથી. જમિન ઉપરનો કચરો કાણુ બાણુ કેટલાયે

દિનનો ત્યાં પડેલો છે અને તેમાં તેનાં ચરણકમલની છાપ આડી અવળી, ઉલ્ટીસુલ્ટી, કેટલીયે વાર પડેલી જણાય છે. તેની પથારીમાંની ચાદરનો મેલ પણ તેણે જમનો તેમ રાખેલો છે. ચાદર મેલવાળી હોય અને બીજાં કપડાં સાફ હોય એ તો પરસ્પરવિરુદ્ધ ગુણ થયો ! યુવક એવા પરસ્પરવિરુદ્ધ ગુણવાળો જણાતો નથી. તેનાં કપડાં પણ મેલવાળાં જ છે અને મેલવાળાં કપડાં સાફ શરીર ઉપર પણ કેમ પહેરાય ? કદાચ એ વિચારોને લીધેજ યુવકે નાપિકને લાભ આપેલો નથી. પંદરેક દિવસની હજમત તેણે નિરાંતે વધારેલી છે ! આવી સુંદર આદતોવાળા એ દેહીનો દેહ કેવો છે ? સહરાના રણ પાસે વસતા લોકોની હરિકાષ કરે એવા વર્ણવાળો; ચીનના લોકોના કદની અદેખાઈ કરે એવી ઉંચાઈવાળો; પૂર્વકાળના જીમૂત જેવા મદક્ષની ખરોખરીમાં ઉતરી શકે એવો ગોળમટોળ; અને શીતળા-દેવીએ તેને બાલપણમાં પોતાની શક્તિનો સ્વાદ ચખાડ્યો હોય તેની સંપૂર્ણ સાબિતી રૂપ વદનકમળ ઉપર ચાડાં મોઝુદ રાખી રહેલો ! તેણે અત્યારે એક અમિસ અને ઘોલીઉં પહેરેલાં છે. તેનું માથું ઉધાકું છે. માથાના વાળને હોળીને સાફ રાખનારાઓ મુંબાઈમાં બીજા બણા હોવાથી આ યુવકે એ કાર્યપ્રદેશમાં ઝુકાવેલું નથી. ‘માથાના વાળને અડકવું જ શા માટે જોઈએ ? એ વાળ ફાલે તેમ જો, ઉડે, કે ફરફરે’ એવા અભિપ્રાયનો આ યુવક હોવો જોઈએ; કેમકે તે વાળને ગમે તેમ વિખરાયલા તેના મસ્તક આસપાસ તેણે રહેવા દીધા છે. તેના હાથમાં એક વર્તમાનપત્ર છે. પથારીમાં તે બેઠો છે અને તેનાથી દોઢ ગજ દૂર સ્ટવ ઉપર એક કીટલીમાં ચઢા તૈયાર થતી હોય, એમ જણાય છે. વર્તમાનપત્રની ખબર વાંચતાં તે જરાકે હાલતો કે સળવળતો નથી. તેણે બે ત્રણ પાનાં વાંચ્યાં; ધડીમાં આમ અને ધડીમાં તેમ ઉથલાવ્યાં અને તે પછી “ઉફ ! આજ તો કાંઈજ નવા સમાચાર મારે લાગક નથી.” એમ કહીને તેણે વર્તમાનપત્ર એક બાજુ ફેંકી દીધું અને ચઢાની કીટલી ઉધાડવા હાથ લાંબાવ્યો. તેવામાં બહારથી પસાર થતા એક ઊઠરાએ ખૂમ મારી: “ટાઈમ્સ !” “હરિયામાં બનેલી હોનારત” “બેરોનેટનો વારસ ગુમ !”

“હેં ?” જાણું વેચનાર ઊઠરાની ખૂમો સાંભળીને આ યુવક બહાનવો: “મેં તો એ ખબર જાપામાં જોઈ જ નહીં !”

તેણે ફરીથી જાણું હાથમાં લીધું; અને ખારિકાપ્રથી જોવા માંડ્યું. “હં. હં. આ રહ્યાં એ હેડિંગ ! હુંયે કેવો કે, આંખો મોંથી નેજ જાણું વાંચી ગયો !” ફરિયાની હોનારતની ખચરને લગતી લગ-લગ વીસેક લીંઠીઓ તે જાપામાં હતી. જેમ જેમ આ યુવકે તેની વિગત વાંચી તેમ તેમ તેનો સળવળાટ વધ્યો. એકવાર, બીજવાર, એમ વારંવાર તે ખચર વાંચીને તે ગણગણ્યો: “શું દિવ્યકુમાર ડૂબી ગયો ! હું આ શું વાંચું છું ? ! સર રસુલ હાફિઝની નૌકામાં તેના પુત્ર અબ્દુલ હાફિઝ સાથે સહેલપાહે જતાં તે ડૂબી ગયો અને તેની લાશનો પત્તો પણ નથી !”

તેણે ખચર ફરીથી એકવાર વાંચી. જાણે પોતાની ઉપર મહા વિપત્તિ આવી પડી હોય તેમ કે પછી ગમે તે લાગણીને યોગે તે દિગ્મુદ જોવો એ ફકરા તરફ જોતો થોડીકવાર સુધી બેસીજ રહ્યો. “શું આ ખરી વાત હશે ? નામમાં તો ભૂત નહીં થઇ હોય ? જાપા-વાળા એવી ધણીયે ભૂતો કરે છે.” તેણે જાણું આધું નાંખી દીધું. પથારીમાંથી તે ઉઠીને ઉભો થયો. દોઢગજ દૂર સંગતતા સ્તવને હોલવીને તે પોતાની ઓરડી બહાર આવીને ઉભો રહ્યો. તેના અંતરની લાગણીઓનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હોય એમ તેના ચહેરા ઉપ-રથી સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. એ ચહેરા ધડકમાં વચ્ચારે સ્થામ; ધડકમાં ફિક્કો અને ધડકમાં મિહામણો જણાવા લાગ્યો. એકવાર તેણે દાંત ભીડીને ખૂબ કચકચાવ્યા. તે બાદ તેની આંખોમાં ચળકાટ જણાયો. તે પાછો ફરીને ઓરડીની અંદર દાખલ થતો હતો એટલામાં કાઠકે ખૂબ મારી.

“રજનીકાન્ત ઉદયકાન્ત કોણાચા નાંવ ?”

“શું છે, એ તારવાળા ? અહીં આવ ” યુરકે તે ખૂબ માર-નાર તારવાળાને કહ્યું.

પેલાએ તેના સામે તારનું પરખીડીઉં ધર્યું. આ યુવકે તે લઇને કહ્યું: “હે માઝા આહે” ફાર્મમાં સહી કરી આપીને તેણે તારવાળાને વિદાય કર્યો અને તાર વાંચવા માંડ્યો. વાંચ્યા બાદ તે એક ધેણાની માફક કુદકો મારીને બરાડ્યો: “શું ડાસો મરી ગયો ?” તારમાં લખેલું હતું કે: “કાકા રાતે હૃદય બંધ પડી જવાથી મરણ પામ્યા છે. ઝટ આવો—ગોપાળદાસ.”

જે રજનીકાન્તનો ઉદ્દેશ આગલા પ્રકરણોમાં વાચકજન સમક્ષ થયેલો છે, તેજ આ રજનીકાન્ત ! મધુસૂદનરાયના અવસાનના સમા-

દિવ્ય-જ્યોતિ.

આર મળ્યાથી તેને કેમ હર્ષોન્માદ ન થાય ? જિંદગીભર તેણે જીંદગીખબરમાં લામટા જેવું જીવન ગાળ્યું છે. હવે તે ઝંરોનેટ સાહેબની તમામ સંપત્તિનો એકલો વારસ થયો છે ! તે બોલ્યો : “ આજનું પ્રાતઃકાળ કોષ્ઠક સુભાગી પ્રાતઃકાળ છે, દિવ્યકુમાર મથો; ડોસો મથો; મારા માર્ગનાં બન્ને નડનર એકદમ પસાર ! ફાઇની દરકાર કોને છે ? જ્યોત્સ્ના ક્યાં મારી સગી બહેન છે ? બસ, હવે કોષ્ઠ મારા માર્ગમાં અંતરાય રૂપ નથી. હું હવેથી ઝંરોનેટનો વારસ ! મારી બરોબરી હવે કીર્તિમાં અને સંપત્તિમાં કોણુ કરી શકે તેમ છે ? ”

તે ઝોરડીમાં પાછો આવ્યો અને પથારીમાં બેઠો. તે વિચારવા લાગ્યો : “ પણ દિવ્યકુમાર ખરેખર ડૂબી નહીં ગયો હોય તો ? ગોપાળદાસના તારમાં તેના સંબંધમાં કેમ એકપણ અક્ષર નથી ? ” આ પ્રશ્ને તેને મુંઝવ્યો. છાપા ઉપર તેને વિશ્વાસ બેઠો નહીં. જાતે ચોક્કસાઈ કરવાનું તેને મન થયું. “ પોલિસ કમિશનરને ત્યાં જઈને તપાસ કરી આવું ? હવે પોલિસ કમિશનર જેવા અમલદારો અને જરૂર પાંશિરા જવાબ દેશે. અંદર પર તપાસ કરી આવું ? હં. હં. મૂળ માણસ છે ને બીજાને પૂછવાની શી જરૂર ? ” આમ કહીને તે એકદમ પથારીમાંથી ઉભો થયો. ખાંટી ઉપરથી એક કાળો મેલો કોટ તેણે ઉઠાવ્યો અને તે તથા એક કાળો ‘ હંગેરીઅન ’ ટોપી પહેરીને, છાપું હાથમાં લઈને, તે ઝોરડી બહાર નીકળ્યો. બારણું અડકાવ્યું; પણ તાળું અંદર રહેતું છે, એમ તેને સાંભર્યું ! ફરીથી બારણું ઉઘાડીને તાળું લીધું અને જોડા પણ પહેરી લઈને તે બહાર નીકળ્યો. “ બસ, ત્યાંજ જઈ અને પછી મલાડ ! ” એમ બરબડતો તાળુ વાસીને તે રસ્તામાં ચાલવા લાગ્યો.

પગે ચાલતો તે સર રસુલ હાદિજના બંગલા આગળ પહોંચ્યો ત્યારે પોણાનવ થયા હતા. દરવાનને તેણે કહ્યું : “ મિ. અબ્દુલ હાદિજ અંદર છે કે ? ”

“ ક્યાંથી આવ્યા છો ? ”

“ તારા શેડને કહે કે, ઝંરોનેટ સાહેબ મધુસૂદનરાયનો હું ભત્રીજો છું. ”

આ શબ્દો ઉચ્ચારનાર તરફ દરવાન જોઈ રહ્યો. કદાચ તે મનમાં એમ વિચારતો હશે કે, “ મારા પોતાના કરતાં તો આના દિહાર સાવ ખરાબ છે અને છતાંપણ આ ઝંરોનેટનો ભત્રીજો ! ”

રજનીકાન્તે તેને કહ્યું: “જુએ છે શું? મને ખોટી કરી રાખવો છે? શું મારા દરજ્જાનું તને ગિફ્ટકલ આન નથી? જા, એકદમ તારા શેઠને ખબર આપ.”

રજનીકાન્ત જુએ નહીં, એ રીતે મ્હોં મચકોડતો દરવાન અંદર જઈને તરતજ પાછો આવ્યો અને બોલ્યો: “જાઓ અંદર” તે અંદર ગયો. એક નોકરે તેને દિવાનખાનામાં બેસાડ્યો. લગ્ન અને કિંમતી સરસામાનથી શણગારેલા આ દિવાનખાનામાં આ બેઠો થેલો યુવક મુખમલન એક સુંદર કોચ ઉપર બેસતાં લગારે સંક્રામ પાડ્યો નહીં. તે બેઠો હતો તે કોચ સામે એક મોટો આખો હતો. તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું; પરંતુ તે જોઈને આ હજીવન વધારનાર યુવકને ગિફ્ટકલ એસંગણ થઈ નહીં. ઉલટું પોતાનું વદન જરાક ઉંચું કરીને તે ગણમણ્યો: “હું કાણ? મુંબાઈનો એક મોટામાં મોટો શ્રીમંત! બેરોનેટ કુટુંબનો કુલદીપક!” રૂપેરી ધંટડીઓના રણકારની માફક તેના મસ્તકમાં તેના પોતાનાજ શબ્દો રમી રહ્યા. આત્મ-ગૌરવમાં બેસતો રજનીકાન્ત પાંચેક ક્ષણ ત્યાં બેઠો હશે એટલામાં અબ્બુલ હુસૈન આંખો યોળતો યોળતો તે દિવાનખાનામાં દાખલ થયો અને રજનીકાન્તને જોઈને બોલ્યો: “માફ કરજો જનાબ! આપને મેં બહુવાર રોક્યા. ગઈ કાલે રાતના ૪ વાગે હું ઘેર પાછો આવ્યો. તે પછી મને ગિફ્ટકલ ઉંધ આવી નહતી. હમણાંજ વા કલાક ઉપર જરાકવાર આંખ મીંચાઈ અને આપના આગમનની ખબર નોકરે આપતાં હું સીઢો આપની પાસે આવ્યો. મધુસૂદનરાય બેરોનેટ સાહેબ—”

“તો હું બનીજો અને વારસ છું.” રજનીકાન્તે પોતાનો મોબો સમજાવ્યો.

“એમ? મારા મિત્ર મહુમ મિ દિબ્બકુમારના આપ સગા બાપ?”

“નહીં જી. દિબ્બકુમાર મારા બીજા કાકાનો પુત્ર થાય. મારે નામ રજનીકાન્ત. હું મારા કાકાથી જુદો રહેતો હતો એટલે ગઈ કાલના બનાવથી વાકેફ નથી અને તેથીજ આપની પાસે આવ્યો છું. આજનાં વર્તમાનપત્રોમાંની હકિકત વાંચીને હું અજ્ઞ થયો છું. શું દિબ્બકુમાર સાથે છેક છેલ્લી ધડી સુધી આપ હતા?”

“અરેરે! એ બનાવ! આપ એને માટે અહીં આવ્યા છો? હજી એ બનાવ મારી નજર આગળથી ખસતો નથી અને છતાં

પણ મારા માન્યામાં તે આવતો નથી. મારી આ જીવાનીમાં મને એ બનાવે છુટો બનાવી દીધો છે.”

“તમને દુઃખ થાય, એ સ્વાભાવિક છે” રજનીકાન્તે કહ્યું: “પણ ડૂગી ગયેલો યુવક મારો ભાઈ દિવ્યકુમાર જ હતો, એમાં તો કાંઈ શંકા જ નથી ને?”

“નહીજ-એમાં તો કાંઈ શંકા નથી” અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું: “એ બનાવ આવી રીતે બન્યો હતો.”

તેણે અત્રે એ બનાવની આખી વિગત રજનીકાન્તને કહી સંભળાવી અને ઉમેર્યું: “કહ્યું કાળજનાં માથુસને પણ રોવરાવે એવી રીતના સંજોગોમાં આ બનાવ બન્યો છે. ખરેખર મિ. રજનીકાન્ત?”

“બેશક” રજનીકાન્તે કહ્યું: “આપને મારે એક વિનંતિ કરવાની. દિવ્યકુમાર જ ડૂગી ગયો છે, એ રીતે સોગંદનામું નોંધાવવામાં આપને કાંઈ વાંધો નથી ને?”

“એવો પ્રશ્ન કેમ કર્યો?” અબ્દુલ હાદિએ પૂછ્યું.

“કાયદાને લગતી ચોક્કસાઈને ખાતર મારે આપને એ તરફી આપવાની છે; નાણુને લગતી કેટલીક વ્યવસ્થામાં આવા સોગંદનામાની જરૂર પડે, એ આપ જાણો છો.”

અબ્દુલ હાદિએ ધડીલાર રજનીકાન્ત સાથું જોષ રલ્યો. પછી બોલ્યો: “હં. હં. હવે હું સમજ્યો. દિવ્યકુમારને બદલે બેરેનેટ સાહેબના આપ વારસ થયા એટલે આપને આમ કરવું પડે. સોગંદનામું શું આજેજ નોંધાવવાનું છે?”

“મારો ધરાદો તો એવો ખરો.” રજનીકાન્તે કહ્યું.

“આપના દિલની લાગણીઓ વિષે હું કાંઈ કહી શકું નહીં; પણ મારું દિલ હજી સ્વસ્થ થયું નથી. આ બા રૂઝાવાને પુરા રૂઝ કલાક થયા ન હોય તે પહેલાં ગીધની માફક નાણાંની ગોઠવણો ઉપર તૂટી પડવું સાઈ નહીં. હું આવતીકાલે આપની સાથે આવીશ. અને હજી તો મારે દરિયામાં ફરીથી શોધખોળ કરાવવા આજે જવું છે.”

રજનીકાન્ત આ સાંભળીને ચૂપ થઈ ગયો. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો: “મારા કાકાને ત્યાં આપ ગઈ કાલે રાત્રે ગયા ત્યારે તેઓ જીવતા હતા?”

“કાણુ ? આપના કાકા ? તેઓ હજી ગયા નથી. તેઓ તો જીવે છે. તેમણે તો મારી સાથે સારી રીતે વાતચિત કરી હતી !” અબ્દુલ હાદિઝે આશ્ચર્ય બતાવતાં જવાબ દીધો.

“ત્યારે તો આપના પાછા ફર્યા બાદ તેઓ ગુજરી ગયાં હશે !”

“શું ? આપના કાકા પણ ગુજરી ગયા ? કાણુ કહ્યું ?”

“મારા મુનિમનો મારા ઉપર તાર આવ્યો છે. હું એ તાર ઉપરથી મલાક જવા નીકળ્યો છું અને માર્ગમાં આપને મળવા આવ્યો છું.”

“સાથી એમનું અવસાન થયું ?” અબ્દુલ હાદિઝે પૂછ્યું.

“હવે બંધ પડી જવાથી.”

અબ્દુલ હાદિઝ પડીબાર અવાફ રહ્યો અને પછી બોલ્યો : “મિ. રજનીકાન્ત ! આત્માના સાચા પ્રેમની એ સાબિતી ! તમારા ભાષ મહંમ મિ. દિબ્દુમાર ઉપર તેમને અમામ પ્રેમ હતો, એવું મને તમારા મુનિમે કહ્યું હતું. એ પ્રેમીએ પ્રેમીનો વિરહ ન સહી શકવાથી પોતાના પ્રાણ તણ દીધા ! જમતમાં સૂક્ષ્મ પ્રેમ વસે છે, એની ખાતરી હવે મને થઈ ચૂકી.”

અબ્દુલ હાદિઝ આટલું કહીને પુનઃ વિચારશીલ અવસ્થામાં બેસી રહ્યો. રજનીકાન્તે કહ્યું : “હું હવે રત્ન લગ્નશ. મને પણ કામ છે. આપ આજે તો ત્યારે નહીંજ આવો—અરે, કાંઈ નહીં, કાંઈ નહીં—મન પડશે એ બધી વ્યવસ્થા પાછળથી. સાહેબજી.”

આમ કહીને અબ્દુલ હાદિઝ સાથે હાથ મેળવીને રજનીકાન્ત વિદાય થયો.

રજનીકાન્તે બહાર નીકળ્યા બાદ સ્વાગત કહ્યું : “સૂક્ષ્મ પ્રેમ સ્થૂળ પ્રેમ, પાતળો પ્રેમ, જડો પ્રેમ—એ બધા પ્રેમને મેં તો ઘોળી પીધા છે. જમતમાં સાચો પ્રેમ, નાણાંના ચળકાટમાં જ છે. એ સિવાય બીજા પ્રેમમાં મને આશા નથી. આવા બાવા હવેરા અને ઘેલા જણાતા આદામીઓને હવે હું ખતારીશ કે દુનિયામાં કિયા પ્રેમવાળો જીતે છે ? એ ભોડોના મોઢેથી બોલા બતાવાતા અને લાંબી પહોળી બાબ્યાઓવાળા પ્રેમને પૂજનારો જીતે છે કે મારા જેવો, ચળકતી વસ્તુઓના પ્રેમવાળો જીતે છે !”

પરાપર દૃઢ વાગે રજનીકાન્ત મલાક બધ પહોંચ્યો. એ વખતે મધુસૂદનરામના બંચલામાં રગરોજ થઈ રહી હતી. સર્માં પેલાલાંઓ, મિત્રદોસ્તદારો અને એકબીજાંયાબીજાંઓ, જેઓ સર્વને મધુ-

સફળતાના મરણના સમાચાર મળ્યા હતા તેઓ તેમના શ્રમના સ્મરણનાના સંભર્ષ બળવા આવી પહોંચ્યા હતાં. શ્રમને કાઢી જવાની સર્વ તૈયારીઓ આવી રહી હતી અને માત્ર અમિસરકાર કનાર પિત્રાઈની રાહ જોવાઈ રહી હતી. ગર્વથી માથું ઉચું ને હૃદય રાખીને રજનીકાન્તે બંધામાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રવેશ કરાજ પોતાના સ્વ-ભાવનો પાછો ગાઢીવાનને બતાવ્યો. માળી અને બીજા નોકરો સહી ઉભેલા ગાઢીવાનને ધમકાવતો રજનીકાન્ત બોલ્યો: ‘કેમ મહતનોજ પગાર ખાવો મને છે કે? રટેશન ઉપર ગાઢી ભાવતાં તને શું બાર પકતો હતો? અને ગોપાળદાસની શુદ્ધિ શું બહેર મારી મધ હતી કે, તાર કરીને મને બોલાવ્યો પણ મારી સમવક સાચવવાનું તેને સૂઝયું નહીં?’

ગાઢીવાને કાંઈ જવાબ દીધો નહીં. રજનીકાન્તે કહ્યું: ‘ઠીક છે, કું તમને બધાને જોઈ લઈશ!’ આમ કહીને તે આગળ વધ્યો.

તેના મથા પછી ગાઢીવાને માળીને કહ્યું: ‘હીગુજીનો રોહ જોયો? ‘ન દીકાનું દીકું તે ઝપટ મૂળો ને મીકું!’ આ વખત ગાઢીમાં સ્થેશ કરતા કરતા ધેર આવવાનો છે કે? એની આંખમાં અસંતુષ્ટ એક ટીપું પણ હતું? હટ રે હટ!’

માળીએ નાકે અંગળી અરગાડી; કારણકે રજનીકાન્ત પાછો આજ્યો અને બોલ્યો: “અરે, આ મારાં કોટ ને ટોપી અહીં સાચવી રાખજે. કું પછોથી માગી લઈશ.” માળીએ તે વસ્તુઓ લઈ લીધી. ગોપાળદાસે એટલામાં તેને જોયો; જેથી એકદમ તેની પાસે આવી પહોંચ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “કહે આપનેજ માટે બધા ખોટી થઈ રહ્યા છે. આપ કહો એટલે શબ્દ ઉપાડીએ.”

રજનીકાન્ત: “એટલો બધો હિતાવળ શું કરવા કરી? તમે લોકો બિશ્વકુલ જંગલી જેવા છો.”

આવા ઉપકાની જરૂર ન હોવા છતાં પોતાને તે મળ્યો તેથી ગોપાળદાસ અનુભવ થયો; પણ અત્યારે કાંઈ સાચો જવાબ દેવા નિરર્થક હોવાથી તે શાન્ત રહ્યો.

કેટલું પંદર કલાક વહી મધ અને લોકોને દેખાડવા માટે તથા સર્વજનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા માટે રજનીકાન્તે મોટેથી પોક-પોક મૂક્યા બાદ બેરોનેટના કાળને ઉપાડવામાં આવ્યું અને રામનાથ ના કિનારો વચ્ચે સ્મરણ તરફ લઈ જવા માં આવ્યું.

શાખખેલી મિશ્કતના એ માલિકની પાછળ સ્મરણ જવા માટે વિપુલ સંખ્યાનાં એ માલિકોએ એકત્ર થયાં હતાં તે સર્વના મનમાં એ

મિલકતદારની મિલકતની હવે પછી થનારી હાલકવાલ હાલતનાજ વિચારો અત્યારે તરગરતા હતા. એના જીવનની સુવાસનો. પમરાટ તો ચ.રેપાસ ફેમ.વડો છે, એમ સહુ કરેતાં હતાં પણ હવે એ પમરાટ ટકશે કે કેમ, એજ સહુના મનનો, મોટા ચકનો વિષય હતો.

બેરોનેટ સાહેબનો નવો વારસા હવે શું કરે છે, તે આપણે જોતા રહીશું.

પરિચ્છેદ ૧૫.

“દીવા પાછળ અંધારું”

બેરોનેટ મધુસૂદનરાયના શ્યમને અમિતસંસ્કાર કરી આત્મા બાદ બે કલાકનો વખત પસાર થયો છે; તે વખતે તેમના બંગલામાં દિવાનખાનામાં રજનીકાન્તને આપણે એક કાચ ઉપર બેઠેલા અને આસપાસ પડેલા એ પડાના થરકલ્પમાંથી એક ચોપડો તપાસતો જોતો જોઈએ. સ્મશાનેથી આવીને તે નિરાને પમ વાળીને બેઠો નથી. બેરોનેટ સાહેબનાં વૃદ્ધ બહેન પાસે થોડીક ક્ષણ પણ જઈને, દિવ્ય-કુમાર અને બેરોનેટ સાહેબનાં અવસાનથી પોતાને થયું જ દુઃખ થયલું હોવા વિષે એક શબ્દ પણ તે મુખમાંથી બહાર કાઢી આવ્યો નથી; તેમજ તે વૃદ્ધ નારીને તેની વૃદ્ધ હિમરે કેવું દુઃખ થયું હતો, એ સંબંધી પણ ચિચાર પોતાના મનમાં નેણે આવ્યો નથી દિવ્ય-કુમાર જ્યારે પણ બહારથી બંગલામાં આવતો ત્યારે તે વૃદ્ધ નારી પાસે થોડેક વખત બેસતો અને અનેક પ્રકારની વાનો કરતો. રજનીકાન્તને એવી કશી જરૂર જણાત નથી. તેણે તો સ્મશાનેથી આત્મા બાદ એકદમ ગોપાળદાસને જણાવી દીધું હતું કે: “તમારા બધા ચોપડા મારી પાસે રજૂ કરો; અને એ ચોપડા જોયા બાદ હું જે ફટલીક હકીકત પૂછવા માગું તેના સંતોષકારક જવાબ આપવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યો.” આ પ્રમાણે જાણે એક ચક્રધરને કાંઈ અદાલત તરફથી નીમાયણે ‘રિસીદર’ કહેતા હોય એવું કહીને તે ક્યારનો ચોપડા તપાસવામાં મગ્ન થઈ ગયો છે. અરવચ તેણે એક ઘંટડી વગાડીને એક નોકરને બોલાવ્યો હતો અને તેને તાબેદી મુઆજમાં કાટમાં જઈને કસનદાસ સોલિસિટરને બોલાવી જાવવા

ફરમાવ્યું હતું. કરસનદાસ પણ સ્મશાને બધાની સાથે ગયો હતો. ત્યાંથી બ્યારે બીજાઓ આરોગ્યાર ઘેર જવા વિદાય થયા હતા ત્યારે તે પણ વહેલો વિદાય થયો હતો. પોતાની ઓફિસે પહોંચીને આશ્ચર્યચક્ર કલાક તેણે કામકાજ કર્યું હશે તેવામાં રજનીકાન્તનો નોકર તેની પાસે આવ્યો; જેથી તે મલાડ આવવા ઉપડ્યો. તે સમજી ગયો હતો કે, વસિયતનામાને માટેજ પોતાને બોલાવવામાં આવ્યો છે; એટલે તેણે જરૂરી કાગળીઆં પોતાની સાથે જ લઈ લીધાં હતાં.

બેરોનેટ સાહેબના નવા વારસ ચોપડા તાલસે છે અને એક કામળ ઉપર પેન્સિલથી ફેટલુંક ટાંચણુ વચ્ચે વચ્ચે કરતા જાય છે. બડીઆળમાં પાંચના ટકોરા વાગતા હતા તે વખતે કરસનદાસે દિવાનખાનામાં પથ મૂક્યો. રજનીકાન્તે તેને જોઈને કહ્યું:

“ તમને આવતાં બહુ વાર લાગી. હું ક્યારનો તમારી રાહ જોઈ રહ્યો છું. ”

કરસનદાસે એ મુદ્દાનો જવાબ ન દેતાં કહ્યું: “ કહો સાહેબ, શી ફરમાશ છે ? બેરોબર એ પૂરા કલાક તમારી પાસેજ ગાળવા માટે ફાજલ પાડીને હું અત્રે આવ્યો છું. ”

“ કાકાના વસિયતનામાની હકીકત મને સમજાવો. પહેલાં એક વાર હું તમારી પાસેથી ખાનગી રીતે ઉપર ટપક બંધી હકીકત મેળવી ગયો હતો; પણ હવે તો પ્રત્યેક વિગત મને આરકાઇથી તમારે જણાવવી પડશે. ” રજનીકાન્તે છેવટના વાક્યમાં પોતાના હુકમની ચીણુગારી મૂકી દીધી.

કરસનદાસ: “ તમે જાણીને અજાણ થશો કે, જે વસિયતનામું પ્રથમ તમે મારી પાસેથી જાણી ગયા હતા, તે હાલમાં રદ થયલું છે- ”

“ હે ? એમ વળી ક્યારે બન્યું છે ? ” રજનીકાન્તના હોશ-કોશ જાણે ઉડી ગયા હોય, એમ આશ્ચર્ય બતાવતાં તે અધવચ બોલી ઉડ્યો.

“ મહુમ બેરોનેટ સહેબે ” કરસનદાસે કહેવા માંડ્યું: “ પોતાના અવસાનના ચાર દિવસ અગાઉ મને બોલાવીને પોતાનું અસલ વસિયતનામું કાયમ રાખવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તે મુજબ અદાલતમાં રજીસ્ટ્રેશન તેમની હયાતિમજ થઈ ચૂકેલું છે. એ વસિયતનામા મુજબ, બંધી મિલકત દિવ્યકુમારના નામ ઉપર ચલાવેલી

છે અને તેને એવી દુઃખાશ કરવામાં આવેલી છે કે, મિલકતમાંથી અમુક અમુક દિવસો અમુક અમુકને આપવો-”

“પણ દિવ્યકુમાર તો કૃપી ગયો છે !” રજનીકાન્તે જાણે કરસનદાસની અને મહુમ બેરોનેટની એક મોટી જૂથ સૌથી કાઠી હોય તેમ કહ્યું.

“એ મુદ્દા વિષે તો હવે કશો શક નથી. દિવ્યકુમાર મરી જવાથી વસિયતનામાની કલમો કાંઈ ફરી શકે નહીં. માત્ર એટલુંજ થઈ શકે કે, દિવ્યકુમારના કોઈ વારસ ન હોય તો મહુમે જે દુઃખાશ વસિયતનામામાં કરી છે, તે મુજબ મિલકતની વ્યવસ્થા થાય.” કરસનદાસે કહ્યું.

“એ વ્યવસ્થા કવી રીતે કરવાની છે ?”

“એક વાક્યમાં કહું તો એ વ્યવસ્થાનું કામ તમને સોંપવામાં આવેલું છે.” કરસનદાસે કહ્યું.

“એટલે આ બધું મારું જણાય ને ?” રજનીકાન્તે પૂછ્યું.

“અલગત. દિવ્યકુમાર હયાત ન હોય અથવા તો દિવ્યકુમાર નો વારસ હયાત ન હોય તો, એ બધું તમારું જણાય.” કરસનદાસે ખુલાસો કર્યો.

રજનીકાન્તે કહ્યું : “ઠીક. કાકાએ મને એક છેલ્લો પણ અધિકાર આપ્યો છે ખરો ! પણ વિધિને ખેલ જુઓ કે, હું જ પહેલો રહ્યો ! વારસવસિયતનામાની મુખ્ય ચાવી તો આપણા હાથમાં આવી; પણ હવે મને કાકાની મિલકતની વિચિત્રતા આપો.”

કરસનદાસ : “અત્રેની ‘મધુસૂદન મિલ્ક’, ગીરમામમાં આવેલી બે ચાલીઓ, વાલ્કેશ્વરના ‘મધુસૂદન વિદ્યા’ અને મલકમાં રહેવાનો બંગલો—એ બધું સ્થાવર મિલકતમાં છે. જંગમમાં ૧૦ લાખ રૂપિયા જૂ.ા જૂદા શેરોમાં અને ‘બાન્ડ્સ’માં રોકેલા છે અને પાંચ લાખ રૂપિયા બેંકોમાં છે.”

રજનીકાન્ત : “આ મિલકત ઉપર કોઈનું હેતું છે ?”

કરસનદાસ : “દેવા તરીકે મરનારે જેઓને પોતાના અવસાન બાદ અમુક અમુક રકમો આપવાનું દિવ્યકુમારને દરમાવેલું છે તે રકમો ગણી શકાય.”

રજનીકાન્ત : “તેની વિગત ?”

કરસનદાસ : “એ રકમ કુલ ૧૦ લાખની છે. તેમાંથી ૨ લાખ રૂપિયા તમને; ૧ લાખ રૂપિયા ફેાઈને; ૫૦ હજાર જ્યોત્સ્ના

બહેનને; ૧૦ હજાર બને; ૫ હજાર નોકર ચાકરોને (જેની એક ચાદી ખાસ ટકેલી છે,) અને બાકીના ધર્માદા ખાતે આપવા ઠરાવેલું છે; જેની પણ એક તપસિસ બનાવેલી છે. ”

રજનીકાન્તે આશ્ચર્યચકિત થતાં કહ્યું: “ ધર્માદામાં ખૂબ નાણું આપવા ફરમાવેલું જણાય છે ! લખભગ ફા લાખ તમારા હિસાબે થાય ! ”

કરસનદાસ: “ હા. એમાં કેટલુંક નાણું તો મહાનો બાધવા માટે ઠરાવ્યું છે. ખુદ મલકડમાં જ એક ધર્માદા દવાખાનું ચલાવવા માટે મહાન બંધાવીને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂ. ૨ લાખ મૂકેલા છે. રકુલનું એક મહાન બંધાવવા માટે રૂ. ૧ લાખ મૂકેલા છે અને જુદાં જુદાં અનાયાત્રીઓને મોકલવાની રકમોની તપસિસ જ લખભગ રૂ. ૧૫૫ લાખની થઈ ગય છે. આ બધી રકમોનો સરવાળો તમે કહો તેટલો જ લખભગ થશે તમે અને પરચાનગી આપણી એટલે એ રકમો હું જાહેર છ પાંચા પ્રકટ કરારીશ—”

રજનીકાન્તે તેને આગળ બોલતો અટકાવીને કહ્યું:

“ નહીં. નહીં. એકદમ ઉત્તરવળ કરીને છાપામાં દોડી જતા નહીં. એ બધું ધીરે ધીરે થશે. હાલ તુર્ત તો હું અધો વહિવટ સંભળી લખને એ વહિવટને સીદી સપાટી ઉપર મૂકવા મ. થું છું મને કેટલુંક તો અધિર જેવું જ લાગ્યું છે. કેટલીક બાજતોમાં ઉડાઉપણુંથી જ વ્યવસ્થા ચલાવેલી લાગી છે. તે બાજતોની વકર થઈને હું ધીમે ધીમે તમને ફરમાવું તેમજ અધું ચલાવવું પડશે. મારી હમ્મજા વિરુદ્ધ એક પાછતું પશુ ખર્ચ થઈ ચકશે નહીં. ”

કરસનદાસ આ ઉદ્ગારો સાંભળીને ચકિત થયો. રજનીકાન્તે પોતાની જગ્યાએ બેઠે બેઠે એક પ્રંટાણ વગાડી; એટલે એક નોકર આવ્યો. “ ગોપાળદાસને મોકલ ” રજનીકાન્તે હુકમ કર્યો.

નોકર બધને ગોપાળદાસને બોલાવી લાગ્યો. રજનીકાન્તે કહ્યું: “ જુઓ ગોપાળદાસ, આજતી કાલે સહવારના સાત વાગે મિત્રના સેક્રેટરીને અને ચાલીયોની એરડોઓનાં બહાં ઉધરાવનારા કમાડને મારી હાસે હાજર થવાની ખબર આપો; અને રાતના ૮૫ વાગે તમે પોતે મારી પાસે હાજર થજો. મેં ચોપડા બેવા છે અને તેમાંની ઘણીક જૂલો વિષે મારે તમને ટપકો આપવાનો છે. ”

“ બીજી કાંઈ હુકમ ? ” ગોપાળદાસે પૂછ્યું.

“હોત તો હું ક્યા વિના રહેત? એમાં પૂછા હો શું? જાઓ, તમને બતાવેલાં કામ કરો.”

કરસનદાસે, એપાગદાસ તરફ બતાવાયેલી વર્તણૂક જોઈ અને તે ઉપરથી રજનીકાન્તની વૃત્તિને ખ્યાલ બાંધીને મનમાંજ તેણે નિશ્ચય કરી લીધો કે: “આ હોકરો બેરોનેટની આખર ઉપર જરૂર પાણી ફેરવશે.” તે વિચારવા લાગ્યો કે: “આનામાં બિનબનેા જોડો સુદ્ધાંત નથી. વૃદ્ધજનોને જે માનથી બોલાવવા જોઈએ, તેવું તો તેને જ્ઞાન પણ નથી! જે આવી રીતે બધાને ધમ્માવીને પ્રારંભથી જ મરનારના કામકાજમાં તે ફેરફારો કરતો રહેશે તો જરૂર થોડાક અરસામાં તે સારા નોકરો ઝુભાવી બેસશે; એટલુંજ નહીં પણ પ્રતિષ્ઠિત ભોંકામણિ પોતાને માટે તે અરાબ લાગણી ઉત્પન્ન કરશે.” આ બાબતમાં તેને કાંઈ ચાનક આપનારી સલાહ આપવી કે કેમ એ સંબંધી કરસનદાસ વિચાર કરવા લાગ્યો. વિચારને અંતે તે એવા દરાવ ઉપર આબોધે કે: “આને હાલ તુર્ત કાંઈ કહેવા જતાં તે અપમાન કરી બેસે એવો સંભવ હોવાથી જે માથ તે જોવા કરવું, એજ શોભા ભરેલું છે.” તે આ દરાવ ઉપર આબોધે એટલામાં રજનીકાન્તે તેને કહ્યું: “મિ. કરસનદાસ, હાલ તુર્ત તો તમે જાઓ. વસિયતનામાની એકાદ નકલ તમારી પાસે હશે? હોય તો અહીં મૂકતા જાઓ.”

કરસનદાસ એક નકલ પોતાની સાથે લાવ્યો હતો. તે રજનીકાન્તને તેણે આપી અને તે બાદ આ બન્ને જણુ વિખૂટા પડ્યા. કરસનદાસના જવા પછી એપગા બંધ કરીને રજનીકાન્ત ઉઠ્યો અને દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળીને યંજાના યોગાનમાં ફરવા લાગ્યો.

કેટલીકવાર એવું બને છે કે, જેઓએ જિંદો જોવાનો ધંધો આકર્ષ્યો હોય છે, તેઓને ક્યાંક ને ક્યાંકથી એવા જિંદો જડા આવે છે જ. રજનીકાન્ત યોગાનમાં ફરતો હતો તે વખતે શેઠની ગાડી જોડીને ગાડાવાન બહાર જતો જણાયો. રજનીકાન્તે એકદમ જૂમ પાડીને કહ્યું: “ઉભી રાખ, એ ગાડીવાન, ક્યાં લઇ જાય છે? કોને પૂછીને લઇ જાય છે?”

“જ્યોર્જના બહેન અત્યારે આવવાનાં છે; તેથી ફેરમાના કુકમથી સ્ટેશન ઉપર લઇ જઈ છું.” ગાડીવાને જવાબ દીધો.

“મને પૂછ્યા વિના ગાડો કેમ જોડી? તમે સોંકા મરજમાં

આવે એમ મને. તેના કહેવાથી માડી જોડા, એ નહીં ચાલે. જા, તમેલામાં પાછી લઇ જા. ” રજનીકાન્તે હુકમ કર્યો.

“પણ સાહેબ, ફાઇનાએ કશું છે ને ?”

“ભલે કશું. હું માડી લઇ જવાની ના પાડું છું.”

માડીવાને કાંઈજ જવાબ દીધો નહીં અને માડી દરવાજા તરફ દાંઘળી ચાલુ રાખી. રજનીકાન્ત એકદમ ગુસ્સે થઇ ગયો. પોતાનો ગુસ્સો કેવી રીતે પ્રકટ કરવો, એનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો. આખરે તેને એક ઉપાય સૂઝી આવ્યો. તેણે પોતાના મનમાં ધારી રાખેલા ઉપાય મુજબ માડીવાનને તે વખતે કાંઈ જ ન કહેતા જતા દીવો; અને પોતે બંમલામાં આવ્યો મયો. માડીવાન મનમાં દુઝાયો કે, ‘મેં એવું કેવું અપમાન કર્યું છે.’ પણ તેને ખમર નહતી કે, રજનીકાન્તે પોતાના મનમાં આ પ્રસંગ ઉપરથી સંજ્ઞા મારી વાળી છે; અને જે કાંઈક તે ચોક્કસ દિવસ પછી કરવાનો હતો, તે આ પ્રસંગ ઉપરથી આવતી કાલેજ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો છે.

રાત્રના સહાય આડેનો યુમાર થતાં ગોપાળદાસ રજનીકાન્ત પાસે કાજર થયો. તેણે ખમર આપી કે, મિલનો સેક્રેટરી અને ચાલીઓનું બાકું ઉપરાવનાર મહેતાજી સહવારે કાજર થશે.

રજનીકાન્તે ગોપાળદાસને કહ્યું: “એસો, ગોપાળદાસ. ચોપડાએ તપાસતાં મેં શોધી કાઢ્યું છે કે, કામના વખતમાં તમે આંખો મીચીને ધરખર્ચ કર્યાં મયા છે. ચાર નોકરો, એક રસોઇઓ, એક માળી, એક માડીવાન અને તેના હાથ નીચે વળી એક છોકરો, તેમજ તમારા ઉપરાંત તમારા હાથ નીચે બીજો મહેતાજી ચોપડા લખવા માટે અને ત્રીજો મહેતાજી વળી ચાલીઓનું બાકું ઉપરાવવા માટે—એમ મળીને જે પચાસદાર ૧૧ માણસો રાખ્યાં છે, તે બધાં છે. અને હાથે છે કે, મિલમાં પણ એવીજ રીતે બધાં હાલનું માણસો સેક્રેટરીએ રાખેલાં હશે. એ માટે તો હું તેની સાથે વાતચિત કરીશ. પરંતુ ધરકામ માટે આટલાં બધાં માણસોની મને મુઢલે જરૂર લાગતી નથી; માટે આજીવી કાલથી કમી કરો. માત્ર એક નોકર અને એકલા તમે, એ બેજ જણને હું રાખવા માગું છું. માડીવાડાનું ખર્ચ મારે નહીં જોઇએ. માળીની પણ જરૂર નથી. ચોમાનમાં રોપાઓ અને દુકાનો નહીં ઉમાડીએ તો નથી શકશે. સમજ્યા ?”

ગોપાળદાસે કહ્યું: “ભાઈ સાહેબ, આપની દરમયાનને તાબે થવું એ મારી દરજ્જા છે; પણ કામસાહેબે વગર વિચારે આ ખર્ચ રાખેલું

નથી. મિનજરી માણસ આપણે ત્યાં એકે નથી. અંધમાના મોલા પ્રમાણે માડીધોડો રાખવાની કાકાજીને જરૂર લાગી હતી. ફાઇવાનું શરીર વૃદ્ધ હોવાથી રસોઇઆની જરૂર ઉભીજ રહે છે. મહેમાનોની અવરજવર ખંભામાં બચ્ચીવાર થતી હોવાથી નોકરોની સંખ્યા વિશેષ રાખવી પડેલી છે. માળીને રાતના અંધો સાચવવાનું કામ પણ કરવું પડે છે. મારી આટલાં વર્ષની નોકરીના કઠર કરીને અને દિન પ્રતિદિન કામકામે વધી ગયલાં જોઇને, શેકજીએ મારા માથેથી કામનો જોખમે હલકો કરવા માટે મને એ મહેતાજીઓ સોંપેલા છે; જેમાંથી એક માલીઓની ઝોરડીઓનો હિસાબ રાખે છે અને બીજો પરચુરસ ઉધરાણી હિસાબ વગેરે ઉપર ખ્યાન રાખે છે. આપ જોશો કે, આમાં કોઇપણ ખર્ચ નકાર્યું નથી.”

રજનીકાન્ત: “મારે દલિલો જોઇતી નથી. જે તમને મારી મરજી મુજબ કરવાનું ન પાલવતું હોય તો તમે પણ રજા લ્યો. મને બીજો જીવાન માણસ મળી શકશે.”

ગોપાળદાસ: “જેવી આપની ઇચ્છા. આપનો જન્મ મર્યાદા ત્યારથી હું આ ઘરની સેવા બજાવતો આવ્યો છું. આજ સુધી મને કોઇએ ‘અસ’ એમ કહ્યું નથી; પણ એવું કહેનાર આપ જ એક નીકળ્યા કે જેમને પણ મેં ઘોડીઆમાં રમાડેલા છે!”

રજનીકાન્ત: “ગોપાળદાસ, પાછલી સેવાઓ મણુઆથી કાંઈ કાલમાં તમે સેવા બજાવો છો, એમ ન મણાય. તમારે જે સીદી રીતે મારું કહેવું માનવું હોય તો રહો; નહીંતર બેલાશક ચાલ્યા જાઓ. માત્ર એક નોકર અને એક મહેતાજી સિવાય બીજા સર્વને આવતી કાલથી રજા છે. આ મારો છેવટનો અને સંપૂર્ણ વિચાર પછી થયેલો ફકર છે.”

ગોપાળદાસ થોડીક ક્ષણ સુધી ચૂપ રહ્યો અને તે બાદ બોલ્યો: “એક મહિનાની મુદ્દતની નોટિસ આપીને લે પછી સૌને—”

“મહિના સુધી મારી જમિન તેમના પગથી ધસાવવાની મને નિશ્ક્રુસ જરૂર લાગતી નથી. અને મહિનાની નોટિસ કવી? પંદર દિવસની જ પુરતી છે. એ નોટિસના દિવસોનો પગાર હું તેમને આવતી કાલેજ પતવી દઇશ. તે લઇને તેઓ ચાલ્યા જાય.”

ગોપાળદાસ: “ભાઈ સાહેબ, આ ઠીક થતું નથી. હજી તો કાકાજી તેમજ દિબ્બકુમાર ભાઈના મરણને પૂરા બે દિવસે થયા નથી,

તેમાં આ પ્રમાણે માણસોને રળ આપી દેશે. તો લોકમાં ખરાબ દેખાશે.”

“લોક એ દિવસ ખોલીને રહેશે; પણ તેમના ખોલવાથી કરીને હું લખલુંદ ખર્ચ ચાલવા હજી શકીશ નહીં.”

“ભાઈ સાહેબ, રસોઇઆને તો રળ ન આપશો. રસોઇઓ જશે તો રાંધશે કાણુ?”

“ફાઇ બા”

આવા ધુટતાબરેલા જવાબની આશા ગોપાળદાસે રાખી ન હતી. તેણે કહ્યું: “કાકાસાહેબે કહી તેમને ચૂલે અડકવા દીધાં નથી. એમના જેવાં ભક્તિપરાયણ અને રૂબે અવતાર લેવા જેવાં વૃદ્ધ માતૃમીને ચૂલો પુકવા કહેવું અને તે પણ અત્યારે તેમનું હૃદય દુઃખી છે તે વખતે કહેવું, એ તેમનું જાણીએ છીએ અપમાન કરવા બરાબર છે.”

“ફાઇબા નહીં રાંધે તો જ્યોત્સ્નાને રાંધવું પડશે.” રજની-કાન્તે નવી ધુટતા બતાવી.

“તે પણ ના પાડશે, એની મને ખાતરી છે.”

“જો તે ના પાડશે તો તેને અનાચાત્રમમાં જવું પડશે, મમ-ન્મા? આ મકાનમાં તેણે રહેવું હોય તો રાંધી પીરસવું પડશે.”

ગોપાળદાસને આ અવિચારી સૂચનાઓથી અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. ફાઇબાને આ નવા વારસની ફરમાણોથી વાકેફ કરવાનું ઠરાવીને ગોપાળદાસે રજનીકાન્તને કહ્યું: “આપના કુકમ મુજબ સહવારે બધો અમલ કરીશ.”

રજનીકાન્ત: “ઠીક. વિશેષ કહેવાનું એ કે, હમણાં ગાડીવાન સ્ટેશન ઉપર ગાડી લઇ ગયો છે. તે પાછો ફરે એટલે તેને એકદમ રળ આપજો. પગાર માગે તો ફક્ત દિવસ પછી આવીને લઇ જવા કહેજો.”

ગોપાળદાસ: “એનો કાંઈ વાંક પડ્યો છે, ભાઈસાહેબ?”

રજનીકાન્ત: “હા. મેં ના કહ્યા છતાં તે ગાડી લઇ ગયો છે. એ ઉદ્ધત માણસને મારે એક મિનિટ પણ હવે રાખવો નથી—”

તે આ વાક્ય પૂરું કરી રહ્યો ન હતો એટલામાં એક નોકરે આવીને તેના હાથમાં એક તાર મૂક્યો. રજનીકાન્તે તારનું પરખીકીકું ખોલીને તે વાંચ્યો અને ગોપાળદાસને કહ્યું: “મિનિસ્ટ્રરનો રાજ-

કુમારીનો તાર છે. તે લખે છે કે, જ્યોત્સ્ના માંડી પડી છે; જેથી હમણાં થોડાક દિવસ સુધી નહીં આવે.”

“ફાઇખાને હું આ ખત આપું?” ગોપાળદાસ કે જે અહીંથી ઉઠવાનું બહાનું શોધતો હતો તેણે કહ્યું.

“હા. ખત આપે; પણ જ્યોત્સ્ના ત્યાં શું કરવા મઠ છે?”

“એ રાજામાં લગ્નોત્સવ છે. તેમાં રાજકુમારીના નિમંત્રણથી તે ગયાં છે.”

“ઠીક હાલ તો જાણે જે થયું તે જાને થયું; પણ હવેથી એને એવી રીતે હાલે ત્યાં રખા દો કરવાની મનાઇ કરી પડશે. ઓએને એટલી બધી છૂટ આપવી ન જોઇએ.”

“જેવો આપનો હુકમ” એમ કહીને ગોપાળદાસ પોતાની જાયાએથી ઉઠીને ઉભો થયો. બહાર નીકળીને તે મણુમર્યો: “મરનાર શેઠ સાડેખે આનો એક છેદનો કાપ પત્ર રાખ્યો. જેનો નહોતો. એ કુળદીપક નહીં નોવડે; કુળનો અંગારો નોવડે! એ શાઇનું માને એવી આશા નથી. એને કાંઈ કહેવું અને કહેનારે પોતાની ઇજાત ગુમ વરી, એ બન્ને બરાબર છે.” કપાળે હાથ ઠોકીને અને અકાશ સામે જોત્રને તે બોલ્યો: “પ્રભૂ! પ્રભૂ! ‘દીવા પાછળ અંવારું’ એ કહેવત શું સાચી પડશે?”

પરિચ્છેદ ૧૬

સુમનો સરદાર !

રજનીકાન્ત પાસેથી નીકળીને ગોપાળદાસ બામબો જ ફાઇખા પાસે ગયો. તે વૃદ્ધ સનારી પોતાની ઓરડોમાં એકઠો બેઠો બેઠો અત્યારે આંસુ નિમાળતી હતી. એકસામટા બે ધા શીલવા તે અસમથે હતી. તેનું દુઃખ અપાર હતું. ગોપાળદાસે તેની પાસે જઇને પ્રશ્ન કર્યા અને તેની સામે થોડક દૂર પડેલી એક સાદી ઉપર તે બેઠો.

ફાઇખાએ પૂછ્યું: “મુનિય, રજનીકાન્ત અત્યાર સુધી કેમ દેખાયો નહીં? એણે ખાધું? એને મુંઝવા દેતો નહીં. એણે આવાં દુઃખ દીઠાં નથી! તમારા ઉપરજ હવે બધી જાંખમદારીઓ છે. હોકરને આશાસન આપીને યોગ્ય સલાહ સાથે દોરવાં, એ કામ હવે

તમારા ઉપરજ આવી પડ્યું છે. જ્યોત્સ્ના આવી કે નહીં? સ્ટેશન ઉપર મેં ગાડી તો મોકલી છે.”

ગોપાળદાસે કહ્યું: “ માજી, હરમડ્ડો નહીં. જ્યોત્સ્ના બહેન માંદા થઇ ગયાં છે, એવો તાર આવ્યો છે.”

“ પેલો રાજકુમારીને ત્યાં માંદો થઇ ગઇ છે કે રસ્તામાં? અરેરે, બિચારી કામળ કાળજની છે! તમે અહીંથી તાર કર્યો તેથી મુંઝાઇ ગઇ હશે.”

ગોપાળદાસ: “ માંદગી તો ચિન્તાને લીધે થઇ હશે; પણ રાજકુમારીને ત્યાં છે એટલે આપણે ગભરાતાની જરૂર નથી. ઇશ્વર સૌ સારાં વાનાં કરશે.”

કોઇખા: “ તારમાં શું લખ્યું છે?”

ગોપાળદાસ: “ તારમાં ફક્ત તે માંદા છે એટલુંજ લખ્યું છે.”

કોઇખા: “ તો જાઓ, તમે સામે તાર કરો અને પૂછવો કે, તેની તબિયતની વિગતવાર ખબર અમને આપો. વળી તેમાં પૂછવો કે, મારી જરૂર હોય તો હું ત્યાં આવું.”

ગોપાળદાસ: “ બહે, તેમ કરે છું; પણ રજનીકાન્ત ભાઇ, એ તાર માટે વાંધો લેશે તો?”

“ એ શા સારૂ વાંધો લે? એને બિચારાને હજી આંખમાંથી આંસુ સુકવવાની તો પુરસદ નહીં મળી હોય, તેમાં વળી વાંધાવાંધાનો વિચાર કરવાની પુરસદ શેની મળશે?”

“ માજી, તમે બધી હકિકતથી માહિત નથી. હું હમણાંજ તેમની પાસેથી આવું છું. દોઢ કલાક સુધી તેમણે મારી ધૂગ કાઢી નાંખી. તેમણે મને હુકમ કરી દીધો છે કે, કાલથી મારે નોકરી છોડી જવી—”

“ હે? તેણે એમ શા સારૂ કહ્યું? બેલાવો એને મારી પાસે. હું એને સમજાવું. તમને રજ અપાય? તમે જાઓ તો પછી અહીં બધું અંધારું સ્તો!”

“ માજી, એમણે કોઇનું કાંઇ સાંભળવાની ના પાડી છે. મને એકલાને જ નહીં; પણ માત્ર એક નોકર સિવાય બીજા બધા નોકરોને, માળીને, અને રસોઇયાને પણ કાલથી રજ આપવા તેમણે ફરમાવ્યું છે અને ગાડીવાનને તો અત્યારેજ કાઢી મૂકવા કહ્યું છે.”

“ કારણ?”

“ કારણ એ કે, બહુ ખર્ચ થઇ ગયો છે.”

“પણ રસોઈઆ વિના તે ચાલે?”

“હા, માણ. રજનીકાન્ત બાપએ એ બાબતમાં તો ન કહેવાનું પણ કહી દીધું છે.”

“શું?”

“એ કે, રસોઈઆને રમ આપ્યા બાદ ફોઈઆ રાંધે; અને ફોઈઆ ના પાડે તો જ્યોત્સ્ના રાંધે. જો જ્યોત્સ્ના ના પાડે તો તેને અહીં ન રાખવી અને કાઢી મૂકવી; અથવા અનાયાત્રમમાં મોકલવી.”

ટૂંક સમયની આંખમાંથી આ વખતે આસુનાં ટીપાં પડ્યાં અને “હરિ ! હરિ !” એવા નિમાસાબરેલા ઉદ્ગાર નીકળ્યા.

મુનિએ કહ્યું : “માણ, અશ્રુપાત ન કરો. તમારી આંખમાંનાં આંસુ મારાથી નથી જોવાતાં. આ તમારો ધરડો નોકર તમારી ખિદમતમાં હાજર છે. રસોઈઆને હું સમજાવીશ અને તે રજનીકાન્ત બાપને કહેશે કે, ‘હું પગર લીધા વિના જ તમને રાંધી આપીશ.’ માણ, રસોઈઆ રહેશે. તેને ખાનગી પગાર અપાશે; પણ તમને કે જ્યોત્સ્ના બહેનને ચૂલો પુંકવો નહીં પડે. માટે ખેદ દૂર કરો અને અશ્રુપાત ન કરશો.”

“મુનિમ, તમારાં વેણુ સાંભળીને જોકે મને નિરાત વળે છે પણ હું રાંધવું પડે તે માટે રાતી નથી. ‘રજનીકાન્તમાં આવી નીચ થુલિ !’ એજ વિચારથી મને દુઃખો બરાબ આવ્યો. મરનારાઓને હજી તો પૂરા દશ દિવસ પણ થયા નથી, તે દરમ્યાન તેમના વિચારો થી વેદી રીતે વર્તીને રજનીકાન્ત માણસોને કાઢી મૂકવા તૈયાર થયો છે, તેથી તેમના આત્માને કેટલું દુઃખ થશે ? હમણાં માણસોને કાઢી મૂકવાના વિચાર કરાય ? હમણાં વધારે ખર્ચ થઈ જાય છે એવા વિચાર કરાય ? મરનારનાં પાછળ ગરુડપુરાણ, ગીતાણ, એવી ધર્મની કમાઓ ખેસાડવાના અને પિતૃઓને તૃપ્ત કરવાના વિચારો કરવાને બદલે હલ્કા વિચારો તેને ક્યાથી સુઝ્યા ? આવી અવળી થુલિ ! મુનિમ, એ છોકરો શું કાંઈનું નહીં જ માને ?”

“માણ, મારી તો પ્રત્યેક વાત તે વાઢી જ નાંખે છે. મેં જરાક દલિલ કરી કે, કાકાસાહેબે બધું ખર્ચ બરાબર રાખ્યું છે તે સાંભળીને મને તો તેણે રોકડું જ પરખાવી દીધું કે, હું કહું તેમ ન કરવું હોય તો તોફારીમાંથી ચાલ્યા જાઓ ! કહો, માણ, આ પછી મારું શું ચાલે ?”

“તમારું કશું તે નથી માનતો; પણ મારું એ કશું નહોતું માને શું?”

“માણ, સોનાની ઝાળ પાણીમાં નાંખવા જેવું ક્યાંમાં શો માલ?”

“મુનિમ, અપમાનની બ્હીક રાખ્યે તો કશુંયે ન વળે. પોતાને એને મારી પાસે. જે તે મારું કહેવું નહોતું માને તો પછી કુચે ટેકા બાંધી બેઠેન છું. એ છોકરાના કરના મેં મહુ દીવાળાઓએ જોઈ છે. એ હડ કરશે તો સવાઈ હડ કરીશ.”

મુનિમ ઉઠ્યો. ફેંદાખાની આંખમાં તેણે કોઈની ચીજમારીઓ જોઈ. તેને કાંઈક હર્ષ થયો કે, તે રજનીકાન્તને પહોંચી વળે એવી છે ખરી. રજનીકાન્ત બેઠો હતો ત્યાં તે જરાક દિન-વૈભવ મળે અને ફેંદાખાની વરદી તેને કહી સંભળાવી. રજનીકાન્તે તે સાંભળીને કહ્યું: “અત્યારે મળવાની શી જરૂર છે? સહવારે મળીશ.”

મુનિમ: “એ તો હડ લાઇને બેઠો છે કે, અત્યારે જ મળવું છે. બાઇસાહેબ, કાકાજીએ તેમને કાંઈ દહાડો દુઆમાં નથી; તો આપ આટલી નાની બાળતમાં શા સારું તેમને દુઆવો છો? તેમને મળી જવ અને રૂપરૂમાં આપને જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહેજો.”

રજનીકાન્તે વિચાર કરવામાં થોડોક વખત ગાળ્યો અને પછી કહ્યું: “વારું કહો કે, આવી જાઉં છું.”

એ બાદ બે કલાકે તે ફેંદાખાના ઓરડામાં દાખલ થયો; જે વખતે મુનિમ પણ ત્યાં બેઠેલો હતો. ડોસીમાએ તેને આવકાર આપતાં કહ્યું: “આવ, બાઇ! તારા શરીરને કેમ છે? બપોર પછી તો મુઠ્ઠે દેખાયો નહોતો? અત્યારથી જ દુઃખને લીધે નરમ ન થઈ જઈએ, બાઇ!”

રજનીકાન્તે પોતાને કહેવાયેલી બાળતા વિષે કાંઈ જ ન કહેતાં સીધો સવાલ કર્યો: “ફેંદાખા, મને કેમ બેલાયો હતો?”

“તને એટલા સારું બેલાવ્યો હતો, બાઇ!” ડોસીમાએ પણ સીધા મુઠ્ઠા ઉપર આવતાં કહેવા માંડ્યું: “કે, આવતી કાલથી ક્યાં બેસાડવાનું શું કશું? મુનિમને પુરાણી મહારાજને ત્યાં બેઠેલીને આવતી કાલે સાંજે આવવાનું કહેવરાવ. મહુપુરાણ વંચારીશું કે ગીતાજીનો ઉપદેશ કહેવરાવીશું?”

“ફેંદાખા!” રજનીકાન્તે મંબીર સ્વરે જવાબ દીધો: “એ

કથામથાનાં ધનિંગ અને મુદ્દલ પસંદ નથી. કાકાના વખતમાં એવાં ધનિંગ બહુ દહાડા ચલાવ્યાં, તોયે હજી તમે ધરાયાં નથી થું ! ”

“ ગાંડા ! ” ફેણખાએ જરાક સ્મિત કરતાં કહ્યું : “ આ કાંઈ સારા અવપરતી કથા કહેવરાવવાની છે ? મરનારના આત્માની શાંતિને માટે તે કહેવરાવવી પડે. ધનિંગ હોય કે ગમે તે હોય; પણ આ છેલ્લીવાર તો તારે તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. ”

રજનીકાન્ત : “ મને કાંઈ તેવી શ્રદ્ધા રાખવાની કુરસદ નથી. ”

“ આવી હક તે આવે ? જો, બાઈ, મોટાં કહે તેમ કરીએ. મોટાનું માન તો આટલું રાખવું પડે ” ફેણખા હજી પણ પોતાની શાંતિનો ત્યાગ ન કરતાં તેને સમજાવવા ચલન કરવા લાગ્યાં.

રજનીકાન્ત : “ તમે નાંહક મરે માથું પકવોગે ? આ ધરનાં સુખત્યાર તમે કે હું ? તમારી ટકટક મારી બાપતમાં નહોં ચલે, સમજ્યાં ? ”

“ ત્યારે મારે કહેવું તું નહોં જ માને. ખરેને ? આમ જો, આજકાલને તું ટીયકુડો અમારા જેવાનાં અપમાન કરતાં લાજતો નથી, એ બધું શા ઉપર ? ગઈ કાલ સુધી તો બકરી જેવો નરમ હતો અને આજ પૈસાનો કારનાર હાથમાં આવ્યો એટલે વાધ જેવો બની ગયો. ખરે ને ? ”

“ ફેણખા, અત્યાર સુધી હું તમારે માન ભગવી રહ્યો છું; પણ જો હવે નકામી લવારી કરશે તો હું તમને સખ્ત શબ્દો સાંભળાવી કહશ. ”

“ તારા સખ્ત શબ્દો સાંભળી રહેવા હું થોભું એવી નાહાન નથી. સમજ્યો ? મુનમ, અ.વારેને અત્યારે વાલકેશરને બંજલે ચાલે. આ છોકરાનું હું જન્મતારા સુધી મ્હોં જોયા માંગતી નથી. બેનાં સ્નાન કર્યાં તે સાથે આ ત્રીજાનું સ્નાન પણ હું અત્યારથી કરી નાંખું છું. કાલથી એ બંજલામાં મરડપુર.શુ બેસાડીયું અને જે નોકરોને આ છોકરો કઠી મુકવાનો હોય તે બધાને એ બંજલે અત્યારથીજ આવવાનું કહી દે. ” પ્રત્યક્ષ ચંડિકા જેવી દેખાતી, કોષામિતો પુલકાર કરી, ફેણખા આટલું કહીને પોતાના સ્થાનેથી ઊઠીને ઉભી થઈ.

રજનીકાન્તે કહ્યું : “ પણ ઉભાં રહો. એ બંજલો હવે મારો છે. તેના ઉપર તમારો મિલકુશ હક નથી. ”

ફાઇયા: “એ વાત ખીજા કાઇને સંભળાવજો-મને નહીં, સમજ્યો? બાપનું વસિયતનામું જરાક ડેળા ઉઘાડીને વાંચી જોજો, સમજ્યો? એ વસિયતનામાની રજેરજ વાતથી હું માહિત છું. તારી સદાષ્ટ મારી અગળ નહીં ચાલે.”

“વસિયતનામામાં શું લખેલું છે?” રજનીકાન્તે આશ્ચર્યચકિત થતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“એ સવાલ તારા વકીલને પૂછજો અથવા તું જાતે વીલ વાંચી જોજો. મુનિમ, શું જોયા કરો છો? જોયેલો ગાડી; અને ચાલેલો મારી માથે.” ફાઇયા એમ કહીને કોપથી લાલચોળ આંખો સહિત એરડીની ખારી પાસે જઈને ઉભાં રહ્યાં.

રજનીકાન્ત: “વસિયતનામાની નકલ મારી પાસે છે. હું હજીજા તેમાં જોઈને ખાત્રી કરું છું કે, તમે આ બધો રોડ આ ઉપર મારો છો?”

“હા, હા, એક વાર નહીં પણ સત્તરવાર જોજો, સમજ્યો.” એમ કહીને ફાઇયાએ પોતાનો ફટલોક જરૂરી સામાન સાથે લેવાની બવસ્થા કરવા માંડી.

રજનીકાન્ત, તે એરડાપાંથી ઉઠીને ઝડપથી દિવાનખાનામાં જઈને વસિયતનામું જોવામાં રોકાયો.

દરમિયાન ફાઇયાએ બે ત્રણ પેટીઓ તરફ આંખો ખીંચીને મુનિમને કહ્યું: “મુનિમ, ન સમજ્યો કે, મારા બાપએ મને નાગી બૂખી રાખી છે. એના જેવો દીર્ઘદષ્ટિવાળો કાંઈ ન હતો. આ પેટીઓમાં મારું સર્વસ્વ છે અને તેને લંબે કાંઈની તાબેદાર રહેવાનો અવસર મારે માટે આવનાર નથી. એ પેટીઓ ઉપડાવો. આનાકાની કરવાનો હવે વખત નથી. વિચારમાં વખત મુમાવવામાં હવે સાર નથી.”

મુનિમે કહ્યું: “માજી, પાસેના એકાદ બંગલામાંથી ગાડી બાંધું તો? અહીંની ગાડી લઈને નાંહક શું કરવા તકરાર વધારવી?”

ફાઇયા: “એ કશુંયે નહીં કરી શકે. ગાડીને તેનાથી રોડી સજાવાની નથી. તમે શું કરવા ગભરાવ છો? હિન્મત રાખો.”

મુનિમે ગાડીવાનને બોલાવ્યો અને ગાડી જોડવા વરદી આપી. નોકરોને બોલાવીને તેણે પેટીઓ નીચે ઉતારાવી. ગાડી પાંચ મિનિટમાં જોડાઈ રહી એટલે પેટીઓ તેમાં મુકાવરાવીને ફાઇયા, મુનિમ, રસોઇઓ અને એક નોકર તેમાં બેઠાં અને ગાડી ચાલવા લાગી.

મુનિમને બહીક હતી કે, રજનીકાન્ત આવીને કદાચ ગાડી બદલાવશે. પણ એ બહીક ખોટી ફરી. ગાડી બંગલા બહાર ગઇ તો પણ રજનીકાન્ત બહાર આવ્યો હોય એમ જણાયું નહીં.

રજનીકાન્ત સાથી બહાર ન આવ્યો ? તે શું કરતો હતો ? તે વસિમનનામું વાંચવામાં રોકાયો હતો. કલમે કલમ વાંચતાં તેને જણાયું કે, વાલકેશ્વરના બંગલા માટે મરનારે એવું દરમાન કરેલું હતું કે, તે બંગલામાં ફાઇના અને જ્યોત્સ્ના જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી રહે. એમની હયાતી દરમાન દિવ્યકુમાર, તેનો વારસ કિંવા તેમની પછી રજનીકાન્તથી પણ તે બંગલા ઉપર હક્ક કરીને તેને વેચાય નહીં; ખીરો મૂકાય નહીં કે બાડે અપાય નહીં. આ કલમ વાંચીને ઠંડો માર બની ગયો. રજનીકાન્ત ફાઇનાના ગમન વખતે શું મોઢું લઇને બહાર નીકળી શકે ? તે એ કલમ વાંચીને દિગ્મૂઢ કાલતમાં બેસી રહ્યો અને તે દરમાન ફાઇના ઝડપથી વિદાય થયાં.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મિલનો સેક્રેટરી હાજર થયો. રજનીકાન્તે તેની પાસેથી મિલના કારકુનો, કામદારો, પટાવાળાઓ, પહેરાવાળાઓ વગેરેનાં હાજરીપત્રક અને પગારપત્રક માંગ્યા. સેક્રેટરી પોતાની સાથે એક પટાવાળાને લેતો આવ્યો હતો. તેને એક ચીઠ્ઠી લખી આપીને મુખ્ય કારકુનને પત્રકો લઇને આવવા ખમર આપી.

દરમાન રજનીકાન્તે કહ્યું: “ જુઓ મિસ્ટર !.....હં. તમાકું નામ શું ? ”

“ શિવલાલ ”

“ મિ. શિવલાલ, હું એવા સિકાન્તનો માણસ છું કે, પુષ્કળ માણસો રાખીને ખોટી વાહ વાહ કહેવરાવવાને બદલે ચોક્કા બાહોશ માણસો અને કારીગરો રાખતાં કે જેથી આપણાં કામકાજ વધારે સારા થાય. મેં કેટલીક મિલોમાં જોયું છે કે, મામા માયી તા સર્વાઓને રાખવાનો ચાત્ર વિશેષ છે. આવી શું નુકસાન થાય છે તે તમે જણો છો ? કામકાજ ચતાં નથી; ઉપરી અમલદારોથી તેઓને ટપકો આપી શકાતો નથી અને તેઓને નિરર્થક પગાર આપવા જેવું થાય છે. આવી અવસ્થા આપણે ત્યાં ચાલતી હોય તો હું તે એકદમ આવતી કાલથી બંધ કરવા માગું છું. મારું સાંભળી લ્યો. પછી જવાબ આપજો. હાજરીપત્રકમાં જે જે નામો હોય તે બધાં માથી સોથી પહેલાં મને મહુમ શેડનાં સમાંઓ ઉપર નિશાન કરી આપજો. તે પછી દરેક કારકુન અને કામદારની ઉમ્મર ફેદલી છે

તે મન જણાવજો. વૃદ્ધ માણસોને મારે રાખવા નથી. મારી મિત્ર કંઈ પાંજરાપોશ નથી; અથવા અનાથાશ્રમ નથી. આ જે મુદ્દા તમારા ખ્યાનમાં ઉતર્યા ? ”

સેક્રેટરી: “ હા જી, પણ એક ખામત ઉપર હું આપનું ક્ષમા મેંચું છું. જૂના માણસોને આપે જણાવ્યાં તે જે કારણે મારાં હરકાત કારણમર આપ રજા આપવાનું નક્કી કરશે તેવી વસ્તુસ્થિતિ એવી ઉભી થશે કે, નવાં માણસો લેવામાં પડશે. નવાં માણસો અનુભવી હશે તો તો ઠીક; પણ જો અનુભવી નહીં હોય તો તેમને કામકાજ શીખવવા મટે કેટલોક વખત અમારે યુમાવશે પડશે; જેથી આજ કામકાજ ઢીંગમાં પડશે. વળી નવાં માણસો આડે તેવાં હશે તોપણ ટૂંકા પગારમાં નહીં રહે; કેમકે હાલનો વખતજ એવો છે કે, અમુક સરેરાશનો પગાર આપવો પડે ”

રજનીકાન્ત: “ એ ખામતમાં મને જરૂર પડશે તો તમારી સલાહ પૂછેશ. પણ મારો સિદ્ધાન્ત તો હું જતો કરીશ નહીં. ”

એટલામાં હાજરીપત્રક અને પગારપત્રક લઇને મુખ્ય કારકુન આવી પહેચ્યો. રજનીકાન્તે હાજરીપત્રક હાથમાં લીધું અને સેક્રેટરીથી માંડીને દરેક દરેક કારકુનની ઓળખાણ અને વય વિશે પૂછપરછ કરી જોઈ. એ પૂછપરછને બંને પગારપત્રક હાથમાં લઈ, તેમાંના આંકડા જોઈ, તે થોડાક વખત વિચારપ્રસ્ત બની ગયો અને પછી એક કાગળ અને પેન્સિલ મુખ્ય કારકુનના હાથમાં અપીને તેણે એજ હાજરીપત્રકમાંથી અમુક છ નામ તેની પાસે લખાવ્યાં. પટ્ટાવાળાઓ અને પહેરાવાળાઓની ટીપમાંથી પણ એવીજ રીતે ત્રણ નામો લખાવ્યાં અને તે બાદ સેક્રેટરીને કહ્યું: “ આ માણસોને આવતી કાલથી રજા આપો. કારકુનોમાં ત્રણ સગાંઓ છે અને ત્રણ વૃદ્ધ છે. પટ્ટાવાળાઓ ત્રણે વૃદ્ધ છે. એવા લોકો મને નિરૂપયોગી છે. ”

મુખ્ય કારકુન એ યાત્રીમાં આવતો હતો. સેક્રેટરીએ કહ્યું: “ સહેન, કૃત્ર દશ કારકુનો અને સત્ત પટ્ટાવાળા લથા પહેરાવાળા-માંથી આપ નવ માણસોને એકદમ કમી કરવા ફરમાવો છો; તો પછી હું બચવા શી રીતે જાગવી શકીશ ? છ કારકુનોનું કામ કાણ કરશે ? તેમાં વળી મુખ્ય કારકુનને આપ વૃદ્ધ વયને કારણે રજા અપવા કહો છો; પણ સાહેન, એમણે તો સેક્રેટરીનું કામ આનલા વર્ષોમાં કેટલોક વખત કરેલું છે. એવા અનુભવી તો અમારા

‘એક-બીન’ ખગ્ગાની કરોડ જેવા છે. એમના જેવા માણસ અમને કાણુ મળશે ? ”

“ તો મિ. શિવલાલ, તમારે રળ લેવી પડશે. મુખ્ય કારકુન તમારું કામ કરી જાય છે તો તેમને હું સેક્રેટરી તરીકે નીમીશ. ”

સેક્રેટરી ચૂપ જ થઈ ગયો. રજનીકાન્તે કહ્યું: “ આ લોકોને રળ આપો; સમજ્યા ? અને તમારા તથા મુખ્ય કારકુનના સંબંધમાં શું કરવું તેનો નિર્ણય તમે જાને જ કરી લેજો. આ છ કારકુનોને રળ આપીને જે જુવાન કારકુનો નવા રાખો. દરેકનો પગાર ૪૦ થી વધારે હોવો ન જોઈએ. ”

સેક્રેટરી: “ સારું, સાધારણ માણસને પણ ૬૦ રૂપીઆ તો આ સહૃદયો રહેજ નોંધજો. ”

રજનીકાન્ત: “ મેં વિચાર કરીનેજ પગાર ઠરાવ્યો છે; છતાં પણ તમને જો નવા માણસોની દયા આવતી હોય તો દરેકને વીસ રૂપીઆ તમારા પગારમાંથી આપજો અને તમે ૪૦ રૂપીઆ આજી લેજો. ”

સેક્રેટરી પુનઃ ચૂપ થઈ ગયો. રજનીકાન્તે કહ્યું: “ પહેરાવાળાઓ કુલ ૪ છે; અને પટાવાળાઓ ત્રણ છે. આમાંથી મેં જે પહેરાવાળા અને ૧ પટાવાળાને રદ કર્યા છે. ૨ પટાવાળામાંથી એકને પહેરાવાળાનું કામ સોંપો. એકજ પટાવાળો નબી સકશે અને ૩ પહેરાવાળા પુરતા છે. ”

“ સહેમ—”

“ હું કાંઈપણ વિશેષ સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. ” એમ કહીને રજનીકાન્તે કામદારોની ટીપ તપાસી; પગારપત્રક તપાસ્યું અને પછી એક કામગીરી ઉપર કેટલાક આંકડાઓ માંડોને વિચાર કરી જોયો. કામગીરીના કલાક એમાં ગીતાબાબા બાદ તેણે કહ્યું: “ કામદારોની સંખ્યા અને ધણી વધારે પડતી લાગે છે. વળી તેઓના પગારો પણ અને વિશેષ પડતા લાગે છે. આથી હું આજ સાંજના એક ટીપ તૈયાર કરીશ. તે મુજબ માણસો કમી કરવાં અને બાકીનાઓના પગારો પણ કમી કરી નાંખવા. ”

સેક્રેટરી: “ સહેમ, અનુભવી તરીકે મારું કેટલુંક કહેવું સાંભળશો ? આપને ખ્યાનમાં લેવું ન હોય તો કાંઈ વાંધો નહીં; પણ મારું કહેવું સાંભળવા તરફી લ્યો. ”

રજનીકાન્ત: “ બોલો, તમારે શું કહેવાનું છે? દુકાનમાં પતવજો.”

સેક્રેટરી: “ સામાન્ય રીતે સર્વત્ર એવો નિયમ હોય છે કે, નવા શેઠ જ્યારે આધિકાર હાથમાં લે ત્યારે માણસોને પ્રથમ તો ખુશાલીમાં કાંઈક લક્ષણ લાભ કરી આપે. આમ કરવાથી માણસોમાં હૈતસાહ આવે અને તેઓ કામ વધારે સારું કરી આપવા ઉત્સુક બને. વળી આપના હાખલામાં એવું બનેલું છે કે, મહુમ શેઠ સાહેબ કરેડોની મિલકત મૂકી ગયા છે. પરમાત્મા આપને દીર્ઘાયુષ આપે અને આપ તે સત્કાર્યોમાં વાપરો. જે નાણાંની સ્થિતિ ખરાબ હોય તો આપને નિર્ણય હિમિત લેખાત; પણ તેવું કાંઈ બન્યું નથી. માણસો મહુમ શેઠ સાહેબના વખતમાં રાજી હતાં; હવે પણ તે સ્થિતિ ચલુ રહે તો ઠીક. આને બદલે કામદારોની આગતમાં કાપકુપની કાતર આપ મૂકે છે તેથી કામદારો ગુસ્સે થઈને હડતાલ પાડશે અને મિલ કેટલોક વખત કામ કરતી બંધ પડશે—”

રજનીકાન્તે અધવચ કહ્યું: “ હું એવી ધમકીઓથી મિલકુલ ડરતો નથી—”

સેક્રેટરી: “ સાહેબ, આપને માણસો કમી કરવાં હોય તો બલે તેમ કરો; પરંતુ પગારો ઓછા કરવાનું હાલમાં મુશ્કેલી રાખે. ”

રજનીકાન્ત: “ મિ. શિવલાલ, મારો નિર્ણય ફરે તેમ નથી. આજસુધી ગમે તેમ આપ્યું; પણ એ દિવસો હવે મક્કા છે, એમ પ્રમજજો. કામદારો હડતાલ પાડશે તો હું દેશાવરથી બીજા કામદારો મંગાવીશ. પરંતુ અને જે પગાર વધારે પડતા લાગે તે આણુ રાખીને હું કાંઈ મારાં નાણાં છુટાવીશ નહીં. આ મિલ કાંઈ નાણાંનું સંદાનત નથી. ”

મુખ્ય કારકુને અત્રે કહ્યું: “ સાહેબ, આપના નિર્ણયથી આપ જાણી જોઈને વધારે નાણાંના ખર્ચમાં ઊતરો છો. જેટલા કામદારો કમી કરશો તે દરેકને નોટિસ બદલ અકેક માસના પગારો આપવા જોઈશે. કારકુનોને પણ તેમજ આપવા ઉપરાંત આજ સુધી તેઓએ બજાવેલી સેવાઓ બદલ કાંઈ વધુ રકમ ‘ ગ્રેન્ડ્યુઝી ’ તરીકે આપવી જોઈશે. ”

રજનીકાન્ત: “ ગ્રેન્ડ્યુઝીની આજ્ઞા કારકુનોએ આ જન્મમાં રાખવી નહીં. કારકુનોને અને પટાવાળાઓને રીતસર નોટિસના પગાર આપવામાં આવશે. પણ કામદારોને તો અકેક માસની નોટિસની

મુદત બાદ જ છૂટા કરવામાં આવશે. આમ ક્યાંથી હું કાંઈ વિશેષ ખર્ચમાં ઉતરતો નથી.”

આ વાતચિત ચાલતી હતી, એટલામાં ચાલીઓનાં ભાડાં ઉધરાવનાર કારકુન આવી પહોંચ્યો. રજનીકાન્તે, મિલના સેક્રેટરી અને મુખ્ય કારકુનને વિદાય કર્યા અને ભાડાં ઉધરાવનાર કારકુનને, ઠરવેલા વખત કરતાં અર્ધો કલક મોડો કેમ આવ્યો એમ કહીને હમ ભરાવવા માંડ્યો. એ જુવાન કારકુને તરતજ સામે જવાનું લીધું: “સાહેબ, આપને મારી કામની જરૂર છે કે ટાઇમની? આપનું કામ હું મધ્ય રાત્રે પણ બનવું છું.”

રજનીકાન્ત: “હીક, એ બધી સફાઈ બીજા પાસે ચલાવજો. મહેતાજી ! તમારા હિસાબની ચોપડીઓ મને બતાવો.”

કારકુને એ ચાલીઓના ભાડુતોના હિસાબને લગતી ચોપડીઓ રજનીકાન્ત આગળ રજૂ કરી. કારકુનના કામકાજમાં તે બૂલ કાઢવાની ઇચ્છા ધરાવતો હતો. તેણે ચોપડીઓ આમ તેમ જોઇ: પણ બૂલ કાઢવા જેવું ખાસ કાંઈ જણાયું નહીં. દર મહિને ઓરડીઓનાં, દુકાનોનાં વગેરેનાં ભાડાં નિયમિત રીતે લેવાતાં જણાતાં હતાં. કારકુન ના અક્ષર પણ સ્વચ્છ અને મોતીના દાણા જેવા હતા. રજનીકાન્તને તેના હિસાબની પદ્ધતિમાં પણ કાંઈ વાંધા જેવું જણાયું નહીં. હવે તેણે આ કારકુનનો વાંક કઈ રીતે કાઢવો? તે વિચાર કરવા લાગ્યો. કોઈક સભ્ય કારણસર તેને ઉધડો લીધો હોય તો હીક, એમ ધારીને તેણે કારણો શોધવા માંડ્યાં. આખરે એક કારણ તેણે શોધી કાઢ્યું: “મહેતાજી, ઓરડીઓમાં કેવી જાતનાં ભાડુતો રહે છે?”

“કેવી જાતનાં એટલે શું સાહેબ? દરેક વર્ણનાં માણસો રહે છે. બ્રાહ્મણ વાણીયા, કપોળ, ભાટીયા—”

“તમે કેવા માણસ છો? કેવી જાતના એટલે સ્વચ્છતાની ટેવવળાં માણસો રહે છે કે નહીં એમ હું પૂછવા માગું છું? તેમજ ઓરડીઓ ગળ ઉપરાંત માણસોથી વસાયેલી છે કે કેમ, એ વિષે હું વિગત જણવા માગું છું.”

“સાહેબ, એ બાબતમાં તો આપ જાતે આવીને તપાસ કરી જાઓ. હું તો તેમાં કુટુંબી માણસોને અને સામાન્ય રીતે જેઓ નિયમિતપણે ભાડું આપી શકવાની તાકાદવાળાં હોય તેઓને વસાવું છું. થોડાંક ભાડુતો તો વર્ષોનાં વર્ષોથી કેટલીક ઓરડીઓમાં વસે છે.”

“તમારો ખુલાસો અસંતોષકારક અને આડા સુધાનો છે. સ્વચ્છતાને અહાનારાં અને ગીર્દી નહોં કરનારાં બાકુનેનેજ હું એરડોઓમાં વસાવવા માગું છું. એથી ઉલટા પ્રકારની રીતવળાં જેઓ હશે તેઓને વસાવવા માટે હું તમારી કસુર મણીશ.”

“લોકાની જે પ્રકૃતિઓ હોય તે રહેવાનીજ. એમાં મારી કસુર શી રીતે મણાય ?”

રજનીકાન્ત: “હું જાતે આજ બપોરે આવીને તપાસ કરી જઈશ. તે પછી તમારે કાન પકડીને કબૂત્ર કરવું પડશે કે, તમારી કસુર છે. હાલતુર્ત જાઓ.”

કારકુન જર્તા જર્તા મણ્યમર્યો: “આ કાષ્ઠ તદ્દન વિચિત્ર માન લાગે છે. ‘ગીર્દી નહોં કરનારાં બાકુનો’ એટલે શું ? જેઓને ઊકારાંછેપાં હોય અને જેઓનાં કુકુંગ બર્પામાદર્માં હોય તેઓને આ નવો શેઠ શું કાઠી મૂકશે ? સ્વચ્છતા તો ચાત્રોઓમાં રહે છેજ પણ બાકુતોની એરડોએમાં કદાચ તે ન પણ હોય. તેમાં મારી કસુર શી રીતે મણાય ? ‘ચાલતા બળદને ચાર ધોંચવા’ જેવી આ પ્રકૃતિ તેને પોતાનેજ નુકસાનકારક થઈ પડશે.”

કારકુનના મયા પછી રજનીકાન્તે મઠ કંલ રાનના નોકરો વચ્ચેને કાઠી મૂકવાનો જે ઇગદો કર્યો હતો તે અમમ્મમાં મૂક્યો. દરેક જળુને બેલાવીને તેનો તે દિવસ સુધાનો પગાર અને પંદર દિવસનો વધારે પગાર આપીને રજા આપી. ગાડીગાનને મઠ કામે સાંજના તેમજ રાતના પોતાને પૂજ્યા વિના ગાડી જોડવા તથા બહાર લઈ જવા માટે તકસીરવાર ગળુને તેના પાંચ રૂપીઆ દંડ કર્યો; પંદર દિવસનો વધારાનો પગાર આપવા ના પાડી અને નોકરીના બરેલા દિવસોમાંથી પણ તેનો એક દિવસનો પગાર કાપીને તેણે તેને દશ દિવસ પછી પગાર લેવા આવવા જણવ્યું.

ગાડીગાન બડમડવા લાગ્યો: “સાહેબ, અમારા ગરીબ માણસના પૈસા કાપી લીધાથી તમારું સાઈ નહોં થાય. મારા ખરા પર-સેવાના પૈસા કાપી લ્યો છો; પણ કાષ્ઠવાર તેથી બેવડા પૈસા ન કઢાવું તો કહેજો.”

રજનીકાન્ત: “મને ધમકી આપે છે શું ? આજ સુધી તારી અકબ્બ ગુમાવી બેઠો હતો કે શું ? પહેલેથી સંમાળીને મારો કુકમ માન્યો હોત તો તારી આવી દશા ન થાત.”

માઠોવાન બડમડતો અને વેર બેવાની પ્રતિજ્ઞા લેતો આશ્વો ગયો.

લગભગ અગીઆરનો શુભાર થતાં બંગલામાં રજનીકાન્ત સિવાય કાંઈ રહ્યું નહીં ! નોકરો ગઈ કાલે રાત્રીના તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. અહીંથી તેઓનો પગાર કપારે ચૂકવો આપવામાં આવે તેની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યા હતા. પગાર મળ્યો કે, દરેક જણ વાલકેશ્વરને બંગલે ફાઇનાની તહેનાતમાં જઈ પહોંચ્યો.

અગીઆર વાગ્યા એટલે આ લાગ્યો રૂપીઆનો માસિક બંગલાના દિવાનખાનામાંથી રસોડામાં ગયો અને બીંડો બજારની પોતાની ઓરડીમાં અગાઉ પોતે જે રીતે જતે રસોઈ બનાવતો તે રીતે પોતાની પેટપૂજ માટે અત્યારે પણ જતે. રસોઈ કરવા મંડી પડ્યો ! અત્યારે કાંઈએ તેને રસોઈ બનાવતાં જોયો હોત તો તેને બાગ્યેજ સંક્રામ ઉપજત. અત્યારે જો કાંઈ તેને ઠપકો આપત તો પણ તેને બાગ્યેજ લાગત હોત. “ હું તો હમેશાં જો કામ કરતો આગ્યો છું ને કરીશ, ” તે પોતાની મેળે કહેવા લાગ્યો : “ પૈસા બહુ આવ્યા માટે કાંઈ આ બંગલાને હું અનાથાગ્રમ બનાવી ન શકું ! જરૂર વિનાની વસ્તુઓ પાછળ પૈસે ખર્ચવાની જરૂર શી ? જરૂર વિનાનાં માણ્યો. જરૂર વિનાની મોજશોખ, છત્યાદિ રાખાને લોકમાં મારે ખોટી વાલવાહ કરે-રવરી નથી. ”

રસોઈ બનાવતે તે જમતો હતો એટલામાં ઘેડારમાંથી ઘેડાઓનો હજીહજીટ સંભળાયો. રજનીકાન્ત સ્વગત કહેવા લાગ્યો : “ જાણ્યોને ન્જ આપી પણ ઘેડા તો રડી ગયા ! ઘેડાને પણ આજે જ ઠેકણે પાડવા જોતએ. ”

તે વિચાર કરવા લાગ્યો : “ બીંડોબજારમાં મારી ઓળખાણનો, ઘેડાઓનો એક મુસલમાન વેપારી રહે છે. તેને આજ મગીને ઘેડાઓના વેચાણનું એકું એકું અને એ બાદ આ વિશાળ ભૂખાના જેવો બંગલો પણ કે.કે.ને બાકે આપવાની ગોડવણ કરે. મારે એકલાને આ બંગલો નિરૂપયોગી છે. ”

જમા રહીને તેણે પોતાના વિચારો અમલમાં મૂકવા ઠરાવ કર્યો. બંગલામાં સાંજે પાછા ફરતાં તેણે ઇરાદો લેવાથી તે પ્રથમ ઘેડારમાં ગયો અને લગારે સંક્રામ પામ્યા સિવાય તેણે ઘેડાઓને બાસ નાંખ્યું. એ બાદ કેટલાંક જરૂરી કામગીરીમાં એક કપડાના કટકામાં વીંટીને બંગલાને બરોબર રીતે બંધ કરીને તે સ્ટેશન તરફ પગે ચાલતો નીકળી પડ્યો. લોકમાં જેતીને રજનીકાન્ત મુંબઈમાં આવ્યો અને પહેલો પ્રથમ તે બીંડો બજારમાં ગયો. ઘેડાના વેપારી

સાથે વાતચિત કરીને તેણે તેને સાંજના મધ્યાહ્ન આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું. તે પછી મકાનોના એક એજન્ટને તે મળ્યા અને મકાનનો પોતાનો ખર્ચો ભાડે આપવા વિષે તેને વાતચિત કરતાં પ્રથમ તે એજન્ટે અંજલિ બતાવી. પછીથી તેણે એક સદર બાકુતનું નામ તેને આપ્યું અને જણાવ્યું કે: “મઠ કાલે જ એ માણસ મને એકાદ ખર્ચો માટે પૂછપરછ કરી હતી. મુંબાઈની હવા તેને માફક ન આવતી હોવાથી પરામાં ક્યાંક અંજલિ વેચાતો મળી શકે તો પણ લેવાની તેની ઇચ્છા છે.”

રજનીકાન્તે કહ્યું: “વેચાતો લેવા પણ તે તૈયાર છે?”
 થોડાક વખત વિચાર કરીને તે બોલ્યો: “પણ ના, હાલ તુરત હું એ અંજલિ ભાડે જ આપીશ. વેચાણ માટે પછીથી વિચાર થઈ પડશે.”

મકાનોના એજન્ટે આજ સાયંકાળે પોતાની સાથે બાકુત ગૃહ-સ્થને લઈને મધ્યાહ્ન ખાતે અંજલિ ભેગા આવવા રજનીકાન્તને વચન આપ્યું.

રજનીકાન્ત ત્યાંથી નીકળીને કરસનદાસ સોલિસિટરની ઓફિસે ગયો. સોલિસિટર તે વખતે ઓફિસમાં જ હતો. તેણે તેને આવકાર આપીને એક ખુરશી પર બેસાડ્યા પછી પૂછ્યું: “કંડો સાહેબ, આજ શી ફરમાસ છે?”

રજનીકાન્ત: “હું એક અમલના કામ માટે અત્યારે તમારી પાસે આવ્યો છું.”

સોલિસિટરે પૂછ્યું: “મારાથી બની શકતી સલાહ આપવા હું તૈયાર છું. કામ કેવા પ્રકારનું છે, તે જણાવવા કૃપા કરશો?”

રજનીકાન્તે પોતાના હાથના આંગળાં મુપગરા માંડ્યા અને તેમ કરતાં કરતાં તે બોલત ઉપર લટકવેલી એક તસ્વીર તરફ જોતો જોતો બોલ્યો: “મિ. કરસનદાસ, તમને ખબર છે કે, હું એક તદ્દન સાદો માણસ છું. આજ સુધી હું એવા સંયોગોમાં ઉછર્યો છું કે, મને એકાન્ત જીવન જ પસંદ પડે અને સાદા જ વહાલી લાગે. મારી આ પ્રકૃતિ અત્યારે મારામાં એટલી બધી પ્રધાનપણે દાખલ થઈ ગયેલી છે કે, મને મોજાણા કે વૈભવવિશ્વાસ મિલકુશ મમતાં નથી-ઉદ્ધું, મને તેમના ઉપર કંટાળો આવે છે—”

આમ કહીને રજનીકાન્ત, સોલિસિટર તરફ જોઈ રહ્યો. સોલિસિટરે ગંભીર વદને તેના તરફ જોયું અને કાંઈ જવાબ ન દેતાં તેને

આગળ કહેવા ઇશ્વરત કરી. રજનીકાન્તે કહેવા માંડ્યું : “ મારી આ પ્રકૃતિને લીધે મને મલાડવાળો અંગલો થયોજ મોટો લાગે છે. મારા જેવો એકલો અટ્ટલો માણસ, એ વિશ્વાળ અંગલાને શું કરે ? મારે નોકર ચાકરો, રસાઇઆ, ગાડીધોડો કાંઇજ રાખવાનું નહોવાથી એ અંગલો મને તો જૂતખાના જેવોજ લાગે. એમા માનાથી બહુ દિવસ રહી શકાયજ નહીં. પરિણામે મેં એવો વિચાર કર્યો છે કે, મારી અસલ ભીંડીખમરવાળી ઓરડીમાંજ રહેતું; અને આ અંગલો ભાડે આપવો—”

આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાંજ સોલિસિટરનાં લવાં આશ્ચર્યથી હિંચા થયાં. અચાનક તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા : “ શું ઈરાનૅટ સાહેબનો અંગલો ભાડે અપાય ? ”

“ થોડોક વખત એવી કામચલાઉ ઝોકવણી કરવામાં શું તુકશાન છે ? મારે કાંઇ અંગલામાં જ્યાદતો આપવી નથી. મારે કાંઇ અંગલામાં મેલાવડાઓ કરવા નથી. હું ભલો ને મારું એકાન્ત જીવન ભરું ! ”

સોલિસિટરે પૂછ્યું : “ આપ એમ કેમ કહો છો તે હું સમજી શકતો નથી. મહુમ શેઠનાં બહેન અને આપનાં ફાઇ તેમજ જ્યોતરના વગેરેને અંગલામાં રહેવાનું હોવાથી અને શેઠ સાહેબ તથા દિવ્યકુમાર ભાઇ હમણાંજ ગુજરી ગયા હોવાથી જમણ્યુવાર વગેરેની ગોલવણી તો દર મંદિને કરતી જ પડશે ને ? ”

રજનીકાન્તે કહ્યું : “ એ બધી ચિન્તામાંથી મને ફાઇએ મુક્ત કર્યો છે. તે ગઇ કાલેજ વાલ્કેશ્વરવાળે અંગલે રહેવા ગયા છે. તેમજ જવા પછી નોકર ચાકરોને પણ મેં રજા આપી દીધી છે. હવે તેમને ત્યાં જો કરવું હશે તે કરશે. મિ. કરસનદાસ, વાત નીકળી છે ત્યારે પૂછવાનું કે, વાલ્કેશ્વરનો અંગલો શું મારાથી ભાડે આપી શકાય નહીં ? કાકાએ ભાડે આપવની મનાઇ કરી છે; પણ હજી તો મારોજ ગણાય ને ? હમણાં થોડોક દિવસ હું નહીં બોલું; પણ પછીથી હું કાયદેસર પગલાં લઇને એ અંગલો મારે સ્વાધીન કરી લઇશ. ”

કરસનદાસે કહ્યું : “ અને તેમ થતાં ફાઇ વગેરે ક્યાં રહેવા જશે ? ”

“ ચાહે ત્યાં જાય. ”

“ સાહેબ, આ મુદ્દામાં આપણને કાયદેસર મુશ્કેલીઓ નહીં. ફાઇ અને જ્યોતરના જીવે ત્યાં સુધી તેઓને એ અંગલો અલ્પિત આપેલો ગણવાનો છે. આથી આપ એ જામતમાં હાલતુર્ત કાંઇ

ફરફાર કરવા વિચાર કરશે નહીં; અને મલાડવાળો અંગલો આપ બાડે આપવા ઠરાવો છે તો બલે પણ—

“પણ તે પણ. લોકોની તો મને ફરફાર નથી એ હું તમને પ્રથમથીજ કહી દઉં છું. આજ સાંજના એક શ્રીમંતે લાકુત એ અંગલો જોવા આવનાર છે. તેની સાથે હું ભાડાની ગોઠવણ કરી દઈશ. તમારે જે કરવાનું તે એ કે, એ અંગલાની ભાડાચીટ્ટી વગેરેને લગતી કાયદેસર ગોઠવણો કરી આપવી.”

રજનીકાન્તના સ્વભાવથી સોલિસિટર હવે પૂર્ણપણે માહિત થઈ ગયો. તે મનમાં જોઈયો: “વસિયતનામાની નકલ આના હાથમાં આવ્યા પછી આ છેલ્લા ૨૦-૨૧ કલાકમાં આણે ખૂબ ઉચ્ચતપાયે કરી હોય તેમ લાગે છે. નક્કી તે મહુમ્બે બેરોનેટનો પૂર્વજન્મનો વેરી હોય, એમ લાગે છે. તેના ચહેરા ઉપર મને તો નીચતાનો પડોજ છવાયેલો લાગે છે ! એ મહુમ્બે બેરોનેટના કુળમાં ક્યાંથી પેદા થયો ? એનું હૃદય વ્રજસમું કદિન જણાય છે અને તેમાં ઉદારતાને બદલે લોભવૃત્તિ; મોટાઇને બદલે નાદાની અને સહૃદયતાને બદલે દયાહીનતા ભરેલા જણાય છે. વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને આદરમાન તેનામાં બિંદુલ દેખાતાં નથી. ફવળ પૈસો, પૈસોને પૈસો; એજ તેના હૃદયની એક ઉર્મિ જણાય છે; પણ પૈસાની તેને શી ખોટ છે ? જે છે તે બજારીને ખેસી રહે તો તેનાં નાણાં આપોઆપ વધે તેમ છે. નીચતાભરેલી પ્રવૃત્તિથી તે ઉલ્ટાં આડકત્રી રીતે વધારે નાણાં ગુમાવી ખેસશે અને જાતે દુઃખી થઈને બીજાને દુઃખી કરશે; પણ તેને સમજવવો શી રીતે ?—”

સોલિસિટર આ વિચારોમાં તસ્લીન હતો તે વખતે રજનીકાન્તે તેને પૂછ્યું: “મિ. કરસનદાસ, મને જવાબ આપવાને બદલે તમે તો કોઈક ઉંડા વિચારોમાં ડૂબી ગયા જણાવ છે ? હું અહીં ક્યારેના ખેસી રહ્યો છું, એ તમારા સ્મરણમાં છે ને ? તમે ભાડાચીટ્ટીનું લખાણ કાયદાના આપણા હક્ક જાળવીને કરી આપશોને ?”

સોલિસિટરે કહ્યું: “માફ કરજો સાહેબ, હું બીજા વિચારો ઉપર ચઢી ગયો ! પણ આપ માત્ર એ અંગલો અંધ રાખો અને ભાડે ન આપો તો ન ચાલે ?”

રજનીકાન્ત: “તમારી દલિલ હું સમજી શકતો નથી. ભાડે લેનાર માણસ આપણને મળી આવ્યો છે; તો પછી શા માટે ભાડે ન આપીએ ? નાણાં તો જ્યાંથી અને જે સાધન મારફત મળે

ત્યાંથી લેવા જ જોઈએ. આવતાં નાણાંની સેર બંધ કરે તો હું મૂર્ખો જ કરું.”

સોલિસિટરને લાગ્યું કે, “આમ ભાડે આપવામાં તે મૂર્ખો ઠરે છે, એ ભૂલી જાય છે અને હજી તો જાણે મૂર્ખાં કરવાનું બાકી હોય એમ બોલે છે, એ નવાઈજ છે ! આને સમજાવવામાં કાંઈજ માલ નથી.” આમ વિચારીને તેણે આ ગોઠવણને સંમતિ આપી અને ભાડાચીઠીનું લખાણ તૈયાર કરી આપવા કબૂલ કર્યું. રજનીકાન્ત એ પછી ત્યાંથી વિદાય થયો. તેના જગા પછી સોલિસિટર બોલ્યો : “તે કેવળ સૂમ નથી; પણ સૂમનો સરદાર છે ! મારા આ ઘોળા વાળ થયા ત્યાં સુધીમાં મેં આજે એક પણ નીચ શ્રીમંત જોયો નથી !”

પરિચ્છેદ ૧૭.

અબદુલ હાફિઝની શંકાઓ.

મુંબાઈમાં વોડયા રોડ ઉપર આવેલા એક આલિશાન બંગ-લાના છત્તમાં પ્રાતઃકાળના આડેક વાગ્યાને શુભારે એક યુવકને આપણે અહીં તહીં આંટાફેરા મારતો જોઈએ છીએ. તે યુવકનો ચહેરો વિમાસણથી ભરપૂર છે. હરથડી આપણે તેને નિસાસા નાંખતો અને મોઢામાં આંગળાં નાંખીને કરડતો જોઈએ છીએ. આવા ભલ્લ બંગ-લામાં રહેતા આ યુવકને વિમાસણ કરવા જેવું શું બન્યું છે ? તેને એવું શું દુઃખ છે કે જેથી તેને આમ પ્રત્યેક પળે નિસાસા નાંખવા પડે છે ? એ યુવક પોતાના દુઃખ માટે આમ કરતો નથી—પરંતુ એ દુઃખા બની ગયો છે. તે કાંઈક બોલતો સંભળાય છે. તે કહે છે : “મારા એક હિંદુભાઈનું દુઃખ ટાળવાનો મને મળેલો મોકો એકદમ છટકી ગયો ! હરકોઈ કાશિપથી હું તેની જિંદગી સુખી કરવાના કરાવ ઉપર આવ્યો હતો; પણ કિસ્મતે મને ચારી ન આપી ! તે અચાનક દૂખી ગયો; તેની લાશનો પતો ન લાગ્યો; એક રોજ નહીં પણ બે રોજ મેં તપાસ કરાવી. સરકારી માણસોની મદદ લીધી પણ તેમ છતાંયે તેની લાશ હાથ ન આવી. આજ તેને ચાર રોજ થયા. ત્રણ રોજ પછી દરિયો કાંઈપણ મુકદ્દાને પાણીબહાર કાઢે છે—પોતાના ગર્ભમાં રહેવા દેતો નથી. પરંતુ મારી કાલેજના આ સાથીનું મુકદ્દું તેણે બહાર કાઢ્યું નહીં ! શું દરિયો પણ મારો વેરી બન્યો

છે? પણ નહીં, એ લાશ જરૂર કાઢતે હાથ આવી હશે. કદાચ હમારા જાણવામાં ન હોય અને કાષ્ટએ તેને ખચાવો લોધો હોય— એમ શું ન બને? અને ખચાવી લાવો હોય તો તે વાત ખુશ્મી કરવામાં ખચાવનારને શો વાંધો હશે? તેને હજી સુધી કમ છૂટો કરવામાં નહીં આવ્યો હોય! તેનું શું થયું હશે? અને હાં ...તેની માથુકતી કેવી હાલત થઈ હશે? રાતે તેણે કશું હતું કે, અમારો હસ્ત ખૂબ ગૂંથાયેલો છે. હું તેને જિગરથી ચાકું છું અને તે મને ખરા જિગરથી ચાહે છે; પણ તેણે કશું હતું કે, તેનાં મામાપે આડે આવ્યાં છે. વળી કાષ્ટક નહોતો નૌજવાને નાણાં આપીને તેનાં મામાપને ફેસિ-લાવ્યાં છે; જેથી લમમાં ખતરો પડ્યો છે. એ નાણાં આપનાર કોણ હશે? મારા મર્ફમ દોસ્તને મેં વચન આપ્યું હતું કે, હું તેને સમ-જવીશ. દોસ્તનો તો પત્તો નથી; પણ તેની માથુકતે ખાતર પણ મારે તેના હરિકતે હજી સમજાવવો જોઈએ અને એ જુવાન ખાજાનો સંસાર ખમડે નહીં તે મારે એ લમ થતાં અટકાવવાં જોઈએ. હા ! પણ એ હરિક કોણ હશે? હું તેને શોધી કાઢું ક્યાંથી ?”

યુવકે અત્રે નિરાશામાં પોતાનાં આંગળાં કરડ્યાં. આકાશ તરફ જોઈને તે બોલ્યો: “ પાક પરવરદિમાર ! મને મારા દોસ્તના હરિકનો પત્તો શું નહીંજ મળે ? ”

તે જાનમાં ઝડપથી ફરવા માંડ્યો. વિચારોમાં ખૂબ તકીન થઈ ગયો. વાપકટ્ટ-દા ! આ યુવક કોણ ? એ તેજ અબ્દુલ હુદિઝ છે કે જેની “ તૂરે આશમ ” લૌચમાંથી દિવ્યકુમાર ફૂલી ગયો હતો. આ સહૃદયી યુવકને અને દિવ્યકુમારને અમાડે કાષ્ટ જાનતી દોસ્તી નહતી; પરંતુ દિવ્યકુમાર પોતાના કાલેજનો સાથી હતો અને તેની જીવનકથા દુઃખદૈવી ભરપૂર હતી, એમ જ્યારે અબ્દુલ હુદિઝે તેને મુખેથી સાંભળ્યું હતું અને તે પછી અચાનક તે લૌચ ઉપરથી તે શુભ થયો હતો ત્યારથી અબ્દુલ હુદિઝનું દિલ દિવ્યકુમાર તરફ ખેંચાયું હતું. અબ્દુલ હુદિઝનો સ્વભાવ મજાતાવડે અને મામાણુ હોવાથી—નેનું હૃદય કુંળું હોવાથી તેને આજ ચાર દિનથી એન પડતું નથી. રાતના તે લમ્બો નથી. ફક્ત એકજ ઝંખના કરે છે કે: “ દિવ્યકુમારનું શું થયું હશે ? ” તેણે મરનારના કાકાને વચન આપ્યાં પ્રમાણે પુનઃ હરિયામાં ચાલુસોને ઉતારીને તપાસ કરાવી જોઈ હતી. ત્રીજે દિન પણ તેણે આપુરતાથી

રાહ જોઈ હતી કે, ક્યાંયે પણ દિવ્યકુમારની લાશ બહાર આવે છે? પરંતુ તે નિરાશ થયો છે. હવે આજ ચોથે દિવસે તે પ્રાતઃકાળમાં શા વિચારો કરી રહ્યો છે, તે આપણે તેના ઉપર જણાવેલા ઉદ્ધારોથી જાણ્યું. તે દિવ્યકુમારના હરિકૃતો પતો મેળવવા માટે છે.

તે ત્રિચ રવમળમાં જ અમળાને છળમાં ફરી રહ્યો છે. અચાનક તે થોભી ગયો. તે સ્વગત બોલ્યો: “હ. એ જણને હું આ બાપતમાં વધારે પૂછપરછ કરી શકીશ. નંદકિશોર પાસેથી જ્યોતિર્ના માખાપનું રહેઠાણ જાણી શકીશ; અને દિવ્યકુમારનો ભાઈ તથા હાલમાં નવો ખનેલો બેરોનેટ રજનીકાન્ત-એને પૂછીને દિવ્યકુમારના હરિકૃતનું નામ જાણી શકીશ. બરાબર, એજ ઉત્તમ ઉપાયો મારે અજમાવી જોવા જોઈએ.” આમ વિચાર કરીને તે જરાક પ્રવૃત્ત બન્યો; કેતસાહચી તેણે પોતાનાં કપડાં પહેરી લીધાં અને ચોતાના બંગલાની બહાર નીજીતિ ટ્રામમાં બેસીને તે ચર્ચગેટ સ્ટેશન મેળે. પ્રથમ રજનીકાન્તને મળવાનો તેણે ઇરાદો કર્યો અને મલાડ જવા માટે તે લોકલમાં બેઠો.

મલાડ પહોંચતાં, સ્ટેશન ઉપર તેનો ઓળખીતો એક ટિકિટ કલેક્ટર મળ્યો. તેણે પૂછ્યું: “અહીં કેમ બૂલા પડ્યા સાહેબ?”

અબ્દુલ હાકિમે કહ્યું: “રજનીકાન્ત બેરોનેટને મળવા આવ્યો છું.”

ટિકિટ કલેક્ટર આ સાંભળીને હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો: “સાહેબ, કાંઈ અજાણી ગુફામાં ઉંઘમાં પડ્યા હો અને ત્યાંથી ઉંઘમાંથી ઉઠીને એકદમ આ બાજુ આવ્યા હો એમ લાગે છે!”

“એમ કેમ?”

“મહેરબાન, એ બેરોનેટ સાહેબ તો તમારા મુંબાઈ નગરમાં બોંડી બજારમાં લતીફની ચાવીમાં ભોંવતળીઆની રૂમ નં. ૧૩ માં રહે છે!”

અબ્દુલ હાકિમે ગંભીરતાથી કહ્યું: “મિસ્ટર, તમારે મોટા માણસોની હાંસી ન કરવી જોઈએ. એક બેરોનેટ કાંઈ ગરીબની માફક કદી કાંઈ આલીને ભોંવતળીએ રહેતો સાંભળ્યો છે ખરો?”

ટિકિટ કલેક્ટરે પુનઃ હસતાં હસતાં કહ્યું: “પૂર્વકાળમાં નથી સાંભળ્યો; હાલિહાલમાં કાંઈના ત્રિષે એવું નથી વાગ્યું; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં નજરોનજર એ બેરોનેટને મેં ત્યાંજ વસતો જોયો છે!”

અબ્દુલ હાદિઝ: “પણ ચાર દિવસ ઉપર તો હું અહીં આવી ગયો છું!”

ટિકિટ કલેક્ટર: “ચાર દિવસ ઉપર આવ્યા હતા ને? સાહેબ, ચાર દિવસમાં તો એ બંગલામાં ખૂબ ઉપલબ્ધ થઈ ગઈ છે. સાહેબ, અમે હસીએ નહીં તો શું કરીએ? માણસો જાતેજ પોતાની હાંસી કરાવે તેમાં અમારો શો દોષ? આપ જે બંગલામાં મહુમ બેસીને સાહેબને મળવા ગયા હતા તે બંગલામાં અત્યારે કોણ રહેવા આવ્યું છે તે જાણો છો? એ બંગલો મુખાબત એક બાદીઆ શ્રીમંતે આંચકા રૂ. આઠસોમાં બાડે રાખી લીધો છે. ગઈ કાલથી જ તે રહેવા આવી ગયેલ છે—”

અબ્દુલ હાદિઝે આશ્ચર્ય બતાવતાં કહ્યું: “અને રજનીકાન્ત શેઠ પોતે શું તેમાં નથી રહેતા?”

“રજનીકાન્ત શેઠ! અહોહો! આપ પોતે જાણો છો એટલે બધામાં બલાઈ જ બાળી રહ્યો છો? જરા તે કહેવાતા શેઠની મિત્ર તરફ નજર કરી આવજો, સાહેબ! માણસોને એકદમ કમી કરી દેવાનો ઠરાવ કરી દીધાથી તે મિલનાં માણસો તેને શેઠ કહે છે કે બીજું શું ઉપનામ આપે છે, તે આપને જણાશે.”

અબ્દુલ હાદિઝ: “મિલમાંથી માણસો કમી કરવાનો ઠરાવ તેમણે શા સાડ કર્યો છે?”

ટિકિટ કલેક્ટરે બંગલામાં કહ્યું: “એ લક્ષ્યાધિપતિને ખૂબ ખર્ચ થઈ જાય છે! મિલનાં અર્ધિઅર્ધ માણસો કમી કરવાની નેટિસ ગઈ કાલે તેણે મિલમાં ચોટી છે. તેઓને એક માસ બાદ રજા અપાશે, અને તે પછી જેઓ બાકી રહેશે, તેઓને ૧૫ ટકા ઓછા પગાર આપવામાં આવશે, એમ તે નેટિસમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું છે. આથી માણસો કંઈક ઉડ્યાં છે અને વિચાર ચલાવે છે કે, હડતાલ પાડવી કે નહીં અને જો હડતાલ પાડવી તો કમારથી પાડવી?”

“એમ? આ તો ગેરવાજબી થયું કહેવાય.”

“સાહેબ, આ એકજ બાબત ગેરવાજબી થઈ નથી. તે કહેવાતા શેઠે તો પોતાના મરનાર વડીલનું સખ્ત અપમાન કર્યું છે. હમારી હિંદુ કામના રિવાજ મુજબ ધાર્મિક કથા મરનારના આત્માની શાન્તિ માટે કહેવરાવવી જોઈએ. તે આ શેઠસાહેબે નથી કહેવરાવી; આ બંગલામાં તેમના ફોઈ વગેરે રહેતા હતા તેઓને

એકદમ વાલ્કેન્સરના બંગલામાં જવા ફરજ પાડીને, અહીંથી તમામ નોકર ચાકરોને રજા આપી દઇને, એ ઉમદા વિક્ટોરીઆ માડીઓ અને ત્રણ સુંદર ઘોડા આઠ દશ હજારમાં કોષ્ટક મુસલમાન ગૃહસ્થને વેચી દઇને, તથા આ બંગલો ભાડે આપી દઇને એઓ સાહેબ ગંદીગોબડી બીંડીબજારની પોતાની ઓરડીમાં રહેવા ગયા છે ! આનાથી વિશેષ ગરવાજખી કૃત્યો બીજાં ક્યાં હોઇ શકે ? સાહેબ, અહીં તો હરકોઇ એ પગે ચાલનાર માણસ આ મારે એ નવા બેરોનેટ તરફ તિરસ્કાર બતાવી રહ્યો છે. ”

અબ્દુલ હાદિઝે એક દર્શાવતાં કહ્યું : “ બેશક, આ બધી બાબતો એકજનક તો ખરીજ. ” એ પછી તેણે ટિકિટ કલેક્ટર પાસેથી રજનીકાન્તનું બીંડીબજારનું શરણામું પોતાની નોંધપોથીમાં ઉતારી લીધું અને બંગલા તરફ જવાનો વિચાર માડી વાળીને એક લોકલમાં બેસીને તે પાછો ફર્યો. ગ્રાંટરોડ ઉતરીને ત્યાંથી એક ટ્રામમાં તે બેઠો અને બીંડી બજારમાં જે ચાલોનું તેને શરણામું આપવામાં આવ્યું હતું ત્યાં જઇ પહોંચ્યો.

તેને વિચાર આવ્યા : “ આ રજનીકાન્ત બેશક કોષ્ટક વિચિત્ર મૂર્તિ જણાય છે. મને તેના વિષે જે હેવાસ મળ્યો છે તે ઉપરથી અને મારે ત્યાંજ તે કંગાલ પોપાકમાં આવ્યો હતો તે ઉપરથી મને એમ દહેશત ઉપજે છે કે, તે કોષ્ટક જમરો લોબીઓ હોવો જોઇએ. તેને પ્રથમ ધીમેથી મુબારકબાદી આપ્યા બાદ હું ખરી માહિતી તેની પાસેથી માગીશ. ”

લતીફની ચાલીમાં ભોંયતળીઆની રૂમ નં. ૧૩ આગળ જતાં તે ખુદી જણાઇ, ઓરડાના બારણા આગળ જતાં તેને જણાયું કે, રજનીકાન્ત તેમાં બેઠો બેઠો કાંઇક લખતો હતો. બેશક, તેને આશ્ચર્ય તો થયુંજ. પોતાનો મનોભાવ પ્રકટ ન કરતાં તેણે બહારથી જ કહ્યું : “ સલામ આલેકુમ બેરોનેટ સાહેબ ! ” રજનીકાન્તે ઉંચે જોયું અને અબ્દુલ હાદિઝને ઓગળીને કહ્યું : “ ઓહો ! આવો, આવો, મહેરબાન ! આપનાં પત્રમાં મારે ત્યાં ક્યાંથી ! ”

અબ્દુલ હાદિઝે અંદર દાખલ થઇને સ્મિત કરતાં જવાબ દીધો : “ કેમ ન આવીએ, સાહેબ ! હવે તો આપની ખિદમતમાં અમે પહેલો રહેવાના. તમિમત કેમ છે આપની ? જણાય છે તો તંદુસ્ત. ”

રજનીકાન્તે તેને પોતાની પંથારીમાં પોતાની સાથે બેસાડ્યો અને કહ્યું: “આપ જેવાની મહેરબાનીથી તંદુરસ્તી સામે કાંઈ પોઠાર હોવાવા જેવું નથી. કહો સાહેબ, શો દુકમ છે?”

અમ્બુલ હાકિઝ: “હું તો રહેજ જ આપને મળવા અને મુજારકળાદી આપવા આવ્યો છું. ચાર દિવસપર તો આપણે દુઃખી સંજોગોમાં મળ્યા હતા. આપ શોકાતુર હતા. હું પણ મુંઝાયેલો હતો. આપે વળી તે દિવસે અને સોગંદનામા વિષે કાંઈક પૂછ્યું હતું. એટલે માફ મન જરાક સ્વસ્થ થતાં, એ બાબતમાં મારી કાંઈ સવારો આપને જોઈતી હોય તો તે આપવાના ઇરાદાથી હું આવ્યો છું.”

રજનીકાન્ત: “આભાર, સાહેબ, હજારોવાર આભાર. સોગંદ તમામની તો હવે કાંઈ જરૂર જેવું જણાતું નથી; કેમકે મારા સોલિસિટરે બધી ઘટતી કાયદેસર વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. એ સિવાય કાંઈ?”

અમ્બુલ હાકિઝ: “રજનીકાન્તભાઈ, આપે આપનાં થોડા માફી કોઈ બીજાને આપી દીધાં તે પહેલાં અને એ ખબર ન આપી? મેં તો તે જોયા ન હતાં; પણ હું ધારું છું કે તે ફર્ટ કસાસ હોવા જોઈએ.”

રજનીકાન્ત: “હા થોડાઓ સારા હતા અને ગાડીઓ પણ મજબૂત હતી. કેમ આપ તે ખરીદી લેવા ઇચ્છતા હતા?”

અમ્બુલ હાકિઝ: “હા છ, મારા પિતાએ આઠેક દિવસ ઉપર અને વાત કરી હતી કે, એક બે સારી ગાડીઓ જેવામાં આવે તો આપણે લેવાની છે. આપે ગાડીઓ કેટલામાં વેચી?”

“બે ગાડીઓના ૬ હજાર ઉપન્યા અને ત્રણ થોડાના ૪ હજાર.”

“મેં સુંદર તક ખોઈ ! સાહેબ, માફ નસિબ કાણ જાણે કેવું છે કે, આવેલી તકો મારા હાથમાંથી ચાલી જાય છે. એક સ્થળે મેં વાંચ્યું છે કે;

‘બેસાડવા જતાં કમાન જ હાથથી તૂટી ગઈ !

અમોલી બાણ હાથમાં લેવા જતાં ચાલી ગઈ !

જો પાનરામાં પક્ષા જતાં પૂરવા હોઈ ગયું !

એ નહોતું તારા કાબજમાં, નર ! આવ્યું પણ ચાલ્યું ગયું !’

એ મુજબ, રંજનીકાન્તભાઇ, હમણાં હમણાં મોરે બદકિસ્મત મને મુંઝવે છે. ”

રંજનીકાન્ત: “ એમાં શું મુંઝાઓ છે ? આ તક ગઇ તો બીજી આવશે. હું વળી તપાસ કરતો રહીશ અને ક્યાંક મુંઝર જોડી ઘોડાઓ અને મજબુત માડીઓ જેવામાં આવશે તો તમને જણાવીશ. એવી તો કંઇયે તક આવે ને જાય, એમાં કિસ્મતનો દોષ શેના ? ”

અખંડુલ હાદ્દિય: “ મને નથી લાગતું કે એવી તક હવે મને મળે. જ્યારે માણસનું કિસ્મત રૂંઠે છે ત્યારે મોટા કે નાના બન્યાએમાં સર્વ કંઈ ઉંધું જ બનતું જાય છે. રંજનીકાન્તભાઇ, મારી સાલગ્રેહ ને દિવસે બનેલા બનાવ ઉપર વિચાર કરી જુઓ. અમે દોસ્તદારે આનંદ કરવા દરિયામાં નીકળી પડ્યા અને તેમાં દિવ્યકુમારે આપ-લાત કર્યો. અમારાં સાંતાં મોઢાં કાળાં પડી ગયાં ! હવે એ મારે બદ કિસ્મત ખરું કે નહીં ? ”

“ આપનું બદકિસ્મત ન જ ગણાય. એ તો ફેટલાયે કિલસથી અકળાયેલાં ને મુંઝાયેલાં રહેતો હતો અને તેનું મન ચક્રર બની ગયું હતું. એવા ચક્રરની મનોસ્થિતિ અગાઉથી તપાસ્યા વિના આપે તેને સાથે લીધો એ આપની ભૂલ; પણ એ ભૂલ દિવ્યકુમારના અવળા નસિબને સંજોગે જ થઇ. તેનું મોત તે દિને થવાનું એટલે તે આપની સાથે આવ્યો. ”

અખંડુલ હાદ્દિય: “ દિવ્યકુમારનું મન શું અકળાયેલું ને મુંઝાયેલું રહેતું હતું ? શાથી ? શું એમના ઉપર કોઇ દુઃખ આવી પડ્યું હતું ? ”

રંજનીકાન્ત: “ આપને એના જીવનની માહિતી હોય એમ જણાતું નથી. ‘ મરેલાંઓનું ભૂંડું ન બોલવું ’ એમ આપણામાં કહ્યું છે એટલે હું ઝાઝું બોલવું ઠીક લેખતો નથી; પણ હું ખરું કહું છું કે, પરણવાની જાળમાં તે ના પડ્યો હોત તો તેનું મોત આવી રીતે ન થાત. જ્યારથી તેણે પરણવાનો વિચાર કર્યો અને તેમાં પણ એકજ કન્યાને પરણવાની હક કરી ત્યારથી તેના ઉપર આફતો આવી—”

અખંડુલ હાદ્દિયે અજણપણ બતાવીને કહ્યું: “ ત્યારે શું તેમનું જીવન કોઇ ભેદ ભર્યોથી ભરપૂર હતું ? એમના ઉપર શી આફતો

ગુનરી હતી ? રજનીકાન્તભાઈ, આ સાંભળીને મારો જીવ બહુ બળે છે.”

રજનીકાન્ત : “હું આપને શું કહું અને શું ન કહું ? એવું જીવન અદ્ભુતપણે વધું હતું. જીલ્લેશ્વરમાં રાધાકૃષ્ણની માલીમાં રહેતા અમારી યાત્રિના કમળનમન નામના એક ગૃહસ્થના ઊકરી સાથે તેને ક્યાંકથી સંબંધ થયો હતો. તે ઊકરીનાં માથાપે એ વાત જાણી એટલે ગુરૂસે થઈને તેને પોતાને ત્યાં આવતો બંધ કર્યો. આમ છતાં તે બંને એમરી છૂપીથી મળવા લાગ્યાં. એકવાર તો મેં તેમને એસ્ટીન્સ્ટન સર્કલના બાગમાં મળેલાં જોયાં હતાં; અને તેને કપકા આપ્યો હતો. એ ઊકરીનાં માથાપને એ વાતની ખબર પડી એટલે એક બીજા વર સાથે તેને પરણાવવાની યોજવણી કરી—”

અબ્દુલ હાદિઝે અધવચ્ચ કહ્યું : “એ વરને આ બે જણના છૂપા સંબંધની ખબર હતી ? હું ધારૂં છું કે, તે કોઈ પરગામનો હશે; નહીંતર છૂપા સંબંધની વાત : જાણતો હોત તો તે ઊકરીને પરણવા તૈયાર ન થાત. કેમ મારૂં કહેવું ખોટું છે ?”

રજનીકાન્ત : “એ વર પરગામનો નથી, અહીં જ રહે છે; અને હા...હું કેમ બૂલ્યો ? તમારો જ કોલેજનો સાથી નંદકિશોર—”

અબ્દુલ હાદિઝ : “એમ ? એ તો દિવ્યકુમાર સાથે જ રહેતો હતો. મારો પણ એ ખાસ મિત્ર થાય.”

રજનીકાન્ત : “બસ એજ.”

અબ્દુલ હાદિઝ : “રજનીકાન્તભાઈ, એ નંદકિશોર કેવો હિસ્તાદ ? પરણ્યો પણ અને તો લગ્નની મિજલસમાં બોલાવ્યો એ નહીં ! એ પરણ્યો ક્યારે ?”

રજનીકાન્ત : “નહીં. નહીં, હજી પરણ્યો નથી. હવે પરણશે અને એનાં લગ્નની મિજલસમાં એના તરફથી તુઆપને નિમંત્રણ નહીં આવે તો હું આપને બોલાવીશ. પછી તો આપને કાંઈ કહેવાનું રહેશે નહીં ને ?”

અબ્દુલ હાદિઝ : “આપ શી રીતે અને કંઈ સત્તાથી અને બોલાવી શકશો ?”

રજનીકાન્ત : “સાહેબ, આપને કશીજ માહિતી નથી. આપના કોલેજના મિત્રો સાથે આપ ફરો છો ખરા; પણ તેમનાં અંદરનાં જીવનથી આપ માહિત થવા યત્ન નથી કરતા, એમ હું માનું છું.”

એ નંદકિશોરનાં લગ્ન ગોઠવી આપનાર હુંજ હતો. પૂછી જો જો એને. તે કન્યાનો પિતા કમળનયન મારો ખાસ મિત્ર થાય છે. ”

અખડુલ હાદિક: “ એમ ? નંદકિશોર સાથે આપે તે કન્યાનાં લગ્ન ગોઠવ્યાં તેના કરતાં દિવ્યકુમાર સાથે ગોઠવ્યાં હોત તો વાજખી ગણાત. દિવ્યકુમાર આપનો ભાઈ હતો એ એક કારણ અને તેને એ કન્યા સાથે દ્વેષો સંબંધ હતો, એ બીજું કારણ. ”

રજનીકાન્ત: “ દિવ્યકુમાર, તે કન્યા સાથે ન જ પરણે એવી ઇચ્છા મેં એટલા માટે રાખી હતી કે, મારા મહુમ કાકા, એ લમ-થી વિરુદ્ધ હતા. મારા ભાઈ તરીકે હું તેને પરણેલો જોવા ઇચ્છું પણ મારા કાકાની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તન કરીને તેમને શ્વસાર ગુસ્સે કંઈ ? વળી દિવ્યકુમારને તે કન્યા સાથે પરણેલો જોવા તે કન્યાનો પિતા પણ રાજ ન હતો. આમ બધી બાબતોએથી તેની સામે વિરુદ્ધતા હોવાથી મેં જ નંદકિશોરને શોધીને તેની આ લગ્ન માટે સંમતિ લીધી. ”

અખડુલ હાદિક: “ પણ કન્યા ઉપર કલંક હોવા વિષે નંદકિશોર જાણતો હોવા છતાં પણ સંમત કેમ થયો ? ”

રજનીકાન્ત: “ ખરી વાત કહું ? કલંક તો બધું કહેવાનું. એ કન્યા જેવી પવિત્ર કન્યા ભાગ્યે જ બીજી કાંઈ હશે. ”

અખડુલ હાદિક: “ આપનું કહેવું હેરફેર થયું સાહેબ ? હું ધારાશાસ્ત્ર કે ન્યાયાધીશ નથી; નહોતર આપને જુમાની હેરફેર આપનાર તરીકે હું ગણત. ” એમ કહીને અખડુલ હાદિક મોટેથી હસી પડ્યો.

રજનીકાન્તે કહ્યું: “ દિવ્યકુમાર સાથે તે કન્યાને દ્વેષો સંબંધ હોવા માટે મેં કલંકિત કહી, તે દુનિયા જે દષ્ટિથી જુએ છે તે દષ્ટિથી જ; પરંતુ હમણાં મેં તમને જો કહ્યું તે મારા હૃદયના અવાજ પ્રમાણે કહ્યું. ”

અખડુલ હાદિક: “ હવે હું સમજ્યો. એટલી સંતોષની વાત છે કે, નંદકિશોરને એક નિષ્કલંક કન્યા મળી. પણ દિવ્યકુમાર જો એ વાતથી વાકેફગાર થયો હોત તો જરૂર બળી જાત. ”

રજનીકાન્ત: “ અરે, એને તો એ વાતની ખતર ફૂપડી હતી અને તેથી જ મેં તમને પહેલાં કહ્યું તેમ તે ચક્રર બની ગયો હતો ! ”

અખડુલ હાદિક: “ કમનસિબ બિચારો ! પણ રજનીકાન્ત-

ભાઈ, એ નિખાલસ મનનો હતો એમ તો મેં તેની સાથેના પરિચય ઉપરથી જોઈ લીધું હતું. દલાલ નિખાલસ સ્વભાવને લીધે જ તે, તમારા કહેવા પ્રમાણે, ચક્રર બની ગયો હશે.”

રજનીકાન્ત: “સાહેબ, નિખાલસ તો શું-પ્રાવ ભોળો આદમી ! ભોળો એટલે સમજ્યાને ?”

“નિષ્કપટી અને બિનઅનુભવી.”

“નહીં જી, ભોળો એટલે અકલ વિનાનો-મૂર્ખ.”

આ સાંભળીને અખંડુલ હાર્દએ મંબીર વદન કરીને માથું ધ્રુણારીને કહ્યું: “નહીં. નહીં. એવું ન બોલો, મરનારનું જીવું ન બોલવું જોઈએ.” અત્રે અખંડુલ હાર્દએ પોતાના ખિરસામાર્થી એક ધડીઆળ કાઢ્યું અને તેમાં જોડને તે બોલ્યો: “આહો ! આપણે તો વાતમાં ને વાતમાં સમયનું પણ જાન રાખ્યું નહીં. રહાડા દલાલ થઈ ગયા ! કહો સાહેબ, હવે મને રજા છે ? કોઈ ગાડી ધોડાની તજવીજમાં રહેશોને સાહેબ ? અફલાતૂન ધોડાની જોડી અને એક સુંદર અને મજબૂત ગાડી હાલતુર્ત મળી આવશે તો બરાબ છે.” આમ કહીને અખંડુલ હાર્દએ ઉઠીને ઉભો થયો.

“વાર, જોતો રહીશ.” એમ રહીને રજનીકાન્ત પણ તેની સાથે ઉઠ્યો.

“સાહેબ, આજે આપણને બંનેને પુશ્પમિઝાકથી વાતચિત થઈ, તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો. કોઈ કોઈ વાર મારા મકાન તરફ આવો ત્યારે જરૂર મુલાકાત આપીને આભારી કરતા રહેશો અને મારે લાયક કાંઈ ટામકાજ હોય તો તે પણ ફરમાવશો.” અખંડુલ હાર્દએ વિનમ્રિવેકનો સંધળો બંડાર ખુલ્લો મૂકી દીધો.

“એથક, એથક.” એટલું કહીને રજનીકાન્તે હસ્તધુનન કર્યું અને બંને અત્રે વિખૂટા પડ્યા.

અખંડુલ હાર્દએ રજનીકાન્તની વાતચિત સાંભળીને ધણો ખેદ થયો. રજનીકાન્ત દિવ્યકુમારનો છૂપો વેશ છે એ વિષે તેને હવે કાંઈ શક રહ્યો નહીં; અને નંદકિશોર કે જે પોતાની સાથે મોદરમાં મલાડ આવ્યો હતો, તેજ દિવ્યકુમારનો હાર્દ હતો, એ વાત જાણ્યા પછી અખંડુલ હાર્દએ પગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી ગઈ. નંદકિશોર મહાંમ મધુસૂદનરાયની રૂબરૂ પોતાની સાથે કેમ આવ્યો નહોતો, એનું કારણ અખંડુલ હાર્દએ હવે સમજાઈ ગયું. નંદકિશોર પોતે ગેરવાજબી કૃત્ય કર્યું છે એમ તેનું હૃદય ડંખતું હોતું જોઈએ

અણુધાર્યો પુત્ર

અને તેથીજ તે મહુમ ઍરોનેટ પાસે
હાફિઝે કલ્પના કરી લીધી. વળી નંદકિરં,
હવે કાંઈજ શક રહ્યો નહીં; કેમકે જ
દિવ્યકુમારના હાફિઝું નામ પ્રજાનું ત્યારે
હરિફ છે' એમ કહી શક્યો નહતો અને ઉ
કે: "હું એ વિષે કાંઈ જાણતો નથી." એ
છૂપો પેરી હતો, એવી અબ્દુલ હાફિઝને ખાતર
સ્વભાવના માણસને પગે લાગીને કે ટાપીઓ લ
કરવામાં આવે તો કાંઈજ લાભ થાય નહીં એમ ર
લાયું; કેમકે તે મોઢેથી કદાપિ મીઠું બોલે પર
જરૂર પોતાનું ધાર્યું કરે. આ નંદકિશોરને કમ રીતે
લગ્ન કરતો અટકાવવો, એ સંબંધી અબ્દુલ હાફિઝે
વિચાર કરી જોયો. ઘેર જઈ; જમીને, તેણે એજ ખા
કેટલાક કલાક વીતાવ્યા; પણ તે કાંઈ નિર્ણય ઉપર આવી શ

પરિચ્છેદ ૨૮.

અણુધાર્યો પુષ્ટિકારક સંયોગ.

રજનીકાન્ત સાથે અબ્દુલ હાફિઝને વાતચિત થઇ તે પછી
શતના અબ્દુલ હાફિઝ ગ્રાંટરોડ સ્ટેશન ઉપર પોતાના એક નોકર
સાથે એકાદ કામ પ્રવ્રંગે ગયો. તે પ્લેટફોર્મમાં દાખલ થયો તેજ
વખત તેને લાગ્યું કે, નંદકિશોર જેવો કોઇક આસામી ટિકિટ
ઓફિસમાં દાખલ થયો. એ નંદકિશોર જ છે કે અન્ય કોઇ છે તે
જાણવા સાર અબ્દુલ હાફિઝે ટિકિટ ઓફિસની ખારી બહાર ઉભા
રહીને અંદર નજર નાંખી તો તેને જણાયું કે, તે નંદકિશોર જ છે.
ખારી આગળ ઉભા રહીને અબ્દુલ હાફિઝે અંદર શી વાતચિત થાય
છે, તે સાંભળવા પોતાના કાન માંડ્યા. ટિકિટ આપનાર કલાર્ક
નંદકિશોરનો મિત્ર હોય એમ માલુમ પડ્યું; કારણ તે બંને જણે
પ્રુથ્વિમિત્રાકથી થોડાક વાતચિત કરી અને એ બાદ સુરતની ટિકિટ
ખરીદીને તે ટિકિટ ઓફિસમાંથી બહાર નીકળ્યો. અબ્દુલ હાફિઝે
વિચાર કર્યો: "મારે આની ક્લિયાર તપાસવી જ જોઈએ. તેની

જાણીતિ.

“તું પડશે તો જન્મશ” તેણે પણ સુરત ન પોતાના નોકર સાથે પોતાના પિતાને હું જરૂરી કામે સુરત જઈ છું. બે દિવસ તરફ જતી ટ્રેન, પ્લેટફોર્મમાં ઉભેલીજ હતી. ૨ ડબ્બામાં દાખલ થયો, તેની જોડેના બીજા હિઝ દાખલ થયો. “ટ્રેન ચાલુ હશે તે દરમ્યાન હલચાલ નહીં તપાસું તો ચાલશે. જે કાંઈ કારણ તો હશે તે તો સુરત પહોંચ્યા પછીજ માલુમ મળત કહીને અબ્બુલ હાદિઝ નિરાંતે પોતાના ડબ્બા-

લના સાત વાગ્યાને શુભારે સુરત સ્ટેશન આવી પહોં-
લ હાદિઝે નંદકિશોરની પાછળજ લાગુ રહીને તેની તપાસ્યા કરી. શહેરના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક લતામાં મકાનમાં નંદકિશોર પેઠો. અબ્બુલ હાદિઝ વિચારમાં કે, “હવે મારે શું કરવું? તે જે મકાનમાં પેઠો છે, તેમાં હું તેની પાછળ જઈ શકું નહીં.” તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો કે
૩ પણ રીતે બહારથી નંદકિશોરની હિલચાલ જોવાનું બની શકે તમ છે કે નહીં? સુભાએ એક પડી ગયેલું અને ફાઇથી નહીં વસાયલું મકાન, મજકુર ભવ્ય મકાનની સામેજ આવેલું તેણે જોયું. એ પડી ગયેલા મકાનના પહેલા માળની આગલી બીંત કાયમ હતી અને તેમાંની બારીઓ ખુલ્લી હતી. અબ્બુલ હાદિઝ તુરંતજ તે મકાનમાં ગયો અને બીંતને ઝાથે રહીને બારીમાંથી તેણે સામેના ભવ્ય મકાનમાં નજર કરી. તેને શું માલુમ પડ્યું?

એક યુવતી એ મકાનના પ્રથમ માળમાં વચ્ચોવચ્ચ એક ગોળ ટેબલ આગળ ઉભી હતી અને નંદકિશોર એક ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. અબ્બુલ હાદિઝે જોયું કે, નંદકિશોર હસતો હતો; પરંતુ તે ઉભેલી યુવતીના મ્હોં ઉપર ગંભીરતાની છાપ હતી. તે બે બધું વચ્ચે કાંઈક વાતચિત ચાલતી હતી પરંતુ અબ્બુલ હાદિઝ તે સાંભળી શકતો નહતો. તેનાથી માત્ર એ બેની હિલચાલ જ જોઈ શકાતી હતી. અબ્બુલ હાદિઝ એ હિલચાલ જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “આ યુવતી કાણુ હશે અને નંદકિશોર ખાસ ચાહીને મુંબાઈથી તેને મળવા અહીં કેમ આવ્યો હશે?” વળી, એ મકાનમાં શું બીજાં કાંઈ માણસો વસતાં નહીં હોય અને આ બે બધું

અણધાર્યો પુત્ર

એકલા એ સ્થળે કેમ મળ્યા હશે, એ પ્ર
લબ્ધો. નંદકિશોર પરણેલો નહતો; પણ હ
એટલે આ યુવતી કાંઈ તેની પરિચિત સ્ત્રી
ખુદ્દલ હાદિએ પોતાના મનમાં નક્કી કર્યું. કદા
શકે અથવા તો તેની કાષ્ટક સગી હોઈ શકે એ
આ વિચારો તેના મનમાં સ્ફુરતા હતા તે દરમ
એ સ્થળે શું બનતું હતું તે જોવામાંજ રાક્ષસી
વદન તે સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકતો હતો. એ યુવતીની
ખુદ્દલ રીતે નિહાળી શકતો હતો. એ યુવતી અને નંદા
દરમ્યાન તેણે જોયું કે, યુવતી એકાએક ગુસ્સે ખાધ
હાથ નંદકિશોર તરફ ધરીને તેને કાષ્ટક ચેતવણી આપી
પછી તેણે જોયું કે, એજ હાથ જોરથી લાંબાવીને જાણે
ચાલ્યા જવાની ફરમાશ તે કરતી હતી. નંદકિશોર પોતાના
માં બેઠો હતો; હસતો હતો અને કાષ્ટક કહેતો હતો.
જણુ શી વાતચિત કરતા હશે ? ” એવો પ્રશ્ન અખુદલ હાદિ
ગત એકવાર નહીં પણ અનેકવાર કર્યો, પરંતુ કમનસિબે એક
હરફ તે સાંભળી શકતો નહતો. તેઓ મિત્રભાવે વાતચિત કર
હશે કે શત્રુભાવે, એ પ્રશ્નનો ઉકેલ પણ અખુદલ હાદિએ કરી શક્યો.
નહીં; પણ એ પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો તેજ વખતે તેણે જોયું કે,
નંદકિશોર પોતાની ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યો અને તે યુવતીની પાસે
ધસારાખંધ ગયો. યુવતી દૂર ખસી ગઈ. તે ગુસ્સાથી હાથ લાંબા
કરીને નંદકિશોરને ધમકાવતી હોય એમ અખુદલ હાદિએ લાગ્યું.
નંદકિશોર તે દૂર ખસી ગયેલી યુવતી જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં પુનઃ
ધસ્યો એટલે યુવતીએ તેના ગાલપર એક તમાચો લગાવી દઈને મજા
કુર ખાંડના એક ઊંડા તરફ જવા માંડ્યું !

હવે અખુદલ હાદિએ પોતાના દુષ્પાવાના સ્થળે ઉભા રહેવાયું
નહીં, તેણે ક્રમપના કરી લીધી કે, નક્કી નંદકિશોર કાષ્ટક ખરાબ
ઉદ્દેશથી આ એકલીઆટલી જણાતી યુવતીને ત્યાં આવ્યો છે અને
તે કાંઈ માંડિલેલો બકવાદ કરીને તે યુવતીને હેરાન કરવા માગતો
હશે તેથીજ તે યુવતીએ તેને તમાચો લગાવી દીધો હશે અને એ
પછી તે યુવતી તે ખાંડમાંથી નીચે ઉતરી હશે. જો આ ક્રમપના
ખરી હોય અને જો અત્યારે એ મહાનર્માં બીજું કાંઈ નહીં હોય
તો તે યુવતીને બચાવવી અને નંદકિશોરને તેની વર્તણૂક માટે

જયોતિ

નયમ ધર્મ છે, એમ સમજીને અખડુલ
ધરમાંથી નીચે ઉતરીને બહાર આવ્યો.
જાનમાં પેઠા. તેમાં પેસતાંજ નીચેના ભાગ-
મળા અને નંદકિશોર દાદરેથી ઉતરતો
એ તે યુવતીને કહ્યું: “જહેન, જહીશો નહીં,
કું. કહેા, આ યુવક તમને એકલાં જાણીને
આવ્યો છે ?”

કહ્યું: “હા, લાઇ. આ માણસ નીચમાં નીચ

ગીને અખડુલ હાકિઝનો ચહેરો કોથથી લાલચોળ
હરથી ઉતરીને પોતાની તરફ આવતા નંદકિશોર સામે
હ્યો: “બદમાશ નંદકિશોર, મુંબાઇથી ખાસ આ
રાન કરવા સારું તું અહીં આવ્યો છે કે ?” તેણે એકદમ
પકડ્યું અને કહ્યું: “ચલાવ, શિર ઝુકાવ આ સન્નારીનાં
અને કહે કે, ‘માતા, હું બૂદ્ધ્યો. માફ કરો.’”
નંદકિશોરે હસીને કહ્યું: “દોસ્ત અખડુલ હાકિઝ, તું નક્કાઓ
માય છે ? આતો મારી ‘વાઇફ’ છે—”

તે યુવતીએ અત્રે એકદમ કહ્યું: “ગદા, તારા પાપી મ્હોંમાંથી
એ શબ્દ બહાર કાઢતાં તને મિલકુલ શરમ નથી આવતી ?”

અખડુલ હાકિઝે નંદકિશોરને કહ્યું: “ચલાવ, ઝુકાવ તારી
ગદાન. એને “માતા” કહીને સંબોધ અને મારી મામ.”

“હું તારા કહેવા પ્રમાણે નથી કર્તો. જો તારાથી થાય તે
કરી લે.”

અખડુલ હાકિઝે પોતાના જે હાથથી તેણે કાંડુ પકડ્યું હતું તે
હાથથી તે કાંડું મજબૂતપણે દાખી રાખ્યું તો “આમજ્યું કે, નંદકિ-
શોર “ઝોરે! ઝોહ!” એવી ખૂમ મારવા લાગ્યો. અખડુલ હાકિઝે
બીજા હાથથી એક મુઠ્ઠો તેની કમ્બરમાં લગાવ્યો; આથી “કહું છું.
ઝોહ! કહું છું જવાદે” એમ નંદકિશોર બોલ્યો.

“પણ ક્યારે? એકદમ કહે. તે પછી બીજી વાત.”

“પણ...પણ...”

“નહીં. એ સફાઇ નહીં ચાલે” એમ કહીને અખડુલ હાકિઝે
તેને બીજી મુઠ્ઠો લગાવી દીધી.

અણધાર્યો પુષ્ટિકાર.

“ માતા, માતા, મને માફ કર. માર
રને આખરે બોલવું પડ્યું.

અબ્દુલ હાદિએ તેના હાથ ટોડી દીધો
પગે પડ. ” નંદકિશોર તેના સામે જોઈ રહ્યો.

અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું:

“ શું જુએ છે ? તારા જેવા કોઈ નામદ સાથે
નથી, એ યાદ રાખજે. આ સત્તારીને પગે પડ અને
મારી માગ. ”

નિરૂપાયે નંદકિશોરને તાબે થવું પડ્યું. તે યુવતીનાં
તેણે પોતાનું માથું નમાવ્યું અને પુનઃ તેની મારી માગી.
હાદિએ નંદકિશોરનો હાથ ફરીથી ઝાલ્યો. નંદકિશોરે પ્રથમ
પત્ની તરીકે ઓળખાવી તેથી અબ્દુલ હાદિએ કદપના કર
કે, આ યુવતી કાણ છે ? તેણે નમ્રતાથી તે યુવતીને પૂછ્યું:
મારી બૂલ થતી હોય તો માફ કરજો; પણ તમેજ જ્યોતિ
બહેન કે ? ”

“ હા, બાઈ. હું જ તે દુર્ભાગી જ્યોતિ ! ”

“ નિડર રહો, બહેન. આને તો હું હમણાંજ પોલિસને સ્વા-
ધીન કરી દઉંશ પણ તે પહેલાં હું તેની પાસેથી એક ચીટી લખાવી
લેવા માગું છું. માટે એક કાગળ અને ખડીઓ કલમ લાવી આપશો ? ”

જ્યોતિ તરતજ મેડી ઉપર ગઈ અને લખવાનાં સાહિત્યો લઈ
આવી. અબ્દુલ હાદિએ નંદકિશોરને કહ્યું: “ બેસો, જનાબ ! જમિન
ઉપર બેસો અને હું કહું તેમ લખો. ”

“ શું લખવાનું છે ? હજી પણ હું તારી નજરમાં પાંપી છું,
દોસ્ત ! ”

“ ચૂપ ! ‘ દોસ્ત ’ એ પાક શબ્દ તારી જમાન પર ના લાવતો.
મારા દોસ્ત કદી સ્ત્રીઓના હાથથી તમાચા ખાવા જેવાં બદ્દત્તો
કરતા નથી. ”

આ સંભળીને જ્યોતિએ રિમત કર્યું.

નંદકિશોર આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોઈ રહ્યો અને જમિન પર
બેઠો. તેના હાથમાં લખવાનાં સાધન આપીને અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું:
“ લખો કુતુર ! ” હું આજથી જ્યોતિમંથીને મારી માતા તરીકે
ગણું છું. જે ૨૦ હજાર રૂપીઆ મેં મિ. કમળનયનને આપ્યા છે,
તે મારી પવિત્ર માતા જ્યોતિમંથીને અક્ષિય આપું છું. ”

જ્યોત્યોતિ.

તું જ નોંધ રહ્યો પણ લખવા મંડ્યો નહીં.

“કેમ, કાંઈ વાંધો છે ? હજી આપ સાહેબ-
વાનું ખાટી છે પણ તે હરમાન ખીન વિશેષ
વાનું મન થયું છે કે ?”

“પણ મેં કમળનમનને ૨૦ હજાર રૂ. આપ્યા

આ સાચું કહે છે !”

તું કહે તેવા સોમંદ ખાઈ.”

રા સોમંદમાં કાણુ વિશ્વાસ રાખે ? છતાં જો એટલી
ન આપી હોય તો હવે આપ ”

દક્ષિણેર : “પણ એટલા રૂપીઆ તો મારી પાસે નથી.”

મખડુલ હાકિઝ : “જુદું શું કરવા બોલે છે ? કાંઈક શ્રીમંતના
રીકે તારી જાતને તું ઝોળખાવે છે તો પછી ૨૦ હજાર રૂપરડી
પિતા પાસેથી નહીં અપાવી શકે ?”

નંદકિશોર : “દોસ્ત—”

“ચૂપ ! વળી પાછો તારા નાપાક મ્હોમાંથી એ પાક લખ્ખ
કાઢ્યો ?”

“મને માફ કર. મારી ભૂલ થઈ. હવે હું આવાં દૃત્ય બિલકુલ
નહીં કરું.”

“એવાં મોઢાનાં ખોટાં વચન મારી આગળ કામ નહીં લાગે.
લિખિત કરાર કરી આપ કે, ‘હું કદી પણ મારી માતા જ્યોતિર્મયી
તરફ કુદરિ નહીં કરું.’”

“લખી આપું છું, ભાઈ સાહેબ ! પણ ૨૦ હજારની વાત
જવા દે.”

અત્રે જ્યોતિર્મયીએ કહ્યું : “જો મારા પિતાને તેણે એટલી
રકમ ન આપી હોય તો તે મુજબ તેની પાસેથી લખાણ કરાવી લ્યે.
મારે તો તેની એક પણ પાંચ હરામ છે. મારે એનાં નાણાંને શું
કરવાં છે ?”

‘ઠીક’ એમ કહીને મખડુલ હાકિઝે નંદકિશોર પાસેથી નીચે
મુજબ લખાણ લખાવ્યું : “હું આજથી જ્યોતિર્મયીને મારી માતા
તુલ્ય ગણવા બંધાઈ છું. હું કદી પણ મારી માતા જ્યોતિર્મયી
તરફ કુદરિ નહીં કરું. મિ. કમળનમનને મેં રૂ. ૨૦ હજાર આપ્યા
નથી, ફક્ત એ હજાર રૂ. આપ્યા છે. લે. નંદકિશોર દોલતરામ”

નંદકિશોરે મજકુર લખાણમાં તારીખ નાંખી આપ્યા બાદ જ્યોતિએ કહ્યું: “ભાઈ અબ્દુલ હાદિઝ ! હવે એને જવા દો. પોલિસ-ને સ્વાધીન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. હું એને માફ કરું છું. હવે એ જાણે અને એનાં કર્મ જાણે.”

અબ્દુલ હાદિઝ: “જો, ઓ નાદાન ! તારી આર્થ કોમની આ પવિત્ર સત્તારીની ઉદારતા પિછાન. તને જેલનિવાસ કરાવવા માટે પુરતી સાબિતી હોવા છતાં ‘અપકારને બદલે ઉપકાર’ એ કહેવત મુજબ આ ખાનદાન સત્તારી રહમ લાવીને જતો કરે છે.”

“હું અંતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે, એ ઉપકાર કું કદી પણ ભુલીશ નહીં અને ફરીથી વચન આપું છું કે, એ ઉપકાર કરનારી આ જ્યોતિર્મયીને કું મારી જન્મદાતા માતા તરીકે ગણીશ.”

“આમીન ! આમીન !”

જ્યોતિર્મયી આત્રે બોલી: “ભાઈ નંદકિશોર, ઝમે તે ઉપાયે પણ આખરે તને સફળુદ્ધિ સુઝી તેથી મને આનંદ થાય છે. નીતિમય જીવન માળીને તું સુખી થજો એવો મારો આશીર્વાદ છે.”

આત્રે નંદકિશોર ઉભો થયો અને જવા લાગ્યો. એટલામાં અમુલખરાય અને વિજયાલક્ષ્મીએ તે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો.

જ્યોતિએ તેમને જોઈને કહ્યું: “ભાઈ નંદકિશોર, મારાં મામા મામીને મળ્યા વિના ન જઈશ. મામા, આ મિ. અબ્દુલ હાદિઝ.”

અમુલખરાય: “આપજ સર રસુલ હાદિઝના પુત્ર કે ? આપની લોચ ઉપરથી દિબ્બકુમારે આપલાત કર્યો હતો ?”

“હા જી. હુંજ તે કમનસિય અબ્દુલ હાદિઝ.”

“આવો, આવો, આપણે ઉપર બેસીએ મારા એક માંદા સગાને જેવા માટે મારાં પત્ની સાથે કું હુમ્મસ ગયો હતો. જ્યોતિના ઉત્સાહભર્યા વાક્ય ઉપરથી કું અતુમાન કરું છું કે, તમે બન્ને મિત્રો કોણક શુભ સંદેશ લખને આહીં આપ્યા છો.”

“એનો તો એક રસિક ઇતિહાસ છે. એ આપને કું હમણાજ કહા સંભળાવું છું.”

આમ કહેતો કહેતો અબ્દુલ હાદિઝ અમુલખરાયની સાથે ઘાટર ઉપર ચઢવા લાગ્યો. નંદકિશોર, વિજયાલક્ષ્મી તથા જ્યોતિ પણ તેમની પાછળ ઉપર ચઢ્યાં.

જુદી જુદી પુરશીઓ પર ફરેક જણુ બેઠા બાદ અબ્દુલ હાદિઝે નંદકિશોરનો લિખિત કરાર અમુલખરાયના હાથમાં મુક્યો.

અને તે વાંચીને અમુલ્યભરાય આશ્ચર્યચકિત થયો. એ બાદ અબ્બુલ હાકિએ નંદકિશોરને લગતી મધી હકિકત કહીને છેવટે ઉમરું કે: “જે શિક્ષા તેને થઇ છે, તે પુરતી થઇ છે અને તે પોતે પરતાય છે એટલે હવે આપણે એને જડો કરીએ છીએ.”

“પણ ૨૦ હજાર રૂ. તો કંઈ ખુલાસો તેણે કરવો જોઈએ” અમુલ્યભરાયે કહ્યું.

“શો ખુલાસો?” નંદકિશોરે પૂછ્યું.

“એ રકમ તેં આપી નથી તો મધી આપી છે? અને જોગી આપી હતી તો ૨૦ હજાર આપ્યા છે, એવી અફવા ફેલાવી શા કારણે?”

“મેં માત્ર ૨૦૦૦ રૂપિયા આપેલા છે. રજનીકાન્તે મને સૂચના કરી હતી કે, દિવ્યકુમાર ઇર્ષ્યાથી બગી જાય તે માટે ૨૦ હજાર આપ્યા છે એવી અફવા ફેલાવવી. હું મૂર્ખો કે મેં એ સૂચના પસંદ કરી અને એવી અફવા ફેલાવી. મિ. કમળનયને તેમાં વાંધો લાધો નહીં એટલે મને એવી અફવા ફેલાવવામાં કશો ડર લાગ્યો નહીં.”

જ્યોતિએ અત્રે પૂછ્યું: “મારા પિતા અને રજનીકાન્ત સાથે તારો પ્રથમ મેળાપ કેવી રીતે થયો હતો?”

નંદકિશોર: “હું મારા એક પ્રપંચની વાત અત્યારે ખુણી કરી દઉં. એ પ્રપંચ કરવા હું ખોટી બ્રમણ્યથી દોરવાઈ ગયો હતો અને તે કરવામાં મારી ખોટી બૂઝ હતી એ હું હવે કળૂકા કંઈ છું. માતા, દિવ્યકુમારે એક દિવસ મને ખબર આપી કે, તમારી ખાતર તેણે પોતે સંપત્તિત્યાગ કર્યો છે. ત્યારથી મને અધને એક ચટાટી એવી થઇ કે, એવાં તે તમે કેવાં છો કે જેમને ખાતર દિવ્યકુમાર આવી રીતે સંપત્તિત્યાગ કરે? મેં તેજ દિવસે સિનેમા જોવા જવાનું નામ દઇને તમારે ત્યાં આગમન કર્યું હતું. તમે તે વખતે ઘેરજ હતાં અને તમારા પિતાના કહેવાથી અમને રૂઢાના પ્યાલા આપી મવાં હતાં, એ કદાચ તમને યાદ હશે—”

“હા, હા, હવે મને યાદ આવે છે કે, તે દિવસે રજનીકાન્ત પણ રૂઢાના પ્યાલા આપ્યા પછી અમારે ત્યાં આગ્યો હતો.” જ્યોતિએ પોતાની સ્મરણશક્તિ તાજ કરીને કહ્યું.

“બરાબર.” નંદકિશોરે આગળ કહેવા માંડ્યું: “મેં જે ક્ષણે તમને જોયાં તે ક્ષણેજ મારામાં મોહદૃષ્ટિ ઉભરાઇ ગઇ હતી, હવે તો મેં તમને મારા માતા તુલ્ય કહ્યાં છે પણ તે વખતે મારું પાપી મન

મોહબાકુળ ખતી ગયું. તમનેજ મેગવવા દિવ્યકુમાર “ એક કાગડો દહીયઈ લઈ જાય છે ” એમ મને લાગ્યું. મારી એ ભૂત હતી, એમ હવે હું જોઈ શક્યો છું; પણ એ ભૂતની નદી ઉપર મેં પૂછ ચડ્યો ! મેં તમારા પિતા પાસે ચાલી ખાધી કે, દિવ્યકુમારને તેના કાકાએ સંપત્તિમાંથી રહ આપલ કર્યો છે. મને મજેલી ખતી વિગતનો મંડાર મેં વિશ્વાસવાન કરીને તમારા પિતા પાસે કલગી દીધો અને તમારા પિતાનું અને તમારા કાકાનું ભૂંડું મોક્ષત્રામાં દિવ્યકુમારના મહુમ કાકાએ જે શબ્દો વાપર્યા હતા તે શબ્દો જરાક મીઠું મરચું ભરીને મેં તમારા પિતાને દહ્યા. એટલામાં રજનીકાન્ત ત્યાં આવ્યો. હું તેને જોળખતો ન હતો. પરંતુ મને તમારા પિતાએ તેનો પરિચય કરાવ્યો અને એ પછી દિવ્યકુમારનો તે જૂનો વેરી છે, એવું મને લાગ્યું. અમારી ત્રણેની વાતચિત એ પછી મારી માથે તમારાં લગ્ન કરવા સંબંધી વિષય ઉપર ચાલી. રજનીકાન્તની પુષ્ટિથી મારી ઇચ્છા ફળોભૂત થઈ. બે ચાર દિવસ પછી વનિતાવિશ્રામનો કોન્સર્ટ હતો તેમાં હું, રજનીકાન્ત તથા તમારાં માતાપિતાને લઈ ગયો અને પ્રથમ વર્ગમાં સર્વને માટે મેં ટિકિટ ખરીદી. ત્યાં તમને મુખપાક ભજવતાં જોઈને તો હું થેંસો ખતી ગયો ! હા ! માઈ એ ઘેલાપરું હમણું હમણું વધી ગયું હતું અને હું નિરંકુશ ખતી ગયો હતો. નંને હવે પૂરી શિક્ષા થઈ ચૂકી. હવે હું જોઈ છું કે, ખોટા મોહથી પ્રેરાયલી ભ્રમણાને વશ થવામાં મેં ભૂતજ કરી હતી. એ ભ્રમણામાં મારો ખરો ઉદ્ધાર ન હતો. ”

અબ્દુલહાદિએ અત્રે પૂછ્યું : “ હવે તાઈ જીવન એવી ભ્રમણાઓમાં ભમીને વીતાવવા માગે છે કે, સત્કૃત્યો કરીને વીતાવવા માગે છે ? ”

નંદકિશોર : “ હવે હું મોહમયીનો મોહ, સકાને માટે તથા દષ્ટ; એકાદ ગામડામાં જઈશ અને ત્યાં મોહ વિનાનું સાદું જીવન વીતાવીશ. ”

અમુલખરાય : “ એ વિચાર ઉત્તમ છે. એથી તમારું શ્રેય જ થશે. ”

અત્રે નંદકિશોર સૌને પ્રણામ કરીને વિતીતમાવે ચાલ્યો ગયો.

અબ્દુલહાદિએ તેના જવા પછી કહ્યું : “ આપને આ ઇન્સાને ધણા ધણા ખુલાસાઓ કર્યા છે. અહા ! કિસ્મતના ખેત્ર તો જુઓ ! આખરે તે સમજી શક્યો છે કે : ‘ ઇશક ખૂરી જન્મળ છે. ’ ”

વિન્યાસદ્ધમીએ અમુલખરામને કહ્યું: “તે દિવસે “કરમજી રેખા નિયારી” એ ગીત પેલા બ્રાહ્મણે ગાયું હતું ત્યારે મેં પ્રારબ્ધના સર્વોપરિપણાની વાત કરી હતી, તે આજ કેવી ખરી પડી છે?”

અમુલખરામ: “એ પ્રારબ્ધે તો અજ્ઞ એમ એટલા એમ કહેવું જોઈશે. બાણીની સ્થિતિ એક કઢંગી થઈ પડી છે. સારે નસિમે આ નંદકિશોર સાથે હવે તેનો બાપ તેને પરણાવવાની હક કરી શકશે નહીં, નંદકિશોર સાથે તેનાં લમ થતાં અટકાવવાની આપણી ઇચ્છાને અણધાર્યા સંયોગથી પુષ્ટિ મળી ચૂકી છે; પરંતુ દિવ્યકુમાર સદ્ગત થવાથી હવે બાણીનું જીવન શી રીતે વીતશે?”

અમુલખરામ: “સાહેબ, મારું દિલ તો એમ કહે છે કે, દિવ્યકુમાર બેહેરતનશીન થયા નથી—”

અમુલખરામ: “શા ઉપરથી એમ કહો છો !”

અમુલખરામ: “દાર્યામાંથી લાશ અમને હજી સુધી પશુ કેમ મળી નથી એ એકલાજ સવાલ ઉપરથી હું મારું અનુમાન કરું છું. જરૂર કોઈક તત્કાળ દિવ્યકુમારને ખચાવી લીધા હોવા જોઈએ. જો તેમ નહોતો તો પાણીમાંથી ત્રણ દિવસે પશુ લાશ બહાર તરી આવે, અને અમારી બે વખતની ખૂબ તલાશનું પરિણામ અમને નિષ્ફળ ન બનાવે.”

અમુલખરામે ગંભીર મુદ્રા કરીને કહ્યું: “બનવા જોઈ છે કે, તમારું અનુમાન ખરું હોય પરંતુ જો દિવ્યકુમારને કોઈએ ખચાવ્યા હોય તો પછી શા સારું તેઓ આપણા વચ્ચે પાછા આવ્યા નથી?”

“એમાંજ કાંઈક ભેદ હોય, એમ મને જાણે શક છે. કોઈકે તેમને ખચાવીને છપાવી રાખ્યા હશે, એમ હું માનું છું.”

“એમ કરવાનું કોઈને શું કારણ?”

“લક્ષ્મીપતિના વારસ સંબંધમાં બીજાં શાં કારણ માની શકાય? કોઈને દિવ્યકુમારને છપાવીને નાણાંના લાભ ઉઠાવવાની લાલસા લાગેલી જણાય છે. આ બાબતમાં છપી પોલિસની મદદથી હું તપાસ કરાવવાનો છું. જેઠું હું કે, મારી શંકા ખરી પડે છે કે નહીં?”

“તમારા કામમાં તમને ફતેહ મળે એમ ઇચ્છું છું. દરમ્યાન આ મારી બાણીના જીવનની મને ચિન્તા થયાં કરે છે.”

જ્યોતિએ અત્રે કહ્યું: “મામા, પ્રારબ્ધનો સંપૂર્ણ વિન્યાસ થયો છે એવી મને ખાતરી થઈ છે. ભવિષ્યની તમારી બધાની આશાઓ ફળે કે કેમ, તે હું કહી શકતી નથી પણ અત્યારના સંયોગો જોતાં

“હા હું એ નિશ્ચય ઉપર આવી છું કે, હવે હું મારું જીવન સદાકાળ કૌમારવ્રતમાં જ વીતાવીશ.”

સર્વે બોલી ઉઠ્યાં: “હે?!!”

“હા, મારો એ દૃઢ નિશ્ચય છે. મારા બ્રહ્મચારિણી તરીકેના જીવનમાં હું દેશસેવા, મનુષ્યસેવા અને પ્રજાસેવામાં કાળ નિર્મમન કરીશ. દેશના અસહ્ય બંધુઓમાં સાહાય, નીતિ, નિર્વ્યસનીપણું, ભૂત દયા, વિશ્વબંધુતા, પરાપકાર છત્યાદિ ગુણો પ્રવર્તાવવા હું મથીશ; સ્ત્રીઓની દશા સુધારવા તથા સ્ત્રીઓ પોતાના હઠ સમજતી થાય એમ કરવા હું પ્રયત્નો કરીશ અને ગામેગામ અને શહેરે શહેર ફરીને એને લગતાં ભાષણો આપીશ. મારા પુરસ્ક્રદના સમયમાં જ્ઞાનનાં પુરતકાનું નિદિધ્યાન અને પ્રજાનામનું ચિંતન કરતી રહીશ.”

અમુલખરાયની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ગયાં. ગળગળે સાહે તેઓ બોલ્યા: “પુત્રી, તારા અભિલાષ સુંદર છે; પણ તારી આ કામળ કાયા આવાં કષ્ટ સહન કરી શકશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. અનેક સુખી સ્ત્રીઓના જીવનું જીવન તું વીતાવે તો કેવું સારું થાય?”

જ્યોતિ: “મામા, જગતમાં કોઈ સુખી નથી. હું ખરા સુખનો માર્ગ જાણું છું—સતતાતન સુખને માર્ગે વહું છું. મારા વિચારોથી તમે માહિત છો. દૃષ્ટા કરીને મારી આ ઇચ્છામાં હવે આડે ન આવશે.”

અમુલખરાય: “નહીં, પુત્રી, તારી ઇચ્છામાં હું આડે આવવા માગતો જ નથી. હું પોતે તને મદદ કરીશ પણ મને માત્ર તારા આ કુમળા દેહની ચિન્તા ઉપજવાથી તારા માર્ગ સંબંધમાં આના કાની થાય છે.”

જ્યોતિ: “કષ્ટ વિના કોઈ શુભકાર્ય અથવા શુભ અભિલાષા સિદ્ધ થયલી ક્યાંયે જોઈ છે, મામા? દેહના કષ્ટની દરમિયે આપણે કદી કરવી જોઈએ નહીં. પ્રજા આવાં કામોમાં સદાયે પોતાનો અણુ-દીઠ મળજૂત હાથ આપણા ચિરપર થાય છે અને આપણને ઉજવણ પંથે જ લઈ જાય છે, એમ હું દૃઢતાથી માનું છું. ભાઈ અખંડુલ-હાદિક, તમારું શું ખારવું છે?”

અખંડુલહાદિકે ગંભીરતાથી કહ્યું: “મારી પવિત્ર બહાલી બહેન, તમારા વિચારો ઉમદા છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. તમને હવે કોઈની સાથે લગ્ન કરીને જીવન વીતવવું ન ગમે, એની તો

મને ખાત્રી થઇ ચૂકી છે; કેમકે મારા મહુમ દોસ્ત સાથે તને આત્માનાં લગ્ન થઇ ગયાં હતાં એમ હું માનું છું. અહા ! જ્યારે મારી નૌકાપર મારો દોસ્ત તમારા સંગથી ઉદ્ધારો કાઢે છે ત્યારે તેની આંખમાંથી મને કાંઈક અજબ ચમકાર ચમકતો માલુમ પડતો હતો. જાણે દિવ્ય-જ્યોતિ એ શબ્દો તેમાંથી પ્રિયોદયે બહાર પડતા હોય એમ મને લાગતું હતું. સાચા પ્રેમની એ નિશાની મેં જેમ એનામાં જોઈ હતી તેમ હમણાં તમે મોલતાં હતાં ત્યારે પણ મને તેવાજ સાચા પ્રેમની નિશાની તમારી આંખમાં જણાઈ; અને તેથી હવે હું તો ચોક્કસ માનું છું કે, તમેને દુનિયાનાં લક્ષનાં સુખનો દહાવો લેવાની ઇચ્છા નજ રહે. આથી તમે જે માર્ગ ગ્રહણ કરવાનાં છો તે ઉત્તમ છે. હું તમારા કાર્યમાં તમને મદદરૂપ થઈ પડે તે માટે રૂ. ૫૦૦૦ ની રકમ આપીશ. જનસેવા પાછળ તમને રહે તેમ તમે એ નાણાં ખર્ચજો અને એ રકમ ખર્ચાઈ રહ્યા બાદ અથવા તો અધવચ તમને માલુમ પડે કે, તે ઝોછી છે તો મને ખબર આપશો, એટલે હું વિશેષ રકમ આપીશ. તેમજ મારી લગ-વગથી તમારા હાથમાં સેવાકાર્ય માટે વિશેષ ધન આવે એવી કાશિષ કરતો રહીશ. ”

જ્યોતિ: “ ધન્ય છે, બાપુ ! ધન્ય છે તમને. ઇસ્લામ ધર્મમાં તમારા જેવાં રત્નો છે, એ જોઈને મને અત્યંત આનંદ થાય છે. તમે મારા હાથમાં સેવાકાર્ય માટે નાણાંની રકમ મૂકવા જણાવ્યું એથી હિંદુ-ઇસ્લામ એકતામાં તમે એક કિંમતી હિસ્સો આપ્યો છે.

હું તમારો ઉત્તરિત કરો, અને આવા જ વિશેષ ચત્નોથી એ બંને કામોની તમે ઉન્નતિ કરો, એવો મારો અંતઃકરણનો આશિર્વાદ છે.”

અમ્બુલહાદિઝ: “ જાણે સાક્ષાત્ હિંદુઓની પવિત્ર દેવી માતા અંબિકા આ અશિષ આપતી હોય એવું અત્યારે મને લાગે છે. માતા, મારા તમને પ્રણામ છે. તમારી પવિત્ર ભાવનાઓથી તમે નાત જતના બેદ વિના સર્વની ઉન્નતિ કરજો એટલી મારી વિનતિ છે, ”

એટલું કહીને અમ્બુલહાદિઝ અત્રેથી વિદાય થયો.

પરિચ્છેદ ૧૯.

મિત્રકાર્ય.

દિવ્યકુમાર દુઝી ગયા પછી અને મધુસૂદનરાયના અવસાન પછી એક માસ વીતી ગયો છે અને એ મુદત દરમ્યાન નવા બેરોનેટ રજનીકાન્તનું જીવન વધારે ને વધારે કંબુસાધમાં તથા સંકુચિત વૃત્તિમાં વહ્યું છે. મધુસૂદનરાયે પોતાનાં વસિયતનામામાં દરમાબ્યા પ્રમાણે કાંઈ પણ રકમ તેણે કાંઈને આપી નથી અને તે ક્યારે આપશે, એ વિષે કાંઈ પણ કાંઈ કહી શકે તેમ નથી. કાંઈ મિત્રો સાથે તેણે કદી પારખ્ય રાખ્યો નથી; કેમકે તે એમ માને છે કે, મિત્રો હમેશાં સ્વર્ચીજ હોય છે. તે કહે છે: “પૈસાદારના મિત્રો મધપૂડાની માખીઓ જેવા હોય છે. જેમ મધપૂડામાં મધ હોય ત્યાં સુધી માખીઓ તેને વળગી રહે છે તેમ પૈસાદાર પાસેનું નાણું, હોટેલોમાં, સિનેમાઓમાં, નાટકોમાં, થોડોડોડની સરનોમાં, શરાબમાં કે અનીતિના અનેક આર્ગેએ ખર્ચાવવા અને મોજ ઉડાવવા સાર જ દોસ્તદારો તે પૈસાદારને વળગેલા રહે છે; માટે દોસ્તી કાંઈની સાથે કરીજ નહોં. જ્યાંથી અને જ કાંઈની પાસેથી કાંઈક પણ નાણું પ્રાપ્ત થઈ શકે ત્યાંજ અને તેની સાથેજ કામ પાડવું.” આવા વિચારોને લીધે રજનીકાન્ત માત્ર બેજ જણ સાથે કામ પાડી રહ્યો છે. કાંઈક કાંઈક વાર ધારાશાહી કરસનદાસ પાસે ધારાને લગતી સલાહો લેવા જવું પડતું હોવાથી તેના સાથે અને શેરબખરના એક દલાલ સાથે કે જેની મારફત પોતાનાં શેરોના ફેરફાર અથવા ખરીદી વેચાણનાં કામકાજ તેને કરવા પડે છે. જો આ બે વિના પણ તેને ચાલી શકતું હોત તો તે તેમ કરવા તૈયાર હતો; પરંતુ તેનાથી તેમ થઈ શક્યું ન હતું. પોતે પૈસાદાર થયો ત્યાર પછી તેને બે બામતો ઉપર ખૂબ કંઠગળા આવ્યો. એક તો ઇન્કમ ટેક્ષ ઉપર અને બીજો, ધર્માદા મહદ માનનારા અનેક કમળ પત્રો તથા આસામીઓ ઉપર. ધારાશાહી પાસેથી તેને માલુમ પડ્યું હતું કે, ઇન્કમ ટેક્ષ તેને ખૂબ ભરવો પડે છે; પણ તે બાબત હતો; અને પોતે બીડીમખરમાં કાંઈ ન જણે એવી રીતે તથા કાંઈક મરીમ માણસની પેઠે રહેતો હોવા છતાં કાંઈ જણે ક્યાંથી ભોળા સરણ્યું શેરી કાઢીને લાંબા લાંબા વિનંતિપત્રો લખીને મહદો

માગતા; અથવા તો જાતે મદદ માગવા આવતા. કંટાળા લાવીને પણ જો એ મદદ માગનારાઓને ને થોડું થણું આપવા હોત તો ઠીક; પણ નહીં, એક પાછ પણ કોઇને બક્ષિય આપતી હામ છે, એવું સિદ્ધિસૂત્ર તેણે ગ્રંથ કર્યું હતું; જેથી વિનતિપત્રેના જવાબ આપવાની તે કદી તસ્દી લેતોજ નહીં. ફરીથી ને ફરીથી જો તે વિનતિપત્રે આવતા તો શરૂઆતની એક બે લોટી નાખતે તે તેમને કચરાની ટોપલીને શરણે કરી દેતો. માગના આરંભીઓનું કહેવું કોઇ વાર તે ધ્યાનપૂર્વક માંમળતો અને છેવટે તેમને ચોખ્ખી ના પાડી દેતો; અથવા તો કોઇક વાર તેઓ એક બે વાક્ય બોલતા ત્યાંજ તેઓને અથવા અટકાવીને ‘સાહેબજી’ કહી દેતો.

નાણું કેમ વધે, એજ તેના રાત દિનના વિચારો હતા. શરૂઆતમાં તેણે એક નોકર પોતાની પાસે રાખ્યો હતો પણ પછી એકદમ અકવાડીઓમાં તેને તેની જરૂર ન જણાઇ. “મારે એકલાને નોકર શું કરવો છે? પહેલાં મારે ત્યાં નોકર ક્યારે હતો?” આવો વિચાર કરીને તેણે નોકરને રજા આપી હતી. એ બાદ રજા ચાલીઓનું બાકું ઉધરાવનાર કારકુન. જખરે તે કારકુનને તેણે પોતાની પાસે સાથી પહેલો બોલાવ્યો હતો ત્યારે તેને તેણે ખબર આપી હતી કે બાકું ચાલીઓ જેવા આવી જઈશ. એ ખબર આપ્યા પછી મારેક દિન બાદ તેને પુરસદ મળતાં તે બંને ચાલીઓ આરડીઓ બનેલા હતા. કોઇ બાકુનો સાથે તેણે વાતચત કરી ન હતી પરંતુ પોતાની આંખનોજ ઉપયોગ તેણે કર્યો હતો અને એ ઉપયોગને પરિણામે તેણે અમાઉની માફક સાર દોર્યો હતો કે: ‘સ્વચ્છતા એ શી વસ્તુ છે, એની બાકુનોને મિલકુલ ખબર નથી. ધણીઓ આરડીઓમાં કેટલી બધી મંદવાડ જણાય છે? અને બંને ચાલીઓમાં બાકુનોનાં છોકરાં કેટલી બધી ધમ્માચકડી કરી મૂકે છે? મજા ઉપરાંત માથાસોવાળાં કુટુંબો નાની નાની આરડીઓમાં શા મારે રહેવા હશે? માત્ર બે કે ત્રણ કુટુંબીઓ એક આરડીઓમાં રહેવા બેસે. તેને બદલે કેટલીક આરડીઓમાં છ, સાત કે આઠ જણ વસતાં હોય છે! આ બધું ન ચાલે.” આમ જણાવીને તેણે તે કારકુન પાસેથી ખબર ચોખ્ખાઓ પોતાને સ્તાષીત કરી લાધા હતા અને તેને રજા આપી હતી.

તેણે જે મુસલમાન વેપારીને પોતાના માડીધોડા વેચ્યા હતા,

તેણે તેને એકવાર કહ્યું હતું કે, જો કોઈ કામ સારું તમને યોજા પમારના અને મજબૂત માણસો જોઈએ, તો મને કહેજો. એ વાત તેણે સ્મરણમાં રાખી હતી અને તે મુજબ, તેણે તેની મારફત બે લેખાઓ માસિક રૂ. ૧૪ ના પમારથી મેળવીને બંને ચાલીઓ સંભાળવાનું કામ તેઓને સોંપ્યું હતું. ચોરડીઓનાં ભાડાં દરેક મહિને પોતે જાતે ઉધરાવવા જવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. બંને ચાલીઓનાં દરેક મહિને તેણે લેખાઓ મારફત ખર્ચ અપાવી હતી કે પ્રત્યેક માસની પહેલી અને બીજી તારીખે દરેક જણે પોતાનાં ભાડાં આપવાનું જોઈશે. જેઓ એ મુજબ આપવા ન માગતા હોય તેઓએ ચોરડીઓ ખાલી કરવી. સ્વચ્છતાના અભાવનો અને ભાકુતો ગીર્દી કરનારાં હોવા વિષે તેણે કારકુનનો દોષ કાઢ્યો હતો પણ તત્કાળ તેવા બધાં ભાકુતોને કાઢી મૂકવાને બદલે તેણે માત્ર તે કારકુનને જ કાઢી મૂકીને એ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરી હતી !

જે તારીખે ‘મધુસદન મિલ્સ’ ના કામદારોનો પગાર યોજા કરવાની તેણે નોટિસ ચોઢી હતી, તે તારીખને બરાબર એક માસ થતાં કામદારોએ હડતાલ પાડી. પગાર કમી કરવાનું કાંઈ પણ વાજબી કારણ નથી, એમ જણાવીને ઉલ્ટો તેઓએ વધુ પગાર માગ્યો. રજનીકાન્તે તેઓની દરકાર કરી નહીં. હડતાલ પડી તે દિવસે તેણે ગુજરાત તરફનાં શહેરોમાં ચાર પાંચ મિલોમાં તારના સંગ્રહ મોકલીને બની શકે તેમ કામદારો મોકલી આપવા જણાવ્યું. જાહેર પત્રોમાં કામદારો મેળવવા માટે તેણે જાહેર ખર્ચો આપી. ત્રણ દિન વીત્યા; પણ નવા કામદારો મળી શક્યા નહીં. સેક્રેટરી ચોથે દિવસે તેના બોંડી બજારવાળા મકાન ઉપર આવ્યો. તેણે ખર્ચો આપી કે: “જો આ પ્રમાણે મિલ બરાબર ૮ દિન બંધ રહેશે તો લાખો રૂપિયાનું આપને નુકસાન થશે. કામકાજ બંધ રહેતાં માલ નવો નહીં નીકળી શકવાથી આપને શો લાભ થશે તેનો વિચાર કરી જોશો. વળી મિલના શેરના ભાવ પણ બજારમાં ધીમે ધીમે ગચડતાં આપની મિલ સદાને માટે બંધ કરવી પડશે.” રજનીકાન્તે સેક્રેટરીની પોતાની વાજબીપણું તો લાખ્યું; પણ તેને માણસોને વધારે પમાર આપી કોડીઓ ચઢતી હતી ! તેણે કહ્યું: “માટે શું માણસોને પગાર આપીને મારી મિલકત હુટાવી દઈ ?” સેક્રેટરીએ પાડી: “સાહેબ, મેં આપને કહ્યું હતું તેમ કરો. માણસોના મે, તેજ કાયમ રાખો અને કમી કરેલાં માણસોમાંથી હજી

થોડાંક સારાં માણસો જન્મ છે, તેઓને પાછાં રાખો.” રજનીકાન્તે સેક્ટરીને કહ્યું: “ઠીક, હું વિચાર કરી જોઈશ. કાલે આવજો.”

બીજે દિન સેક્ટરી આવતાં રજનીકાન્તે માણસોના પગાર કાચમ રાખનારી નોટિસ તેના હાથમાં મૂકી. અને કાઠી મૂકીને માણસોના ચોથા ભાગને કરીથી દાખલ કરવા કહ્યું. તેણે સેક્ટરીને કહ્યું: “જુઓ, માણસોને આશ્વાસન આપજો અને જે ચાર દિન કામ બંધ રહ્યું તેથી મને ગયેલા નુકશાનનું વળતર તેઓ ત્રણ કામના વાળી આપશે તો તેમના માટે, ભવિષ્યમાં હું સારો વિચાર કરીશ.”

સેક્ટરી સમજી ગયો કે: ‘આડો આંગળી વગર વાઢીમાંથી ઘી ન નીકળે’ એવું અત્રે થયું છે પણ હજી ‘બેટા, મોટા થા પહેર પરણાવીશું’ એવી કહેવત મુજબ વાત થાય છે, ખરી! હાલ તુર્ત મુખ્ય અસંતોષ દૂર થતો હોવાથી સેક્ટરીએ એ બાબતમાં શાન્તિ ધારણ કરી અને મિલનું કામ પુનઃ જેમ જેમ સમાધાનને પરિણામે ચાલુ થયું.

ઉપર્યુક્ત એક માસ દરમિયાન રજનીકાન્ત કદી વાલ્કેશ્વરને બંગલે ફાઇબાને મળવા ગયો ન હતો; પણ ફાઇબા પોતાના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે કોઇ કોઇવાર ગોપાળદાસને રજનીકાન્ત પાસે મોકલીને તેની બબરબાંતર પૂછાવતાં. ફાઇબાએ જોકે ગુસ્સામાં કહ્યું હતું કે, હું રજનીકાન્તનું સ્નાન કરી નાંખું છું; પણ એ ગુસ્સાની પણ વીત્યા બાદ એ શબ્દો બોલી જવા માટે તેમને અપાર પશ્ચાતાપ થયો હતો અને એકાન્તમાં એ માટે તે કેટલોક વખત રડ્યાં હતાં. કેટલુંક રોકડ; કેટલાક શેર અને કેટલાક ખરેખરાં તેમની પાસેથી હોવાથી તેમણે બન્ને મરનારોના આત્માની શાંતિને માટે હિંદુ રીત રિવાજ મુજબ જે કાંઈ કરવું જોઈએ તે સર્વ કર્યું હતું અને કરતાં હતાં.

દરમિયાન જ્યોત્સ્ના ક્યાં હતી? મિનલપુરના રાજપુતના લગ્નો-સ્સવમાં, તે ચિત્રકર જમદીશ અને નવમાલિકા સાથે ગઈ હતી. તેઓ દરેક દિન રહ્યાં હતાં. તે દરમિયાન જમદીશે રાજકુમા તસ્વીર તૈયાર કરી દીધી હતી અને જ્યોત્સ્નાને પોતાને તે હા ચિત્રકરના શીખવતો રહ્યો હતો. એ દસ દિનમાં તો ચિત્રકરના આત્મ કરનારને તે પૂરેપૂરી ક્યાંથી આવડે? હજી તો સાંઠ લીટીઓ, વર્તુલો, અર્ધ વર્તુલો વગેરેમાં જ્યોત્સ્ના પૂરું

બની ન હતી ત્યાં અચાનક એક દિન ગોપાળદાસનો તાર આવ્યો, જેમાં દિવ્યકુમાર દરિયામાં ડૂબી ગયા વિષે તથા મધુસૂદનરાયે અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી દેહોત્સર્ગ કર્યા વિષે સમાચાર હતા. આ બન્ને સમાચારમાંથી દિવ્યકુમારને લગતા દુઃખ સમાચારે જ્યોત્સ્નાના અંતઃકરણ ઉપર આઘાત કર્યો. “મારો ગુણવાન વીરો ડૂબી ગયો!!” એ શબ્દો તે વારંવાર પોતાના મુખમાંથી ઉચ્ચારવા લાગી અને એ શબ્દો તેણે અર્ધા કલાકના અરસામાં એટલી બધી વાર ઉચ્ચાર્યા કે, તે લવારીજ છે, એમ તેની આસપાસનાં સર્વને લાગ્યું. બરાબર એક કલાક બાદ તેને તાવ આવ્યો અને તેમાં તે દિવ્યકુમાર વિષે જ કંઈ ને કંઈ લવારી કરતી રહી. રાજકુમારીએ તેની માંદગી જોઈને એકદમ રાજવૈદને બોલાવ્યો. રાજવૈદે અભિપ્રાય આપ્યો કે, હૃદય પર આઘાત થવાથી તેના મગજ ઉપર અસર થઈ છે અને જો ચાપતા ઉપાયો લેવાશે નહીં તો તેના મગજ ઉપર લોહી ચઢી જશે. આ પછી રાજવૈદે ઔષધ આપ્યું; મસ્તકને ઝરફ ચોળાવીને ઠંડુ રખાવ્યું અને એ ઉપચાર તથા સારવારમાં માત્ર ચિત્રકાર અને નવમાલિકાજ નહીં; પણ રાજકુમારી અને તેનાં અનેક દાસ દાસીઓ ખડે પગે હાજર રહ્યાં. રાજવૈદને એક બધી પણ ત્યાંથી દૂર જવા દેવામાં ન આવ્યો અને તે વારંવાર સલાહ આપીને બટતા ઉપચાર આનંદપૂર્વક કરવા લાગ્યો.

જ્યોત્સ્નાની માંદગી એકાદ અડવાડીકું રહી અને તે બાદ તે ધીમે ધીમે સાજ થવા લાગી. ફોષળા ઉપર જે તાર રાજકુમારીએ મોકલ્યો હતો તે તારનો સામો જવાબ ગોપાળદાસે ફોષળાની ઇચ્છાથી આપ્યો હતો અને તેમાં પૂછાવ્યું હતું કે, ફોષળાને આવનાની જરૂર છે ? રાજકુમારીએ તેમને નિમિત્ત રહેવા પુનઃ તાર કર્યો હતો અને પ્રતિદિન તાર દ્વારા જ્યોત્સ્નાના સમાચાર પહોંચાડવાનું વચન આપ્યું હતું, જે વચન તેણે બરાબર પાળ્યું હતું. જ્યોત્સ્નાની તબિયતની ચિન્તાના બારથી તે આઠે દિવસ કપામલી રહી હતી; છતાં પોતાના મંત્રોને કુકમ કરી દીધા હતા કે, હરેરાજ સાંજે પોતે હરેરાજ એ વ્યાખ્યાતમાં મંત્રીને પૂછતી અને “મુક્યો છે” એવી બબર સાંભળીને સંતુષ્ટ થતી.

આદ જ્યોત્સ્નાને આરામ પૂરો થઈ ગયો. તે પુર થવાથી રાજકુમારીએ તેને ત

મુંબાઈ જવા દીધી પણ તેની પાસેથી તેણે વચન લીધું કે, મળ્યો ત્રણ ત્રણ મહિને એ ત્રણ અઠવાડીયાં માટે મિનલપુરમાં આવવું પડશે. ચિત્રકારના કાર્યથી રાજકુમારીને ધણેજ સંતોષ થયો હતો અને તેથી તેણે તેને આપેલા વચન મુજબ, પોતાના પિતા પાસે જાર દરબારમાં પારિતોષિક અપાવ્યાં હતાં અને પોતાના હસ્તાક્ષરે તેણે પ્રશંસાજનક શબ્દોમાં તેને પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું હતું.

જયોતિસ્ના, ચિત્રકાર અને નવમાલિકા મુંબાઈ આવ્યા બાદ રજનીકાન્તની ઉચલમાચલની વાતો સાંભળીને તેમને ખેદ થયો. જયોતિસ્ના, ફાઇળા સાથે રહેવા લાગી અને ચિત્રકાર તથા નવમાલિકા પોતાની આલીમાં રહેવા લાગ્યાં. ચિત્રકારને પોતાની આલીમાંથી ખચર મળ્યા કે, જયોતિર્મયી દેશાટને નીકળી પડી છે અને હવે હમેશને માટે કૌમારવ્રત ગ્રહણ કરીને જનસેવામાંજ પોતાનું આયુષ્ય વીતાવવા માગે છે. નંદકિશોર જયોતિને હેરાન કર્યાની વાત પણ તેના જાણવામાં આવી. કમળનયન અને તેની પત્ની કાન્તા, આ બાબતો તરફ કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી જુએ છે, તે વિષે તેણે તપાસ કરી જોઈ; તો તેને માણસ પડ્યું કે, કાન્તાએ આ દેશાટનનો ઉંઘો જ અર્થ કર્યો છે. કાન્તા ધણુંખરે તેની ઝોરડીમાં એવું બળકટી સંભળાતી કે: “છોકરી વંદી ગઈ ! હવે તેને સમજવવામાં માલ નથી.” નંદકિશોર સંબંધી તે કહેતી કે: “તેનો કાંઈ વાંક નહોં હોય પણ પેલા મુસલમાને તેને બિચારાને મારી મારીને તેની પાસેથી ફરજિયાત કષ્ટભાત લેવરાવીને તેને મુંબાઈ છોડાવ્યું હશે !” કમળનયન ખરી રીતે આ બાબતો વિષે કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે, એ ચિત્રકાર કળી શક્યો નહોં; કારણ કે, કાંઈવાર તે તેની પત્નીની અકળામણુ જ્ઞાન્ત કરવા જયોતિની વિરૂદ્ધમાં બોલતો તો કાંઈવાર તરફેણમાં બોલતો. નંદકિશોર આટલું પણ તેની એવી વલણ જણાતી.

જયોતિર્મયીને તેનાં માળાપ સાથે થયેલા છેલ્લા સંવાદથી ચિત્રકાર વાકેફ હતો. દિવ્યકુમાર અને જયોતિર્મયી એકમેકને ચહાતાં હતાં, એ તે જણતો હતો. પસંદગીનાં લગ્નો બ્યાવહારિક નથી એ માનતો હતો; છતાં પણ એક અખતરા તરીકે પોતાના જયોતિનાં લગ્ન થાય તો ઠીક એવી ઉમિં તેના ખૂણામાં ઉઠતી હતી. પરંતુ દિવ્યકુમાર ડૂબી ગઈ બર્ષ નીવડી. સ્વાભાવિકપણે જયોતિનું દિ

લાગેલું હોવાથી તેને હવે અન્ય કાંઈ સાથે લમ કરવાની ઇચ્છા ન રહે, એમ ચિત્રકાર જાણ શક્યો અને તેથી “ જ્યોતિર્-ગ્રામ્ય તદ્દન વાજ્યમી છે ” એવો સાર તેણે દોર્યો. નંદકિશોર સાદું જીવન ગાળવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને મુંઝાઇ તણ ગયો, એથી ચિત્રકારનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. જ્યોતિને લગતા પોતાના વિચારો આત્મા અખંડુલ હાદિઝના વિચારો પ્રમાણે જ હતા, એવી ખબર એ વિચારો કરતી વખતે ચિત્રકારને નહતી; પણ થોડાક જ દિનમાં તેઓ ખન્ને અકસ્માત એક સ્થળે ભેગા થયા ત્યારે તેને એ ખાતરી ખબર પડી.

એ ખન્નેને એકત્ર થવાનો પ્રસંગ રીચે મુજબ ખન્નો: જ્યોત્સ્નાએ જ્યારે ફાઇમા પાસેથી જરૂરું કે, દિવ્યકુમાર જે મુસલમાન યુવકની નાવમાંથી હરિવામાં પડીને આપસાત્ર કર્યો હતા, તે યુવક ખડુજ સહકર્મી છે અને વાલ્કેશ્વરને ખંગલે ફાઇમાના રહેવા આવ્યા પછી તે ચાર પાંચ વાર એ ખંગલે ફાઇમાની મુલાકાત લઇ ગયો છે તેમજ તે યુવકનું એમ માનવું છે કે, દિવ્યકુમાર હજી હયાત હોવો જોઇએ ત્યારે જ્યોત્સ્નાએ તરતજ ગોખાળકાસ મુનિમ આર-હત અખંડુલ હાદિઝન પોતાની પાસે બોલાવ્યો; અને એજ વખતે એક નોકરને ચિત્રકારને ત્યાં મોકલીને ચિત્રકારને પણ આવવા નિમંત્રણ કર્યું. એ મુજબ, જ્યારે તેઓનું ત્રણેનું મિલન થયું ત્યારે અખંડુલ હાદિઝે પોતાની કલ્પના મુજબ એ મુદ્દા સાબિત કર્યા. દિવ્યકુમારના આપસાત્રની હકિકતનું જ્ઞાન કરીને તેણે પ્રથમ મુદ્દો એ સાબિત કર્યો કે: તેની લાક્ષણિકતા પત્તો મળ્યો નથી તેથી જરૂર તેને કાંઈક ખચાવ્યો છે અને છૂપાવ્યો છે. તેણે બીજો મુદ્દો દિવ્યકુમાર સાથે પોતાને થયેલી વાતચિત ઉપરથી તેમજ જ્યોતિના કથન ઉપરથી એવો જણાવ્યો કે, તેમના દેહમયન થયા ન હતાં તોપણ એમાં શક નથી કે તેમના આત્માનાં લગ્ન થઇ ચૂકેલાં હતાં. એક બીજાને તેમણે એક બીજાની ઇચ્છાથી દિલ અર્પણ કર્યાં હતાં; જેથી ને હવે બીજા કાંઈને ન પરણે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

ચકાર, જ્યોત્સ્ના અને અખંડુલ હાદિઝ આ ખન્ને મુદ્દામાં થયાં અને તેમણે એ ખાતર ઉપર વિચાર ચલાવી દિવ્યકુમાર હયાત હોય તો તેનો પત્તો મેળવવા હવે પોતિમને આ કામ મોંપવું જોઇએ એવી ઇચ્છા. અખંડુલ હાદિઝે તેને દેકા આપ્યો અને નાણાંની

આહે તેટલી મહા આપવા જણાવ્યું. ચિત્રકારે આ ઉપરથી ખીકું
ઝડપું કે, “કુપી પોલિસનું કાર્ય હું પોતેજ કરીશ.”

એજ વખતે કરસનદાસ સોલિસિટર તે ખંડમાં દાખલ થયો.
જ્યોત્સ્નાએ તેને આવકાર આપ્યો. કરસનદાસે એક પુરસ્કી ઉપર
મેસતાં કહ્યું: “આજે હું તમને એક અત્યંત ઉપયોગી સમાચાર
આપવા અહીં આવ્યો છું.”

“કહો શા સમાચાર છે ?”

“આપણે અત્રે ખાનગી વાતચિત કરવામાં સહિસલામત
છીએ ને ?”

જ્યોત્સ્ના: “હા. આ બંનેમાં કોઈજ પારકું નથી.”

એ બાદ ફોફાળાને પણ તે રમઝે કરસનદાસે બોલાવ્યાં અને
કહેવા માંડ્યું: “મે કલાક ઉપર હું મારી ઓફિસમાં મેડો હતો તે
વખતે ખલાસી જેવો દેખાતો એક માણસ મારી ઓફિસમાં આવ્યો
અને મને પૂછવા લાગ્યો: ‘મલાડવાળા બેરોનેટ શેડીઆના તમે
વફીલ છે ?’ મેં હા પાડી એટલે તેણે કહ્યું: ‘વફીલ સાહેબ, નાણાં-
ની કામળા ખુલ્લી મેલો તો એક ધણીજ જરૂરી ખબર તમને આપું’
મેં કહ્યું: ‘ખબર શી બાબતમાં છે ?’ તેણે જવાબ દીધો: ‘શેડોના
જે ભત્રીજાને મરી ગયો છે, તેને લગતી.’ મેં તેને તરતજ ધમકાવ્યો:
‘એવી તે શી મોટી ખબર તું આપવાનો છે કે, નાણાંની જરૂર
પડે ?’ તેણે ખલા હલાવીને કહ્યું: ‘તમારે સમજવું હોય તો સમજો;
નહીતો માથાકુટ મેલો.’ મેં કહ્યું: ‘પણ બલા આદમી ! એમાં સ-
મજવાનું શું છે ? શેડોના ભત્રીજાને મરી ગયો છે તેને તું શવતો
બનાવવાનો જાદુ જાણે છે શું ?’ આ સાંભળાને તે ઉઠીને ઉભો થયો
અને બોલ્યો: ‘તમે ધમકા લેશો ત્રીકણાવેડા કર્યાજ કરવાના. સાહેબ,
૫૦૦૦ રૂ. પહેલા આપો તો એક જરૂરી ખાતમી આપું અને એ ખાતમી
ખરી પડે તે પછી બીજા ૫૦૦૦ આલજો. હું જે ખાતમી આલવાને
છું તેમાં લાખખો રૂપીઆનો સવાલ છે.’ મેં તો તેને દીવાનોજ
લીધો. આ સહેરમાં એવા ધણા લુચ્ચાઓ વસે છે
પૈસા પડાવી જાય અને પછી આપણે આખો ચોળીને રૂ.
મેં તેને કહ્યું: ‘જો કોઈ ખાતમી હોય તો પહેલા
પછી મને તે ઉપયોગી હશે તો તને નાણાં આપીશ’
‘તકી સાહેબ, એ સાફ નક્કી છે. તમારાથી ના

હું હવે મારી ખાતમી એવા માણસને આવી આવીશ કે તેની પાસેથી મને નાણાં મળશે, એવી ખાત્રા છે. ' હું તેના બોલવા ઉપરથી અન્યથા તો થયો પણ તેની સાથે માથાગ્રીહ નકામો હતી, એમ ધારીને મેં તેને કહ્યું: ' જા બાપ જા. તને પાલવે ત્યાં જા. મારી પાસેથી નાણાં તો પહેલાં નહીં મળે. ' તે માણસ ચાલ્યો ગયો. તેના જવા પછી મેં મારા એક કલાકને બોલાવીને તેની પૂઠ પકડવા બહુ બુલું કે જેથી તે હવે ક્યાં જાય છે, તે માનુષ પડી આવે. હું તેને પોલિસને સ્વાધીન કરી દેત; પણ એથી કદાચ જાણવાનું ન પણ જાણી શકાય, એમ ધારીને મેં તેને જવા દીધો અને તેની પૂઠ પકડાવી. મારો કલાક એક કલાકમાં પાછો આવ્યો. તેણે મને ખબર આપી કે, ' એ માણસ રજનીકાન્તની ઓરડીમાં ગયો હતો. આશ્વર્ય અર્થે કલાક ત્યાં ગાળ્યા બાદ તે બહાર આવ્યો હતો અને એક કાગળોડિં વાળીને ખિસ્સામાં મૂકીને ચાલ્યો ગયો છે. ' મારા કલાકે કહેલી આ હકિકત હું તમને કહેવા માટે તરતજ આહીં આવ્યો છું. "

બ્યોત્સનાએ સોશિસિટરને પૂછ્યું: " એ માણસ કદ ખાતમી આપવા આવ્યો હશે ? "

સોશિસિટર: " હું તો તેને કાંઈ દીવાનોજ ધારું છું. એની ખાતમી કાંઈજ નહીં હોય. "

અબ્દુલ હાદિઝે અત્રે કહ્યું: " સાહેબ, મારો નમ્ર મત એવો છે કે, મહુમ મિ. દિઅકુમાર જીવે છે, એવી ખાતમી આપવા તે આવ્યો હશે. "

કરસનદાસે ફાઇમાને પૂછ્યું: " માજી તમે શું ધારો છો ? "

ફાઇમાએ કહ્યું: " મને તો કશી સમજ પડતી નથી. તમે બધાં વિચાર કરા બેઠાને તમને સુઝે તેમ કરો. "

ચિત્રકારે કહ્યું: " કાંઈ ફિકર કરવા જેવું નથી. એ માણસ રજનીકાન્ત પાસે જઈ આવ્યો છે ને ? આ તો તેની પહેલી મુલાકાત હતી. હવે તેની બીજી મુલાકાતો ચલાવી; તેથી મેં પહેલાં કહ્યું હતું તેમ હું હવે છપી પોલિસનું કામ કરવાનું માથે લઉં છું. એ રજનીકાન્તના મકાન આગળ હું રાતદિન ખડો ને ખડો રહાશ અને તેઓની બન્નેની કિશ્મત તપાસીને આખરે આ ખાતમીનો બેદ બોલીશ ત્યારેજ જાંપીશ "

અખડુલ હાદિઝ: “એ રસ્તો ચોગ્ય છે. તમારી જોડે કામ કરવા હું પણ તૈયાર છું.”

ચિત્રકાર: “બેશક, એકથી બે લલા.”

જ્યોત્સ્નાએ આ વિચારને પુષ્ટિ આપી અને તે બાદ સોલિસિટરનો આભાર માન્યો. વારંવાર આ બાબતની જે નવી હકિકતો જણાશે, તેમાં તેની સલાહ લેવાનું જ્યોત્સ્નાએ જણાવ્યાથી સોલિસિટરે એવી સલાહ આપવા વચન આપ્યું.

સોલિસિટર તે બાદ વિદાય થયો. ચિત્રકારે જ્યોત્સ્નાને કહ્યું: “મારે આ છૂપી પોલિસનું કાર્ય કરતાં રાતના ગમે ભારે ઘેર આવવાનું થાય અથવા તો કોઈ વાર રાતના ઘેર આવવું પણ ન પડે; જેથી નવમાલિકાને આપને ત્યાં થોડાક દિવસ રાખશો?”

જ્યોત્સ્નાએ હસીને પોતાની તોફાની આંખો અમઠાવતાં કહ્યું: “હું શા માટે એને રાખું? હું તો એવું કાંઈ કરવાની નથી!”

બોળા ફાઈબા તેની આ મસ્કરી સમજી ચક્રમાં નહોં; તેથી બોલ્યાં: “ગાડી! એવું શું બોલે છે? આપણા માટે જે કામ કરે તેને આવો જવાબ અપાય?”

ચિત્રકાર: “માણ, મસ્કરી કરવાની એમની પદ્ધતિજ છે. એમણે મસ્કરીમાં અને એ સવાલો કર્યા છે, એ તો હું ક્યારનો સમજી ગયો છું.”

જ્યોત્સ્ના હસી પડી. આખરે નવમાલિકાને એકાદ કલાકમાં મૂકી જવાનું જણાવીને ચિત્રકાર, અખડુલ હાદિઝ સથિ વિદાય થયો.

તેઓ બહાર નીકળ્યા એટલે પાસેના એક ખંડલામાંથી કોઈક કામળ સ્વરે ગાતું સંભળાયું:

“નારાયન જિનકો પ્રતિપાલક, તિનકો કોન ઉઠાય સકેગો?”

અખડુલ હાદિઝે કહ્યું: “પ્રિય ચિત્રકાર, એમ શબ્દો આપણા મિત્રકાર્યમાં ફોટોના શુકનસચ્ચક શબ્દો હોય એમ મને તો લાગે છે.”

ચિત્રકાર: “અસ્તુ” એમ કહીને ધુનમાંને ધુનમાં આગળ ચાલવા માગ્યો.

પરિચ્છેદ ૨૦.

પ્રપંચીઓની પૂઠે.

જ્યોત્સ્નાને આપેલા વચન પ્રમાણે અખંડુલ હાદિઝ અને ચિત્રકાર રાત્રિના ૮ વાગે રજનીકાન્તના મહાન આગળ છૂપી દેખરેખ રાખવા સારૂ હાજર થઈ ગયા. ચિત્રકારે અખંડુલ હાદિઝને પૂછ્યું: “મિત્ર, તમને એવો શક ઉત્પન્ન થાય છે કે, દિવ્યકુમારને છૂપાવેલો રાખવામાંજ રજનીકાન્તને લાલ છે?”

અખંડુલ હાદિઝે કહ્યું: “હા. હું માત્ર એટલોજ શક લાવતો નથી; પણ વિશેષ એક બીજો લાવું છું કે, રજનીકાન્ત દિવ્યકુમારને મારી નાખવામાં પણ પાછો પડશે નહીં.”

“એમ ?”

“હા. મારા શકના સંગીન પુરાવા છે. જે મિલકત રજનીકાન્તના હાથમાં અત્યારે છે, તે જે દિવ્યકુમાર જીવતો હોય તો રજનીકાન્તને ન મળે. આ લોબી અને વિચિત્ર રજનીકાન્ત એ સ્થિતિ સહન કરી શકે ? નહીંજ. અને તેથી તે દિવ્યકુમારને સદાને માટે દૂર કરવા નહીં ખચકાય, એવી અને પક્ષી ખાત્રી છે.”

“ત્યારે તો આપણે વિશેષ ચોંકેલા રહેવાનું છે.”

“હું તે માટેજ તમારી સાથે રહ્યો છું. મારાં કાંડાં આવડાં સાજાં છે. એકવાર રજનીકાન્તને દિવ્યકુમારનું પૂત કરતો જોઉં તો આ મારા મજાજીત હાથથી તેને એવો તો મેથીપાક જમાડું કે ભવિષ્યમાં એવું હિચકાઈ કૃત્મ કરતો તે જુલો જાય.”

“મને ખાત્રી છે કે, તમે તેમ કરી શકો. તમે એક આસામીને તો તેની ખોડ હમેશને માટે જુલાવી છે.”

“હા. નંદકિશોર વિષે તમે કહો છો ને ? નંદકિશોરના કેટલાક પ્રપંચોમાં સામિત થનાર આ બીજની પણ હું તેવી હાલત કરીશ ત્યારેજ હવે તો મને નિરાંત વળશે.”

તેઓ બન્ને તે પછી જૂદા પડીને લતીફની ચાલીની જમણી અને ડાબી બાજુએ દેખરેખ રાખતા બેઠા; કારણ કે સાથે રહેવામાં અથવા તો ચાલીની સામે રહેવામાં કદાચ ઓળખાઈ જવાનો કિંવા રજનીકાન્તની નજરે પડવાનો સંભવ હતો.

એ રાત ધીમે ધીમે આખી પસાર થઈ. પરાઈઉં થયું તોપણ

ન રજનીકાન્ત, પોતાની ઝોરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો કે ન પેલો ખલાસી તેને ત્યાં આવ્યો !

અબ્દુલ હાદિઝ અને ચિત્રકાર એકઠા મળ્યા. ચિત્રકારે કહ્યું :
“ આજની રાત નકામી ગઇ. ”

અબ્દુલ હાદિઝ : “ નહીં. શું તમે એમ સમજો છો કે, આપણા ઉગમરાની કાંઈ કિંમત નથી ? આ ઉગમરા કરાવવા માટે રજની-કાન્તને હું બરોબર ખચર પાડીશ. આ ઉગમરાએ મને આ કાર્યમાંજ મથ્યા રહેવાનો દૃઢ નિશ્ચય બનાવ્યો છે અને તેથી આજની રાત નકામી નથી ગઇ. ”

અબ્દુલ હાદિઝના ઉત્સાહથી ચિત્રકાર ખરેખર આશ્ચર્યચકિત થયો. તેને ખાસ આશ્ચર્ય તો એટલા માટે થયું કે, અબ્દુલ હાદિઝ એક શ્રીમંતપુત્ર છે; છતાંયે તેનામાં લેશપણ ખોટું અભિમાન નથી. અબ્દુલ હાદિઝ સુસલમાન છે; છતાં પણ એક હિંદુને માટે તે આટલી બધી તનતોડ મહેનત લેવામાં લગારે સંકોચાતો નથી. ચિત્રકારને લાગ્યું કે, “ જો આવા યુવકો આ શહેરમાં માત્ર એકસોની સંખ્યામાં હોય તો જરૂર આ શહેર સ્વર્ગ સમું બને, એમાં નવાઇ નથી. ”

અબ્દુલ હાદિઝે ચિત્રકારને બે ચાર કલાકનો આરામ લઇ આવવા સૂચના કરી. ચિત્રકારે તેને પોતાને તેમ કરવા જણાવ્યું અને કહ્યું : “ બાઇ હાદિઝ, હું તો આવી મહેનત માટે કસાયલો છું. ”

“ અને હું પણ નથી કસાયલો, એમ ન સમજશો. એક શું કામ કે બે કામ રાતો સુધી અને વળી દિવસો સુધી જો આવાં કામ કરવાં હોય તો પાકપરવરદિમારની મહેરબાનીથી હું તેમ કરી શકું એવો તંદુરસ્ત અને સશક્ત છું. ” અબ્દુલ હાદિઝે જણાવ્યું.

આખરે આ બેમાંથી કોણયે ત્યાંથી ગયો નહીં અને બન્ને તપાસ રાખતા રહ્યા. ૧૧ ને શુભારે ચિત્રકાર એક વીંશીમાં જઇને જ્યાં આવ્યો અને તે પછી અબ્દુલ હાદિઝ પણ એક ઇસ્લામી હોટેલમાં જઇને ખાણું ખાઇ આવ્યો.

બપોરના બે વાગે પેલો ખલાસી આવી પહોંચ્યો. તે રજની-કાન્તની ઝોરડીમાં ગયો એટલે અબ્દુલ હાદિઝે ચિત્રકારને સાન કરીને પોતાની પાસે બેસાવ્યો અને કહ્યું : “ આ માણસને તો હું ઝોળખુ છું. પહેલાં તે મારી ભોંય ઉપરજ નોકર હતો. પણ તે

દારદીઓ હોવાથી મારે તેને રજા આપવી પડી હતી. મને શંકા ઉપજે છે કે, મેં તેને ધમકાવીને કાઢી મૂકેલો હોવાથી કદાચ મારા ઉપર વેર લેવા માટે તેણે બધી ધાંધલ કરી હશે. ફિકર નહીં. જો તેમ હશે તોપણ તેને હું પહેલેથી વળીશ.” અત્રે તે કાંઈક ઉંઠા વિચારમાં પડી ગયો. આશ્ચર્યે ના કદાચ એ સ્થિતિમાં પસાર થતાં ચિત્રકારે તેને પૂછ્યું: “ભાઈ, શા વિચારમાં પડ્યા ?”

અબ્દુલ હાદિઝ: “આપણે આ માણસની પૂંઠ હમણાંજ પકડવી જોઈએ. જો આના મકાનમાં દિવ્યકુમાર હોય તો આને માર મારીને મુશ્કેલ ધાંધીને આપણે દિવ્યકુમારને લઈ આવવો, એવો મેં નિર્ણય કર્યો છે.”

ચિત્રકાર: “લલે, તમે કહેશો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.”

આ પછી ના કદાચ તે માણસ એકલો બહાર નીકળ્યો. રજનીકાન્ત તેની સાથે નહતો એટલે અબ્દુલ હાદિઝે પોતાનો અસલ કરાવ ફેરવીને ચિત્રકારને અહીંજ રહેવા જણાવ્યું અને પોતે તે માણસની પાછળ પડ્યો.

અબ્દુલ હાદિઝના જવા બાદ થોડીકતારે રજનીકાન્ત પોતાના મકાનને તાળું વાસીને બહાર નીકળી પડ્યો. તેની નજરે ન પડાય તેવી રીતે ચિત્રકારે તેની પૂંઠ પકડી. રજનીકાન્ત મલાડમાં પોતાની મિલમાં ગયો અને ઠેક સાંજના મિલનાં માણસો છૂટ્યાં તે પછી પણ એકાદ કલાક મિલમાં રોકાયો. ત્યાંથી તે પોતાના ભાડે આપેલા બંગલામાં ગયો. ત્યાં પણ કેટલોક વખત રોકાયા બાદ રાતના દસ વાગે લોકલમાં બેસીને તે પોતાને મકાને પાછો ફર્યો. ચિત્રકાર આ બધો સમય તેની હિલચાલ તપાસતો રહીને તેની પાછળજ લાગુ રહ્યો.

મંથરાત્રિ થઈ ગયા બાદ ચિત્રકારને માણસ પડ્યું કે, રજનીકાન્ત પોતાની ઝોરડી ઉધાડીને બારણામાં ઉભો રહ્યો છે. તેની નજરે ન પડાય એવી રીતે ચિત્રકાર દૂર છૂપાઈ રહ્યો. રજનીકાન્ત કોઈની રાહ જોતો હોય, એમ જણાયું. “જરૂર આજ કાંઈક અવનવું થવાનું છે” એમ ચિત્રકાર મનમાંજ મજબૂત થયો. ૨૦ મિનિટનો સમય એજ હાલતમાં રજનીકાન્ત ઉભો હશે; એટલામાં સામેથી પેલો બધાસી આવતો દેખાયો. તે માણસ રજનીકાન્તની ઝોરડીમાં પેઠો અને બન્ને જણ કેટલીકવાર સુધી અંદર રહ્યા.

તે માણસની પૂંઠેજ રહેલો અબ્દુલ હાદિઝ ચિત્રકારને મળ્યો.

અને પહેલી ટીકા તેણે એ કરી કે: “આજની રાત નકામી જવા નથી. કાંઈક પણ નવા જૂની આજે થશેજ.” અને એ કહેવું એ ખરૂં પડ્યું.

રજનીકાન્તની ઓરડીમાંથી એ વખતે એ ખલાસી બહાર પડ્યા. અબ્દુલ હાદિએ એ જોઈને ટીકા કરી: “ઝોઝો ! ખાનદ બેરોનેટ એક ખલાસીના લિખાસમાં !”

ચિત્રકારે કહ્યું: “અમારાં શાસ્ત્રમાં હડહડતો કલિકાલ આવવો જે વાત લખેલી છે, તે આ ઉચ્ચ કુલોત્પન્ન ખલાસીને જોતાં ખરી લાગે છે ! એની કાળી દાનતની સાબિતી એનો પોષાક આપે છે.”

ખન્ને ખલાસીઓ જે વખતે બહાર નીકળ્યા તે વખતે રાત્રિ એક વાગ્યો. અબ્દુલ હાદિએ ટીકા કરી: “એતજે, આ પાપીયે આ કંઠે સાબિત કરે છે કે, ખુદા એક છે અને તે એકજ સ સત્તાધીશ એક દિન તમારાં કાળાધોળાના હિસાબ લેશે.”

બીંડી બજારમાંથી આ વખતે લોકોનો અવર જવર એટલે મથો હતો. ખલાસીઓ બાકુતી ગાડીઓના રોડ આગળ માત્ર એકજ ગાડી ત્યાં ઉભેલી હતી અને તેના હાંકનારે છુકા બાંધેલી હતી. ખલાસીઓને અને તે હાંકનારને કેટલીક રકઝક તેઓ એકવાર ચોડેક દૂર ચાલ્યા અને પાછા કાંઈક મસલત કરી ગાડી પાસે ગયા. એક ખલાસીએ પોતાના ખિસ્સામાંથી એક ને કાઢી. ગાડીવાને ગાડીના ફાનસ આગળ તે ધરી જોઈ અને પછી ખિસ્સામાં મૂક્યા બાદ ખન્ને ખલાસીઓને તેમાં બેસાડીને મ હાંકવા માંડી.

અબ્દુલ હાદિએ ચિત્રકારને કહ્યું: “તમે આ ગાડીની પાલટકી રહો અને હું તેની પાછળ દોડતો દોડતો આવું છું. મ લગારે ચિન્તા કરશે નહીં. માર્ગમાં કોઈ ગાડી મળશે તો બાંડે લાંબા અને તમે ખૂબ સાવધાન રહેજો.”

ચિત્રકારે એ સૂચના અમલમાં મૂકી. ગાડી બામખલા ત જવા લાગી. અબ્દુલ હાદિએ ગાડીની પાછળ દોડવા લાગ્યો. માર્ગ કોઈ ખાલી બાકુતી ગાડી અબ્દુલ હાદિએ મળી નહીં; પણ તે હિન્મ હાર્યો નહીં. તેણે ચિત્રકારને પોતાનાં કાંડાં ખાવડાં સાબૂત હોવા કહ્યું હતું પણ તે સમાન્તરે ગાડીની પૂંડેજ દોડતો રહ્યો તે ઉપર

ચિત્રકારને માલુમ પડ્યું કે, તેના પગ પણ સાબૂત જણાય છે ! આ તંદુરસ્ત અને સજ્જત મુસલમાન યુવક માટે ચિત્રકારને હરમદી વધારે ને વધારે માન ઉપજવા લાગ્યું. વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન્સ વટાવીને ગાડી એક મેદાનમાં દાખલ થઈ અને મેદાનને છોડે આવેલા એક મકાન આગળ ઉભી રહી.

ખલાસીઓ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને તે મકાનમાં દાખલ થયા. ચિત્રકાર પોતાની જગ્યાએથી બહાર આવ્યો. અબ્દુલ હાદિઝ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને એકદમ જમિનપર બેસીને પોતાનો ઉછળતો શ્વાસોશ્વાસ શાન્ત કરવા લાગ્યો.

ગાડી હાંકનાર પોતાની ગાડી વાળતો હતો ત્યારે તેની નજર આ બે યુવકો તરફ ગઈ. તેણે ધડીબર તેઓના સામું જોયું અને પછી ગાડી થોભાવીને તેમાંનું એક ફાનસ પોતાના હાથમાં લઈને તે તેમની પાસે આવ્યો અને ફાનસ તેમના તરફ ધરીને તે બોલ્યોઃ “ રામ, રામ, શેઠ સાહેબો, મને ઓળખો છો કે ? ”

તેણે પોતાના મોં ઉપરથી બાંધેલી શુકાની છોડી નાંખી. ચિત્રકારે તરતજ કહ્યુંઃ “ કાણુ માધુ ? ”

“ હા. જમદીશરાયભાઈ, હું જ મધુસૂદનરાય શેઠનો ગાડીવાન માધુ. હમણાં હું લાડુતી ગાડી હાંકું છું, ભાઈ. ” અબ્દુલ હાદિઝ તરફ જોઈને તે બોલ્યોઃ “ આ શેઠ તો દિવ્યકુમાર ભાઈના ખપ્પર કહેવા રાતના બે વાગે આવ્યા હતા તેજ ને ? ”

ચિત્રકારઃ “ હા. તેજ. પણ માધુ, આ મકાનમાં જે બે ખલાસીઓ ગયા તેમની સાથે તને શી રકમક થઈ હતી ? ”

માધુએ કહ્યુંઃ “ જમદીશભાઈ, એમાંનો એક કાણુ છે તે તમે જાણો છો ? દિવ્યકુમાર ભાઈની જગ્યા લેનાર એક્ટ્યો નવો શેઠ ! એણે વેશ બદલેલો છે, તોયે મેં તેને ઓળખી કાઢ્યો; અને આજ માંડે વેર લીધું ! ”

“ શેનું વેર ? ”

“ તેણે મને પગાર આપ્યા વિના કાઠી મેલ્યો હતો. તે આવ્યો તે દહાડેથી મારી પાછળજ પડ્યો હતો અને મને ધમકાવતો હતો. મેં તેનું વેર લેવું ધાર્યું હતું તેથી ધણુંખરે ભીંડીબજાર આગળ મારી ગાડી ઉભી રાખતો હતો. આજ તે લાચમાં આવ્યો. વિક્ટોરીઆ બાગ આગળ જવાનું છે એમ તેણે મને કહ્યું એટલે મેં દશ

રૂપીઆ ભાડું માગ્યું. એ કહે ‘તારો નંબર લાવ.’ મેં કહ્યું. ‘લખી લે; પણ દશથી ઓછા નહીં લઉં.’ મેં પુછાની બધેલી; એટલે મને તે ઓળખી શક્યો નહીં. એ ખલાસા બનેલો, એટલે એનાથી પોલિશ ઓડીએ પણ જઈ શકાય નહીં, એ હું સમજી ગયલો. છેવટે હા ના કરતાં તે કબૂલ થયો. મેં રૂપીઆ પહેલાં માગ્યા. તે પણ આનામની પછી તેને આપવા પડ્યા. આ મુજબ મેં આજે તેનું ઢાંચે લીધું છે. પણ ભાઈ, તમે અહીં કેમ આવ્યા છો ?”

ચિત્રકાર: “ એક મંજીર અને ખાનગી કારણસર અમે આજે આની પૂઠે આગ્યા છીએ. મધુસૂદન શેઠની ત્રણદારી બતાવવાની બે તું તક લેવા માગતો હોય તો અહીં તારી ગાડી થોભાવી રાખ. તારી ગાડીની અમને જરૂર પડશે. તને આ શેઠ બહુ સારું ઇનામ આપશે—”

એટલામાં તે મકાનમાંથી અવાજ આવ્યો: “ બચાવો, બચાવો—”

ત્રણે જણ ચોક્યા. અમ્બુલ હાફિઝ ઉભો થયો: “ કાનો એ અવાજ ?—”

ચિત્રકાર: “ જેની શોધમાં આપણે છીએ તેનો જ !” અમ્બુલ હાફિઝે આમતેમ નજર કરી જોઈ અને તે પછી ચિત્રકારને કહ્યું: “ દિવ્યત હોય તો મારી પાછળ આવો.. ”

તેણે મજકુર મકાનની ઉંચી બારી તરફ નજર નાંખી. તે બારી કાચની બારી હતી. અને તેમાંથી હીરાનો પ્રકાશ જણાતો હતો. એ બારીએ પહોંચવા માટે તે મજકુર મકાન ઉપર ચડવા લાગ્યો. ચપલતાથી તે અહીં તહીં ટેકા દબાવે ચઢ્યો અને બારી આગળ પહોંચીને એક મુઠ્ઠો બારીને લગાવતાં તેનો એક કાચ ભાંગી ગયો અને બારી ઉઘડી ગઈ. તરતજ તે અંદર દાખલ થયો.

ચિત્રકાર તેની પાછળ પાછળ મકાનની દિવાલ ઉપર ચઢ્યો. તેને મકાનની અંદર ધમપછાડ ચતી સંભળાઈ અને બારીમાં તે પેઠો તે વખતે અમ્બુલ હાફિઝ બોલતો સંભળાયો: “ સ્વતંત્ર ! તારા જેવા સત્તર ઠીંગળને હું એકલો પૂરો પડું તેમ છું. ”

ચિત્રકારે મેકામાં દાખલ થતાં જોયું કે, એ માણસો જમિન પર પડ્યા હતા અને ત્રીજે રજનીકાન્ત પણ અમ્બુલ હાફિઝના છેલા શબ્દો પછીના એક યુગ્મમાંથી ચક્રર ખાંધને જમિન પર પડી ગયો. તેણે વિશેષ શું જોયું ? એક પથારીમાં દિવ્યકુમાર પડ્યો હતો અને આશ્ચર્યચકિત આંખોથી તે આ બનાવ જોઈ રહ્યો હતો.

“મારા પ્રિય મિત્ર” એમ કહીને ચિત્રકારે તેનો હાથ ગ્રાહીને ખૂબ દબાવ્યો.

અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું: “ચિત્રકાર, વખત ગુમાવવામાં સાર નથી. તમે નીચે જઇને મકાનનું પ્યારણું ખોલો. ગાડીવાન પાસે એક દોરડું હોય તો લઇ આવો. આ રજનીકાન્તને એ દોરડાથી મુશ્કેલ ધાંધીને આપણે આપણી સાથે લઇ જઇશું.”

ચિત્રકારે તેના કબા મુજબ મકાનનું પ્યારણું ઉપાડ્યું અને બહાર આવીને ગાડીવાનને ખબર આપી: “માધુ ! દિવ્યકુમાર છેવે છે—”

“હેં ? મારા શેઠ ! સાચું કહો છો ?”

“હા. તેમને આ ગાડીમાં બેસાડીને લઇ જવા પડશે. તે માફ જણાય છે.”

“કાંઈ ફિકર નહીં. આ ગાડી એ શેઠની જ છે, એમ સમજજો. એમને ખાતર તો બાકું લીધા વિના આખા મુંઝામઝાદરમાં આ ગાડી ફેરવવા હું તૈયાર છું.”

આ માણસની દિવ્યકુમાર પ્રત્યેની વફાદારી અને પ્રેમભાવના જોઇને ચિત્રકાર અજબ થયો. તે મનમાં જ બોલ્યો: “આ એકનો એકજ માણસ છે કે જેણે હજી સ્વભાવના શેઠ પાસેથી દસ રૂપીઆ પડાવ્યા અને ઉદાર શેઠને ખાતર તે આખું મુંઝામઝા બાકું લીધા વિના ફેરવા તૈયાર છે ! મનુષ્ય કેમ તાબે રહે છે, અને કેમ નહીં એનો આ એક ઉત્તમ બોધપાઠ આજે મને મળ્યો છે.”

ચિત્રકાર તો અહીં વિચારમાં ડૂબી ગયો; એટલામાં ઉપરની ખારીમાંથી અબ્દુલ હાદિએ કહ્યું: “દોરડું મળ્યું કે ?”

ચિત્રકારને હવે જ એ વાત સાંભરી. માધુએ અબ્દુલ હાદિની ખૂબ ઉપરથી સાંભળીને તરતજ પોતાની પાસેથી એક દોરડું કાઢીને ચિત્રકારના હાથમાં મૂક્યું. ચિત્રકારને લઇ તે અબ્દુલ હાદિ પાસે ગયો. બન્ને જણે મળીને રજનીકાન્તને તે દોરડાથી બાંધ્યો; અને એક ચાદરમાં તેને વીંટાળીને અબ્દુલ હાદિએ એકલાએ પોતાના બન્ને સાખૂત કાંડા પાવડાથી તે પોટકું ઉપાડ્યું. નીચે લાવીને તેણે તેને ગાડીમાં મૂક્યું. ગાડીવાનને તેની ખાસ સંજાળ રાખવાની ચેતવણી આપીને તે પુનઃ ઉપર ગયો અને ચિત્રકાર સાથે મળીને તેણે ધીમેથી દિવ્યકુમારને નીચે ઉતાર્યો.

દસ મિનિટના અરસામાં ગાડી તે મકાન આગળથી રવાના થઇ.

પરિચ્છેદ ૨૧.

— — —

સુખી છેવટ.

ચિત્રકર અને અબ્દુલ હાદિએ ખરા દિલથી લીધેલી મહેનત વ્યર્થ નીવડી નથી. તેઓએ દિવ્યકુમારની શોધાર્થે બીડાં ઝડપ્યા પછી દશ દિન બાદ વાલ્દેશ્વરના બંગલાના દિવાનખાનામાં એક પલંગની આસપાસ ૨૫ માણસોનું ટાળું બેઠેલું આપણે જોઇએ છીએ. પલંગમાં દિવ્યકુમાર, “ઓહ ! મને ખ્યાલો ! જ્યોતિ વિના મારા માણુ જાય છે ! જ્યોતિ ! જ્યોતિ ” એવા હ્રદયગર કાઢતો પડેલો છે અને ૨૫ માણસો તે તેનાં સંબંધીજનો, મિત્રો, ગુમાસ્તાઓ, નોકરચાકરો, મિલનાં ફેટલાંક માણસો, પાસેના બંગલાઓનાં પાડોશીઓ તથા મુંગાઈનાં ફેટલાંક ઓળખીતાંઓ છે.

દિવ્યકુમારને અહીં લાવ્યા બાદ એ મોટા બાહોશ ડાક-ટરોને બોલાવીને તેની ચિકિત્સા કરાવવામાં આવી હતી. તેઓએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે : “આ માત્ર માનસિક રોગ છે. મનની ભ્રમણાને યોગે, હૃદય નયનું પડી ગયું છે; મગજની શક્તિ કમી થઇ ગઇ છે અને ખોરાક નહીં લેવાને પરિણામે તનની શક્તિમાં ખટાડો થઇ ગયો છે. માનસિક રોગ દૂર કરવાની સૌથી પહેલી આવશ્યકતા છે.” જ્યોતિને હવે દિવ્યકુમાર સાથે મેળવ્યા વિના છૂટકોજ નથી, એમ જોઇને, ચિત્રકરે એક બીજું બીડું ઝડપ્યું હતું. તે સુરત જઇને અમુલખરાયને મળ્યો હતો અને દિવ્યકુમાર જીવિત હોવાની ખબર આપીને જ્યોતિર્મયી ક્યાં છે તે વિષે તેને પૂછ્યું હતું. અમુલખરાયે તેને ખબર આપી હતી કે—જ્યોતિર્મયી ગુજરાતનાં ગામડાઓમાં ફરે છે પણ હાલમાં કિયે ગામ છે તે વિષે કાંઇ ખબર નથી. ચિત્રકર હિમ્મત ન હારતાં ગુજરાતમાં ગયો હતો. તપાસ કરતાં તેને આશ્ચંદ ખાતે જ્યોતિર્મયી હોવાની ખબર મળી હતી. તરતજ તે આશ્ચંદ ગયો હતો અને જ્યોતિને તેણે સમજવી હતી. કૌમારવતના તેના અભિલાષ, દિવ્યકુમાર જીવિત હોતાં નિરર્થક છે; એટલુંજ નહીં પણ દિવ્યકુમારનું જીવન જ્યારે જ્યોતિ ના મિલન ઉપર આધાર રાખે છે તેમજ જ્યોતિ ન મળતાં અનેક શુભેચ્છના વિલાપ વચ્ચે દિવ્યકુમારનું મોત થવાનો સંભવ છે, ત્યારે જનસેવાના અભિલાષવાળી એ કામળા અને દયાર્દ્ર દેવીએ તેને

તલસાવવો ન ધટે-તેની સેવા કરી, તેને જીવિતદાન દેવું ધટે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ દ્વારા સેવાવત લેવું ધટે, એમ જ્યારે ચિત્રકારે સચોટ ભાષામાં જ્યોતિ સમક્ષ દર્શિલો કરી ત્યારે જ્યોતિનું હૃદય રડી ઉઠ્યું. એ હૃદયનાં આંસુ નયનકમલ દ્વારા બહાર આવ્યાં અને તે મુંબાઇ આવવા તૈયાર થઇ. કૌમારવત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા તેણે દિવ્યકુમાર હયાત નહીં હોવાનું જાણીને લીધી હતી પણ દિવ્યકુમાર જીવિત છે, એવું જાણ્યા પછી લગ્નનેજ તેણે સુખદ લેખ્યું. માતા-પિતાના વિરોધની તેને હવે લગારે પરવા રહી નહીં. તેને એમજ લાગ્યું કે, દિવ્યકુમારનાં સર્વ સંબંધીજનો જ્યારે પોતાનાં લગ્ન દિવ્યકુમાર સાથેજ થાય એમ ઇચ્છે છે અને પોતાનાં મામા મામી પણ તેમાં અનુકૂલ છે ત્યારે માત્ર બે વ્યક્તિઓના વિરોધની શી ગણતરી? આ વિચારથી પ્રેરાઇને તે ચિત્રકાર સહિત વાલ્કેશ્વર આવી છે. તેણે ખાદીનાં સફેદ અને સ્વચ્છ વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં છે. તેના કંઠમાં રૂદ્રાક્ષ અને સુવર્ણના મણકાઓથી મિશ્રિત બે સેરની એક માળા છે. કપાલમાં તેણે ચંદનનો ગોળ ચાંદલો કરેલો છે અને તેના કરકમળમાં બબ્બે નાભુક સોનાની ખંગડીઓ છે.

દિવાનખાનામાં એકત્ર થયેલાં સર્વને ખીજ ખંડમાં મોકલીને ચિત્રકારે આ સાદા વેશવાળી યુવતીને દિવ્યકુમાર પાસે મોકલી અને લગભગ ૨ મિનિટ બાદ જ્યોતિએ સર્વને પાછાં બોલાવીને દિવ્યકુમાર સ્વસ્થ થયાની ખબર આપી.

ફોઇખા, ચિત્રકાર, અબ્દુલ હુસૈન, કરસનદાસ, ગોપાળદાસ સર્વને ઓળખીને દિવ્યકુમારે તેમની સાથે વાતચિત કરી અને સહુના આનંદની સીમા રહી નહીં.

ચિત્રકારે એ સમયે આસપાસ નજર કરતાં જ્યોત્સ્નાને જોઇ નહીં. તે ઉઠ્યો અને જે ખંડમાં સહુજન પ્રથમ ગયાં હતાં ત્યાં ગયો. પણ તેમાં કોઇ નહતું. ‘જ્યોત્સ્ના ક્યાં ગઇ હશે?’ એવો પ્રશ્ન કરતો તે દિવાનખાના આગળ આવેલી અગાથીમાં ગયો. તેણે જોયું કે, પત્થરના કોરો આગળ તે ઉભેલી છે! ચિત્રકાર તરફ તની પૂંઠ હતી. તે ધીમે પગલે ત્યાં ગયો. જ્યોત્સ્ના કોઇક ઉંડા વિચારોમાં હતી. તેના વિચારોમાં અંતરાય નહીં નાખતાં ચિત્રકાર ચૂપચાપ પાછળજ ઉભો રહ્યો. જ્યોત્સ્નાને ચિત્રકાર પાછળ ઉભો છે એવી ખબર નહતી. જ્યોત્સ્ના ગણમણી: “અહા! કેવી એની નિર્મળ વાણી! જાણે તેનું

નિર્જળ હૃદયજ નીતરતું ન હોય ! તેની કેવી સાદાઇ અને કેવા ઉત્તર વિચારો ! જો લમ કંઈ તો એવા સાથે; નહીંતર હમેશને માટે કુમારી રહું. જેના અંતરથી વાકેફ હોઇએ, તેની સાથે જ જીવન પીતાવતું, એમ જ્યોતિ કહે છે, એ ખરું જ છે.”

ચિત્રકાર આ ઉદ્ધારો સંભળીને વિચારમાં પડ્યો: “કોને માટે જ્યોત્સ્ના આમ કહેતી હશે ? આ તોફાની હલેતી બાળાના હૃદયમાં હવે કાંઈક જન્મરો ખળબળાટ મચ્યો છે, આજ સુધી તેના હૃદયમાં આવા વિચારો ઉત્પન્ન થયા નહતા; પણ હવે તેનું હૃદય કોઈકની પાછળ દીવાનું બન્યું છે. કાણુ હશે એ ?—”

“પ્રિય ચિત્રકાર ! પ્રિય જગદીશ !—”

જ્યોત્સ્ના પોતાના વિચાર તરંગમાં આમળ વધીને જાણે ચિત્રકારના અંતરના પ્રશ્નોનો જવાબ આપતી હોય તેમ સ્વગત બોલી.

ચિત્રકાર વિચારમાં પડ્યો: “શું ‘પ્રિય’ વિશેષણથી જ્યોત્સ્ના મને અપનાવવા ધારતી હશે ? હું ગરીબ છું. તે શ્રીમંતપુત્રી છે. શ્રીમંતોનાં બાળકોના અભિશાપ, ગરીબો શી રીતે પોષી શકે ? ગરીબ અને શ્રીમંતનાં લમ અસમાન છે. મારા જેવા ગરીબને લમ જ કેમ ફાળી શકે ?—”

જ્યોત્સ્ના બોલતી સંભળાઇ: “હું એને પૂછું ? મારું અંતઃકરણ એની આમળ બોલું ? એ માનશે ? કદાચ તે કહેશે કે, હું ગરીબ છું; પણ હુંયે શું ગરીબ માળાપની પુત્રી નથી ? મારા સહગત પિતા મધુસૂદનરાયના મિત્ર હતા. બન્ને જીવનન દોસ્ત હતા. નાન-પણથી મારી માતાનું સુખ મેં નિહાળેલું ન હોવાથી મધુસૂદનરાયે મિત્રકાર્ય કર્યું અને મને ફાઇન મારફત ઉછેરી. શું ગરીબીનાં ચિહ્ન મારા લશાટે નથી ? જીવનનું સુખ શું બહારની મોજશોખમાં છે ? નહીં. જીવનનું સત્ય સુખ ઉન્નત વિચારો અને આચારોમાં, નીતિ-મય અને સાદા જીવનમાં, નિર્દોષ આનંદ અને હાસ્યવિલાસમાં તથા સંતોષમાં છે, પ્રિય ચિત્રકાર ! જેવી તારી સાદી રહેણી કરણી છે, તેવી મારી ક્યાં નથી ? મને તું સ્વીકારશે ?—”

“કેમ નહીં ?” ચિત્રકારથી મોટેથી બોલાઇ જવાયું: “સદસુણી જ્યોત્સ્ના કુમારી, મારા પર આટલી મોટી કૃપા કરવા માટે હું જીવનભર તમારો ઝાણી રહીશ.”

જ્યોત્સ્નાએ પાછું જોયું અને ચિત્રકારના સંમતિના ઉદ્ધાર

સાંભળીને તે હરમાઇ ગઇ. ચિત્રકારે કહ્યું: “દેવી! મારા એકાકી જીવનને મનોરમ, પ્રકૃત્ત અને સુહસિત વાટિકા રૂપ બનાવવાની તમારી અભિલાષા, મારાથી શી રીતે પાછી ઠેલી શકાય? તમારી અભિલાષા, હું પ્રભુની આજ્ઞા સમાન ગણું છું અને તે મરતકે ચઢાવું છું.”

જ્યોત્સ્નાને આ સાંભળીને આનંદ થયો. તેની પ્રકૃતિ ખોલી હતી—તેને તોફાન કરવાનું મન થયું અને તેથી પોતાના તરફ પ્રેમ-ભાવે જોઇ રહેલા ચિત્રકારના ગાલમાં ધીમે તમાચો લગાવીને તે ખોલી: “ચોર?—”

એ શબ્દના જાદૂથી વિમોહિત થતો ચિત્રકાર બોલ્યો: “તમે કે હું?”

“તમે.”

“નહીં, તમે. મારી જાણ પહાર માંડે હૃદય તમે ચોરી ગયાં છો. મને ખબર નહોતી કે, માંડે હૃદય ચોરાઇ ગયું છે. આજ મને ભાન થયું કે, એક જખરે જાદૂ જાણનાર ચોરને હૃદય ચોરું હતું!”

જ્યોત્સ્ના: “પણ માંડે હૃદય તમે ચોરું હતું એ તો હું જાણતી જ હતી. તમે કેવળ ચોર નથી પણ છયોર છો.”

ચિત્રકાર: “અરતુ. જે એમ હોય તો કશું નુકશાન નથી.”

જ્યોત્સ્ના: “નુકશાન થયું છે. એવી રીતે વારંવાર હૃદય ચોરી લઇને થું તમે મને હૃદય વિનાની બનાવવા માગો છો?”

રસિક અને ચાતુર્ધથી ભરપૂર આ પ્રશ્ન સાંભળીને ચિત્રકાર આશ્ચર્યચકિત થયો. આતું ચાતુર્ધ્ય જ્યોત્સ્નાના ધણી વાર બતાવતી અને ચિત્રકારને આશ્ચર્યચકિત કરતી.

ચિત્રકારે તેનો કામળ કર પોતાના હાથમાં લીધો અને કહ્યું: “દેવી, હૃદય વિનાની બનવાની બીતિ ન રાખીશ. હરહમેશ માંડે હૃદય તું લેજે અને તારું હું લઇશ.”

આ જવાબે જ્યોત્સ્નાને અત્યંત સંતુષ્ટ બનાવી. દિવાનખાનાના પારણામાંથી એ વેખતે અવાજ આપ્યો: “જ્યોત્સ્ના પહેન!” અને એ અવાજની પાછળ જ્યોતિ, પારણામાં ઉભેલી દેખાઇ! જ્યોત્સ્નાએ હરમાઇને પોતાનો હાથ ચિત્રકારના હાથમાંથી છોડવી લીધો; અને જ્યોતિ તરફ જવા લાગી. જ્યોતિએ અમાશીમાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતે જે હૃદય જોયું હતું તે ઉપરથી અનુમાન કરીને તેણે

સ્મિત કરતાં કહ્યું: “ ભાઈ જગદીશ્વરાય, માફ અભિનંદન છે. ” ચિત્રકારે તેના જવાબમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. જયોત્સ્ના હસતી દેખાઈ; અને એક બીજાની આંગળી ઝાલીને જયોત્સ્ના તથા જયોતિ દિવાનખાનામાં ગયાં.

×   ×   ×   ×   ×

એક અઠવાડિયે વીત્યા બાદ દિવ્યકુમારમાં શક્તિ આવી. તે ફરતોફરતો થયો ત્યારે તેને મધુસૂદનરાયના અવસાનની ખબર આપવામાં આવી. મધુસૂદનરાયે જે સ્થિતિમાં દેહત્યાગ કર્યો હતો તે સ્થિતિથી વાકેફ થતાં તો દિવ્યકુમારને અપાર ખેદ થયો. પરંતુ બલ્લીયસી કેવલમીશ્વરેચ્છા એ સૂત્રાનુસાર હવે કલ્પાંતથી કાંઈ વળી શકે તેમ નહોવાથી તેણે ઠરાવ કર્યો કે મરનારના જેવું જીવન ગાળવું; તેના ગુણો પોતામાં એ તપ્રેત કરવા અને તેની આરાઓ અનુસાર સંપાત્તની વ્યવસ્થા કરવી, એજ મરનારના આત્માને શાન્તિ રૂપ અને મરનારની સાચી યાદગિરી રૂપ થઈ પડશે. પોતાની તબિયત સારી થયા બાદ સૌથી પહેલો તેને રજનીકાન્ત સાંભર્યો. રજનીકાન્ત આ બધા દિવસ ક્યાં હતો ?

અબદુલ હુદ્દિઝ અને ચિત્રકારે તેને છૂટો રાખવો સહિસલામત લેખ્યો નહતો, જેથી તેને બંગલાના એક ઓરડામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. દિવ્યકુમારને બમારે રજનીકાન્તને લગતી બધી હકિકત કહેવામાં આવી ત્યારે તેને ખેદ થયો; પણ રજનીકાન્તને હવે છૂટો કરી દેવો જોઈએ, એમ જણાવીને તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

સંબંધીજનોનાં મંડળ વચ્ચે ખેડેલા દિવ્યકુમાર સમિપ આવતાં તેના ચહેરા ઉપર પશ્ચાતાપના કાંઈ જાતના ભાવ જણાતા નહતા. આથી તેને ઠપકો દેવાની શરૂઆત અબદુલ હુદ્દિઝે કરી: “ મહેરબાન, ખલાસીના વેશમાં માંદા દિવ્યકુમારને તમે ઝેર આપવા તજવિજ કરતા હતા, એ યાદ છે કે ? તમારા એ ગુન્હા બદલ તમારે પોલિસને સ્વાધીન થવું પડશે અને મારી તથા ચિત્રકારની સાક્ષીથી તમને સજા થશે, એનો તમને ખ્યાલ છે ને ? ”

રજનીકાન્ત: “ મને ખાતરી છે કે, દિવ્યકુમાર મને પોલીસને સ્વાધીન કરે, એવી પ્રકૃતિનો નથી. તેની ઉદારતા પર મને વિશ્વાસ છે. અલબત્ત હું કબૂલ કરું છું કે, મેં તેની સામે આજ સુધી અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. પણ હવે બ્યારે મારી તમામ બાજુઓ ઉધી વળી મૂક છે અને તેનો વિજય થયો છે ત્યારે તે મને માફ કરશે, એવી હું આશા રાખું છું. ”

“આવી શેખાઇલેલી રીતે મારી મંગાય નહીં અને મારીની યાજ્ઞા રાખી શકાય નહીં.” અબ્દુલ હાદિએ મહેલું માર્યું.

“તો તમને ચાહે તે કરો. હવે હું મારા કિસ્મતને તાબે છું.”

દિવ્યકુમારે કહ્યું: “ભાઇ, સાચું કહેજે? મેં તારું શું બગાડ્યું હતું કે, તેં મારી સામે અધમમાં અધમ પ્રપંચો કર્યા હતા?”

રજનીકાન્ત: “તેં મારું કાંઈ બગાડ્યું ન હતું પણ મારી પ્રકૃતિ અનુસાર મને જે રૂચું તે મેં આજ સુધી કર્યું છે. કાકાએ તને વસિયતનામામાંથી બાતલ કર્યો છે, એવું મારા જાણવામાં આવતાં લોભવૃત્તિથી ઉસ્કેરાઇને મેં તારી સામે પ્રપંચો કર્યા. જ્યોતિના અને તારા પ્રેમની વાત જાણીને મને સહસા ઇર્ષ્યા આવી કે, તું સુખી થાય અને હું દુઃખી રહું? આથી મેં કાકા આગળ ચાડીએ ખાધી. કમળનયનને બહેર્યો. નંદકિશોરને મારા જેવી પ્રકૃતિનો જોઇને મેં મારી સાથે સામેલ કર્યો અને તું દુઃખમાં ને દુઃખમાં ઝુરતો રહે, ગરીબીની મિદીશમાં સપડાયલો રહે, અને, જ્યોતિના વિરહથી પીડા-યલો રડે, એમ ઇચ્છીને તને જેમ અને તેમ જ્યોતિથી વિમુખ કરવા મત્તનો કર્યા. મોઝ્યાસા ખાતે તને મોઢલવાની ગોઠવણ મેંજ કરાવી હતી; કેમકે એ પેઢીની મુંઝાઇની જ્ઞાખાતો મેનેજર મારો ખાસ મિત્ર હતો. જ્યોતિથી તારો વિરહ થાય અને તું દુઃખી રહે; એજ મતલબ એજ પ્રયાસમાં રહેલી હતી. મને પ્રારંભમાં વિજય મળવાથી હું કુલાયો. વચ્ચે સંયોગ એવા આવ્યા કે તું દુખી ગયા વિષે અને કાકા મરણ પામ્યા વિષે મને અખર મળતાં મેં માની લીધું કે, હવે હું વિજયશિખરે જઇ પહોંચ્યો છું. એ શિખરે ઢકી રહેવા જેવો વળી વધારાનો સંયોગ મને પેલા ખલાસીએ આપેલી ખાતમીથી મળ્યો એટલે તેને જોઇતાં નાણાં આપીને મેં તને સદાને માટે સ્વધામ પહોંચાડવા ઇચ્છા કરી—”

જ્યોતિનાએ અત્રે પૂછ્યું: “એ ખલાસીના હાથમાં દિવ્યકુમાર કી રીતે આવ્યો હતો?”

રજનીકાન્ત: “હવે એ વિષે ખુલાસો કરવામાં મને હવે કાંઈ હરકત નથી. ખલાસીએ મને જણાવ્યું હતું કે, તે પહેલાં મિ. અબ્દુલ હાદિઝની લેગિમાં ખલાસી હતો. તેનું નામ યાકુબ હતું—”

અબ્દુલ હાદિઝે અત્રે ચિત્રકારને સાન કરી અને ચિત્રશરે પોતાનું માથું હલાવ્યું.

રજનીકાન્તે કહ્યું: “ અમ્બુદુલ હુદિજને અને તેને તકરાર થયલી હોવાથી તે તેનો અવતરસ્યો બની ગયો હતો. જ્યારે અમ્બુદુલ હુદિજની લેવિ દરિયામાં સફર કરવા લાગી ત્યારે એકાન્ત રાત્ર હોવાથી, યાકુબ એક હોડકામાં બેસીને લેવિની પાછળ પડ્યો હતો. તેનો એવો ધરાદો હતો કે, લેવિ ઉપર એકવાર ચઢી જાઇને અમ્બુદુલ હુદિજ એકલો દેખાય ત્યારે તેને દરિયામાં હોમી દેવો. તે આ વિચારમાં હતો એટલામાં દિવ્યકુમાર દરિયામાં પડ્યો. યાકુબે તેને પડતો જોયો અને તે બાદ તત્કાળ કાંઇજ ધરાદો વિના તેને બચાવી લીધો. તે બેશુદ્ધ હતો. તેને તેણે પોતાના હોડકામાં નાખ્યો અને તે બાદ હોડકું આડું અવળું હંકારીને એક એકાન્ત જગ્યાએ તે ગયો, જ્યાંથી પોતાના એક મિત્રની મદદથી તે દિવ્યકુમારને પોતાને મક્કને લઇ ગયો. તેણે જોયું હતું કે, દિવ્યકુમારનું મગજ ઠંડાણે નથી. તે કાણુ છે, એ વિષે તેણે માહિતીઓ મેળવી અને જ્યારે તે જેરોનેટનો વારસ છે એમ તેણે જાણ્યું ત્યારે નાણું પડાવવાના હેતુથી તેણે તેને સ્થાવી રાખવાનું વાજબી લેખ્યું. એ પછી જ્યારે તેણે દિવ્યકુમારને કાંઇક વધારે માદો અને શિથિલ થયલો જોયો ત્યારે તે મારી પાસે એક દિવસ સંજે આવ્યો અને તાત્કાલિક મેં તેને ૩. ૧ હઝારનો એક આપ્યો તે લઇને મને દિવ્યકુમાર સંખંધી થોડીક ખાતરી આપીને તે ચાલ્યો ગયો. બીજો દિન ચેકનાં નાણું મેળવ્યા પછી બપોરે આવીને તેણે મને બધી હકિકત કહી. મેં રાત્ર તેની સાથે તેને મક્કન જવાનું વજન આપ્યું અને એ મુજબ ગયો. એ પછીની હકિકત તમે જાણો છો.”

ચિત્રકાર: “ ‘ ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદ્દપિ અર્થ ના સરે’ એ પ્રમાણે તમને ખ્યાલ ન આવ્યો, એ ખેદજનક છે.”

રજનીકાન્ત: “ હું કબૂલ કરું છું કે, આ લાખખોની મિશ્કતનો વહિવટ ચલાવવાનો હું અધિકારી નહોતો, પરંતુ જન્મથીજ મારામાં રહેલા પ્રકૃતિદોષને પોષણ મળતું રહ્યું હોવાથી સંયોગોનો મેં ભાગ લીધો છે.”

જ્યોતિએ અત્રે કહ્યું: “ આ એક નવી ઢગનો એકરાર છે, આપણને એ ઉપરથી પાઠ મળે છે કે, આવી વિચિત્ર પ્રકૃતિનાં સાણસોને જમતમાં કદી યશ મળતો નથી.”

દિવ્યકુમાર: “ ચોખ્ખું કહ્યું. રજનીકાન્ત, આખરે તું મારો ભાઇ

૭, એ હું બૂલી શકતો નથી. તારો પ્રકૃતિદોષ હવે ઠાકરો વામવાથી હું સમજ્યો છે; પણ પહેલેથીજ સમજ્યો હોત અને તે સુધારવા મધ્યો હોત તો સાફ થાત. કાકાના વસિયતનામામાં તારા નામ ઉપર જે રકમ હતી તે હું તને સ્વાધીન કરીશ.”

અબ્દુલ હુદદિઝ: “દોસ્ત, આ બૂલ થાય છે. એ રકમ તો તેને ન મળવી જોઈએ.”

દિવ્યકુમાર: “મિયારો પૈસા વિના બૂલે મરજે!”

ચિત્રકારે મંદ રિમત કરતાં કહ્યું: “કુમાર! હજી પણ તમે ભલાજી રહ્યા! ખરું છે કે સાકર કઢી પોતાની મિઠાશ તજવી નથી અને મીઠું ખારાશ તજતું નથી. આ ગૃહસ્થને તમે નર્કમાં મકશો તો ત્યાં પણ તે નર્કમાંથી નાણાં પેદા કરશે!”

જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું: “ખરું છે. એનામાંથી હજી ટેંમરી ફર થઈ નથી!”

દિવ્યકુમાર: “પણ કાકાની ફરમાશને મારે તાળે થવું જોઈએ.”

જ્યોત્સ્નાએ જવાબ દીધો: “આ જ્યોતિભાભીતે પરણવામાં તમે કાકાની ફરમાશને તાળે થયા છો કે?”

સર્વને આ સાંભળીને હસતું આવ્યું. કરસનદાસ સોલિસિટર કે જે આ અધો સંવાદ સાંભળતો હતો તેણે અત્રે કહ્યું: “હું તમને સર્વને એક અગત્યની ખબર આપું છું કે, દિવ્યકુમાર જ્યોતિ સાથેજ લગ્ન કરતાં, એવી મહિમ શેઠ પાડેમરી છેવટની ફરમાશ હતી.”

સર્વે આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થયાં. કરસનદાસે આગળ ચલાવ્યું: “મરનાર શેઠ પોતાના અવસાનના ચાર દિવસ પૂર્વે વસિયતનામું દિવ્યકુમારના નામ ઉપર ફેરવ્યું ત્યારે પોતાના વિચારો પણ ફેરવ્યા હતા. મને તેમણે ખાસ ફરમાવ્યું હતું કે: ‘મિત્ર, મને તે થાય પણ જ્યોતિ, કુમારને મળે એવા ચલત કરજો.’ દિવ્યકુમારની હત્તાથી કાકા પ્રસન્ન થયા હતા અને તેથી મને તેમણે સૂચવ્યું હતું કે: જે માણસે જ્યોતિર્મયીના પિતાને ૨૦,૦૦૦ રૂ. આપ્યા છે તેની ઉપર પડીને કદાપિ એક લાખ રૂપીઆ આપવા પડે તો આપજો અને કુમારને તે કન્યા સાથે પરણાવજો.”

અબ્દુલ હુદદિઝ બોલી ઉઠ્યો: “આક્રિન! આક્રિન! વડીલ છે તો એવાજ હજો.”

દિવ્યકુમારની આંખમાં અત્રે આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને એથી આસપાસ થોડીકવાર સુધી ગમગીની ફેલાઈ રહી. દિવ્યકુમારે સ્વ-

સ્થતા મેળવ્યા બાદ કહ્યું: “મહાન વિશ્રૂતિ રૂપ કાકાની યાદ હું કદી વિસરી શકીશ નહીં. એમના સંમરણને ખાતર, એમની કીર્તિને ખાતર અને એમના આત્માની પ્રસન્નતાને ખાતર આ તમામ મિલકત જો મારે આપી દેવાની હશે તો હું આપી દઉં.”

અમરુદ્ધ હાદિએ રજનીકાન્તને કહ્યું: “જો, ઓ સૂમના સરદાર! આ ઉદાર હૃદયનું અનુકરણ કર.”

રજનીકાન્તે તેને જવાબ ન દેતાં દિવ્યકુમારને કહ્યું: “કુમાર! કાકાએ મને રૂ. બે લાખ આપવા ફરમાવેલું છે. તું જ્યારે ઉદારતાથી એ રકમ મને આપવા કબૂલ થાય છે ત્યારે હું તને હવે વચન આપું છું કે, અહીંથી હું બનારસ ચાલ્યો જઈશ અને ત્યાં રહીને એ નાણાં ઉપર નિર્વાહ કરતો કદી તારા હિતમાં વચ્ચે નહીં આવું.”

“જો તું પચાસાપ કરતો હોય તો બેલાશક થોડાક દિન અહીં મહેમાન તરીકે રહીને તે પછીજ જા.”

“ના. મારો પ્રતિદોષ મને અહીં નહીં રાખી શકે.”

અત્યાર સુધી ચૂપ રહેલાં ફોફાળાએ અત્રે કહ્યું: “બેટા રજનીકાન્ત! પ્રતિદોષ સુધારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી પણ તું એવોને એવો રહેશે? આ મારી વૃદ્ધ વય તરફ જો. હું વૃદ્ધ હોવા છતાં તને બાળકને બિનિતિ કઈ છું કે, કુમાર અને જ્યોતિવકુનાં લક્ષ્મણ સુધી ફોફાળ જા. પછી તારા ભાગનાં નાણાં લઇને જાજો.”

કદાચ હેલા વાક્યથી લોભાઇને કે પછી વૃદ્ધ ફોફાળાની બિનિતિથી પીગળીને રજનીકાન્તે રહેવાની કબુલાત આપી.

x x x x x

આ વાતચિતને એક સપ્તાહ થયા બાદ મલાકમાં એક રાત્રે બેશનેટ દિવ્યકુમારના બંગલામાં ખૂબ ઉત્સવ મચ રહેલો આપણે જોઇએ છીએ. એ બંગલામાં જે બાટીઆ શ્રીમંત બાડે રહેતા હતા, તેઓ સમય વિચારીને પોતાની મેળેજ ખાલા કરી ગયા છે; અને અત્યારે એ બંગલો દિવ્યકુમારના સંબંધીજન, મિત્રો, જોગબીતાઓ અને પરિવારજનના ઠાણાહથથી જાણવાજી રહ્યો છે.

ઉત્સવ શેનો છે? એ ઉત્સવ દિવ્ય અને જ્યોતિનાં લક્ષ્મણો નહીં; પણ જગદીશ અને જ્યોત્સ્નાનાં લગ્નનો તેમજ મન્મથરાય અને નૃસિંહાલિલાના લગ્નનો એક જ ઉત્સવ છે. મિનલપુરની રાજકુમારી તેમજ રાજકુમાર અને તેની નવવધૂ આ લગ્નોત્સવમાં ભાગ લેવા આવેલાં છે.

નવમાલિકા અને મન્મથરાયનાં હાથ કરવાની સૂચના ચિત્રકારને રાજકુમારીએ કરી છે. એ પટના એવી રીતે પદ્મપત્ર હતી કે, નવમાલિકાને સૌથી પહેલાં જોઇ ત્યારથીજ અને તે પછી મિનલપુરનાં તે રહેતી હતી તે હરમાન તેના વિનય, તેની ક્ષિપ્ર રીતભાત અને તેના સારા ગુણો જોઇને મન્મથરાયને તેનેજ પરણવાની ઇચ્છા થઇ હતી. તેણે પોતાની ઇચ્છા સંબંધમાં રાજકુમારીની સલાહ લીધી; એટલે તેણે તરતજ ચિત્રકારને બોલાવીને પૂછ્યું હતું. મન્મથરાય પોતાનો જ્ઞાતિબંધુ હોવો જોઇએ, એટલીજ માહિતી ચિત્રકારને જોઇતી હતી અને તે પોતાની જ્ઞાતિનો છે, એમ જાણ્યા પછી તેણે નવમાલિકાની વૃત્તિ તપાસી હતી. નવમાલિકાએ પ્રથમ તો મોટાભાઇનેજ એ વિષે રૂએ તેમ કરવા કહ્યું હતું પણ ચિત્રકારે આજીવનપર્યંતના પ્રશ્નમાં નવમાલિકાનીજ ઇચ્છાને પ્રથમ સ્થાન આપવા આમક ક્યાંથી તેણે પોતાનું અંતઃકરણ ખોલ્યું હતું અને એ લગ્નને મંજૂરી આપી હતી. નવમાલિકાનાં હાથ મન્મથરાય સાથે તેથીજ ક્યાં છે. માણસોનો જાણે મલાસાગર ઉદ્ભવ્યો હોય તેમ માત્ર બંધુભાઈજ નહીં પણ બંધુ સામે આવેલા વિશાળ મેદાન માંના એક વિશાળ મંડપમાં સંખ્યાબંધ માણસો જોવામાં આવે છે. એનું કારણ શું છે? કારણ એ છે કે નવિન ધરતેડે લગ્ન પૂર્વે પોતાના કાકાના વસિયતનામા મુજબ જેઓને જે કાંઈ આપવાનું હતું તે આપી દીધું છે. પોતાની મિત્રનાં તમામ માણસોના પગારોમાં ફક્ત ટકા વધારો કરી દીધો છે અને જેઓને કાઠી મૂકવામાં આવેલાં હતાં તેઓને સર્વને પુનઃ નોકરીમાં રાખી લીધાં છે; જેથી સંતુષ્ટ અનેકાં સર્વ માણસો આ લગ્નોત્સવમાં ભાગ લેવા આવેલાં છે. એ માણસો ઉપરાંત મુંબાઇના અનેક ઓળખીતા શ્રીમંતો અને દિગ્ગજમારના કાલેજના મિત્રો, અખાપકા વગેરે પણ આ લગ્નોત્સવમાં સામેલ છે.

અબ્દુલ હાફિઝનો આનંદ સમાતો જ નથી. તેનું પ્રેમાળ જિજ્ઞસુ ઉજાળા મારીને બહાર નીકળવા મથે છે. હાથથી તે બોલી શકતો નથી; પણ હરમડી હતીજ પડે છે. તેની પોતાની સાલમેદ જાણે આજ સફળતાથી ઉજવાય છે, એમ તે પોતે માને છે.

લગ્નની પણ આવી પહોંચતાં જોષોરાજોએ ત્રણે વરકન્યાનાં હસ્તમેલાપ કરાડીને તેમને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. મંજુશયમ દુદ્ધબીના નિતાઈ એ સમયે થઇ રહ્યા અને પધારેલાં સજ્જનોમાં મિદાઇ વહેંચીને તેમનાં મોં ખાંધા કરવામાં આવ્યાં.

એ પછી લક્ષ્મીને બેટા આપવાનું શરૂ થયું.

અમુક દુલ હાકિએ લગ્નની બેટ તરીકે, દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિને ત્રણ ત્રણ હળર રૂ. ની કિંમતનાં રત્નવાળી; ચિત્રકાર અને જ્યોત્સ્નાને દરેકને અઠકોક હળર રૂ. ની કિંમતનાં રત્નવાળી, અને નવમાલિકા તથા મન્મથરામને દરેકને પાંચસો રૂપીઆની કિંમતનાં રત્નવાળી વીંટીઓ આપી. રાજકુમારી તરફથી પણ દરેકને સારી રકમો બેટમાં મળી.

જ્યોતિના મામા અમુલખરાય અને તેની મામી વિન્યાલક્ષ્મીએ પણ દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિને બે સુવર્ણમાળાઓ બેટ આપી; પણ વરકન્યા સમિપ પેલાં બે કાણુ જાય છે? તે કમળનયન અને કાન્તા છે! દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિને તેઓ લક્ષ્મી બેટ તરીકે સુવર્ણ માળાઓ આપવા જાય છે. શું તેમણે જ્યોતિને મારી આપી? “વઢી મચેલો,” “સામું બોલનારી” અને એક વખત અગ્નિય થઈ પડેલી દીકરી શું કાન્તાને હવે બહાર લાગી? વાયકરન્દ! જ્યોતિ અને તેના મામા વચ્ચે આ નવત્રક્યાના ૧૩ મા પરિચ્છેદમાં થયેલી વાતચિત ઉપર અમે તમારું લગ્ન દો! એ છીએ. જ્યોતિએ કરેલા ઉલ્લેખ પ્રમાણે અને અમુલખરાયે તેને દીધેલી પુષ્ટિ પ્રમાણે કદાચ “શ્રીમંત જમાઈ” જેમને સાસુજી લલચાઈ ગયાં હોય એ શું સંભવિત તથી? અને ખરેખર, તેમજ બન્યું છે. “દિવ્યકુમાર જીવિત છે અને તેની તમામ સંપત્તિ તેને મળી ચૂકી છે” એવા સમાચાર જ્યારે અમુલખરાયે કાન્તાને લખ્યા ત્યારે દિવ્યકુમાર સામેની વિરક્તાની તેની આખી દિવાલ ધસી પડી!! તેણે કમળનયન મારફત અમુલખરાયને લખાવ્યું હતું કે: “નંદકિશોર હવે નાશી ગયો છે તો છોકરીને દિવ્યકુમાર સાથેજ પરણાવી દેજો. બીજો વર શોધવાની માથાકુટ હમણાં કર્યા કરવા જઈએ? એવી શોધ કરવા જઈએ તો નફામો વખત વહી જાય!” અમુલખરાયને અને વિન્યા લક્ષ્મીને આ કામળ વાંચીને ખૂબ હસવું આવ્યું હતું. જ્યોતિને અજાણે પર્યન્ત તેમણે આ કામળની વાત કરેલી નહોતી અને લગ્નને દિવસે બસાખર હસ્તમેળાપને સમયે જ્યોતિનાં માતાપિતાએ મહાડ આવવું, એમ અગાઉથી તેમની સાથે જોડવણ કરી રાખી હતી; એટલે જ્યારે કમળનયન અને કાન્તાએ અચાનક લક્ષ્મી ચોરીમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે જ્યોતિ ચકિત થઈ; પણ આખરે તે તેના જન્મદાતા માતાપિતા હતા; અને તેથી જ્યારે તેના કંઠમાં તેમણે સુવર્ણ

માળાએ પહેરાતી ત્યારે જ્યોતિની આંખમાં હર્ષાન આવી ગયાં.
“ માતા, મારું જીવન આજ સાર્યક થયું ” એમ કહીને તે માતાને
અને તે પછી પિતાને પગે પડી.

એ પછી લગ્નની બેઠ આપવા માટે પોતાના ખભા ઉપર
ખાદીના બે તાકા લઈને દિવ્યકુમાર અને જ્યોતિ સમિપ એક ખેડુત
જતો દેખાયો. સફળતા ખાન તેના તરફ ખેંચાયું. તેણે દિવ્યકુમાર
અને જ્યોતિનાં ચરણોમાં ખાદીના તાકા મૂક્યા. જ્યોતિએ તેના
તરફ નજર કરી: “ કાણુ, ભાઈ નંદકિશોર ? ! ”

અખંડુલ હાકિઝ કે જે ત્યાંજ સમિપે બેઠેલો હતો તેણે જવાબ
સાંભળવા માટે કાન ધરવા કર્યાં.

એક ધીમે મૃદુ જવાબ ખેડુતના મુખમાંથી નીકળ્યો: “ હા.
માતા ! હું જ તે નંદકિશોર કે જેને તમે સુપથ સુઝાડ્યો છે. મારા
ખેતરમાં વાવેલા રૂને મારા હાથે પીંછીને અને તેમાંથી મારા રંટીયા
ઉપર સુતર કાંતીને મારા હાથેજ મારી શળ ઉપર વણેલી ખાદી,
તમારાં લગ્નની બેઠ તરીકે આપીને હું કૃતકૃત્ય થઈ છું. ”

“ ધન્ય છે, મારા ભલા ભારતવાસી ખેડુત અને વણકર, ધન્ય
છે તને ! ” અખંડુલ હાકિઝથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહીં.

જ્યોતિએ કહ્યું: “ મારા લગ્નની તમામ બેઠામાં આ બેઠ કે
જે પવિત્ર હૃદયથી અને જાત મહેનતથી તમે તૈયાર કરી છે તેને હું
મહામૂલ્યવાન અને સાચી બેઠ તરીકે મણું છું; તેમજ તમારી બેઠ
જોઈને હું આજથી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, મારા હાથે કાંતેલી અને
વણેલી ખાદી હવેથી હું ધારણ કરીશ. ”

દિવ્યકુમાર: “ હું પણ તેવાજ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. ”

“ હું થયેગ્ધ કૃતકૃત્ય થયો ” એમ કહીને નંદકિશોર પોતાની
જગ્યાએ જઈને બેઠો.

એક વેપારી જેવો જણાતો મુસલમાન તે પછી અખંડુલ
હાકિઝ પાસે ગયો અને તેના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. તેનું કહેવું સાંભ-
ળીને અખંડુલ હાકિઝ બેઠી ઉઠ્યો: “ શાહખાશ ! મારા કામી
ખિરાદર ! મારી કામનું તે નાક રાખ્યું છે. ” તેણે દિવ્યકુમારને કાંઈક
કહ્યું: દિવ્યકુમાર આતાકાની કરતો જણાયો; પણ અખંડુલ હાકિઝે
આમ્રક કર્યો અને એ બાદ સૌ સાંભળે તેવી રીતે તેણે બહેર કયું

કે: “ મારી કામના ઇલાહીમ હુસેન નામના આ ગૃહસ્થ કે જેઓ ઘોડાઓના વેપારી છે તેઓ મારા મિત્ર દિવ્યકુમારને તેમનાં લગ્નની બેઠ તરીકે આર ઘોડાઓ અને ત્રણ ગાડીઓ બેટ આપે છે. ”

રજનીકાન્ત આ વેપારી તરફ જોઈ રહ્યો. એ તેજ વેપારી હતો કે જેણે તેના ત્રણ ઘોડા અને બે ગાડીઓ ખરીદ કર્યાં હતાં ! તેણે એ ખરીદીમાં એક ઘોડો અને એક ગાડી ઉમેરીને દિવ્યકુમારને પાછાં બેટ આપ્યાં, તેમ તે તરતજ સમજી શક્યો. શરમોદગીથી તેણે પોતાનું મસ્તક નીચું નમાવ્યું અને “ હું એ બેટ ખુશાથી સ્વીકારું છું ” એમ દિવ્યકુમારે કહેલા શબ્દોથી આનંદિત થતો તે વેપારી પોતાને સ્થાને જઈને બેઠો.

x   x   x   x   x   x

લગ્નની મિજલસ મોઢી રાત્રે વિખરાયા બાદ જ્યારે બંગલામાં ખાસ સંબંધાત્મક એકત્ર થયા ત્યારે દિવ્યકુમારે ધીમેથી જ્યોતિને એકાદ સમયોચિત મુંદર ગીત ગાવા સૂચ્યું અને જ્યોતિએ સિતાર સહ નીચેનું સ્વરચિત ગીત ગાયું:

મિય ! મંગલ પગલાં ભરજો,
નવદંપતી હો !

મંગલ પગલાં ભરજો.

વિષમય મહાસાગર રૂપ ભવ આ, અમિમય પ્રેમથી કરજો;
કંઠક પૂર્ણ પથ નજરાયે જ્યાં, સુમન-વાટિકા ભરજો.

—મિય !

પ્રકૃતિવિભિન્ન પદ્મવત્ સંસારે, સમ રૂપ મણીને કરજો;
અસહકાર કટૂતા સહ કરજો, મૃદુતા મીષ્ટ ધરજો.

—મિય !

નીતિમય જીવન, યુક્તિમય વર્તન, પૂજન મિથતું કરજો;
સત્ય અને શિષ્ય સાટે શિર ફેરું સમર્પણ કરજો.

—મિય ! બહેની સહ મંગલ પગલાં ભરજો.

દેહ-પ્રાણ કેવલ નવ કરશો, પ્રેમ ગોણુ નવ ગણશો;
પૂર્ણ નવ તજશો તમ પ્રયત્ને, સ્વચ્છંદી નવ ખનશો.

—મિય !

સરથ હૃદય ને તન મન ધનથી, સેવા દીનની કરજો;
દિવ્ય જ્યોતિ વિશ્વની મહી પલપથ, લગ્ન સદૃશ તમ કરજો.

—પ્રિય !

આ અર્થપૂર્ણ અને સમયોચિત તેમજ અભિલાષાઓથી ભરપૂર સંગીત સાંભળીને સર્વને આનંદ થયો.

નંદકિશોર, એ રાત્રે ત્યાં રોકાયો હોવાથી, એ મિનજસમાં બેઠેલો હતો. જ્યોતિનું આ ગીત સાંભળીને તેણે દિવ્યકુમારને કહ્યું: “મિત્ર ! તને એક વાત યાદ નહીં હોય પણ મને યાદ અત્યંત છે. આપણે જે સાથે રહેતા હતા ત્યારે એકવાર તું જુગારમાં ત્રણ હારી ગયો—”

દિવ્યકુમારે અત્રે કહ્યું: “હા. મને યાદ આવ્યું. મારે તને એ રકમ આપવાની છે. હું સહવારે મુનિમને કહીને તે જરૂર અપાવી દેપશ—” અમુલખરાય, જેઓ ત્યાંજ બેઠા હતા તેમનું ખ્યાન એ વાત તરફ ગયું. તેમણે કહ્યું: “મિ. નંદકિશોર, એ રકમમાંથી થોડીક રકમ—પાંચપંચે રૂ. ૪૦૦—તમને અપાયલા છે. બાકીના ૨૬૦૦નું ખાતું તમે દિવ્યકુમાર પાસે પડાવેલું છે એટલે પૂરી રકમ તમે આ હિસાબે માગો છો ? ”

નંદકિશોરે કહ્યું: “સાહેબ, એ વાત મેં અત્યારે સંભારી છે તેનું કારણ જુદું છે; પણ તમે ખાતું પડાવ્યા સંબંધી ઉલ્લેખ કર્યો તે સાંભળતાં મને મારા એક પ્રપંચની વાત યાદ આવે છે અને તેથી મારા મિત્રની હું અત્રે એક વાર ફરીથી મારી માગી લઉં છું. દિવ્યકુમાર જાણે છે કે તે રકમ તેની પાસે દેહણી હતી એ વાત ખરી; પણ મેં તે રકમનું ખાતું તેની પાસેથી પડાવ્યું નહતું. માત્ર મિ. કમળનયન પાસે દિવ્યકુમારનું બૂંડું બોલવું ફાવી શકે તે સારું મેં તથા રજનીકાન્તે બનાવટી ખાતું તૈયાર કર્યું હતું અને તે મિ. કમળનયનને આપ્યું હતું અને એ ખાતાને આધારે દિવ્યકુમાર જુગારી, દારૂડાઓ અને ખરાબ ચાલચલમતનો છે, એમ મેં તથા રજનીકાન્તે મિ. કમળનયનને બંનેરણી કરી હતી. હા ! એ કેટલા બધી ખોટી વાત હતી, તે હું સારી પેઠે જાણુ છું. દિવ્યકુમારના અચિત્ત પર મારે કોષ્ટપણ જાતનો, બદચાલને લગતો આક્ષેપ મૂકવાનો છેજ નહીં. આટલું કહ્યા બાદ મેં એ ત્રણ હારારી રકમ કેમ સંભારી તે કહીશ. માતા જ્યોતિમયીના ગીતમાં “સેવા દીનની

કરભે” એવી એક લીંટી આવી તે ઉપરથી મને વિચાર આવ્યો કે: ‘હું દિવ્યકુમાર પાસે જે રૂપીઆ માગું છું તે ગરીબોની સેવા માટે વપરાય તો ઠીક’ અને તે સૂચવવા માટે મેં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.”

દિવ્યકુમાર: “ભણે, બાઈ નંદકિશોર! તારી ઇચ્છા તે રકમ ગરીબોની સેવા માટે વાપરવાની છે, તો મને તે ઉદ્દેશ માટે આપવામાં કંઈજ વાંધો નથી.”

નંદકિશોર: “એ રકમમાંથી ખાદીનું એક કાપડાનું ખોલીને તેમાંથી ખાદી તૈયાર કરાવવી, એવી મારી સૂચના છે.”

દિવ્યકુમારે તેવી ગોઠવણ કરાવવા કબૂલાત આપી. અને કમળનયને જાહેર કર્યું કે, “નંદકિશોર પાસેથી મેં જે રૂપીઆ લીધા છે—”

અબ્દુલહાદિએ પૂછ્યું: “કેટલા?”

કમળનયન: “મેં હઝાર” એમ કહ્યા બાદ તેણે આગળ ચલાવ્યું: “એ રકમમાંથી રૂ. ૫૦૦ નાં ધરણાં મેં જ્યોતિ માટે કરાવ્યાં હતાં. બાકીના રૂ. ૧૫૦૦ રહ્યા—” નંદકિશોરે અધવચ કહ્યું: “તે પછી ખાદી ખાતામાં આપવા એવી મારી સૂચના છે.”

કમળનયને તેમ કરવા કબૂલ કર્યું. અબ્દુલ હાદિએ જ્યોતિને રૂ. ૫૦૦૦ ની જે રકમ આપવાનું સુરતમાં સૂચવ્યું હતું તે રકમ જ્યોતિની ઇચ્છાથી આ ખાદીખાતાના બંડોળમાં ખાસ મુસલમાન ગરીબ કારીગરોના ઉત્તેજનાર્થે આપવા તેણે કબૂલ કર્યું. આ ગોઠવણથી સર્વને અનેરો આનંદ થયો.

હવેને જીજ્ઞે દિવસે રજનીકાન્તે વિદાય માગી અને તેને તેનાં સામનાં નાણાં આપીને દિવ્યકુમારે ખુશીથી વિદાય કર્યો.

x   x   x   x   x   x

પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં છે. મલાડમાં એ વર્ષો દરમિયાન બહુ ફેરફાર થઈ ગયા છે. ફાઇના સ્વર્ગસ્થ થયેલાં છે. રાષ્ટ્રીય ધોરણે એક સુંદર શાળા દિવ્યકુમારે બંધાવી છે અને તેનો સાબ માત્ર મલાડનાં જ નહીં પણ મુંબાઈનાં બીજાં પરાંના વિદ્યાર્થીઓ પણ લે છે. દિવ્યકુમારે એક જનહિતાર્થે દવાખાનું પણ મલાડમાં બંધાવ્યું છે, જેમાં નાના રોગો નહીં પરંતુ મોટા રોગોની સારવાર માટે પણ સારી સગવડો રાખી છે. મુંબાઈ અને તેનાં પરાંના બધા મિલમિલિકામાં સૌથી ઉત્તમ અને આદર્શ મિલમિલિકા તરીકે બેરોનેટ દિવ્યકુમાર બેખાવ છે. પોતાની

મિલના દરેક મજુરને રહેવા માટે તેણે હવા ઉગમથી બરપૂર અને મોટી ઝોરડીઓવાળી ચાલીઓ બંધાવા છે અને મજુરો પાસેથી તેનું નજીવું ભાડું જ લે છે કે જે રકમ ભાડા તરીકે ન લેખી શકાય; પરંતુ ચાલીઓની મરામત પાછળજ અર્થવા પુરતી રકમ લેખી શકાય. મજુરોની અને તેમનાં સ્ત્રી છોકરાંની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે તે મથાશક્તિ ચત્નો કરે છે. મજુરોનાં ખાણદાને ઉછેરવાની અને તેમને સ્વચ્છ અને તત્વવાળું દૂધ પૂરું પાડવાની બ્યવસ્થા તેણે કરાવેલી છે. જે મહત્ત મોટું દવાખાતું તેણે મલાડમાં બંધાવ્યું છે, તેમાં સ્ત્રીઓની સુવાવડો ખાસ વિભાગ પણ જોડેલો છે, જેનો લાભ, માત્ર તેની મિલના મજુરોની સ્ત્રીઓજ નહીં; પરંતુ મલાડમાં રહેતાં કુટુંબોની સ્ત્રીઓ પણ લાઇ શકે છે.

મજુરોના નીતિમય જીવન માટે તેણે ખાસ બ્યવસ્થા કરી છે. સફાઇની હરિદાષના મેલાવડા તે દર પખવાડીએ બારે છે અને સાબિતીઓ સાથે પોતાને સફાઇથી તરીકે સિદ્ધ કરનાર મજુરોને તે બક્ષિસો આપે છે. મિલના વિસ્તાર આગળ તેણે દારૂની દુકાનો રાખવા દીધી નથી અને દારૂનિષેધનાં હસ્તપત્રો, ચોપાનીઆં, પુસ્તકો, છત્રાદિ ફેલાવવા ઉપરાંત દારૂ પીવડી ચતા ગેરકાયદા દર્જાવાનારાં જાદુઇ ફાનસ સહિત બાપણો કરાવવાની પ્રથા તેણે રાખી છે. દારૂ નહીં પીનારા મજુરોને બક્ષિસો આપવાની; વાલ સંગીત તરફ તેઓનું આકર્ષણ કરવાની અને કાઠ કાઢવાર દારૂનિષેધની સિનેમાની ફિલ્મ મુઆઇ શહેરના કાઠ સિનેમામાં આવેલી જાણતાં તેજ ફિલ્મ મલાડમાં બતાવવાની બ્યવસ્થાઓ તે વારંવાર કરતો રહે છે તથા મજુરોમાં સંતોષી અને સુખી જીવન ગાળવાની ભાવનાઓ તે ઉત્પન્ન કરતો રહે છે.

દિબ્ધકુમારે ચિત્રકારની સલાહથી “ રનેહલગન યુવક મંડળ ” નામે એક સંસ્થા સ્થાપી છે. સ્વચ્છંદ રનેહલગન અર્થસંસારમાં સફલ થશે નહીં એવો ચિત્રકારનો અભિપ્રાય હોવાથી તેણે નીચેના મર્યાદિત નિયમો ઉપર્યુક્ત સંસ્થા માટે પડ્યા છે—(૧) સભાસદ બનારે પોતાની ગાતિમાં જ રનેહ-લગન કરવાં. રનેહ-લગન કરનારે આર્થ આદર્શ વિસરવો નહીં; નીતિનિયમોને અને સંયમને તિલાંજલિ આપતી નહીં; પરંતુ આર્યાવર્તમાં પૂર્વજાનમાં જેમ કન્યાનાં શીલચત્રને સ્થાપિત રાખીને માતૃપિતાની દેખરેખ નીચે નિર્દોષ રીતે પરસ્પર

પરિચય થતો તેમ કરીને કન્યાના ગુણો અને વિચારોથી પરિચિત થવું. (૨) પાશ્વત્ય પ્રજાની સંવનન પદ્ધતિ પ્રત્યે આ સંસ્થા તિરસ્કાર-વૃત્તિથી જુએ છે. એ અનીતિયોષક પદ્ધતિનું અનુકરણ કરનાર સભાસદને આ સંસ્થામાંથી દૂર કરવામાં આવશે. (૩) સ્નેહલગ્નની ભાવનાવાળા યુવકોએ બ્રહ્મચર્યનું સર્વોચ્ચ પાલન કરવું જોઈશે અને સ્મૃતિકાર ભગવાન મનુભટ્ટારાજની આગ્રાનુસાર ૩૦ વર્ષનો વર અને ૧૬ વર્ષની કન્યા એ નિમમે લગ્ન કરવા જોઈશે. (૪) સ્નેહ-લગ્ન કરનારે ઉચ્ચ શિક્ષણોપેત, ગુણવત્તી અને આર્ષભાવનાને અનુકૂળ એટલે પતિમાંજ પરમ પ્રેમમય પરબ્રહ્મ નિહાળનારી કન્યા પસંદ કરવી. (૫) તે યુવક પોતે પણ આર્ષસંસ્કૃતિથી પરિપૂર્ણ રીતે વિભૂષિત હોવો જોઈએ. (૬) સ્નેહ-લગ્ન સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક કર્યા પછી પત્નીને દેવી તુલ્ય ગણીને મનુભગવાનની આગ્રાનુસાર જન્મપર્યંત તેની સાથે ગૃહસંસારમાં જોડાઈને તેને સુખો રાખવાની પ્રતિજ્ઞા આ સંસ્થાના સભાસદે લેવી જોઈશે. (૭) માળલગ્ન, વૃદ્ધલગ્ન, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય આસુરીલગ્ન ઇત્યાદિ કુરૂદિયો દૂર કરાવવાની અને જરૂર ઉભી થતાં તે દૂર કરાવવા માટે સત્યાગ્રહ સેવવાની પ્રતિજ્ઞા આ સંસ્થાના સભાસદે લેવી જોઈશે. (૮) સ્વદેશીવ્રત, મઘનિષેધ, હિંદુ-મોસ્લેમ એકતા તેમજ હિંદી અન્ય સર્વ કોમોની એકતા અર્થાત્ સંપ્રમાદે હમેશાં પ્રયાસ કરવા. (૯) મરીમોનું કિત જાળવવું. (૧૦) ધારવાનો, પ્રત્યે વેર ન રાખતાં અત્યંત માન રાખીને તેઓને જેમ બને તેમ રંકહિતાર્થ તત્પર અને સમજાવશીલ બનાવવા મત્નો કરવા.

આ નિયમો પ્રમાણે સ્થાપાયલા ‘સ્નેહલગ્ન યુવક મંડળ’ ની પ્રગતિનાં કાર્યો હિંચકુમાર અહર્નિશ કરે છે અને તેમાં તેના તમામ મિત્રો સહાયતા અર્પે છે.

હિંચકુમારનાં આ કાર્યોમાં જ્યોતિ હરનિશ તેને મદદ કરતી રહે છે. જ્યોતિએ મુંબાઇમાં “સ્નેહ-લગ્ન સહચરી મંડળ” નામની એક સંસ્થા સ્થાપી છે, અને તેની અગ્રેષ્ઠ શાખા મુંબાઇનાં જુદાં જુદાં પરાંમાં સ્થાપી છે. એ સંસ્થામાં સ્ત્રીહિતના અનેક પ્રશ્નો ઉપર વિચારણા થાય છે; ચર્ચાઓ ચાલે છે; અને ઠરાવો કરીને તે ઠરાવોનું પરિપાલન કરવા માટે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવરાવવામાં આવે છે. લગ્નોનાં કુરૂદિયો દૂર કરાવીને વિશુદ્ધ સ્નેહથી પ્રેરાયલાં લગ્નો કરાવવાં

જ્યોતિ મેં છે અને મંડળની આગોને બનતી પ્રત્યેક પ્રકારના સહાય કરીને તેમને સુખી અને સંતોષી બનાવવા તલસે છે.

મહુમ મધુસૂદનરામની ઇચ્છા મુજબ જ્યોત્સ્નાને દિવ્યકુમારે પોતાના વાલકેશ્વરના બંગલામાં વસવા દીધી છે; એટલે તેનો ચિત્ર જગદીશ પશુ ત્યાંજ રહે છે. આ દંપતી પાંચ વર્ષ દરમ્યાન ચિત્ર-કાર-દંપતી બન્યું છે. જ્યોત્સ્ના સુંદર ચિત્રો દોરતાં શીખી ગઇ છે અને હિંદુ સંસારનાં અનેક દશ્યોનાં ચિત્રો દોરીને હિંદુ સંસારની કુરહિયો દૂર કરાવવાના કાર્યમાં આ ચિત્રકાર-દંપતી સહજીવન ગાળે છે.

વાચકૃત્-૬ । આ સુખી ચિત્ર વચ્ચે સુખદ તરંગાવલિમાં કે સુમધુર સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં તમને તમારી મેળે મહાલતા ઊડીને, ' સુખી રહો ' એવી મંગલમય આશિષ દેતી, આ નમ્ર લેખકની લેખિની અત્રે અટકે છે.

અશુદ્ધિ-ચોધન.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪	૯	મારલા	મારવા
૫૦	૧૭	વિના તે તેમની	વિના તેમની
૮૬	૧૨	માટે મંદીમાં છે;	માટે તેજ છે;
૮૬	૧૩	માટે તેજ છે;	માટે મંદીમાં છે.
૨૧૬	૨૧	વજન	વચન.

જાવ- જ્યોતિ રસામૃત (કાવ્ય).

૩૦૦ લક્ષનોનો મહાન્ ગંજાવર સમૃદ્ધ.

અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, નડીયાદ, પ્રાંતીજ, લુણાવાડાનાં ભક્તનાં શ્રવણ કરેલાં અને અનુભવેલાં લેખક:—શ્ર. શ્ર. પૂર્ણાનંદ મહારાજ અથવા શ્રી પ. પ. સ્વામી શ્રી વિનાયક ચોગી મહારાજ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦ પ્રથમથી ત્રાહક ચનારને પાછળથી રૂ. ૩) માં પણ મળવી મુશ્કેલ છે. લખો—

શ્રી મહાપતિ મહિર લુણાવાડા-ગોધરા મંડળે.

પુસ્તકોલેખને અમુલ્ય લાભ.

અમારાં પાછલી સાલનાં લેટનાં પુસ્તકો પેઢી છેલ્લાં છ વરસની લેટોનાં પુસ્તકોની થોડી થોડી પ્રતો પડેલી છે તે ખાસ સસ્તા દરથી વેચી નાંખવામાં આવનાર છે માટે સહસ્ત્ર પુસ્તકો જેમણે રાખવા ઇચ્છા હોય તેઓએ અમારી આફીસમાં રૂબરૂમાં અગર પત્રથી દરેક પુસ્તકની પ્રતોની સંખ્યા તથા કિંમત માટે પુછાસો મેળવવો, મળો—

ગ્રોપ્રાચર-ગુજરાતી પંથ-અમદાવાદ.

ક્ષયરોગનો કદા શત્રુ

યાને

વીસમીસદીનો ચમત્કાર.

આજકાલ જ્યાં જોઈએ ત્યાં ક્ષયરોગના દરદીઓ નજરે પડે છે; થોડો ક્ષયરોગ તથા વધેલા ક્ષયરોગ માટે ફક્ત એકજ અકસીર ધલાજ

ડી. વૉકરનું

ધલિક્ષીર આયડો-કલોર-ગ્વાયાકોલ કો.

વાપરો.

આ દવા ફેફસાંનો સોજો, ન્યુમોનીઆ, ઇન્ફલ્યુએન્સા, બ્રુસેલ્સ, ઉધરસ, તથા દરેક જાતની શરદી ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે. માટે દરેક દરદીએ એક વખત વાપરી ખાત્રી કરવી જોઈએ.

કીંમત ચાર ઑસની બાટલીના રૂ. ૧-૮-૦.

આઠ " " " ૨-૮-૦.

ડી. વૉકરની ટેબલેટ આઈડોફોર્મ કો.

આઈડોફોર્મ જંતુનાશક દવા હોવાથી અને તેની સાથે લોહ તથા સોમલ હોવાથી ક્ષય, ફેફસાંનો સોજો, હમ, હાઠકાનું ખવાઈ જવું વિગેરે દરદો નાબુદ કરી વજનમાં વધારો કરે છે.

સો ટીકડીની બાટલીની કીંમત રૂ. ૧-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ભુદ.

મળવાનું સ્થાન—ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના એજન્ટ—

અમરતલાલ મગનલાલ મોદી.

સારંગપુર; સરકીવાડ સામે ખાંભામાં—અમદાવાદ

તથા સર્વે વિશાલગીરી દવા વેચનારાઓને ત્યાં મળશે.

આમમાં અમૃતધારા

યાને

ચોરને હંફાવનાર બહાદુર ચોક્કીદાર.

શું શું બાઈમાં ત્રીજેરીઓ અને છે, અદે ભુલો છે.

પહેલે વહેલાં અમદાવાદમાં વલ્લભદાસને ત્યાંજ

ફાયરબ્રુન્ની ત્રીજેરી ખની છે.

તે જોઈ તેમના દારૂ ગરો જઈ જઈ ફાયરબ્રુન્ની ત્રીજેરી ખનાવતાં મંથાઈના બળ્છીતાં મેકરો શાખ્યા છે, ને મોટી મોટી જાહેર ખખરો છપાવી લોકોને બોળાવે છે, તેથી બાળવાણો નહિ. હરીફાઈમાં ઉતારો.

પુરવો—ફેટલાક બળ્છીતા મેકરો ત્રીજેરીવાળાઓ મોટાં બળ્છાં પૂંકી બળ્છાવે છે કે અમારી ત્રીજેરીમાં ભરાતા મશાલા જુદાજ હોય છે, ને રસાયણ શાસ્ત્રીઓ પાસે પાસ કરાવેલ છે, તેવું બળ્છાવી ત્રીજેરીમાં મસાલા તરીકે ઘણું ભાગે ફેટકડીજ ભરે છે. થોડા વખતમાં ત્રીજેરીની પ્લેટોને ફેટકડી ખાઈ જઈ કાણાં પાડી નહિ નાખે ? તેવી ત્રીજેરી ફેટક વખતમાં લીધેલી તેને કાણાં પડી ગયાં છે, ત્યારે રસાયણશાસ્ત્રી પાસે, પાસ કરાવેલ મસાલા આવોજ કે ?

મુંબઈવાળાને ત્રીજેરી ઉપર કેટલાં ખર્ચ—કારખાનાઓનાં બાડાં, શેડમનાં બાડાં, મેનેજરના પગાર, મેતાલોના પગાર, કામ કરનારા માણસોના ડબલ પગાર, શેડનો નફો, શાખાઓમાં માણસોના પગાર, મકાન બાકુ, રેલવે બાકુ, પેકીંગ ખર્ચ, જકાત ખર્ચ વિગેરે ફેટલાંએક ભારે ખર્ચ પડે છે.

કીફાયત આવ કેમ—અમદાવાદમાં મકાન બાકુ, કારખાના બાકુ થોડુ, અને કારખાનામાં કામ કરનારા ઘણાખરા માણસો ધરના બાકીના પગાર વ્યાજબી, અમારી પોતાની જાતમહેનત, મહેતા પા પોતેજ, નફો સાધારણ, એટલે કીફાયત મળવાનું કારણ.

પુરવો—વલ્લભદાસની પેટની ત્રીજેરી ખા—કબો, સ્પીગી ત્રીજેરીયા કામ મજબુત ને ટકાઉ છે, ત્રીજેરીઓ જોઈ ખાત્રી કરો.

ફાયરબ્રુન્ની અખતરા કયાં કયાં—સરદાર બહાદુર શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ, રા. રા. નગીનદાસ પરસોતમદાસ સંઘવી વીગેરે ઘણું ટેકાણું ધમેલા છે ને ફેટલાંએક સરદારીફેટો ને વ્યાદ મળેલા છે.

કયાં કયાં વપરાય છે—મોટા નાના રાજ રજવાડાઓમાં બેંગામાં, ઇન્ડીયન ઓફીસોમાં, મ્યુનીસીપાલિટીઓમાં, નાના મોટા શેઠ સાહુકારોમાં, નાની મોટી મીલોમાં તેમજ બહાર દેશવરોમાં.

મીઠી વલ્લભદાસ એચ. એન્ડ સન.

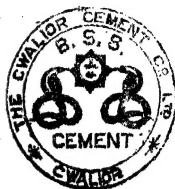
કારખાનું અને શેડમ, પાનકોરના નાકે—અમદાવાદ.

પ્રદરવિનાશક સાથે ખાસ લક્ષમાં લેવાઈ
અને વાપરવાની ભલામણ.

ધી ગ્વાલીયર સીમેન્ટ
ન્ટ કં. લી. નો
સુગ્રહ છાપના સીમેન્ટ
તથા
ધી ઇન્ડિયન સીમેન્ટ
ન્ટ કં. લી. નો
ગણપતી છાપના સીમેન્ટ.

ઉપરના સીમેન્ટ બીજા અથવા સીમેન્ટ કરતા ઉત્તમ દેશમાં મળી આવે
અને વોલાયટી સીમેન્ટને ટકર મારે એવો છે.

દરેક વેપારીને ત્યાંથી મળશે.

ગુજરાતના સેલ એજન્ટસ—

વી. બી. દીવેટીઆ એન્ડ સન્સ.

કે. પાંચકુવા—અમદાવાદ

પ્રદરવિનાશક

સી વર્ગની ખાસ દવા.

સફેદ પ્રદર, લોહીવા, અનીયમીત રક્ત અને પેટુ કમ્બરનો દુઃખાવો
હીંદી રીયા, સુવારોગ, જીર્ણ જવર, દાથે પગે અને પેશાબમાં કળ-
ર, છાતીમાં દાદ, ગર્ભ ન રહેવો, ગર્ભાશયનો સોજો, ત્રી તમામ
રોદો મટાડી, ગર્ભ ધારણ કરવા માટે આ એક અકસીર અને
સ્વાદીષ્ટ દવા છે. ૧૮ દીવસની દવાના પેકેટ ૧ ની કીમત
રૂ. ૨-૮-૦ પો. ૦-૬-૦

પંદર નામ પુરા પતા સાથે લખી મોકલનારને એક હજાર વર્ષનું
હીંદી કેલેન્ડર અને બુક ખંભાત ઓફીસથી મફત મળશે.

એજન્ટ મનારને સાથે કમીશન મળે છે.

હેડ ઓફીસ—મેનેજર પ્રદરવિનાશક ઓફીસ.

ખંભાત—(૧૧) એકા.

એકવાર પ્રસંગ પાડી ખાત્રો કરો.

ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

હરેક જાતનું છાપવાનું કામ તાકીદ
તયાર થાય છે.

અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાત

નવા ટાઇપમાં

સઘળું કામ થતું હોવાથી ગ્રાહકોને હરેક રીતે
સંતોષ મળી શકશે.

તાકીદે અને મુકરર કરેલે વખતે કામ કરી
આપવા માથે લાઘ્યે છીએ.

મુદ્ર વાંચવાની ક્લારકટ ગ્રાહકોને કરવી પડશે નહીં.

વધુ વિગત માટે જાતે મળ્યાથી ખુલાસો થશે.

રીચીરોડ, પાંચકુવા—અમદાવાદ.

શ્રીવલાલ દયારામ પંચજી

ચાંદી સોનાના અને જાંતીના વસ્ત્રો

અનાવનાર તથા ફેરવનાર.

ડે. રતનપોળ,
દુકાન નં. ૬૧૧૦.

શ્રીચીરાડ હા. નં. ૬૨૨૬,
અમદાવાદ.

જ્યારે જમ માને વાળો હશે. દુરખાતે

નેરોલ

૧૯૨૨ડી નં. ૮૦૮ દેડમાર્ક.

અમે તેના સહી કરવારે જાણ વાળે છે. તેના
અને કમોડ રાખુ.

અનાવનાર—ધી નેરોલ એજન્સી.

કલકત્તા અને અમદાવાદ.

